ORDO ET CONNEXIO IDEARUM

JURIS DICTIO
A Széchenyi István Egyetem
Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának
kiadványai

ORDO ET CONNEXIO IDEARUM

Ünnepi kötet

Takács Péter

65. születésnapjára

Gondolat Kiadó – SZE DF ÁJK
Budapest–Győr, 2020

Szerkesztette
PROF. DR. SZIGETI PÉTER

© Szerzők, szerkesztő, 2020

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
Takács Péter portréját Kerekes Zsuzsa készítette
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 ??????????????????????
ISSN 2416–1500

Takács Péter

Tartalom

Köszöntő *(Szigeti Péter – Egresi Katalin – Pődör Lea)* 13

Takács Péter szakmai pályája *(Pődör Lea)* 17

ÁLLAMELMÉLET- ÉS TÖRTÉNET

SZIGETI PÉTER
Ordo et connexio idearum
Vázlat Takács Péter államelméletéről 23

ZŐDI ZSOLT
Takács Péter: Államtan – egy megkésett recenzió 37

SZABADFALVI JÓZSEF
Ottlik László a totális államról 51

EGRESI KATALIN
A modern állam elmélete Costantino Mortati közjogtudományi munkásságában 63

HALÁSZ IVÁN
A lengyel elnöki hatalom jelképei és a politikai-állami kontinuitás kérdése 77

RÁCZ LAJOS
Államcímer és hatalomelmélet 87

SMUK PÉTER
Önkényuralmi rendszer, mi a neved?
Adalékok diktatúrák jelképeinek szemiotikájához 103

HAMZA GÁBOR
Észrevételek a közvetlen demokráciáról a klasszikus (görög-római) antikvitásban 115

FÖLDI ANDRÁS
Adalékok az állam fogalmának antik római gyökereihez 124

KELEMEN ROLAND
A normál, a különös és a kivételes mikroszintű elhatárolása 137

GULYÁS ÉVA
A pusztító állam…
A holokauszt-szakirodalom egy érzékeny kérdése – a közigazgatás szerepe a magyarországi holokausztban 146

JOGELMÉLET, JOGSZOCIOLÓGIA ÉS ETIKA

SZABÓ MIKLÓS
Ars casus formandi 173

CSABA VARGA
Doctrinal Study of Law, or Rechtsdogmatik, or Doctrine Juridique 187

DELI GERGELY
A római jog szingularitása
Időszerűtlen gondolatok a jog „elgépiesedéséről” 197

PŐDÖR LEA
Szabályok és elvek, könnyű eset és nehéz eset
Néhány releváns normatani kiegészítés egy jogalkalmazási problémához 216

NAGY ZSOLT
Gondolatok a jogszociológia általános intellektuális vonalainak kezdeteiről 234

SZIGETI PÉTER
Miért az etika? és milyen etika?
Lukács György és a fiatal Mészáros István levelezéséhez kapcsolódva 244

EURÓPAI UNIÓS ÉS NEMZETKÖZI JOG, ALKOTMÁNYJOG

LÉVAYNÉ FAZEKAS JUDIT
Az Európai Unió Bíróságának értelmező döntései a devizahitelezéssel kapcsolatos magyar ügyekben 267

SULYOK GÁBOR
Érvénytelenség, megtévesztés és egy történet az ókori Közel-Keletről 281

ERDŐS CSABA
A dogmatikai alkotmányjogtudomány és az alkotmányelmélet metszéspontján
Az emberi méltóság mint a Nemzeti hitvallás eleme 296

FÜGGELÉK

Takács Péter tudományos munkáinak jegyzéke 315

Köszöntő

Kolléga Úr, kedves Barátunk,
jogelméleti tanszéked törzsgárdatagjainak okán és jogán köszöntünk Téged, akivel négy-, két- és egyévtizedes kapcsolat láncol össze minket. Persze mások is megfordultak körülötted, hiszen másutt és másokkal is sokat dolgoztál életedben, több egyetemen is. Viszont a hermeneutikai körben most mi vagyunk veled együtt, s mivel nemcsak minden múltnak vannak nyúlványai a jelenben, hanem minden jelennek is megvan a maga múltja, ebből a perspektívából nekünk kell szólanunk, amit szívesen is teszünk. Azért, mert gazdag és eredményes esztendőkkel segítetted nemcsak a saját, hanem a mi életünket is előrevinni. A tudományt élethivatásul választó emberként példásan építgetted problémavilágod, tudományos mondandód. Példásan, mert sugárzik rólad, hogy örökre eljegyezted magad a tudós emberfők dolgozószobai kisvilágával. Magányos azonban sohasem voltál, mert szívesen látott emberként mozoghattál a társaságban, a kisebb-nagyobb körülötted munkálkodó csoportokban. Az sem véletlen, hogy lelkiismeretes és elkötelezett hozzáállásod miatt – tehát nemcsak széles és mély tudásod okán – tudtad elfogadtatni az egyetemi hallgatósággal Magad és az általad oktatott tárgyakat. Tanárnak lenni ezért jó. Van visszajelzés, a tekintetek és az odafigyelés nem hazudnak. Az ismereteket a személyiség meggyőző ereje hitelesíti a katedrán.

A négy évtizede kollégád a kezdetekről arra emlékezik vissza, amikor némi bölcsészkari kitérője után 1991-ben visszatért az ELTE ÁJK-ra, amikor is a Jogelméleti tanszéken kollégákká váltunk. Szerencsém volt, hogy kandidátusi értekezésed munkahelyi vitájának opponenseként alaposan megismerkedhettem az igazságosságelméletek általad írt tablójával és a jog igazságosságának más aspektusaival. Ez adta az ötletet és az ihletet, hogy felismerjem: milyen jól kiegészíti akkori jogelméleti ismereteimet és mondanivalómat a Te tudásod. Ezért születhetett meg 1998-ban a „Jogállamiság jogelmélete" közös monográfiánk, amely aztán az itteni jogi karon vált törzsanyaggá, amellett, hogy az országban is több helyütt oktatták és se szeri, se száma az erre történt hivatkozásoknak. A Széchenyin eltöltött évtizedeket az elsőben bearanyozták azok a közös utazások, majd közös ebédek a már átépített Horgásztanyán, amelyeket le- és felutazás során szellemes és komoly jogelméleti eszmecserék, néhol egyenesen kiselőadások követtek. Jutott erre is erőnk, katedrai előadásaink előtt sem fárasztott le minket az egész napos szakmázás. Régi dicső-

ségünk… Igaz, „jogelméleti trojkánk" – ahogy elneveztem, egyik professzor kollégánk „disszidálásával" sajnos vesztett jelentőségéből, miközben Te és Én, több kutatást is eredményesen vezényeltünk-csináltunk végig együtt vagy egymást segítve (a magyar jogrendszer kutatása; az állam szuverenitása; a közérdek természete; az igazságszolgáltatás reprezentációja) a tovatűnő időben. A közös tátrai utunk, vagy a 2004-es országos győri jogelmélet-konferencia is szívesen idéződik fel bennem. Ezzel át is adhatom a tollat azon Kolleginánknak, aki akkor megszervezte a Mosoni-Duna-ágban a jogelméletesek igencsak kellemes csónakázását.

Én a győri egyetemen töltött éveid során ismertelek meg, és lettem a kolleginád a Széchenyi István Egyetem Jogelméleti Tanszékén. Első találkozásunk még a doktori képzésem időszakára esett, s a filozófiaszeminárium oktatása kapcsán mutattak be Neked a karunk – régebbi ‑ azóta már lebontott Hédervári úti épületében. Azokban az években nekem a „pesti" csapat tagja voltál, csütörtöki napokon jött le a tanszék Győrbe, és az egyetemi órák nemritkán tanszéki ebéddel értek véget. Itt beszéltük meg az előttünk álló szakmai és oktatási feladatokat. Pezsgő szellemi műhely alakult ki ebben az időszakban, megannyi témával és kitűnő hallgatókkal. Ugyancsak ezekben az években lehettem fiatal oktatóként tanúja annak is, hogy az előttünk lévő generáció tagjai között nemcsak szakmai/kollegiális, hanem több évtizedes baráti kapcsolat van. Ez mutatkozott meg a tanszéki konferenciákon, értekezleteken vagy egy-egy műhelyvitán.

Szakmai kapcsolatunk első tíz éve alatt több alkalommal kaptam tőled olyan kutatási témákat, amelyek publikációval zárultak, és a mai napig oktathatom is ezen anyagokat. Azokban az években többször látogattam be az állambölcseleti kurzusokra tanulni, fejlődni. Akkor feltűnt, hogy mennyire népszerű vagy a hallgatók között, annak ellenére, hogy az elméleti képzés igazi kihívás elé állította és állítja az egyetemi oktatót, hiszen a hallgatók érdeklődését nehéz felkelteni a jog- és állambölcseleti kérdések iránt. Valahogy vonzza a diákokat az előadói stílusod és az a képességed, amellyel a legnehezebb elméleti kérdéseket is érdekfeszítően tárgyalod.

Kutatási tevékenységed igencsak sokrétű. Számomra leginkább az államelméleti kérdések történeti irányvonala tűnik vonzónak, amit legutóbb a jog és művészet kapcsolatával, a Iustitia-szobrok elemzésével egészítettél ki. A személyiségedhez igencsak közel áll a művészet, és az esztétikai érzékeddel „férfi létedre" elég sok női kollégát zavarba tudnál hozni. Az embernek néha az az érzése egy-egy műved olvasása kapcsán, hogy olyan, mint egy műalkotás. Befejezett egész ‑ szép kivitelezésben. Az államelméleti kutatásokon túl számos jogelméleti kérdésben is otthonosan mozogsz. Elég csak az Austin kötetre utalnom. Kiváló oktatói és kutatói habitusod mellett igazi csapatjátékos vagy. Összehozol embereket, meggyőződ őket arról, miért érdemes az általad megpályázott témával foglalkozni, és ki is hozod belőlük a „végeredményt". Manapság ez sem könnyű, mert Te tudod a legjobban, hogy hosszú és alázattal teli munka kell ahhoz, hogy az ember olyan alkotást adjon ki a keze közül, amit évek múlva is jó érzés lesz elővenni.

Máig élénken emlékszem a napra, amikor először találkoztunk Professzor úrral. Harmadéves hallgató voltam, s a jogász szakkollégium tagjaként vettem részt egy konferencián; itt hallottam életem első és igazán meghatározó konferencia-előadását, Öntől. A téma igencsak egyedi volt: Gustav Klimt (pontosabban az általa festett „arany Adél", Adele Bloch-Bauer portréja) és a jogtudomány kapcsolata elevenedett meg az ún. Altmann-ügyön keresztül. Annyira lelkesültem előadásáért, hogy a büféebéd idejében szerettem volna kérdéseket feltenni, mégsem mertem ezt megcselekedni – bár többször is elmentünk egymás mellett. Eltelt egy év, amikor a tanterv szerint az Államelmélet jött el – és tulajdonképpen ekkor ragadott el végleg a jogelmélet-államelmélet világa, holott már kezdetektől fogva komolyan érdeklődtem az elméleti tárgyak iránt. A szemináriumon töltött idők, a fakultációk és előadások, valamint vizsgaélmények is mély nyomot hagytak bennem. Nagyon örülök annak, hogy végzős hallgatóként tanár úr támogatta a doktori iskola felé irányuló ambícióimat és bátorított a jelentkezésre. Nem lehetek elég hálás azért, hogy bemutatott leendő kedves tanszéki témavezetőimnek, kollégáimnak. 2016 ősze óta igazán szerencsésnek érzem magam, hiszen a Jogelméleti Tanszék tagja lettem (először PhD-hallgatóként, később tanársegédként), így napról-napra közvetlenül tapasztalhatom az ismeretek iránt szüntelenül éber, a jogtudomány irányába csillapíthatatlan szeretetet tanúsító s oktatói-kutatói utamat egyengetve figyelő lényét. Sosem telik el úgy egy hét, hogy ne mesélne valami új, valami egészen ámulatba ejtő érdekességet a jogról, az államokról vagy éppen a művészetről – aki ismeri Professzor Urat, egészen biztosan érti, milyen is ez a sajátos atmoszféra. Bölcsessége, műveltsége, közvetlensége egyszerre követel tiszteletet és egyszerre tanúsít bizalmat a tanszékre érkezők irányába – ez pedig igen ideális állapot. Tudományos munkásságát tekintve egy olyan kerek egész tárul szemünk elé, mintha egy harmonikus művészeti alkotást szemlélnénk. Klimtnél maradva: az osztrák festő képeiből is sugárzik a mester zsenialitása, s az élénk színek, karakteres témák és az igen unikális formák mögé nézve az üzenet még hangsúlyosabb. Professzor úr munkássága is ilyen: a nagy műgonddal felfűzött és finomra hangolt szövegek fontos értékeket közvetítenek az értő közönség számára. A tanszéki élet azért is gyümölcsöző (főként számomra, pályakezdőnek), mert professzor úréhoz hasonló oktatói-kutatói példa áll előttem, s ez mindig arra sarkall, hogy több és jobb legyek. A tanszékre kerülésemkor, 2016 őszén professzor úr rögtön az elvek és szabályok jogalkalmazásban tapasztalható dilemmáját ajánlotta figyelmembe. Most, három évvel később, újragondoltam ezt a kérdést tisztelgő tanulmányomban, aminek apropóját egy szép ünnep szolgáltatja.

Szigeti Péter
Egresi Katalin
Pődör Lea

Takács Péter szakmai pályája

Ha a jog-, és legfőképpen az államelmélet hazai képviselőit szeretnénk számba venni, Takács Péter neve kétségtelenül a lista elején foglalna helyet. Jelen ünnepi kötet készültekor 233 tudományos közleménye és az ezekre kapott 258 idézet fémjelzi igen termékeny kutatói pályafutását. Az adatok említésének jeles alkalmat szolgáltat a kerek születésnap: Takács Péter 65 évvel ezelőtt, 1955-ben született Egerben. Szakmai pályájának fontos mérföldkövei az alábbi momentumok voltak. 1979-ben jogi diplomát szerzett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Karán, 1984-ben pedig bölcsész diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Karán. 1992-ben lett az állam-és jogtudományok kanditátusa (disszertációjának címe: *Igazságosság-elméletek – történeti nézőpontból*). 2004-ben habilitált az ELTE-n (habilitációs előadásának címe: *A XIX-XX. század uralkodó eszméinek hatásai az államra*), s egyetemi tanári kinevezését 2005-ben kapta meg.

Takács Péter 1981-től kezdve különböző hazai felsőoktatási intézményekben végez oktatási tevékenységet. 1981–1988, illetve 1988–1997 között a Miskolci Egyetem Állam-és Jogtudományi Karán, 1988–1990 között a Politikai Főiskolán, 1990–2010 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Karán, 1996–2001 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog-és Államtudományi Karán, 2002–2005 között a Károli Gáspár Református Egyetem Állam-és Jogtudományi Karán, valamint 2010–2013 között a Budapesti Corvinus Egyetemen és a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen dolgozott. A győri jogi karon már a kar születését követően oktatott (1996–2006 között), majd 2013-ban csatlakozott újra a Jogelméleti Tanszékhez, melynek 2016 óta a vezetője. Oktatási profilját kezdetektől fogva az állam-és jogelméleti tárgycsoportba tartozó tárgyak képezik.

Minden tudományos pályaív fontos állomásait jelentik a külföldi tanulmányutak – ezek Takács Péter munkásságán is jelentős, és az újabb generációk számára is igen emlékezetes nyomot hagytak. 1989-ben az Oxfordi Egyetemen, a Jesus College-ben tanult politikai filozófiát, majd 1992-ben a Faculty of Philosophy-n jogfilozófiai kutatást folytatott. 1991–1999 között az ELTE Állam-és Jogtudományi Kar Tempus-programjának részvevője volt, mely révén különféle nyugat-európai egyetemeken fordult meg.

Tudományos kutatásairól az alábbi kép vázolható fel. Szakmai-tudományos pályája kezdetén, az államra és a jogra vonatkozó különféle elméletek történetét vizs-

gálta, az 1990-es évek közepétől pedig többek között olyan határterületekre fókuszált, melyek a jog és állam, valamint a jog és politika mezsgyéjén találhatók (pl. az igazságosság-elméletek jogra való hatása, a joguralom és jogállamiság története és jogbölcseleti, politikaelméleti kérdései, vagy éppen a jogállamisággal összefüggő komplex jogelméleti kérdések; e két utóbbi vizsgálati tárgy írásos nyoma a *Joguralom és jogállam* antológia, valamint a Szigeti Péterrel társszerzőségben írt *A jogállamiság jogelmélete*). Az utóbbi két évtizedben Takács Péter jelentős meghatározó szerzője lett a hazai államelmélet művelésének; ezen a területen azzal sikerült lefektetnie névjegyét, hogy számos egyetemi jegyzetet, tankönyvet írt a témában, melyeket több hazai egyetem a mai napig alkalmaz *(Államelmélet – 1993, 1994, 1997; Államelmélet I.: A modern állam elméletének előzményei és történeti alapvonalai – 2008; Államtan. Az állam általános elmélete – 2010; Államtan. Két fejezet az állam általános elmélete köréből – 2011, 2012; Négy fejezet az állam általános elmélete köréből – 2011)*. Mindezek mellett szerkesztett egy olyan válogatáskötetet, amelynek szövegei összefoglalják az államelmélet XX. században végbement fejlődését (*Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből – 2013*). A hazai jogrendszer rendszerváltást követő változásait 2007-ben Jakab Andrással szerkesztett két kötetes mű elemezte (*A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005*). Az utóbbi évtizedben élénken foglalkoztatta a politika és az állam, valamint a jogi és hatalmi szimbolika kérdései (*A rózsa neve: Magyar Köztársaság. Az államok nevéről és eredetéről – 2015*), illetve egy nagyívű, a szuverenitás eszméjére fókuszáló konferenciát kezdeményezett és anyagait szerkesztőként gondozta (*Az állam szuverenitása: eszmény és/vagy valóság – 2015*). Pályája kezdetéhez visszacsatolva tovább kutatta Somló Bódog elfeledett és méltatlanul elhanyagolt államelméleti munkásságát (*Állambölcseleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből* – 2016), 1995-ben ugyanis újra kiadatta és gondozta Somló *Jogbölcsészet* című alkotását. A 2000-es évektől (hazánkban újító jelleggel) kezdte el művelni a jog és művészet kapcsolódási pontjainak kimunkálását. Az egyetemi oktatásra való hatása nem csupán az államelmélet, hanem a jogbölcselet terén is tapasztalható. Így a jogelmélet oktatásának módszertani korszerűsítését is tananyagokkal gazdagította (*Nehéz jogi esetek* – 2000).

Takács Péternek jelentős a szakfordítói tevékenysége is. Az 1990-es években mérföldkő jelentőségű angolszász jog-és államelméleti, valamint filozófiai mű fordítását végezte el, illetve működött közre a lektorálásban. Magyar nyelvre fordította David Hume esszéit (megjelent: *David Hume összes esszéje*, 1992–1994), illetve Herbert L. A. Hart *A jog fogalma* című monográfiáját (megjelent: H. L. A. Hart: *A jog fogalma* – 1995). Szaknyelvi lektori tevékenységének legfontosabb eredménye John Rawls főművének megjelenésében való közreműködése (megjelent: John Rawls: *Az igazságosság elmélete* – 1997).

Az ünnepelt a tudományszervezés területén szervezői-vezetői feladatokat is ellátott. Egy-egy esztendeig végezte a Budapesti Corvinus Egyetem KTK Jogtudományi

Tanszékének, valamint a Nemzeti Közszolgálati Egyetem KTK Állam-és Társadalomelméleti Intézetének vezetését. Jelenleg a győri Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara Jogelméleti Tanszékének vezetője. Az ELTE jogi karán 2000–2008 között a tudományos ügyek dékánhelyetteseként működött, 2012-ben, három hónapon keresztül pedig ugyanilyen beosztást töltött be a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Karán. Az 1994–1996 közötti időszakban az ELTE Állam-és Jogtudományi Karán a könyvtár vezetőjeként annak újjáépítésén munkálkodott.

Takács Péter szakmai közéleti tevékenységét szintén többirányú szerepvállalás jellemzi. Szervezeti tagságai közül említhető a Magyar Jogászegyletnél és a Magyar Politikatudományi Társaságnál betöltött tagsága. Rendszeresen vett és vesz részt tudományos könyvsorozatok szerkesztésében: pl. Bibliotheca Iuridica (2000–2008) – itt a koncepció kialakításában és a sorozat gondozásában vállalt szerepet; Diké – sorozatszerkesztő 2010-től. Különféle tudományos folyóiratok szerkesztőbizottságának volt tagja; 2001–2010 között az „ELTE Acta" szerkesztőbizottságának társelnöke, 2002–2012 között pedig az „ELTE Annales" szerkesztőbizottságának tagja. 2008-tól a Miskolci Jogi Szemle, 2010-től a Jog-Állam- Politika szerkesztőbizottsági tagja. 2018-tól az IJOTEN (Internetes Jogtudományi Enciklopédia) egyik rovatszerkesztőjeként tevékenykedik, méghozzá egy olyan témában („A jog művészeti reprezentációja"), amelynek Takács Péter szinte egyedüli hazai képviselője. Szintén jelentős tudománymetriai adat a doktori iskolákban való közreműködése; a hazai felsőoktatási intézmények közül a Miskolci Egyetem, a Pázmány Egyetem, az ELTE, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és a Széchenyi István Egyetem jogi karán töltött és/vagy tölt be számos, a doktori iskolákhoz kapcsolódó közreműködői feladatot.

Ugyan a tudomány területén nehezebb dolog a tudományos eredményeket és sikereket betetőzni valamiféle díjjal, elismeréssel, de ezen szempont segítségével is szemléltethető az elemzett szakmai pálya egyenes, felfelé ívelő útja. Takács professzor 1996-ban a kari könyvtár építéséért Trefort Ágoston Emléklapban, 2004-ben pedig a tudományos dékánhelyettesi tevékenységéért Pro Universitate Emlékéremben részesült az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Szintén az ELTE-hez köthető egy további fontos elismerés: 2006-ban megkapta az év legjobb tankönyvéért járó Nívódíjat. 2009-ben az állam-és jogelmélet szakmai műveléséért és az e területen végbevitt tananyagfejlesztő tevékenységéért a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjét kapta meg.

Végezetül nem mehetünk el említés nélkül azon tény mellett sem, hogy Takács Péter nem csupán a hazai államelméleti és jogi kultúra jeles reprezentánsa, hanem a győri jogászképzés emblematikus figurája is. Pályafutását tekintve a Széchenyi István Egyetem Jogelméleti Tanszéke az a hely, ahol oktatóként a legtöbb időt töltötte. E tizenhat esztendő alatt sok-sok évfolyam tőle tanulhatta az Államelméletet, a Jogbölcseletet, a Jogszociológiát, a Filozófiát, az Igazságszolgáltatás etikáját, s számos, a pályaív arculatát jól kifejező fakultatív tárgyat is (pl. Jogelmélet és jogászi

érvelés; Jogértelmezés és jogi hermeneutika; Az államelmélet klasszikus kérdései; Az állam megjelenítése: neve, szimbólumai, reprezentációja; Klasszikus és modern jogelméleti irányzatok). Takács professzor nem csupán a szűk értelemben vett egyetemi oktatói tevékenység motorja, hiszen szervező tevékenysége több szinten megmutatkozik: a Doktori Iskolában rendszeresen oktat kötelező és szabadon választható kurzusokat a „jövő egyetemi jogászságának", a hallgatóknak pedig Tudományos Diákköri Konferenciákat, másként szólva „Jogelméleti Teadélutánokat" szervez. E körbe tartozik, amikor a jog-és államelmélet hazai képviselői számára szervez, koordinál országos jelentőségű kutatásokat és szakmai konferenciákat.

Pődör Lea
egyetemi tanársegéd

ÁLLAMELMÉLET- ÉS TÖRTÉNET

Ordo et connexio idearum

Vázlat Takács Péter államelméletéről

SZIGETI PÉTER

Hogyan kerül kiváló pályatársunk, kollégánk és barátunk Takács professzor laudatiós kötete címeként Spinoza *Etiká*ja híres tractatusának módosított változta?

Ne siessük el a választ, nézzük meg először az eredeti formulát, aztán pedig ennek professzorunk szellemi-államelméleti törekvéseihez való viszonyát: „Ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum" – a dolgok rendje és összefüggései azonosak az eszmék rendjével és összefüggéseivel.[1] Olyan ontológiai és ismeretelméleti paralelizmus van ebben a dualizmusban, amely átvezet Spinoza mester filozófiájához. Nos, ebben már nem követhetjük őt az Amor intellectualis Dei teológiai-filozófiai útján, mert ebben szerzőnk sem követte. Sokkal modernebb törekvések vezetik. Ellenben Takács professzor módszertanilag mindenképpen kapcsolódott Eötvös József államelméleti munkásságához, amikor az „uralkodó eszmék hatása az álladalomra' gondolatot átvette és százötven évvel később értékes kutatásaival aktualizálta.[2] Merthogy ma is vannak uralkodó eszmék – liberalizmus, konzervativizmus, nacionalizmus, szocializmus és ezek gazdagon burjánzó változatai –, amelyek hatnak az államfelfogásokra. Merthogy ma is megvan az eszmék rendje és összefüggése. Takács Péter államelméleti munkássága[3] ebből a helyes és tartható axiómából indult ki, és így kapcsolódott az Eötvös József-féle hagyományhoz. Nem kritika nélkül, de elfogadva fő kérdésként, hogy „…az eszmék rendszerei miért és miként befolyásolták és befolyásolják az államokat".[4] Sőt, a Jászi, Somló, Concha,

Szigeti Péter, egyetemi tanár, az állam-és jogtudományok akadémiai doktora /DSc./, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam-és Jogtudományi Kar, Jogelméleti Tanszék. A Doktori Iskola vezetője, a Tudományági Habilitációs Bizottság elnöke. e-mail cím: szigp51@gmail.com

[1] Példák erre a könyvtárnyi Spinoza irodalomból: Alexander Bernát: *Spinoza* München, 1923, magyarul Glóbus 1924, Boros Gábor: *Spinoza és a filozófiai etika problémája*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997. Uwe Meixner: *Modelling Metaphysics. The Metaphysics of a Model*. Ontos Verlag, Frankfurt am Main, 2010.

[2] *Államelmélet 1. A modern állam elméletének előzménye és történeti alapvonalai.* (szerk. *Takács Péter)*, Szent István Társulat, Budapest, 2007. 229–349.

[3] Szerzőtársunk és kollégánk munkásságát leginkább azzal tisztelhetjük meg, ha áttekintően kommentáljuk tudományos eredményeit és törekvéseit.

[4] *Államelmélet 1.* uo. 230.

Bibó vonulaton termékeny találkozási pontok adódnak munkásságában a hazai államelmélet, legalábbis némely vonatkozásához. Szellemi és szakmai forrásai persze tágabb horizonton mozognak, így a német államelméleti gondolkodók és az angolszász autoritás koncepciók recepciója is tetten érhető nála. Induljunk azonban el az általa választott kiinduló pontból: az eszmék rendjéből és összefüggéseiből, azaz hogyan hatnak egy korszak uralkodó eszméi az államra? Milyen szempontokból kell az uralkodó eszméket számba vennünk, az állami életre, működés-módokra vonatkoztatottan?

Takács négy uralkodó eszme, tehát a liberális, a konzervatív, a szocialista és a nacionalista-nemzetállami[5] és azok gazdag történeti változatait írja le. Következetes abban, hogy a szükséges differenciák mellett az alábbi tényezők mentén mutatja be ezen irányzatokat: a gondolkodás alapjai, általános jellemzői; értékrendje; az állam felfogása és az állameszmények. Tehát nem a történeti anyag, nem a létező államok működése és ezek feldolgozása a megközelítésmód kiindulópontja, hanem az eszmei oldalé. A lét két szélső pólusa közül a kiterjedéssel nem bíró res cogitans („szellemi") és nem a res extensa (kiterjedéssel bíró dolog) a gondolati alap – mondhatjuk ismét Spinozával, az önmagát mozgató szubsztancia attribútumaival. Az elmélet- és eszmetörténet tanulmányozásához írt módszertani fejtegetésként pedig szerzőnk így érvelt egy elmélet körülmények általi meghatározottságáról: „Minden tudományos elmélet társadalmi termék és létrejöttekor jellegzetes korviszonyok nyomait viseli magán. Ám ennek mértéke és módja igencsak különböző lehet. A *társadalomtörténeti* módszer hívei szerint az egyes művek elsősorban a megalkotásuk idején fennálló és azok szerzőire hatást gyakorló gazdasági, politikai, erkölcsi, jogi viszonyokra tekintettel kell vizsgálnunk és megértenünk, mert ezekhez képest minden más tényező másodlagos. A *szellemtörténet* hívei ezzel szemben az egyes korszakokban felhalmozott tudást, vagy az adott időben, illetőleg helyen ható kulturális hagyományokat állítják előtérbe. Ezzel azt hangsúlyozzák, hogy a vizsgált gondolatrendszer vagy mű szempontjából ez a meghatározó. Ha az előbbi módszer materialista történelemszemlélettel társul, akkor annak híve valószínűleg azt mondja: az államelméletnek nincs önálló, vagyis a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoktól független története. Ha viszont a szellemtörténeti módszert viszik túl egy bizonyos ponton, akkor az egyes elméletek és eszmék 'örök' voltához jutunk" – írja.[6]

[5] A nemzetállam és a nacionalizmus eszméje viszonyának „kötőjellel" történő egybekapcsolása részünkről persze csak az utaló felsorolás egyszerűsítése. Ugyanis gazdag tematikai horizont van itt. Szerzőnk érdemileg vizsgálja a nacionalizmus ideológiai jellemzőit, a nemzet fogalmakat és felfogásokat, a nemzetállam lényeges tartalmait (benne Jászi Oszkár kitüntetett figyelmet érdemlő 1912-es munkájáét), sőt, jelentésrétegeit is: a hagyományos *etnikai homogenitás*, a *területi* állam, a modern *polgári* állam és a nemzetállamiság *legitimációs* használatát, érvelésmódjait. Széleskörű német, francia, angol nyelvű és magyar szerzők nézeteit ismerteti meg az olvasóval, kitérve az etnikai stratégiákra és kisebbségpolitikákra is.

[6] *Államelmélet 1*. uo. 8.

Árnyalt egybenéző szemlélet ez, amely – persze más módszerek (például: problémaközpontú vagy hermeneutikai elemzés) alkalmazása mellett és egyéb témák esetében is – mértékként keresi a közepet, elutasítva mindig a túlzónak minősített szélsőségeket. Problematikussá akkor válhat, amikor az egyik szélsőség válik középpé, ezzel új mértéket alkotva.[7]

Ráfordulva az *uralkodó eszmék államelméleti jelentőségére*, adjunk ízelítőt a liberalizmus felfogásából akként, hogy némely ponton összevetjük a többi irányzatéval, majd aztán az *állam fogalma* témakörét is érdemben nézzük.

A liberális értékrend mintegy 300 éves, és univerzális törekvést fejez ki. Befolyásos gondolkozástípus, amelynek fő tartalma az egyéni szabadság, amely mindenek előtt, így a köz szabadsága előtt áll. (La liberté individuelle avant de tous – így B. Constant, a francia liberalizmus atyja). A liberalizmus a felvilágosodás *racionalizmusában* fogant eszmerendszer (világnézet, politikai filozófia, elmélet, amely ha cselekvésre motivál, akkor ideológiává, anyagi erővé válik). Az embert értelmes, autonóm lénynek tekinti, aki képes törvényt adni önmagának. Aki képes és ki tud mozdulni a jelen szorításából, mert a hagyomány nem köti meg a kezét, mint a konzervatív emberét, aki a múlt terheivel él, és legfeljebb a lét pozitivitását használja fel az adott jelenből. De a konzervativizmus organikus-hierarchikus felfogása következtében – eltérően a liberalizmustól és szocializmustól – nem hisz a dolgok racionálisabbá tételében, nem osztja az ember emancipálódásának és egyenlőségének lehetőségét. A liberalizmus *időszemléletében* a múlt háttérbe szorul, mert a jelen–jövő dimenziójában mozog: a jelenben élő, gyakorlatias haszonra törő liberális ember, akit az *értelmes önzés* („rationel choise") és az önszeretet vezet. A szocialisták pedig, közösségi eszményeik jegyében, elsősorban a jövőben élnek. Az egyén értelmes önzése a liberalizmusban egészen addig mehet, ameddig nem ütközik más egyén értelmes önzésével. Az egyéni szabadság határa a másik egyén szabadságáig terjed. A konfliktust kell a politikai közösségnek szabályoznia, éspedig akaratlagosan létrehozott intézményekkel, amelyek az egyének társulásai (kontraktualizmus), nem pedig organikus vagy társadalmi képződmények (mint a konzervatívoknál vagy a tulajdoni és hierarchikus munkamegosztáson alapuló osztálytagozódást bíráló kollektivista szocialistáknál).

A liberalizmus értékrendje a *szabadság, a tolerancia és az egyenlőség* pillérein nyugszik.

A legfőbb érték a szabadság, ahogy ezt Lord Acton mondja: „a liberális ember számára a szabadság nem eszköz egy magasabb politikai cél eléréséhez, hanem maga

[7] Ebből következően a mindenkori új lenne a szélsőségektől megtisztított „arany középút"? – értékelő módszere aligha adhat magasabb mértéket. Ennyiben nyitva marad a mindenkori jelenkorok összevetése értékelő mértékének kérdése – vethetjük fel. Leopold Rankétól kölcsönözve: Istentől valóban minden korszak egyforma távolságra állna?

a legfőbb politikai cél".[8] Elsősorban a valamitől, valamilyen függéstől, önkénytől való mentesség *negatív szabadságfogalma* jellemzi. Hiszen a valamiért, a valamire való szabadság egyéni értékválasztás kérdése, a közösség alakzatától függetlenedett. Szabadon mérlegelt alternatívák közötti egyéni, formális, nem szubsztantív választás kérdése. Az *egyenlőség* azt jelenti, hogy az emberi lények, tehát minden emberi lény *egyenlő erkölcsi értékkel bírnak, egyenlő méltóságú személyek*, individuumok. Ezekből következik az *egyenlő bánásmód* követelménye és a *jogegyenlőség* elve, az hogy jogaikban és kötelezettségeik terén az egyének elvileg egyenlőek. Az egyenlőség pedig eljárási-elbírálási szempontot, a *törvény előtti egyenlőséget* is jelenti, tehát azt, hogy azonos szabályok szerint és pártatlanul ítéljék meg tetteiket. A *tolerancia* eszméje Lockenál és Spinozánál a vallási toleranciával kezdődött, majd fokozatos többletkövetelménnyé szélesedett. Az erkölcsi, kulturális és a politikai pluralizmus elismerésévé, éppen a mások beavatkozásától mentes magánemberi függetlenség garanciájaként. A liberális *igazságosság* elméletek a kölcsönösségre (kommutativitás) épülnek, nem a disztribúcióra és a redisztribúcióra (mint a szocialista gondolkodók társadalmi igazságosság felfogásai). Ugyanakkor – Takács Péter szerint – „A manchesteri liberalizmus híveit és egy-egy libertariánus filozófust leszámítva mindannyian elismerték és ma is elismerik, hogy bizonyos feladatokat közösségileg, s így az állam által központosított javakból kell megoldani. Adam Smith például azt hangsúlyozta, hogy az oktatás részben állami feladat, amit adójövedelmekből kell megoldani".[9]

Nos, talán nem minden szempontból szélsőségekről volt itt szó. A korai liberalizmusban vagy a mai neoliberalizmus (amerikában neocon) érvrendszerében azért az egyensúly kialakulásának a spontán-piaci folyamatait és ennek nyomán az így előálló gazdasági integrációt állították előtérbe. Az intézményeket is a piackonformitáson mérik. Mint ahogy német földön Wilhelm von Humboldt minimális állama elzárkózik *a belső* (magántulajdon védelme, szerződési szabadság, közbiztonság, jogrend) *és külső biztonságon* túlmenő állami szerepvállaláson. Vagy éppen a klaszszikus, de már érett liberalizmus talán legnagyobb alakjának, John Stuart Millnek a nézetrendszerében az állami beavatkozás indokoltságát csak és kizárólag *a sérelmi elv alapozta* még meg.

Ezzel már rá is tértünk és térhettünk a liberális *állam és annak történeti változatai* kifejtésére. Maga a liberális állam terminus két jelentést hordoz, hangsúlyozza helyesen szerzőnk: mert egyfelől a modern polgári állam egyik *történeti típusát* jelenti (nevezzük ezt következetesen minimális államnak), másfelől pedig az állami tevékenységre vonatkozó *eszményt, mintát*. A gazdaság és az állam következetes szét-

[8] *Államelmélet 1.* uo. 230.

[9] Egresi Katalin – Pongrácz Alex – Szigeti Péter –Takács Péter: *Államelmélet*. Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam-és Jogtudományi Kar, Jogelméleti Tanszék, Győr, 2016. 109. (Továbbiakban: Államelmélet, 2016.)

választását a liberális gondolkodók olyan alapszerkezeti jellemzőnek tekintették, amelynek keretében biztosítható, hogy az állam a lehető legkisebb mértékben avatkozzon be a privátszférába és a magántulajdon piaci integrációjába. Itt idézhetjük a korai kapitalizmus viszonyaira szabott W. Humboldt féle meghatározást, amelyet az „Eszmék az állam hatáskörének megállapítása" c. munkájában fejtett ki. „Az állam tartózkodjék a polgárok jólétéről való bármilyen gondoskodásról, és ne tegyen többet, mint ami a polgárok egymástól és a külső ellenségtől való biztonságának megvédéséhez szükséges, és semmilyen más célból ne korlátozza szabadságukat" megállapítások összhangban voltak a liberális gondolkodás „*Laissez faire, laissez passer, le monde va de lui-mème*" felfogásával. Takács Péter történeti érzékét mutatja, hogy a korai liberális állami-politikai felfogások meghaladását, az érett liberalizmus felé elmozduló *mérsékelt, korlátozott állam*, majd pedig a huszadik század második felében fellépő *semleges állam* koncepciók megjelenését a reáltörténeti folyamatokkal is indokolja. Ugyanis történetileg kiderült, hogy az állam „előtti" polgári társadalomban nem működnek az egyensúly spontán előálló és konszenzust elősegítő mechanizmusai. „Az emberek közötti érdekellentéteket csak egy erre a célra létrehozott *állami intézményrendszer* (parlament, önkormányzat, joguralom, nyilvánosság) – vagyis a *szabadság gépezete* – képes kiegyenlíteni." Mert a modern európai államfejlődés olyan új problémákat eredményezett, mint a munka és a tőke közötti ellentét kiegyenlítésének szükségessége, a szociális törvényhozás, a népegészségügy kezelése, a népesedéspolitika kialakítása, az alfabetizáció állami feladata, műszaki-gazdasági szabványok kötelezővé tétele, stb. A minimális állam eszménye szembekerült a valósággal, ugyanakkor a mérsékelt állam felé történő elmozdulással a liberalizmus meg akarta őrizni eredendő működés és intézményorientált szemléletét (eltérően a szocialisták és a nacionalisták hatalmi szemléletétől). A mérsékelt állam negatív funkciói mellett pozitív feladatokat is elláthat, de tevékenységének alkotmányosan korlátozottnak kell maradnia. Ennek a személytelen gazdasági uralom formájára, a piac dologi rendjének mintájára kiépített és működtetett *jogrend és politikai-intézményi uralom* a megfelelője. „Ebben a felfogásban elvileg *bárki* uralkodhat, ha képes arra, hogy az észelvekre épülő intézményrendszert működtesse. Egy liberális számára – hangsúlyozta már B. Constant, majd fél évszázad múltán F. Hayek – nem az a fontos, hogy *ki* uralkodik, hanem, hogy minél *kevesebb hatalom* legyen a kezében.[10]

„A politikai rend személyektől való függőségének és az osztályszempontok jelentőségének háttérbe szorításával a liberális államelméletekben elhanyagolódik a hatalom erőszak-oldala, s a liberalizmus békés társadalmi- és politikai technikák

[10] Innen érthető a libertarianizmus radikalizmusa: *semmi hatalmat senkinek*, a spontaneitás szabadsága felől tagadva az arché, bárminő rendezőelv szükségességét, – ezzel gondolatilag az individuális anarchizmus felé mozdulva el. A másik póluson pedig a húszas évek radikalizmusa áll: Alle Macht den Räten! Minden hatalmat a tanácsoknak, szovjeteknek, testületi döntéshozatali, közvetlen demokratikus elképzeléséé.

(például joguralom) elméleteként jelenik meg." – olvashatóak Takácsnál a fontos jellemzések.[11] Claus Offe fogós kérdésére – a politika *emberek, embercsoportok* vagy *személytelen intézmények uralma?* – láttuk a liberalizmus válaszát (egy olyan személytelen dologi rend a kívánatos, amellyel javíthatóak az állapotok). A konzervativizmus a tapasztalatok elsődlegességére hivatkozva, az organikus hierarchiák és autoritások jegyében perszonifikál (az az adekvát, ha kiválasztott, autoritással bíró személyek gyakorolják a politikai hatalmat). A marxista szocialisták szerint a politikai hatalom mindig egy meghatározott politikai minőség által, intézményesen közvetített hatalomgyakorlás. A kizáró vagy helyett állami intézmények közvetítésével pártok gyakorolják a közhatalmat. Hatalommegosztásos korlátokkal vagy a hatalom egysége doktrínája jegyében.

„Az érdekek teljes körű reprezentációja felveti azt a lehetőséget, hogy egy számszerű többségben lévő csoport a liberális intézményrendszeren keresztül érje el céljait. E problémára (a demokrácia mint *a többség zsarnoksága*) a liberális gondolkodók azzal válaszoltak, hogy bizonyos egyéni érdekeket, illetve jogokat kiemeltek a többiek közül, s azt hangsúlyozták, hogy ezek felett a többségnek sincs hatalma. Így jelent meg az alkotmányos alapjogok gondolata, illetőleg a demokrácia mint *a kisebbségek védelme* koncepciója".[12]

Az alkotmányosan korlátozott állam (vagy politikai rend) nem maradhat csak a korábbi korszak törvényeinek őre, mert az általános választójog kifejlődésével többé már nem lehetett eltekinteni attól, hogy *a többségi elv legitim akaratot fejez ki*, amelynek következtében az állami szerepvállalások (vagy funkciók) tevőlegesek, pozitívak is lehetnek: ilyenek a *gazdaságba történő intervenciók* (válságelhárító vagy gazdaságélénkítő vagy éppen makrószintű egyensúlyt teremtőek), és a redisztribúció eszközeivel teljesítendő egyéb *állami szolgáltatások* (oktatási, egészségügyi, infrastruktúra fejlesztési, szociálpolitikai, stb.). Ha *a közjó nem keletkezik automatikusan,* a láthatatlan kéz piaci mechanizmusa által, akkor mi szabhat gátat a választói akaratban kifejezett közvéleményi nyomásának, illetőleg a korábban elitista (ti. a cenzusos választójogra épült), de kiszélesedett és megváltozott összetételű parlamenti akaratképzésnek?

Egyfelől az állami intézményi, szervezeti oldal garanciáinak *alkotmányos szintre emelése és új intézményekkel való kiegészítése* (a hatalommegosztás alkotmánybíráskodással való bővítése, az ombudsman intézmény bevezetése vagy néhol a semleges államfő tanára hivatkozás ilyen), másfelől pedig az *önkorlátozó hatalom* liberális eszménye. J. Elster metaforájával szólva, az önmagát alkotmányos keretekhez kötő állam Odüsszeuszhoz hasonlítható, aki, hogy ellen tudjon állni a szirének csábításának, az árbochoz kötötte magát. Mindez érinti a korábban (kvázi) abszolútnak

[11] *Államelmélet*, 2016. uo. 113.
[12] *Államelmélet*, 2016. uo. 113.

tekintett parlamenti szuverenitás alkotmányosan korlátozott főhatalomkénti elfogadását és a jogállamiság/joguralom tanok doktrinális előtérbe hozását.

Nem követjük szerzőnket a semleges állam eszményének államelméleti és politikai filozófiai kérdéseinek taglalásában.[13] Ezek nagyon is gyakorlatias új témák felbukkanására és kezelésmódjára vonatkozó javaslatokat érintenek. Ebben az értelemben – túl a korlátozott állam felfogásán – az állam semlegességének témái kerültek előtérbe. A legmodernebb liberális államfelfogás túlmegy a vallási tolerancián, a bírói függetlenségen/pártatlanságon és az államfői semlegesség *pouvoir neutre, intermédiaire, préservatif et régulateur* semlegességi szerepfelfogásán. A *semleges állam,* mint döntőbíró az elmúlt évtizedekben ugyanis új kihívásokkal került szembe. Úgy a *gazdaságban* (például: szektorsemlegesség, tripartit érdekegyeztetés, a redisztribúció mértéke és kívánatos céljai), mint a *politikában* (pl.: pártsemlegesség; parlamenti küszöb; pártfinanszírozás; közszolgálati médiumok kiegyensúlyozott és arányos tájékoztatása) és a *világnézeti-erkölcsi* kérdésekben (abortusz, eutanázia, béranyaság, életforma közösségek [LMBTQ, élettársi közösségek] megítélésében.

Az uralkodó eszmékről adott vázlatunk – ahogyan a még később tárgyalandó témáké is – mintegy kedvcsinálóként készült, Takács professzor műveinek olvasáshoz. Így most már áttérhetünk egy másik, szintén szépen megművelt területre, az állam fogalmak képzésének taglalására. Fontos distinkció, hogy Takács – mondjuk így – a premodern fejleményeket, mint Polis, Regnum, Status elválasztja a modern államiságtól, tartózkodik attól, hogy egy túlzottan elvont, sok mindent megengedő állam fogalmat képezve visszavetíthessük az állam modern problematikáját a régmúlt idők képződményeire. Az *államtan* tárgya, módszerei, jellege és tematikája minuciózusan kidolgozott, melyet a tudás- és nem a tettvágy vezérel. „Tankönyvi formában kifejtett értekezés" – mondja, amely, tegyük hozzá, egy megbízható enciklopédia műfajához is közel esik.

Termékeny, bár a szerző nem minden szövegváltozatában szereplő kiindulópontjának tekintjük azt, hogy *bárminő állam fogalom szükségképpen asszociál valaminő rendre*, a rend valaminő képzetére. Hogyan vezet út ettől a fogalmi kidolgozásig? Ebből is el lehetne menni a nézőpontok változtatásával jogi, politikai vagy történeti vagy éppen gazdasági nézőpontú állam fogalmak képzése felé. Takács Péter inkább a német nyelvterületen kidolgozott szempontok nyomán halad. Tudvalevő, hogy az igen nagy hatású államtani, államelméleti német teljesítményeket a 19. század utolsó harmadában az *egységes német nemzetállam közjogi rendszerének* kidolgozása motiválta, éspedig korfeladatként. Nálunk elsősorban Szilágyi Péter professzor és Sólyom Péter munkássága kapcsolódott ehhez, a Gerber – Laband – Jellinek, majd Kelsen nevével fémjelezhető tradícióhoz (vagy éppen Hermann Heller és a weimari korszak államelméleteinek későbbi munkásságához). Itt is felvetődött a közhatalomgyakorlás jogi fogalmakkal, keretben történő megalapozása (Gerbernél)

[13] *Államelmélet 1.* uo. 258–262.

vagy az államnak egyenesen a jogrenddel történő, híres kelseni azonosítása. Georg Jellinek „Allgemeine Staatslehre"-je (1890) pedig kísérletet tett az állam valaminő, egykori társadalomelméleti kidolgozására. Takács Péter alkalmazva rugaszkodik el az általános államtan *formális államfogalmától*, attól, hogy egy adott, *meghatározott területen élő népesség feletti főhatalomnak tekintve az államot*, megoldottnak lássa az állam-fogalom képzés feladatát. Újszerű nézőpontokat vett fel, amikor a racionális fogalomképzés irányainak – az állam közösség vagy társulás; rendteremtő intézmény; eszmény vagy valóság – jelzése után bemutatja az állam fogalmak *jogi-jogászi*, *politikai-hatalmi* és *társadalmi-szociológiai* változatait, melyeket Kelsen, Carl Schmitt, Rudolf Smend és Max Weber munkáin keresztül elemez.[14] A jogi államfogalom a *normatív érvényesség* szempontjából, a társadalmi szempontú államfogalom *az érvényesülés* aspektusából, míg a politikai államfogalmak döntően a *hatalmi kényszer és irányítás* perspektívájából elemeznek és jutnak el az állam fogalmi ismérvéig. A *fogalmiság* pedig a különböző (vagy a rokon) felfogások gazdagságában, változataiban pedig nem az intuitív belátással elérhető, hanem a *racionálisan kifejthető közös elemeket* fogja át.

Ezen, többnyire neokantiánus módszerdualizmushoz valamilyen módon kapcsolódó államfogalmak közül Kelsen a „tiszta jogtan" beszámításos (Zurechnung) felfogásával az államot nem tekinti sem érzékletes valóságnak vagy hatalmi–funkcionális entitásnak, sem organizmusnak, mert szerinte csak az egyedi emberi cselekedetek lehetnek az érzékelés tárgyai. Bizonyos emberi cselekedeteket, azokat amelyeknek normatív alapja van – eltérően a természeti folyamatok okozati meghatározottságától – érvényesnek tekintve számítjuk be az államnak. Nincs állam normatíve érvényes előírásoktól függetlenül, az állam tehát azonos jogrendjével. A jogrend pedig kényszerrend (Zwangsysteme), eltérően a szokásjogi jogképződéstől, amely „állam-előtti", vagy a nemzetközi jogtól, amely „állam-feletti" képződményként nem rendelkezik központosított szervezeti kényszerrel. Ugyanakkor szervezeti kényszere is normatív renden alapul. Bárminő reálaktus, cselekedet, származzék akár foglalkozására nézve állami tisztviselőtől, érvénytelen vagy legalábbis megsemmisítendő, ha nincs reá vonatkozó normatív felhatalmazás és/vagy előírás.

Az állam *politikai fogalma* Carl Schmittnél a híres-hírhedt barát-ellenség specifikus megkülönböztetésére épül. Schmittnél minden állami politikai is egyben. Ahhoz, hogy megtudjuk, mi az állam fogalma, először tehát meg kell mondani, mi a politikai. Felfogása szerint bármilyen életterületen keletkezett konfliktus – legyen az akár erkölcsi, akár gazdasági, akár jogi, akár nyelvészeti vagy éppen művészeti-kulturális – akkor és attól lesz politikai, ha az ellentét a barát-ellenség megkülönböztetés intenzitási fokát eléri. Az ellenség nem ellenfél, nem is ellenzék, vetélytárs vagy vitapartner, mint a liberalizmusban, amely a hatalom és az ellenzéki pártok harcá-

[14] Takács Péter: *Államtan. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből. Az állam általános sajátosságai.* Budapest, Corvinus Egyetem kiadványa, 2011. 18–50.

ban a konszenzust keresi. Az ellenség egzisztenciális értelemben más, (nem-Mi), idegen, akit bellicziózus felfogása szerint meg kell semmisíteni, vagy legalább is le kell harcolni. Az állam így teremt a politikai szintjére került *elkülönülésekben és ellentétekben egységet*, hatalmi döntésekkel legyőzve a széthúzó, pluralisztikus erőket, társadalmi osztályokat, csoportokat.

Rudolf Smend is a társadalom és állam integrációs típusát tekinti hatalminak-politikainak, de egészen másképp érvel, építkezik. A *személyi* (vezetői-államfői-bírói-hivatalnoki, alkalmazotti) integráció és a szellemi tartalmakat közös élménnyé tevő *funkcionális* integráció mellett a *tárgyi* (anyagi eszközökkel, erőforrásokkal, szimbólumokkal előállítható) integráció kap felfogásában szerepet. Ezen integrációs típusokkal kell előállítani a hatalmi államnak, a folyamatos megújulást és újjászületést, a mindenkori integráltságot. Ernest Renan nyomán („a nemzet egy mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folytonos igenlése") és analógiájára az állam „egy naponta ismétlődő népszavazás" révén létezik.

A szociológiai szempontú államfogalmat a társadalomtudományok egyik óriása, Max Weber műveiből bontja ki és azonosítja szerzőnk. A racionális, nyugati államfejlődés eredményezi a fő uralomtípusok (a három *tiszta* között, tradicionális-karizmatikus-legális uralom) között a legális uralmat, ahol az „üzemként működő politikai intézmény" akkor nevezhető államnak, ha és amennyiben igazgatási csoportja a rend érvényre juttatásában eredményesen alkalmazza a *legitim fizikai kényszer monopóliumát*. Nem az államcélok felől, hanem a normatív elvárások érvényesítésének módozata felől lehet az állam fogalmat a megértő, a társadalmi cselekvések ideáltípusai felől vizsgáló szociológiában megragadni. Makrotársadalmi méretekben az állam rendelkezik a jogszerű fizikai kényszerítés vagy az azzal történő potenciális fenyegetés monopóliumával.

Nem részletezhettük itt egyik felfogást sem. Két kritikai felvetést azonban érdemes hozzá tennünk elemzéseihez.

Egyfelől Takács él az összehasonlítással és a három államfogalom egybenézését tekinti teljes, igazi ismeretnek. Ezek bár részben fedik egymást, ám a legszűkebb politikai, az ennél átfogóbb jogi, és a szociológiai szempontú, az államot társadalmi jelenségnek tekintő megközelítéseknél az eltérések adják a hangsúlyos elemeket. Mindegyik fogalomban részlegesen szerepe van szervezeti szempontoknak – ahogy a mindennapi tapasztalat szerint is – *a szervezetre épülő államfogalmat még sem tartja járható útnak*. Ez annyiban meglepő, hogy Weber az állam specifikálásához azt a szervezeti szempontot vezette be, hogy egy társadalomban létező *sokféle* uralmi szervezet közül (családi, gazdasági, egyesületi, egyházi, stb.), *melyik szervezetet tekinthessük államnak*?[15] Azt, amely monopolizálja a legitim fizikai erőszakot mint

[15] „Az erőszak természetesen nem az állam szokásos vagy egyetlen eszköze, hanem igenis a rá jellemző speciális eszköz. […] az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül – ez a »terület« hozzátartozik az ismertetőjegyhez – a legitim fizikai erőszak monopóliumára (sikerrel) tart

az uralom eszközét. Szervezet és politikai is szervezet sok lehet és van, de azok nem államiak.

Másfelől e módszertanból hiányzik az állam ökonómiai szempontú megközelítése, ha tetszik, fogalma. Mondhatjuk, azt is, hogy ez a közgazdászok témája, amely nem esik a szerző érdeklődési körébe, de azért ez a mechanikus határmegvonás, – ismerve a téma óriási jelentőségét és irodalmát, nem teljesen meggyőző álláspont. Például nem esik távol az államelmélettől annak azon marxista válfaja sem, amelyik az államok társadalmi formációkkal való kapcsolatából indul ki. A mai tőkés államot nem tekinti az uralkodó osztály kizárólagos, elnyomó politikai szervezetének, mint ez a 19. századi honorácior demokráciákban egykor volt, mert számtalan közérdeket érvényesítő tevékenységet lát el. Azonban ennek a mai kapitalista államnak is az a társadalmi rendeltetése, hogy sokoldalú funkcióinak gyakorlása során az *össztársadalmi reprodukció feltételeit és továbbvitelét elősegítse, biztosítsa, a legitim erőszakmonopólium birtokában. Ez a fogalomalkotás nem zárja ki, sőt, involválja az általános államtípus*, majd a *különös államformák* és az *egyedi* intézményesültséget, megoldásokat jelölő *államrend* kategóriáit.[16] Hiszen az *általános-* (az egészre irányuló szempontok) és a *különös államtan* (résztémák feldolgozása: közigazgatás, állami bürokráciák, pénzügyek, szervezeti jellemzők, stb.) jellineki felosztását szerzőnk is átvéve és élő anyaggal tárgyalva viszi tovább. Igen, ha történetileg léteznek társadalmi-gazdasági alakulatok, ha van dinamikus kölcsönhatás („kihívás és válasz") a társadalmi-gazdasági környezet és az állam között, akkor ez semmivel sem jelentéktelenebb összefüggés, mintha a normatíve érvényes jogi rendet és/vagy annak szociológiai szempontú érvényesülését teszik elemzési szemponttá. A három államfogalom ennyiben mégiscsak kelt némi hiányérzetet, hiszen egy ilyen megközelítés lehetőségét Takács Péter sem zárta ki – ahogy ezt írásunk elején a társadalomtörté-

---

igényt. A jelen specifikus vonása ugyanis az, hogy *bármilyen más szervezetnek vagy személynek* a fizikai erőszakhoz való jogát csak akkor ismerik el, ha *az állam a maga részéről engedélyezi alkalmazását*: az állam számít az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrásának. […] azt a tisztán fogalmi mozzanatot rögzítem, hogy a modern állam intézményes uralmi szervezet, amely eredményesen törekedett arra, hogy bizonyos területen belül monopolizálja a legitim fizikai erőszakot mint az uralom eszközét, s evégett irányítóinak kezében összpontosította a dologi uralmi eszközöket" (Max Weber, 1989, 6–7; 14). *A politika mint hivatás* előadásának ezen gondolatai szerepelnek a Gazdaság és Társadalom 1-ben is (Szociológiai kategóriatan, 1987, 77–78.), de eltérően az előadástól, a kategória tanban Weber kifejti a társadalmi cselekvések kutatásában az átfogóbb kontextust is: az igazgatási rend által szabályozott *szervezeti cselekvés* problematikája, amely az üzemszerűség, az egyesület, az intézmény fogalmak tárgyalásából a hatalom és az uralom megkülönböztetés bevezetése után az uralmi szervezetek közül azt és annyiban nevezi politikainak, amely eredményesen alkalmazza a legitim fizikai kényszer monopóliumát.

[16] Szigeti Péter: A formaelmélet és az államelmélet kapcsolata: az államtípus (Á) – az államforma (K) és az államrend (E) viszonya In: *A termelési módok társadalmi formameghatározottsága. A formációelmélet jelentőségéről és hasznáról* In: *Marx 200. Interpretációk, irányzatok, iskolák*. (szerk: Antal Attila, Földes György, Kiss Viktor), Budapest, 2018. (2019, 65–67.), illetőleg Szilágyi Péter: *Jogi alaptan* (2011, II-III-IV. fejezete).

net és annak materialista válfaja és szellemtörténet írás módszertani szempontjánál érintettük is – de mégsem élt vele. A történeti társadalomtudomány két klasszikusa – Karl Marx és Max Weber – aligha véletlenül, egyaránt átfogóbb keretekbe helyezte az állam fogalmi-lényegi problematikáját, éspedig formaelméleti és uralomelméleti keretekbe.

A kontinentális (német-osztrák-magyar) orientációjú államelméleteket pedig éppen a mai globális kapitalizmus világában érték politikatudományi és érik világrendszerelméleti és geopolitikai kihívások, a regionális integrációk működés felől. Az állam mellett az átfogóbb és gazdagabb strukturalista-funkcionalista (vagy párt- és politikai szociológiai) *politikai rendszer* kutatással, melynek egyik centrális összetevője persze az állam maradt, éspedig nem a változatos és változó feladatai okán, hanem ennek *csak és kizárólag a legitim erőszakmonopólium birtokában elláthatósága következtében* (az adókivetés, az államrezon[17], a jogalkotás, a nemzeti költségvetés meghatározása, a makrogazdasági-redisztributív hatalom biztosan ilyen, stb.) amely kizárja, hogy az államot pusztán az egyik szervezetnek tekintsünk a társadalmi ellenhatalmak, pártok, szervezetek, érdekcsoportok tényszerű sokadalmában, ahogy ezt némely pluralizmus elméletek tévesen felfogják). A nemzetállamokra szabott államelmélet pedig a reáliák miatt ott válik problematikussá, amikor *a nemzetállamok jogi értelemben vett, formális szuverenitása* eltérő körülmények között, bár éppúgy létezik mint korábban, csak éppen a világrendszerbeli és geopolitikai függőségek következtében, a transznacionális korporációk és a regionális integrációk hatására, döntéshozatali-politikai cselekvési autonómiájuk lecsökken. Így a *kisebb vagy közepes nemzetállamok komplementer, funkcionális kapcsolatokat ellátó szerepbe kényszerülnek, a szupranacionális erők és intézmények erőfölényének hatására.* Kiestek a *legfelsőbb hatalom* helyzetéből. A mai egyenlőtlen és hierarchikus világrendszerben megy ez végbe. A globalizáció és a klasszikus államelmélet két kor – két külön világ? Qui vivra, verra.

Mindkét szempont, per tangentem, tagadhatatlanul jelen van Takács munkáiban, de a rendszerképző, általánosító elméleti keretbefoglalást mégis nélkülözik.

Ezek az érvek csak felhívják a figyelmet az államfogalom háromosztatú és összehasonlító szempontú problémavilágának érvényességi határaira, anélkül, hogy létjogosultságukat kérdőjeleznék meg.[18]

[17] A raisond'état-t, az állami önfenntartás és növekedés problémáját és cselekvési alapelvét Machiavellihez kapcsolódva fejti ki Friedrich Mainecke híres tanulmánya, *Az államrezon fogalma* /1924/. Lásd Takács Péter /szerk./: Államtan Írások a XX. századi általános államtudományok köréből, 2003, 71–90., illetőleg M. Foucault (1991, 68. és köv.), idézve Botero találó definícióját: „Azoknak az eszközöknek a tökéletes ismerete, amelyek révén az államok keletkeznek, megerősítik magukat, fennmaradnak és növekszenek."

[18] Nyilván, mivel szerzőnk erősen kötődik a kanti- és neokantiánus hagyományhoz, továbbá a leíró és analitikus vizsgálódások eredményeinél azok egybenézését (syn-opsis) alkalmazza, de elzárkózik a szintézisre törekvéstől (…" az összefüggések metszetében inkább a szinoptikus, vagyis az „egybe-

Takács Péter államelméleti kutatásaihoz persze még sok más téma is hozzátartozik. Így *eszmetörténeti* vizsgálódásai kiterjedtek Platón, Arisztotelész, Aquinói Tamás, Niccoló Machiavelli munkásságára, továbbá az igazságosság-elméletekre és magyar szerzőkre is (Somló Bódog, Szabó József). Az *államtan történetének vázlata* pedig a XVI. századi előzményektől a modern klasszikus, G. Jellineken át egészen 1990-ig vezetnek.[19] Mindkét körben megszámlálhatatlan szerző munkásságát érinti elemző, hatástörténetét felvető, életrajzokat adó szövegeiben.

Szerzőnk az utóbbi években igazi forráskutatói, filológiai és rendteremtő szorgalommal látott neki jó néhány téma kidolgozásának. Kismonográfiát írt az államok nevéről és a magyar állam átnevezéséről[20] és közreadta Somló Bódog állambölcseleti töredékeit[21] De a gyűjtő és rendszerező kutatásai nemcsak az államelmélet, hanem *a jog kultúrtörténeti* kérdéseinél is jelen vannak. A jog és a jogtudomány művészeti reprezentációjának feldolgozása ez ideig öt szép tanulmányában történt meg.[22]

---

néző" módszerrel értek egyet, semmint a szintetikussal". 2011, Két fejezet…13–14.), alapozzák meg pozícióit. Hiszen csak a komplex, dinamikus rendszerek társadalomtudományi alkalmazása az, amely a hegeli-marxi dialektikában ismeri fel egyik elődjét és összetevőjét, éppen a feszültségek szülte mozgásformaváltásokat, új emergencia szinteket (new levels of emergence) konstatál a polgári társadalom – politikai társadalom (képviselet) – politikai állam ellentmondásokkal teli dinamikájában. (A politikai rendszer és a világrendszer elméletek némelyike pedig közel esik ahhoz, hogy az *autopoetikus társadalmi lét* alrendszereit ekként tárgyalja). Álláspontunk kifejtését lásd: A politikum konstrukciója. A politikai problémája Carl Schmittnél, Max Webernél és a neomarxistáknál (Eszmélet, 2013, 25. évf./100, 82–111; ill. könyvrecenziónk, Eszmélet 2019, 31. évf./121.; és Losoncz Márk: „Marx, a rendszer-teoretikus, a komplexitás gondolkodója"; 2018, 70–86.). in: Marx…interpretációk, irányzatok, iskolák Napvilág Kiadó, 2018.) Nemzetközileg: Luciene Sève et al. 2005, Emergence, complexité et dialectique: Sur les systèmes dinamiques non linéaires Édition Odile Jacob, Paris; Andrej Munda: Autopoietic Systems Theory within Hegelians Speculative Philosophy.

http://www.academia.edu/10461277/Autopoietic_Systems_Theory_within_Hegelians_ Speculative_ Philosophy stb.

[19] Takács Péter: *Államtan. Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete.* Budapest, Corvinus Egyetem kiadványa, 2011. 7–124.

[20] Takács Péter: *A rózsa neve: Magyar Köztársaság. Az államok nevéről és a magyar állam átnevezéséről.* Budapest, Gondolat, 2015.

[21] Takács Péter: *Állambölcseleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből.* Budapest, Gondolat, 2016.

[22] Takács Péter: *Elfeledett „Jogtudomány" /Gustav Klimt Jogtudomány c. művéről*/, In. *Jog Állam Politika, Jog-és Politikatudományi Folyóirat*, 1. évf. 2009/1. 147–166. ; Takács Péter: *Justitia-szobrok Magyarországon. Ratio legis=Ratio iuris.* In. *Ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából.* Liber amicorum. Studia A Tamás septuagenario dedicata. (szerk. Takács Péter), Budapest, Szent István Társulat, 2011. 154–179.; Takács Péter: *A rejtőzködő Picasso. Egy festő politikai értékei és szerepvállalása*. In. *Jog, Állam Politika, Jog-és Politikatudományi Foyóirat*, 2013/1. 3–37.; Takács Péter: *Ruttkay György: Egy jogász-festőművész élete és munkássága. Két világ, két úr – két élet?*, In. *Miskolci Jogi Szemle*, 2013/2. 5–22.; Takács Péter: *A félbehagyott jogtudomány. Raffaello freskója a Stanza della Segnaturában*. In. *Suum cuique. Ünnepi tanulmányok Paczolay Péter 60. születésnapjára.* (szerk. Fejes Zsuzsanna és Török Bernát), Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2016. 204–220.

A *jogelméleti* gondolkodás terén elsősorban angol nyelvű szerzők munkáit elemezte, dolgozta fel. Vonzó küllemű, szép képekkel és ábrákkal felszerelt, jól érthető kismonográfiát írt *John Austin és a klasszikus analitikus iskola jogelméletéről.*[23] Az oxfordiakról, *Hartról* és *Dworkinról* megrajzolt portréi nemcsak fontosak, hanem vitáikat is tárgyalják. A *jogértelmezést és a jogászi érvelés módozatait* szerzőnk nemcsak szereti, és nemcsak a jogalkalmazásról szóló tanulmányaiban érinti, hanem a „Nehéz jogi esetek" gyűjteményével olyan érdekes, híres és elgondolkodtató gyűjteményt adott ki, amely a joghallgatók érdeklődését is felkelti, vonzóvá téve szakmánkat, persze csak az érdeklődő értelmesek számára. Bizonyítva egyben azt is, hogy a jogalkalmazás nem a matematikai bizonyosságok világába tartozik. Az egyetlen helyes döntés képzetét a nehéz esetek könnyen eloszlatják, miközben az eltérő vagy akár ellentétes megoldások jogászi megalapozottságának jelentőségére erőteljesen mutatnak rá.

Jelentősnek tekinthető Takács Péter *szakfordítói és tudományszervezői* munkássága is. David *Hume összes esszéinek* és *Hart The Concept of Law*-jának magyarítása nem kis vállalkozások voltak,[24] kisebb terjedelmű német nyelvből történt fordításai mellett. Tudományszervezői munkásságának eredménye volt az országos szuverenitás konferencia, amely szerkesztésében „Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések" címen jelent meg.[25] Hasonlóan a Széchenyi Egyetemen az általa vezetett, folyamatban lévő IM kutatáshoz (2019–20). A *Joguralom, Jogállam Antológia (1995)* [26] és *az Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből* (2003) válogatása, szerkesztése és némely tanulmányok fordítása komoly hozzájárulás e szerzők hazai recepciójának elősegítéséhez.

Kedves Kolléga, további szellemi erőt és kitartást tudományos életműved továbbépítéséhez, amelyhez barátsággal gratulál:

Szigeti Péter

[23] Takács Péter: *John Austin és a klasszikus analitikus iskola jogelmélete*. Budapest, ELTE ÁJK, 2010. (Sisyphus, Állam-és jogbölcseleti előadások, /Bibliotheca Iuridica. Publ. Cathedrarum. 41), 1–84.

[24] H. L. A. Hart: *A jog fogalma* . (Ford. és a válogatott irodalom jegyzékét összeállította: Takács Péter), Budapest, Osiris, 1995. /Jogfilozófiák/ 1–375., ill. *David Hume összes esszéje.* [David Hume: *Essays and Treatises on Several Subjects.* Edinburgh, 1777. című művének fordítása]. 1–2 kötet. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1992–1994. 1. kötet [1992]: 1–298. ; 2. kötet [1994]: 1–439.

[25] *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések*. Budapest – Győr, Gondolat Kiadó – MTA TK Jogtudományi Intézete – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kara (sorozat: Juris Dictio), 2015.

[26] *Joguralom és Jogállam. Antológia a „Rechtsstaat" és a „Rule of Law" irodalmának köréből*. (szerk: Takács Péter), Budapest, ELTE ÁJK, Tempus (sorozat: Jogfilozófiák), 1995. 1–331.

Felhasznált irodalom

Egresi Katalin-Pongrácz Alex-Szigeti Péter-Takács Péter: *Államelmélet*. Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam-és Jogtudományi Kar, Jogelméleti Tanszék, Győr, 2016.

Foucault, Michel 1991 *A modernség politikai-filozófiai problémái, a felvilágosodáson innen és túl* (szerk., ford.: Szaloczay Árpád) Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete

Szigeti Péter: *A termelési módok társadalmi formameghatározottsága. A formációelmélet jelentőségéről és hasznáról.* In: *Marx 200. Interpretációk, irányzatok, iskolák*. (szerk: Antal Attila, Földes György, Kiss Viktor), Budapest, 2018. 51–69.

Szigeti Péter: *Széljegyzetek a „Marx 200" kapcsán Dekonstrukció és/vagy rekonstrukció? Marx nem azonos a 160 éves marxizmussal – de van köze hozzá*. Eszmélet, 2019. 121, 138–157.

Szilágyi Péter: *A weimari köztársaság államelméleti vitái*. In: *Köztársaság a modernkori történelem fényében*. (szerk. Feitl István), Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

Szilágyi Péter: Jogi Alaptan. 4. átdolgozott kiadás, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2011.

Takács Péter (szerk.)*, Államelmélet 1. A modern állam elméletének előzménye és történeti alapvonalai.* Szent István Társulat, Budapest, 2007.

Takács Péter: *Államtan. Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete.* Budapest, Corvinus Egyetem kiadványa, 2011.

Takács Péter: *Államtan. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből. Az állam általános sajátosságai.* Budapest, Corvinus Egyetem kiadványa, 2011. (újranyomva 2013).

Takács Péter: *Államtan. Fejezet az állam általános elmélete köréből.* Budapest, Corvinus Egyetem kiadványa 2010. (szövege részben egyezik a fenti két 2011-es közleménnyel)

Takács Péter /szerk./: *Államtan Írások a XX. századi általános államtudományok köréből* Szent István Társulat, Budapest 2003. 962 oldal

Takács Péter (szerk.) *Joguralom és Jogállam. Antológia a „Rechtsstaat" és a „Rule of Law" irodalmának köréből*. Budapest, ELTE ÁJK, Tempus (sorozat: Jogfilozófiák),1995. 331 oldal.

Weber, Max: *Gazdaság és társadalom 1. A megértő szociológia alapvonalai Szociológiai kategória tan*. (Fordította: Erdélyi Ágnes), KJK, Budapest, 1987.

Weber, Max: *A politika mint hivatás.* (Fordította: Lannert Judit és László Géza), Medvetánc Füzetek, 1989.

Takács Péter: Államtan – egy megkésett recenzió[1]

ZŐDI ZSOLT

1. Személyes hangú bevezetés

2011-ben alakult úgy az életem, hogy 15 évnyi üzleti tevékenység, mondhatnánk kényszerű kitérő után szerettem volna a jogtudomány világába visszatérni. Az a naiv elképzelésem volt, hogy ez könnyedén fog menni. Nem így alakult, két év kellett hozzá hogy először egy sovány félállást kapjak az Akadémián, majd még egy év, hogy főállású egyetemi ember lehessek a miskolci jogi karon, egykori *alma materemben*. Az egyetlen kapcsolatom ebben az ínséges két évben az oktatással Takács Péter intézete volt, az (eleinte) Corvinus, majd (később) NKE Közigazgatástudományi Karának Társadalomelméleti Intézetében, ahol óraadóként jogi adatbázis-kezelést tanítottam, és eljártam az Intézet műhelyvitáira. Máig hálás vagyok Péternek ezért a két évért.

Ekkortájt nyomta a kezembe az Államelmélet című könyvét is. Én persze azonnal ígéretet tettem, hogy recenziót írok róla. A Bevezetésen, („Az államtan tárgya, módszere, jellege és tematikája") és a szerényen „vázlatnak" hívott, több mint 100 apró betűs oldalt kitevő történeti részen át is rágtam magamat, amelyet egy csomó kézírásos jegyzet bizonyít, de valamiért a recenzió mégsem született meg: túl távolinak éreztem a diszciplínát, a műfajt. A miskolci évek alatt ráadásul az államelmélet Bódig-Győrfi féle, hangsúlyosan politikai filozófiát tartalmazó változatát oktattam, így a tárgy Péter féle („hagyományos") felfogása még messzebb került tőlem. (Erről lentebb kissé bővebben.) Azután munkahelyet váltottam, ahol tételes jogot kellett oktatnom, és ez még messzebb sodort a témától.

Ezért, amikor megkaptam a felkérést, hogy írjak Péter emlékkötetébe, azonnal tudtam, hogy ezt a régi adósságomat kell törlesztenem. Persze azóta sok minden megváltozott, tudom. Péter a győri karon oktat, ahol az Államelmélet című tárgyat nem ebből a kötetből tanítják, bár bizonyos részeket átvettek belőle, ahogy látom. Tulajdonképpen tehát a kötet, amiről most szeretnék itt írni, tankönyvként készült ugyan, de ilyenként nem túl hosszú ideig funkcionálhatott, így azután hatást sem

Ződi Zsolt tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Információs Társadalom Kutatóintézet

[1] Takács Péter: Államtan Az állam általános sajátosságai. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 2011. ISBN 9789635034680

válthatott ki. Én mégis fontos könyvnek érzem, részben azért, mert az a benyomásom, hogy Péter nem egyszerűen egy államelméleti tankönyvnek szánta, hanem – ahogy azt egyébként említi is – a saját államelméleti koncepciója kifejtéseként, és egyben egyfajta vitairatként is a máshol oktatott, alternatív államelméletek ellen. És nyilván lehetséges, hogy a szerző azóta sok mindent másképp lát, én mégis azt érzem, hogy alapvetően nem változtatott a nézetein, sem az állam fogalmát és az államelmélet helyét, diszciplináris státusát, sem pedig az állam leírására szolgáló koncepciókat és részletkérdéseket illetően, így talán számára is fontos ez a kötet.

Még a Szabó Miklós 65. születésnapját ünneplő kötet kapcsán tanultam meg, hogy sokkal értékesebb egy olyan írás, amely valamilyen módon, ha lehet egészen szorosan kapcsolódik az ünnepelt munkásságához, (de azt is tudom, hogy persze ez kockázatosabb), mint csak egyszerűen odaadni egy már elkészült tanulmányt egy emlékkötetbe. Az itt következő írás tehát nem egyszerű könyvismertetés, hanem tisztelgés Takács Péter, az államelmélet kiemelkedő magyar művelője, a szellemes és magával ragadó gondolkodású jogászprofesszor és a hihetetlen precizitású és munkabírású egyetemi oktató előtt is. S ha olykor az ismertetésbe bíráló hangok is vegyülnek remélem, ez sosem válik sértővé: a szándékom az, hogy a könyvnek, és ezen keresztül Péter munkássága ezen darabjának olyan emléket állítsak, (hiszen „emlékkönyvről" van szó), amelyet később olvasva megelevenedhet az ünnepelt személye és műve.

Még egy utolsó megjegyzés: az itt következő írás kissé csapongó lesz, mert a könyv kapcsán rengeteg gondolatom támadt a szerző személyéről és gondolkodásmódjáról, a vele, és a miskolci tanszék többi oktatójával együtt eltöltött évekről, magáról az általános államtanról, az ezzel kapcsolatos sok-sok módszertani kérdésről, a jogtudomány státuszáról és a jogi oktatás céljáról és értelméről is, amelyeket szerettem volna rögzíteni. Ezek a gondolatok olykor egészen bizonyosan nem ütik meg a „magas tudomány" szintjét. Ezért a „színvonaltalanságért" és csapongásért előre is elnézést kérek, de remélem, hogy a *Festschrift* műfajába ez még belefér.

2. A könyv tartalma

A könyv 408 sűrűn, nagyon kis betűkkel teleírt oldal, amely hat fejezetre oszlik. A rövid módszertani bevezetést, ahogy említettem egy több mint 100 oldalas elmélettörténeti fejezet követi. A második fejezet „A modern állam kialakulása és változásai", a harmadik fejezet pedig az „Állam-fogalmak" címet viseli, és e kettőt is még nyugodtan nevezhetjük a történeti rész folytatásának, hiszen a jogi, a társadalmi, és a politikai súlypontú államfogalmat kulcsszerzőkön keresztül mutatja be. A tényleges „államtani" ismeretek a negyedik fejezettől következnek: „Az állam területe és népessége", „Az állam mint közhatalom", végül „Az állam mint szervezet" című fejezetek. Mivel nem szeretnék annotált tartalomjegyzéket ismertetni, csak néhány, számomra fontos részt elevenítek fel minden fejezetből.

Péter a könyvben rengetegszer visszatér az államtan mint diszciplína tudományos státusának a kérdésére. Az első fejezetben megtudhatjuk, hogy az államtan új (alig 100 éves) tudomány, amely a XX. század fordulóján virágzott, és jelenleg „reneszánszát éli". Takács Péter az államtudomány kialakulását három hagyományra vezeti vissza, amelyek egyúttal három szerzőhöz is kapcsolhatók – az állam politikai meghatározottságát hangsúlyozóra, amely Machiavellihez, az állam intézményesültségét hangsúlyozóra, amely Bodin szuverenitástanához, és az állam társadalmi meghatározottságát hangsúlyozóhoz, amely Althusiushoz köthető. Ennek a hármas hagyománynak azért van jelentősége, mert a könyvön végigvonul az a gondolat, hogy az állam, mint komplex jelenség ebből a három aspektusból szemlélhető, és így az állammal foglalkozó tudományok is így tagozódnak.

Már itt az első fejezetben előjön az is, amely a könyvön azután végighúzódik: a magyar hagyomány és szerzők aprólékos ismertetése, és a magyar tudományt a centrum országok áramlataihoz fűződő ellentmondásos viszonya. Már a 16. – 17. század fordulóján a korai magyar államelméletek beleütköztek abba a dilemmába, hogy ha a nyugati mintákat követik, azzal elkerülhetetlenül az abszolutizmus, azaz a Habsburgok törekvéseit legitimálják, ha viszont nem, akkor korszerűtlenek, provinciálisak maradnak. A „létezhet-e sajátos magyar tudomány", illetve „képes-e a magyar tudomány európai szintűvé válni" kérdése egyébként is minden, a magyar helyzettel foglalkozó részben visszatér valamilyen formában. Számomra különösen becses egyébként, hogy Péter hosszan foglalkozik Somló Bódog államtanaival, (azt állítja, hogy több is volt belőle), megelőlegezve a *Juristische Grundlehre* megjelenésének 100-adik évfordulóján tartott előadását, amelynek vezérmotívuma az volt, hogy Somlónak nemcsak hogy volt államelmélete, hanem egyenesen három ilyen is született: az *Állami beavatkozás és individualismus*ban kifejtett társadalomelmélet, a *Juristische Grundlehre*ben explikált, a jogalkotó hatalomról szóló fejtegetés, majd a halála előtti írásokból kibontakozó államelmélet. (Utóbbiról ebben a könyvben nincsen szó.)

Természetesen a legterjedelmesebb részt az elmélettörténeti fejezetben a 20. század fordulójától megjelenő „igazi" államelméletek ismertetése teszi ki. Takács Péter itt nemcsak egyszerűen a szerzők elméleteit rekonstruálja röviden, hanem a társadalmi-történeti és gyakran a (párt)politikai kontextust is leírja, amitől az ismertetések hihetetlenül elevenek lesznek, ugyanakkor sokszor azt a képet erősítik meg az olvasóban, (amely benyomás a mai Magyarországon is igen gyakran erős), hogy a szerzői álláspontokat a legerősebben mégiscsak a pártállás, sőt olykor az ezzel kéz a kézben járó egzisztenciális és karrier-megfontolások determinálják. Különösen tanulságos a háború utáni német államelmélet újjáéledésével kapcsolatos fejtegetés, hiszen, – ahogy a szerző írja – azon a listán, amelyen azok szerepeltek, akik nem kompromittálódtak a náci rendszerben „nem voltak sokan" (85. o.) Persze az elmélettörténeti részben a legnagyobb terjedelmet Jellinek kapta, (63–69 o.) akit Takács Péter „modern klasszikusként" jellemez, és azt állítja, hogy a 20. századi államtan

legjelentősebb képviselői az ő „köpönyegéből bújtak ki". Takács Péter a jellineki elméletből az állam kettős jellegének tanítását tartja a legfontosabbnak, amelynek a lényege, hogy az állam egyszerre társadalmi és jogi képződmény.

A 2. világháború utáni fejlemények közül kiemeli a német Alkotmánybíróság megjelenését. Ez szerinte annyiban változtatott a helyzeten, hogy „az új alkotmányos fogalmak átgondolására immár nem elsősorban az egyetemi professzorok dolgozószobáiban, (…) került sor, hanem «Karlsruhében»". (87. o.) Ez eredményezi azt, hogy a német államtudósok szerepe az Alkotmánybíróság döntéseinek elemzésére korlátozódott: az alkotmánybíráskodás az államjogtan (és hozzátehetjük az államtan) „trónfosztását jelentette." – idézi Takács Péter Schlinket. (U. o.) Persze azonnal hozzáteszi, hogy ezt „túlzónak" tartja, hiszen, egyfelől az államtan kötelező tárgy volt a német egyetemeken, (sok helyen tudomásom szerint máig az), s így számtalan tankönyv, összefoglalás születik a témában, másrészt a hetvenes évektől kezdődően „újra érdemes odafigyelni az államtanokra" (95. o.), pl. olyan művek miatt, mint Zippelius több tucatszor átdolgozott és újranyomott államtanára.

A modern állam kialakulása és változásai részből kiemelésre méltónak tartom azt, az államelmélet, mint diszciplína szempontjából kulcskérdést, hogy vajon mennyire lehet magát az államfogalmat visszavetíteni a múltba. Beszélhetünk-e ókori államról, vagy az állam *par excellence* modern fogalom. Péter amellett foglal állást, hogy az egyes „közhatalmi formák" (124. o.) a „családi hasonlóság" wittgensteini fogalmához hasonlók egymáshoz, bizonyos tulajdonságaikban egyezhetnek, de a „láncolat" első és utolsó tagjában már lehet, hogy semmilyen közös vonás nincsen.

A harmadik fejezet az „Állam fogalmak" címet viseli, – és nyilván ez a cím tudatosan nem „az állam fogalma", hiszen a szerző egy inspiráló bevezetés után (amelyben az államfogalom peremvidékén levő „töredékállamok", „még-nem és már-nem" államok eseteit villantja fel példákkal), három, egyformán meggyőző definíciós kísérletet ismertet: Kelsen jogi államfogalmát, Weber „társadalmi" (szociológiai) államkoncepcióját és Schmitt politikai államfogalmát. Lehetne természetesen vitatkozni azon, hogy az állam politikai természetének elméletét valóban Carl Schmitt gondolatain keresztül lehet-e a legjobban illusztrálni, de az kétségtelen, hogy ebben a fejezetben a három szerző elmélete nagyon alapos, és igen jól érthető formában áll elénk. Ennek a fejezetnek a végén található Takács Péter saját államelméleti-államtudományi módszertanának, a szinoptikus módszernek a leírása, amelyre még visszatérek a módszertani résznél.

A negyedik fejezet a könyv talán legvitathatóbb része (az állam területe és népessége című). Ezek a hajdan klasszikus államtani tematikák mára már szinte teljes egészében átkerültek más diszciplínákba: részben a nemzetközi jogba (államok keletkezése, államutódlás, államhatárok stb.), részben az alkotmányjogba (állampolgárság), valamint kisebb részben más társadalomtudományok (például a népességpolitika, társadalom-, település-, foglalkoztatáspolitika) területére. Péter ugyanakkor jól fókuszálja ezeket a témákat, a rendező elv szemmel láthatóan, a saját érdeklődésén

kívül elsősorban egy átlag egyetemi (jog)hallgató számára fontos ismeretek átadása. Ezen a fejezeten érződik talán a leginkább az, hogy Péter a tárgynak szán egy „civilizatorikus", szocializációs funkciót – erre még szintén visszatérek.

Ugyanez elmondható az ötödik fejezetre is: ebben Takács Péter azzal kezdi, hogy a közhatalom az állam formális definíciójának nem része, de sejteti azt is, hogy az egész tematikának mégis kulcsfontosságú eleme, szinte az állam lényege. Takács Péter szerint azok a fogalmak, mint az autoritás (amelyre például mint központi kategóriára a Bódig–Győrfi-féle miskolci jegyzet is épül) és a szuverenitás ugyanennek a jelenségnek valamilyen oldalát igyekeznek megragadni. „A fogalmak tisztázása ezen a területen különösen indokolt" – mondja. A hatalom a másik két „édes gyümölcs", a pénz és a testi örömök, a szex mellett – mondja Takács Péter – a harmadik „jószág", amelynek a birtoklása önmagában is örömet okozhat egyeseknek. Ez a rendkívül fontos vonása az, ami miatt annyian elemezték: nemcsak azt, hogy mi a hatalom, hanem azt is, hogy honnét ered, hogyan kell gyakorolni, mire való, milyen hatással van az emberre. Takács Péter ezután egy rendkívül széles szakirodalmi bázison nyugvó hatalmas panorámát fest a hatalomelmélettel valaha foglalkozott szerzők nézeteiből. Csak illusztrációképp: a fejezet első három oldalán hét szerző nézeteinek rövid rekonstrukciója mellett három művésznevet is találunk (Ottlik, Illyés, Coppola).

A fejezet második része az „Autoritás" címet kapta. Takács Péter szerint az autoritás olyan viszonyt jelöl, amelyben valaki „indokolás nélkül is kötelező" előírásokat tud kibocsátani. (A miskolci jegyzet szerint az autoritás „igazolt hatalom".) Takács Péter szerint tehát az autoritás strukturális és kommunikációs elemekkel átszőtt viszony, és – követve Arendt érvelését – több, mint tanács, de kevesebb, mint parancs – valami, ami a múltban gyökerezik. Az autoritás mindenképpen más, mint a hatalom: hatalom létezhet autoritás nélkül és autoritás is létezhet hatalom nélkül. És manapság az előbbi egyre gyakoribb: Takács Péter Gadamert idézi, aki szerint a tekintély hanyatlása a felvilágosodásra vezethető vissza, amely azt követelte, hogy minden autoritást vessenek alá az ész kritériumának. Ez a konfliktus – már hogy az autoritás az ésszel és az erkölcsi autonómiával is konfliktusba kerülhet – szülte Takács Péter szerint Joseph Raz elméletét, aki úgy oldotta meg a konfliktust, hogy bevezette a legitim autoritás, vagy másképp igazolt autoritás fogalmát, amely azt sugallja, hogy természetesen ennek megfelelően létezik nem igazolt is. Takács Péternek igen karakteres véleménye van: a Raz féle fogalom egyszerűen fából vaskarika. Az autoritás, mint a hagyományból eredeztethető fogalom nem kapcsolható össze a legitimitással. „Az autoritásnak nincsen szüksége arra, hogy legitim legyen."

Végül a fejezet a szuverenitás fogalmának boncolásával zárul. Takács Péter szerint a szuverenitás az állam hatalmi és jogi mozzanatát kapcsolja össze. Takács Péter véleménye a szuverenitásról az, hogy a fogalom a 20. századra kiürült, elvesztette jelentését, és azokhoz csatlakozik, akik szerint akár el is lehetne hagyni (legalábbis az államjogi diskurzusból). „Az állam valamely elmélete kifejthető a szuverenitás fogalom nélkül is" (308. o.) mondja. Mások már az „államról" magáról is ezt mondják.

A rész közepén hosszabb elemzést olvashatunk a Szent Korona-tanról is, amely Takács Péter szerint csak annyit jelent, hogy a szuverenitás alanya ugyan továbbra is az állam (ez a gondolat a 19. századi német jogirodalomban terjedt el), a Szent Korona pedig ebben a kontextusban egyszerűen az állam metaforája. A Szent Korona-tanra azután Takács Péter az államhatalomról szóló 4. alfejezetben visszatér, ahol újfent „nézetek és hitek komplex rendszereként" jellemzi azt, amelynek a specialitását az adja, hogy a korona nemcsak az állam szimbóluma, hanem felfogható a magyar állami folytonosság reprezentációjaként is. Takács Péter egyébként – úgy tűnik – Eckhart Ferenc 1941-es elemzését tekinti mérvadónak, részint azért, mert Eckhart szerint a Szent Korona-tanokhoz hasonló elméletek Európában máshol is honosak voltak, így nem valamiféle minden ízében magyar konstrukcióról van szó, részint pedig azért, mert Eckhart kimutatja, hogy e tanrendszer tartalma folyamatosan változott.

Az utolsó fejezet, amely az állam mint szervezet kérdéseit taglalja, pontosan 80 oldal, így a könyv második leghosszabb fejezete. A jogi kérdések (hatáskör és joghatóság, állami feladatok, illetékesség, ennek jelentései – amelynek során még az EU szubszidiaritási elvéről is szó van) után a szerző egy viszonylag hosszabb részben foglalkozik az államszervezet néhány szociológiai kérdésével. Ez nagyobbrészt bürokráciaelméletek ismertetését jelenti, a legbefolyásosabb Webertől Crozier elméletén keresztül néhány újabb elméletig. A fejezet második alfejezete az „állami szervek fajtái" címet viseli, és háromféle szempont alapján tipizálja az állami szerveket: a közösségi szükségletek (funkció), a tevékenység tárgya és a szervezeti és jogi keretek szempontjából. A harmadik – „köztisztségek és tisztségviselők" című – rész igen érdekes, hiszen a köztisztviselői és közalkalmazotti jogviszony filozófiai alapjaival (is) behatóan foglalkozik. Például olyan kérdésekkel, hogy mi is a „hivatal" és ennek milyen kapcsolata van az „elhívással" vagy az „elhivatottsággal". (Bár ez után a fejtegetés után Takács Péter a következőt a „komolyra fordítva a szót" fordulattal vezeti be.) Nem tudok elmenni Péternek a köztisztviselők és a közalkalmazottak jogi státuszát és bérkülönbségét felemlegető fejtegetése mellett sem. (A könyv tele van ilyen kis színesekkel, de erről szintén majd később.) Ebben a részben olvashatunk a politika és a közszolgálat kapcsolatáról is, a „zsákmány-, patronázs-, és a teljesítményrendszerekről". A könyv a centralizáció és decentralizáció kérdései taglaló résszel zárul – benne egy igen hasznos és megvilágosító erejű résszel, amely a decentralizáció és a dekoncentráció kifejezéseket igyekszik elhatárolni egymástól.

Ez lenne tehát a könyv tartalma: hatalmas szöveghalmaz, rendkívül komplex, heterogén tematikával. Engem a könyv olvasásakor (amely jó két hétig eltartott), azonban igazándiból három probléma izgatott: az első az az igen egyszerű kérdés, amelyet Péter is többször előhoz: mi is ez az államelmélet, és milyen módszertani alapokon nyugszik? A második kérdés, hogy vajon ezt, vagy inkább valami mást (például alkotmányelméletet, vagy politikai filozófiát) kellene-e az egyetemeken oktatni? Végül a harmadik, hogy vajon miért ragaszkodik Péter ehhez a műfajhoz?

Mi van benne, vagy a nemzedékében, amely miatt ezt a színes, mozaikszerű, a saját elméletet, a saját egyéniséget háttérbe szorító műfajt preferálja? A továbbiakban e három kérdést fogom kibontani.

3. Módszertani kérdések

A könyv egy 10 oldalnyi módszertani bevezetéssel indul, amelyben a szerző a diszciplína tudományrendszertani helyét, tárgyát, módszereit és ezen belül az értéksemlegesség – társadalomtudományokban mindig nagyon sikamlós kérdéseit – igyekszik kibontani, de a módszertani kérdések mondhatni átszövik a teljes művet és nagyon hangsúlyosak benne. Sokszor explicit módon, például. a szerző által szemmel láthatóan preferált ún. szinoptikus szemlélet ismertetésekor (201–206. o.), máskor impliciten, az egyes szerzők elméleteinek bemutatásakor, vagy az „Állam-fogalmak" c. fejezetben.

A bevezetésben a szerző látszólag egy rendkívül egyszerű kiindulópontot választ a módszertani megalapozáshoz. (Persze később ez az egyszerűnek tűnő kiindulópont jóval bonyolultabb lesz, amikor a saját módszertanát, a szinoptikus módszertant bemutatja). Takács Péter az államtudományokat két részre osztja, hasonlóan Georg Jellinekhez, az általános államelmélet máig megkerülhetetlen német klasszikusához: általános és különös államtanra. (Jellinek egyébként is nagyon sok ponton előjön a könyvben és a legtöbbször pozitív, követendő kontextusban. Itt az elején Takács Péter kifejezetten meg is jegyzi, hogy a könyv a Jellinek-féle általános államtan hagyományait kívánja folytatni.) Az általános államtan – amelyet a szerző az államelmélet szinonimájaként kezel (2. o.) – magasabb absztrakciós fokú összegző tudomány. Az absztrakció magasabb foka itt elsősorban azt jelenti, hogy nem egy konkrét államról, hanem az államról *általában* igyekszik kijelentéseket tenni. A különös államtudományok – így az alkotmánytan, a közigazgatástan vagy az államháztartástan – az államok egy-egy részterületét vizsgálják. Az államtan tehát egyenlő az államelmélettel, része az államtudományok családjának, amely államtudományok mindig „az államról" tesznek kijelentéseket, nem pedig valamely konkrét állam felépítéséről és működéséről.

A konkrét államokkal foglalkozó tudományok az államról szóló ismeretek „egy harmadik csoportját" jelenthetik – mondja a szerző. Az általános államtan, vagy államelmélet tárgya az állam egészének és a vele összefüggő társadalmi, politikai, jogi, gazdasági és erkölcsi jelenségeknek az elmélete. Ez a definíció kísértetiesen hasonlít Jellinek definíciójához, (Jelinek 1994:29), aki szerint az államtannak az államot „minden lényeges oldaláról kell vizsgálnia". Természetesen az erkölcsi, társadalmi stb. szempontok is felvetnek módszertani kérdéseket, a legneuralgikusabb kérdés azonban mégiscsak a joghoz, a jogtudományhoz való viszonyulás. Jellinek még nem olvashatta Kelsen nézeteit, aki az állam jogi jellegét egészen radikálisan fogta fel,

ezért művének elején még a természetjogi szemléletnek, az állam jogalapját kutató tudománynak tulajdonítja, hogy az államtant az „államjogtannal" azonosítják. Márpedig, mondja Jellinek, az államtannak „az államot mint társadalmi képződményt létezésének totalitásában" (uo.) kell szemlélnie, amelyben igen fontos szempont – de nem egyedüli – a jogi megközelítés. Takács Péter később szinte szóról szóra megismétli Jellinek gondolatmenetét. A jogi szemléletmód fontosságát pedig azzal indokolja, hogy a modern állam létrejöttében a jog „konstitutív szerepet játszik" (4. o.).

Ez az egyszerű módszertani kép azután az „Állam-fogalmak" részben finomodik tovább, ahol Takács Péter kifejti a szinoptikus módszert mint a saját államelméleti módszertanát. Az állam rendkívül komplex jelenség és erre az a több mint egy tucatnyi aspektus a bizonyíték, ahonnét az államot szemlélni lehet. De itt nemcsak szemléletbeli kérdésekről van szó, hanem arról is, hogy az állam sokféle jelenség (jog, politika, szervezet, hatalmi viszony) együttese, amely jelenségek azonban úgy kapnak az állam fogalmában új minőséget, hogy eredeti jellegük nem szűnik meg (202. o.). Ahogy a férfi és a nő is különneműek maradnak attól, hogy létezik egy fogalom, az „ember" fogalma, amelyben a két fogalom új minőséget kap. Az állam tehát így gondolati egység, az államtudomány által „összegondolt", vagy másképp „egybenézett" elemek egysége, s nem ontikus, „valóban létező" (204 o.). Ez voltaképp a perspektívák „szüntelenül és egymást korrigáló módon" történő váltogatását is jelenti (205. o.). Takács Péter – más elméleti konstrukciókat is felidézve ugyan, de – alapvetően Horváth Barna jogelméletét tekinti módszertani kiindulópontjának. Ugyanakkor nem gondolja ezt a módszert omnipotensnek, mindenre kiterjedőnek, csak két területen alkalmazza. Egyrészt „alternatív politikai értékek által befolyásolt elméletek együttes leírása és értékelése során", másrészt az állam fogalmának megalkotásakor: amikor az egyes elméletek egyoldalú látásmódját ki kell küszöbölni. A szinoptikus módszer azt is jelenti, hogy lemondunk az állam esszencialista felfogásáról: a perspektívák felett nincsen egy magasabb nem-fogalom és az államnak ebben az értelemben nincsen „lényege" sem. A szinopszis során alkalmazott perspektívák egyenértékűek. Takács Péter maga is érzi, hogy ezzel a személetmóddal az a veszély áll fenn, hogy kiderülhet, az állam maga nem is létezik – ezt a problémát azzal kerüli ki, hogy voltaképp ez nem is lényeges –, valami létezik, amit államként írunk le, és a kérdés, hogy miként létezik, azaz mik is a főbb jellegzetességei.

4. Mi az az államelmélet és szükség van-e rá?

Mindezek a módszertani kérdések voltaképp egy kevésbé lényegesnek tűnő, azonban az államelmélet mint diszciplína létét alapjaiban érintő kérdésbe torkollanak bele. Ez pedig nem az, hogy az államelmélet alatt mit értünk, vagy, hogy milyen módszertani megfontolásokra építjük, hanem szerintem az, hogy miért van benne az egyetemi kurrikulumban, és ha már benne van, mit is tanítsunk e tárgy keretein

belül. Az utóbbi kérdés többször is előkerül a könyvben, a szerző utal is arra a konkrét vitára, amely közte és a már korábban említett Bódig–Győrfi szerzőpáros közt zajlott, és amely azt eredményezte, hogy Miskolcon immár csaknem húsz éve politikai filozófiát tanítanak az államelmélet keretei között (Bódig–Győrfi 2002). Takács Péter úgy exponálja ezt a problémát, hogy az állam mint komplex jelenség megragadásakor a különböző szerzők más és más elemeket tartanak fajsúlyosnak: van, aki a hatalmi, társadalmi gyakorlatokat: ezek számára az államtan politikai szociológia lesz. Van, aki a jogi aspektust, ekkor az államtan a jogtanban, a jogtudományban oldódik fel, és – mondja Takács Péter – olyanok is vannak, akik szerint az állam politikai oldala a domináns, így az nem más, mint politikai filozófia. Takács Péter szerint ugyanakkor egyfelől az álláspontok „deklarálgatása" helyett fel kell mutatni azt az elméletet, amellyel az álláspont helyességét lehet bizonyítani, másfelől azonban úgy tűnik, hogy bármilyen más elmélet egyoldalú: az állam mint komplex jelenség megragadásához csakis a szinoptikus módszer jöhet szóba, különben lényeges felismerések veszhetnek el.

Itt érdemes megállnunk egy szóra. A vita – ha egyáltalán van vita, hiszen tudomásom szerint a Bódig–Győrfi szerzőpáros nem reagált Takács Péter megjegyzésére (ekkor már évek óta Aberdeenben tanított mindkettő) – valójában két szinten zajlik, és a két álláspont eltérő szinteket képvisel. Az első valóban tudományelméleti: milyen módszerekkel és nézőpontból lehet a legjobban megragadni azt a jelenséget, amelyet ma „államnak" hívunk. (Ha egyáltalán ez az absztrakció értelmes). Takács Péter azzal érvel, hogy az ő módszere, a „tudomány-rendszertanilag komplex jellegű intézményekre orientált megközelítés" (8. o.) a leghelyesebb. A második szint azonban nem erről szól: a Bódig–Győrfi könyv bevezetője azzal kezdődik, hogy „az államelmélet jegyzetek előtt alapvetően három út áll nyitva", azaz valójában egy *oktatásmódszertani* kérdésre redukálja azt, hogy miért a politikai filozófiai súlypontot választották a szerzők, és meg is indokolják: „a jegyzet anyagának az alkotmányos intézmények megvilágításának szolgálatában kell állnia" (Bódig–Győrfi, 7. o.).

Tovább árnyalja a képet, hogy tudománymódszertani kérdések nem dönthetők el objektív alapon: diskurzusok zajlanak, és a tudóközösségek időről-időre új diszkurzív kereteket alakítanak ki, de aki a diszkurzív kereteken kívül szólal meg, az menthetetlenül kiszorul a tudományos fősodorból. A periféria országainak tudósai a centrum országokban kialakított diszkurzív kereteket kénytelenek elfogadni. Márpedig a *Staatslehre*, az államtan kifejezetten német „kuriózum" (Jakab András szóhasználatával). Német területeken – ahogy egyébként erre Takács Péter utal is több helyen – máig virágzó irodalma van, jóllehet az eredeti, Jellinek-féle elmélet egy sor korszerű elemmel és nézőponttal gazdagodott (v. ö. például 6. o.). Így tehát nemcsak az elméleti megragadás vs. mit tanítsunk egyetemi tantárgyként dilemmáról, hanem két kultúrkör diskurzusához való tartozásról is szó van.

Ha az „igazi" kérdés az, hogy szükség van-e államelméletre, (sőt, ezt megelőzően, bármiféle elmélet oktatására – és ezen belül a jogelméletére) a jogi egyetemen, és ha

igen, akkor mit is kellene oktatni ezen diszciplína keretei között, akkor a tudománymódszertani kérdések amúgy is háttérbe szorulnak, mert itt az alapvető kérdés az lesz, hogy a jogi egyetem – az egyetem hagyományaihoz méltón – tudományt, vagy inkább praxist kell hogy tanítson, és ha az utóbbit, akkor szorosan vett gyakorlati ismereteket, vagy inkább a „gyakorlat elméletét", azaz például a jogdogmatikát? Ugyanez a kérdés némileg másképp fest az „államtudományok" szemszögéből, bár így is tematizálható: például Jakab András a közjogok (jog)dogmatikai megközelítésének helyessége mellett tört lándzsát az általa szerkesztett nagy, reprezentatív kötetben (Jakab–Menyhárd 202–206). És végül, hogy a helyzet még reménytelenebbül bonyolult legyen, az államelméletet a jog- és államelmélet keretei között oktatják ma is („JÁB" – jog és állambölcselet). Ez a tárgy a nevéhez méltó módon a legtöbb helyen a jogfilozófiai súlypont felé vette az irányt, és a tárgy államelméleti részével kapcsolatos dilemmák éppen ebből származnak. A legtöbb jogi kar jószerével nem tud mit kezdeni ezzel az államelméleti résszel. Ennek magam is részese voltam, és vagyok, előbb, amikor 2014–2016 között a Bódig–Győrfi könyvet oktattam, most pedig az ELTE jogi karán, ahol az államelmélet lényegében megszűnt létezni. Miskolcon, amellett, hogy nagyon szerettem a tárgyat tanítani, és a tananyag kétségtelenül rendkívül színvonalas volt, a fősodratú angolszász politikai filozófiai diskurzus leglényegesebb elemeivel és fogalmaival nagyszerűen megismertette a hallgatóságot – azonban elég lazán kapcsolódott a jogelméleti tananyaghoz, másrészt messze meghaladta a hallgatók képességeit bizonyos pontokon. Végül pedig – és erre szeretnék kilyukadni – az eredeti célt, ti. hogy az alkotmányos intézmények alapjait, igazolását elvégezze, nem tudta jól teljesíteni. Ez különösen az államvizsgák során derült ki, amikor a hallgatóknak mintegy madártávlatból, a teljes jogi anyag birtokában kellett volna alkalmazni az elméleti konstrukciókat, felidézni az érveket. Ezekre igen kevesük volt képes.

A fentebb felvetett kérdések egy része, és erre a könyv és a kapcsolódó viták olvasásakor bukkantam rá, olykor egészen szenvedélyes formában is felszínre jöttek. Egy számomra nem teljesen világos, kissé személyeskedésbe forduló konfliktus nyomán írt tanulmányában Cs. Kiss Lajos (Cs. Kiss 2017) ezeket a dilemmákat kilenc kérdésre bontotta fel. 1. Van-e ma igény államelméletre? 2. Valós problémákról vitázik-e a magyar államelméleti közösség? 3. Milyen elméleti hagyományra kell támaszkodjon az államelmélet? 4. Lehetséges államelmélet jogelmélet nélkül és viszont? 5. Lehetséges-e államelmélet társadalomelmélet nélkül és viszont? 6. Milyen értelemben általános az államelmélet? 7. Állam- és jogelmélet, vagy jog- és államelmélet, illetve jogbölcselet vagy állambölcselet? 8. Lehetségesek-e államtudományok államelmélet nélkül? 9. Mi a viszonya az államelméletnek és a „kormányzás" elméletének? (Cs. Kiss 2017:31–33. o.). A lista csaknem teljes, de ismét jelzem, hogy szerintem a legfontosabb kérdés hiányzik belőle: az, hogy mindezek a kérdések a (jogi és közigazgatás-tudományi) felsőoktatás kontextusában értelmezhetők elsődlegesen. Nem az a kérdés, hogy kell-e általában államtudomány, mert a tudósközösségek gyakorlata

valamerre elmozog az ügyben, hanem hogy a jogi egyetemen kell-e államelmélet (államtan), és ha igen, akkor mit kell oktatnunk ennek keretei között?

Szerintem tehát el kell választanunk egymástól a tudományos diszciplínákat, a korszerű diskurzusokat és ezek beszédmódjainak a kérdését a jogi egyetemi kurrikulum kérdéseitől. Miért? Hiszen, mondjuk, a szociológushallgatók esetén fel sem merül, hogy mást tanuljanak, mint valódi, tudományos alapokon nyugvó szociológiát. A jogászok esetén azonban ez nem járható út, mert tanítani kell nekik egy mesterséget is, és az egyetem állandóan ebben a dilemmában őrlődik: „tudomány" vagy „mesterség"? És ezt a dilemmát nemcsak azzal oldja fel, hogy tanít ezt is, meg azt is, hanem oly módon is, hogy olyan tárgyakat is tanít, amelyek a modern tudományeszménynek nem felelnek meg (ilyen például egyesek szerint az összes dogmatikai tárgy), vagy amelyek adott esetben már kiszorultak a tudósközösség diskurzusaiból. A „Bevezetés" című tárgy, amely tudomásom szerint minden jogi egyetemen igencsak fontos része az elsősök kurrikulumának, abban a formájában ahogy most tanítják, közelebb áll egy régebbi pandektajogi, ma már „tudománytalan" diszciplínához, mint bármely tudományhoz. És miért ne lehetne egy régebbi beszédmódban elbeszélt diszciplínát tanítani? Mik lehetnek ennek az előnyei? Mindezekre a kérdésekre nincsen egyértelmű válaszom, csak egy halvány impresszióm: igen, egy ilyen tárgynak van, lehet értelme, és ezt az alábbiakkal tudom indokolni.

5. Szubjektív benyomások a könyvről

Az első benyomás a könyvvel kapcsolatban, amelyet én is rögvest átéltem, az, hogy mennyire részletgazdag, milyen aprólékos, mennyire finoman munkált az egész mű. Péter a maga precíz módján *teljes* képet igyekszik festeni. Ennek vannak hatalmas előnyei. Olykor elfeledett szerzők elfeledett műveire irányítja a figyelmünket, és olyan eleven, izgalmas tárgyalásmódot használ, hogy az olvasónak kedve támad elolvasni ezeket a munkákat. Ezen felül, emiatt a nagyon részletes tárgyalás miatt a könyv nemcsak a német államtan, hanem tulajdonképpen a német közjogtudomány történeteként is jellemezhető. Mivel nincsen névmutató a könyvben, megszámolni meg nem volt türelmem az idézett szerzőket, nagyjából ötszázra teszem az említett szerzők számát, amelyeknek a fele, de lehet, hogy a kétharmada német, így a könyv egyben a német jogtudományról festett panoráma is. Ráadásul a fontosabb szerzők nevei mellett rövid életrajz és történeti-politikai kontextus is található, a könyv voltaképp egy német jogtudomány-történeti kézikönyvként is kiválóan működik. Ugyanakkor az is az olvasó fejében motoszkál folyamatosan, hogy Péter személyes karakterén kívül (aprólékos, precíz, a részletek iránt is érdeklődő) vajon mi más indokolja még ezt a tárgyalásmódot?

Mi indokolja, hogy úgy fest, mintha félne, hogy kihagy valakit, hogy valamilyen nézőpont ismertetése kimaradhat, a kép nem lehet teljes. Ennek a magyarázatát

nehéz megtalálni, de talán nem járok messze a valóságtól, ha azt mondom, hogy a szocialista évtizedek elméleti éhezése a fő oka. Ugyanezt a teljességre törekvést, mindent megmutatni vágyást láthatjuk a csaknem vele egyidős, professzortársa és évekig miskolci kollégája, Szabó Miklós könyvein is (Szabó 2017). Valahogy úgy képzelem, hogy Takács és Szabó is a tudományt és az oktatást is halálosan komolyan vevő, ugyanakkor rendkívül nyitott személyiségek, akiknek bizonyára komoly traumát okozhatott a szocializmus sivár állam- és jogelmélete, és akárcsak a valódi éhezők, az immár szabadon hozzáférhető terített asztalhoz szabadulva mindent be akarnak habzsolni. Mindennek természetesen van hátulütője is. Egyrészt olykor huszadrangú szerzők, irányzatok is olyan tisztelettel vannak említve, amely olykor túlzó, másrészt a szerzők saját elmélete – ha van – háttérbe szorul, elhomályosodik, szinte jellegtelenné válik. Harmadrészt meg, ez az oktatást megnehezíti, didaktikai szempontból hátrányos. A joghallgatók szelektáló képességét mindenesetre jelentősen meghaladja.

A másik fő benyomás, ami a könyvről megmarad, a történeti szemléletmód folyamatos „előtüremkedése", az a benyomás, hogy az államelmélet történetét, a múlthoz tartozó megállapításokat és a jelen államelméletét nem lehet egymástól valójában elválasztani. Ez nemcsak olyan látványos jelekben nyilvánul meg, hogy a történeti-bevezető fejezet a legterjedelmesebb, és Péter egészen a jelenkorig futtatja ki, hanem több más dolgot is. Az Állam-fogalmak c. fejezetben, amely sok szempontból a könyv kulcsfejezete, Péter valódi kortársunkként kezeli Kelsen, Weber és Schmitt elméletét, valójában továbbírva az elmélettörténeti fejezetet. Másrészt – az eggyel korábbi fejezet egyik kulcsmeglátásaként – a premodern és a modern államok családi hasonlóságaira utalva – Péter komolyan gondolja, hogy mind az állami gyakorlatokat és fogalmakat, mind a szerzőket egy erős szál köti össze a múlttal. Be vagyunk ágyazva a múltunkba. Ezért van az szerintem, hogy Péter rengeteget aktualizál a könyvében. Például a 24. oldalon a kameralisztikát „manapság egyesek biztosan így mondanák" bevezetéssel „kormányzati managementnek" titulálja. Ezeket az aktualizálásokat persze minősíthetnénk éppenséggel történetietlenek is, de a dolog szerintem éppen ellenkezőleg áll: azzal, hogy a régmúlt szerzőit és elméleteit a jelenkor problémáira vetítjük, azaz egyszerre mondjuk el a régmúlt nyelvezetében a jelenkori problémákat és a jelenkor nyelvezetében a régmúlt problémafelvetéseit nemcsak élővé és a hallgatók számára élvezhetővé tesszük az államtant, hanem egyúttal értelmet adunk az állam fogalmának és az államtan művelésének. Ez az aktualizálás sokszor olyan egészen szórakoztató részleteikig megy, mint például a Stier-Somloról írt rövid megjegyzés. A magyar származású német jogtudós kapcsán Péter azt írja, hogy a nácik *Hadwörterbuch der Rechtwissenschaft* című művét is máglyára vetették, amely „bizonyára sokáig lángolt, hiszen hat kötete volt, kötetenként cirka ezer oldallal".

De vajon folytatható-e ez a hagyomány? Az államtanéhoz hasonló általános jogtanokról bebizonyosodott, hogy nem. Az általános államtan és az általános jog-

tanok egy időben keletkeztek: a modern, más normarendszerektől egyértelműen elkülönülő, külön hivatásrendek által működtetett formális-racionális jogrendszer megjelenéséhez köthetők. A tételes jog rendszerei a tételes nemzetállami jogtudományok a hatályos jog esetleges rendelkezéseinek kaotikus halmazában próbálnak rendet teremteni, belelátni a rendszert, a rendszerezést. Az általános jogtan mint sajátosan német műfaj megszületésében ezen felül szerepet játszott a német egység és a kodifikáció eszméje is. Előbbi mozgatórugója volt az államtan megszületésének is. De az általános jogtanok megszűnnek létezni, kihalnak mint műfaj lényegében Somló *Juristische Grundlehre*jével. A jogtanoknál a kihalás oka az, hogy a „jog" ezen a „köztes" absztrakciós szinten értelmetlenné válik. A jogrendszer egyszerűen túl heterogénná válik ahhoz, hogy egyetlen diszciplínában meg lehessen ragadni. Így a tételes jogi intézmények dogmatikáját átveszik a tételes jogi diszciplínák, a jog általános, fogalmi kérdéseivel pedig a jóval magasabb absztrakciós szintű jogfilozófia kezd el foglalkozni.

De vajon az állammal mi a helyzet? Az állam azonban Németországban a '30-as években éppenhogy koncentrálódáson megy keresztül. A weimari „káosz" után a náci állam hatalomkoncentrációt valósít meg, amely az államot megerősíti és fókuszálja. A második világháború, de főleg az EU-csatlakozás után azonban, ahogy azt a már korábban idézett Jakab András tanulmányból ismerhetjük, a német jogtudományban nemcsak az államtannak, hanem magának az államnak mint fogalomnak a létjogosultsága is megkérdőjeleződött. Tehát vannak olyanok, akik azt állítják, hogy ha máskor nem, de az államtannak legkésőbb az Európai Unió létrejöttével megszűnt a létjogosultsága. Jakab szerint egyenesen arról van szó, hogy „A Staat-fogalom (…) mára minden jelentős funkcióját elvesztette, és nem más, mint az euroszkeptikus német alkotmányjogászok kódolt nyelve." (Jakab 2017).Takács Péter esetében bizonyára nem beszélhetünk euroszkepticizmusról, így továbbra is az a kérdés, hogy nem lehetséges-e hogy az Államta*n*nak igenis van valamilyen – ha más nem, didaktikus – funkciója. Szerintem van: gazdaságosan és fókuszáltan tud beszélni egy sor olyan problémáról, amely a jogászi kultúrához hozzátartozik, és a joghallgatók valahogyan meg kell hogy ismerkedjenek vele. Ugyanakkor egyfelől lehetetlenség a mára már más diszciplínákba átkerült ismereteket a maguk teljességében (szervezet-, politikai-, társadalom-, és még egy sor más szociológiát) beiktatni a tanrendbe, másrészt azok a témák, amelyek átkerültek a nemzetközi jog és az alkotmányjog (alkotmányelmélet) tanrendjébe, ott más hangsúlyokkal és részletességgel kerülnek kifejtésre. Itt tehát van egy kulcsfogalmunk, a „jogászi kultúra", amely, bár Péter a könyvében talán egyszer sem használja a kifejezést, mégis végigvonul rajta.

Az a két kezdeti benyomás, amellyel ezt a személyes részt indítottam, a részletgazdagság és a mindenhonnét előtörő történeti szemléletmód, azt a gyanút erősíti, hogy Péter számára ennek a tárgynak jogászi szemléletmódot, szocializációt erősítő, ha úgy tetszik „civilizatorikus" funkciója (is) van, ugyanúgy, ahogy magának az államnak is a régiónkban (és a Németországot is magában foglaló Közép-Európá-

ban) van egy felvilágosító, szervező, civilizatorikus funkciója. Az állam nálunk és mindenhol a régiónkban szinte az egyetlen stabil és kiszámíthatóan működő, tartós és kellő nagyságú erőforrással rendelkező entitás, és az a gyanúm, hogy ez még egy ideig így is lesz. Ezt sokféleképpen megfogalmazták már, leginkább talán a „polgári társadalom gyengesége" narratíva ezek közül a legerősebb. És az is tény (akár tetszik, akár nem), a jelenlegi kormányzat kifejezetten szívesen használja az „állam" koncepcióját (és vele együtt a szuverenitását). Ebben a helyzetben nagyon fontos, hogy ezeket a fogalmakat a misztikus vonásaiktól megszabadítsuk, és úgy – olyan történeti, kritikai és értékhangsúlyokkal,józansággal, sőt olykor iróniával – tanítsuk, amelyekkel a Péter könyve rendelkezik.

Irodalom

Jellinek, Georg: Általános *államtan* (ford.: Szilágyi Péter), k.n. Budapest, 1994

Államelmélet, A mérsékelt állam eszméje és elemei I. elmélettörténet és II. Alapelvek és alapintézmények (szerk: Bódig Mátyás – Győrfi Tamás), Miskolc, Bíbor 2002.

Jakab András: Államtan: egy német kuriózum. In Zsidai Ágnes – Nagypál Szabolcs (szerk.): *Sapere aude. Ünneplő kötet Szilágyi Péter hetvenedik születésnapja tiszteletére,* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2017.

Cs. Kiss Lajos: Államelméleti helyzetkép. In *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás,* 2017/2. 4–47.

Szabó Miklós: Rendszeres jogelmélet, Miskolc, Bíbor, 2017.

Ottlik László a totális államról

SZABADFALVI JÓZSEF

Takács Pétert – mint fiatal egyetemi oktatót – 1981 őszén elsőéves joghallgatóként ismertem meg. Előadásait, szemináriumait úgy őrzöm az emlékezetemben, melyek jelentős hatással voltak érdeklődési köröm formálódására, későbbi szakmai pályafutásomra. Az egyetem elvégzését követően legnagyobb örömömre „kollégák" lettünk a miskolci jogi karon, sőt évekig egy munkaszobában dolgoztunk. Budapestre kerülését követően is megmaradt közöttünk a szakmai barátság, mely immár négy évtizedre tekint vissza. Így, amikor felkérést kaptam az ünnepelt köszöntésére megjelenő kötetben való közreműködésre, csupán az ejtett gondolkodóba, hogy milyen témájú írással tudok személye és munkássága előtt méltó módon tisztelegni. Végül arra jutottam, hogy írásomban Ottlik László totális államról szóló nézeteinek rekonstruálására teszek kísérletet.[1] A modern állam e típusának és jellemzőinek elemzése az ünnepelttől sem áll távol. Az elmúlt évtizedekben több írásában foglalkozott ezzel a kérdéskörrel.

* * *

A hazai állam- és politikatudományi gondolkodás méltatlanul elfeledett alakja Ottlik László (1895–1945).[2] Munkássága alapján joggal nevezhetjük a két világháború

Szabadfalvi József, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék; e-mail: szabadfalvi.jozsef@law.unideb.hu

[1] Takács Péter egyik egyetemi tankönyvében maga is utal Ottlik László állambölcseleti munkásságára. Vö. Takács Péter: Államtan. Budapest Corvinus Egyetem, Budapest, 2011. 110. o.

[2] Ottlik László 1895. október 7-én született Budapesten. Egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte, ahol 1919-ben államtudományi doktorátust szerzett. Egyetemi évei alatt Concha Győző gyakorolta rá a legnagyobb hatást, akit a „magyar politikai tudomány nagy mesterének" tekintett. A jogi kar elvégzése után a központi közigazgatásban helyezkedhetett el. 1921-ben a Teleki-kormány működése alatt a Miniszterelnökségre nevezték ki fogalmazóvá, ahol a hivatali ranglétrát végig járva 1940-ig dolgozott. Az évek során Bethlen István kormányfő egyik bizalmasává vált. 1923-ban a kecskeméti református jogakadémián a jog- és állambölcsészet előadásával bízták meg. 1927-től egészen 1940-ig a jogakadémia rendes tanáraként tevékenykedett. 1927-ben alma matere falai között magántanári képesítést szerzett. A sikeres habilitációs eljárást követően a „társadalomtan" magántanárának nevezték ki, és egészen 1940-ig e minőségé-

közötti konzervatív társadalomtudományi gondolkodás jeles alakjának. Munkásságának legfontosabb sajátossága, hogy az elmúlt századforduló időszakában a Concha Győző, Kuncz Ignácz, Schvarcz Gyula, Balogh Arthur, Szandtner Pál, Krisztics Sándor fémjelezte, erőteljesen közjogi hagyományra épülő és elsősorban állambölcseleti, alkotmány- és közigazgatástani irodalomból táplálkozó „politikát" a modern értelemben vett – elsősorban az angolszász politikatudományhoz kötődő – társadalomelméleti megalapozású diszciplínaként képzelte el és művelte. Korai halála megakadályozta abban, hogy egy fogalmilag alaposan kidolgozott, rendszerezett állam- és politikaelméleti alapművet alkosson. Ugyanakkor, ha túl is élte volna Budapest ostromát, a második világháború utáni hazai politikai történések minden bizonnyal rövid időn belül ellehetetlenítették volna ezirányú tudományos törekvéseit, és a hallgatás, a belső száműzetés, vagy egykori pályatársa és kolozsvári professzortársa, Horváth Barna példájaként az emigráció maradhatott volna meg számára, mint lehetséges kiút.

* * *

Ottlik az 1930-as évek legvégén a „jelenkori" politikai rendszerek és típusai témakör tárgyalásakor a „demokrácia kontra diktatúra" – egy évtizeddel korábban már részletesen kifejtett[3] – kérdéseihez nyúlt vissza. Már az 1929-ben megjelent „Diktatúra és demokrácia" című tanulmányában egyértelművé tette, hogy e két fogalom nem tartozik egy fogalmi „dimenzióba", vagyis nem képeznek „poláris ideáltípusokat".[4] A diktatúra ellentéte a liberalizmus, ahol – miként fogalmaz – az egyéni szabadság

---

ben hirdetett meg előadásokat. 1940-ben a Szegedről Kolozsvárra visszatelepülő Ferenc József Tudományegyetem jogi karára, a „politika" tárgy oktatására hívták meg. 1941. február 8-án nevezték ki az egyetem nyilvános rendes tanárának. 1944 júniusában családostul Kolozsvárról Budapestre menekült. 1945. január 29-én – Buda ostroma alatt – otthonából eltávozott, ekkor látták őt utoljára.

Ottlik László életéről és munkásságáról lásd bővebben: Major Zoltán: Egy elhallgatott modern konzervatív: Ottlik László. Új Magyarország, IV. évf. 1994. április 30. (szombat) 13–14. o.; A nemzet. Politikatörténeti fogalmak Ottlik László (1895–1945) munkásságában. *Havi Magyar Fórum*, VIII. évf. (2000) 3. sz. 52–56. o.; Caples, Matthew: Pax Hungarica. Ottlik László Új-Hungária-koncepciója. *Rubikon*, XVI. évf. (2005) 6. sz. 15–18. o.; Szabadfalvi József: Egy elfeledett társadalomtudós: Portrévázlat Ottlik Lászlóról. *Magyar Szemle*, Új folyam XV. évf. (2006) 3–4. sz. 58–78. o.; Ottlik László. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok*. III. köt. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2006. 191–208. o.; Politika(tudomány) – állambölcselet – jogbölcselet. Diszciplináris polémiák Ottlik László életműve kapcsán. In: *A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli*. (szerk.: Chronowski Nóra, Pozsár-Szentmiklósy Zoltán, Smuk Péter, Szabó Zsolt) Gondolat, Budapest 2017. 358–366. o.

[3] Lásd erről bővebben Szabadfalvi József: Demokrácia – parlamentarizmus – diktatúra. Ottlik László 1929–1935 közötti politikatudományi nézeteinek rekonstrukciója. *Politikatudományi Szemle*, XXVII. évf. (2018) 2. sz. 123–144. o.

[4] Ottlik László: Diktatúra és demokrácia. *Társadalomtudomány*, IX. évf. (1929) 1–2. sz. 74–104. o.; Németül: Diktatur und Demokratie. *Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie*, Bd. XXXIX (1930) 215–245. o.

elve érvényesül. Ugyanakkor – megerősítve korábbi véleményét – a liberális demokrácia „nem rekeszti ki" azt a felvilágosult diktatúrát és a cezarisztikus monarchiát, amelyben a fejedelem a népuralom és a szabadság nevében kormányoz. A nyugati (liberális) demokráciák sajátossága, hogy a politika irányításában a végső szót a „sokaság" mondja ki, vagyis – Thiers híres mondását interpretálva – „a nép nemcsak uralkodik, hanem bizonyos értelemben kormányoz is", más szóval „az egyesek sokaságából álló »polgári« társadalom uralkodik az állami apparátus fölött."[5] A diktatúrákban ezzel szemben a diktátornak közvetlenül rendelkezése alatt álló államapparátus, mely a legfőbb hatalom birtokosa, nincs alávetve a társadalomnak. Mussolinit idézve: nincs semmi az államon kívül, vagyis az állam „totális". Ami tehát a liberális demokráciákat a diktatúrák csoportjától megkülönbözteti „az az egyik esetben a polgári társadalom uralma az állami apparátus felett, a másik esetben az állami totalitás, a társadalom felszívódása az államban."[6] Lényegében ebben az értelemben különbözteti meg és állítja egymással szembe a „jelenkori" politikai rendszerek két fő típusát a „polgári demokráciát" és a „totális államot".

* * *

Míg a „Demokrácia és diktatúra" című tanulmányában a modern diktatúrák[7] két válfajaként az „orosz kommün"-t és az „olasz fascio"-t különböztette meg, addig tíz évvel később, 1939-ben „A politikai rendszerek" című művében a totális állam kategóriáját használva, annak három reprezentatív típusáról – az orosz „Szovjet-Unió"-ról, a „fasiszta" Olaszországról és a „harmadik Németbirodalom"-ról – ír. Mind a három kormányformát monarchikusnak nevezi, melynek magyarázataként kiemeli, hogy mindegyik rendszer a forradalom káoszából felépült új államhatalomként jött létre. Ottlik szerint az új közhatalom (új „államalapítás") úgy jött létre, mint az ősi időkben, vagyis egy rendkívüli személyes tekintéllyel bíró egyéniség karizmatikus hatalmaként, amely így megalapozta a monarchikus kormányformát. A monarchia e politikai rendszerben egyúttal „diktátor" is, mert minden hatalmi szerv és aktus

[5] Ottlik László: Politikai rendszerek. In: *A mai világ képe*. II. köt. *A politikai élet* (Szerk.: Kornis Gyula, Gratz Gusztáv, Hegedűs Lóránt, Schimanek Emil) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939. 399.

[6] Uo. 400. o.

[7] Az 1930-as évek közepének politikai történései kapcsán a következőket írja: „Minden diktatúra jogtalan állapotot teremt, mit csak a szükségesség igazolhat, »quia necessitas legem non habet«. Az egypárt-uralomnak nem lehet egyéb hivatása, mint megteremteni a rendnek azt a biztonságosabb állapotát, amelyben azután a szellemi élet, a vélemények szabad hullámzása újból létrehozhatja a békésen, a közjó szolgálatában mérkőző pártok pluralizmusát." (Ottlik László: Machiavelli és a Führer-elv. *Magyar Szemle*, XXIV. köt. /1935/ 3. sz. 208. o.) Vagyis mindenfajta hatalom-koncentráció csupán addig igazolható, amíg végső soron megteremti a pluralista politikai rendszert. Ottlikban is, mint oly sokakban ekkoriban, nyilvánvalóan az első világháború utáni gyakran ellentmondásos európai politikai történések, illetve a korábban nem tapasztalt viharos társadalmi változások motiválták a határozottságot és kiszámíthatóságot sugárzó erő iránti igényt.

elismerése elsősorban a személyes tekintélyén nyugszik. Míg a „régebbi időkben" a diktátor polgári, vagy katonai volt, addig a „mai világ" sajátos típusa a népszerű „pártvezető" és „pártvezér": „… ők nem üzleti alapon és nem anyagi erővel, hanem az európai hagyományok szerint felfogott hivatás, misszió tudatával és egy eszme, világnézet nevében gyűjtik maguk köré a híveket."[8] S amint a pártvezérből állami vezető (kormányfő, államfő) lesz, úgy válik a párt az állam „politikai gerincévé". A párt világnézeti ideológiája, illetőleg a pártnak az állami apparátushoz fűződő viszonya és politikai tevékenysége határozza meg az államformát. Ottlik szerint a totális államrendszerek közül a német és az orosz diktatúra demokratikus, az olasz fasiszta állam arisztokratikus államformájú. Utóbbi esetben a „Duce" nem a sokaság, hanem a nemzeti állam nevében kormányoz. A hatalom alapját illetően megállapítja, hogy a német és olasz államrend legitimitása kollektivisztikus, az orosz szovjetrendszer pedig individualisztikus. Végül a legalitás kérdése kapcsán kijelenti, hogy a német és olasz rendszer egyaránt etatisztikus jellegű: „A fasiszta párt és a nemzetiszocialista párt egyaránt állami szervek és amennyiben hatalmi aktusokat fejtenek ki, alá vannak vetve a legális állami hierarchiának."[9] Ezzel szemben a szovjet állami- és politikai rendszerben a legalitásnak ilyen nyoma nincsen: „… itt az államnak hivatalos, a diktatúra által proklamált szerkezete és névleges jogi rendje mellett a hatalmat egy merőben nem-hivatalos apparátus, a kommunista párt és ennek sem egészen hivatalos feje, a főtitkár gyakorolja."[10] Az uralkodó párt jogi helyzete elvben nem különbözik attól, amelyet a politikai pártok a polgári demokráciában betöltenek, vagyis formálisan kívül állnak a hivatalos állami szervezeten.

A totális államok politikai rendszereinek jellemzéseként érdemes hosszabban hivatkozni Ottlik 1939-ből származó – a második világháborút megelőző időszak tapasztalatain nyugvó – összefoglaló osztályozását:

„1. A fasizmus jellegzetes felvilágosult abszolutizmus, amennyiben a diktátor hivatalos kormányfő, aki korlátlan hatalommal, de az állam nevében és az állami közérdek megvalósításának célzatával, az állami hatalom legális útján és a tőle megállapított jogrend szellemében kormányoz.

2. A német »vezéri« állam politikai rendje cezarizmus. A diktátor hivatalos államfő, aki nemcsak, hogy demokratikusan, a nép nevében, kormányoz, de hatalmát szabályszerűen »akklamáltatta« is a néppel – mint az antik cézárok – és minden döntő fontosságú állami aktust népszavazással ratifikáltat – mint a modern cézárok, a Napoleonok. Emellett a diktátor hatalma az állami szerkezet rendes útján, legálisan érvényesül.

3. A Szovjet politikai rendje deszpotizmus. A diktátor hatalmát demokratikusan, a szuverén proletariátus nevében, de illegálisan, önkényesen, minden felhatalmazás

[8] Ottlik László: Politikai rendszerek… 448–449. o.

[9] Uo. 450. o.

[10] Uo.

és hatáskör nélkül, a saját magától proklamált és elismert állami rend és jogi szabályozás keretein kívül és nemcsak azoktól függetlenül, de azoknak teljesen figyelmen kívül hagyása mellett gyakorolja."[11]

A modern totális államok politikai rendszereinek bemutatását a korabeli Szovjet-Oroszországban kialakult „új-deszpotizmusnak" nevezett típus részletes elemzésével kezdi. A marxi vízió kelet-európai gyakorlati megvalósítását összefoglaló néven bolsevizmusnak nevezi. Ottlik szerint Lenin 1917/1918 fordulóján maga sem hitte, hogy a kommunista eszményeket meg lehet valósítani Oroszországban, ha a világforradalom nem követi az ottani eseményeket, s átgondolatlannak tartotta azt a feltételezést, hogy a „polgári államgépezet lerombolása mellett a forradalom átveheti és tovább igazgathatja a közgazdaság egész apparátusát."[12] Úgy vélte, a „forradalom apostolai" nem számoltak a „közélet fegyelmének szétesésével" arányosan kifejlődő dezorganizációs folyamattal. Lenin, miután szembesült a világforradalom elmaradásával, a proletariátus diktatúrájának más szerepet szánt, és új értelmezési keretbe helyezte, vagy miként fogalmaz, „félfordulattal" átalakította a marxi víziót, melynek eredményeképp megszületett a bolsevizmus: „A forradalom célja ezideig a szocializmus megvalósítása, az egész emberiség, helyesebben az összes emberi individuumok lehető legteljesebb anyagi jólétének és szabadságának a biztosítása volt… Mihelyt azonban számolni kellett azzal, hogy e cél messze eltolódik, az »átmenet«-nek tartós formákat kellett adni, hogy önmagában is megállhasson."[13] Ezzel megtörtént a fordulat az „individuál-szocializmustól a kollektivisztikus proletár-demokrácia felé", amelynek következtében létrejött a proletariátus új „osztály-állama". Ez az állam Ottlik megítélése szerint egyértelműen diktatúra, melyben a – jakobinusokat is túllicitáló – terror eszközét alkalmazó elnyomó hatalom nem csupán a polgári osztállyal, hanem a „nem meggyőződéses" proletárokkal szemben is érvényesült. A szovjetek szerepének visszaszorítása után a proletariátus diktatúrája a gyakorlatban a kommunista párt diktatúrájává vált. A kommunista „pártvezetőség" kezében diktátori hatalom összpontosult, ugyanakkor álláspontja szerint a szovjet-rendszer formálisan megőrizte a „proletár-demokrácia" közjogi rendszerét: „A tanácsrendszer az egymásba illesztett dobozok rendje szerint többfokozatú közvetett képviseletet létesített, azonban a választottság és visszahívhatóság elvét minden delegátusra és minden tisztviselőre kiterjesztette. Ilyenformán a végrehajtó hatalmat megtestesítő népbiztosok tanácsának tagjai is választás útján nyerték el hivatalukat és visszahívhatók lettek. Ez a körülmény tette szükségessé, hogy a kormányzás súlypontja a hivatalos végrehajtó hatalmat hordozó népbiztosok tanácsa helyett a kommunista párt egy bizottságába tétessék át, amely semmilyen hivatalos szerepet sem játszott

[11] Uo. 451. o. (Ugyanezt megismétli: Ottlik László: *Bevezetés a politikába*. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. [1942] 128. o.)

[12] Uo. 454. o.

[13] Uo. 457. o.

és semmiféle fórumnak nem tartozott felelősséggel. Lenin a maga személyében még »perszonális unióba« foglalta a szovjetkormányt és a kommunista pártvezetőséget, de utóda, Sztalin, megelégedett a kommunista párt főtitkára igénytelen titulusával, amely azonban neki tökéletes korlátlanságot és felelőtlenséget biztosított."[14] A szuverenitás névleges és osztatlan képviseletét ellátó „Szovjetkongresszus" helyett tehát a valóságos hatalmat a kommunista párt, illetve annak egyes testületei és vezetője gyakorolta. Ottlik szerint egyáltalán nem meglepő – és a demokrácia mint államforma esetében ez nem is lehet másként –, hogy a valóságos hatalom gyakorlója és a közjogi értelemben vett szuverenitás alanya nem esik egybe. Fontos megállapítást tesz ennek kapcsán az 1936-os új („sztálini") alkotmányról, mely a „… szovjetállam homlokzatáról a demokrácia szempontjából kifogásolható elemeket gondosan eltüntetni igyekezett." Így megszüntette a nyílt szavazást és az addig szavazati joguktól megfosztott „polgári elemeknek" is megadta a választójogot, továbbá véget vetett a közvetett képviseleten alapuló tanácsrendszernek és helyette a közvetlenül választható „legfőbb tanácsot" alkotta meg, melyet az állam legfőbb (képviseleti) szervének nyilvánított. Ugyanakkor az új alkotmány továbbra is fenntartotta az egypártrendszert, és a gyakorlatban a kommunista párt jelöltjeiből kerültek ki a törvényhozó testület tagjai. Ottlik konklúzió gyanánt kijelenti: „Az egész mutatvány… egyrészt a nyugati demokráciák baloldali közvéleményének rokonszenvét igyekezett megnyerni, másrészt azt akarta demonstrálni, hogy a szovjetállam immár annyira szilárd, hogy nincs mit tartania a demokráciától."[15]

A sztálini tervgazdaság jellemzésekor a szovjet állam működésének sajátos anomáliájáról szól. A felelősségi viszonyok terén tapasztalható gyakorlat túlmutat a gazdaság működésén. Általános jelenségként írja le a szovjet államban érvényesülő „gépies fegyelmet" és azt az attitűdöt, amely inkább megkísérli a lehetetlent, és „fatalisztikusan" várja, hogy mi lesz a sorsa. A felelősség kérdése így kifogástalanul megoldódik, hiszen „a hibákért semmi esetre sem a proletárállam berendezése vagy vezetése felelős, hanem mindig egyes funkcionáriusok »árulása«, ellenforradalmi áskálódása, felforgató tevékenysége."[16] Minthogy pedig a szovjet állam politikai „egyensúlyát" a vörös terrorral lehet fenntartani, mindazok a szabályok, amelyek az állami tevékenységet „alkotmányos" jogi keretek közé igyekeznek szorítani, Ottlik szerint állandóan „üzemen kívül" vannak és csupán papíron érvényesek: „Ezért nincs a szovjet állami »rendjének« semminő legalitása, ami más szóval azt jelenti, hogy Szovjet-Oroszországban nincs állami rend, csupán egy ötletszerűen és önkényesen alkalmazott államrezon uralma, amelyet a diktátor merőben saját pillanatnyi belátása szerint alkalmaz. A szovjetállam elvi »jogrendszere« merő papiros halmaz,

[14] Uo. 460. o.
[15] Uo. 467. o.
[16] Uo. 468. o.

makulatúra: a valóságban mindig csak a diktátor konkrét parancsai számítanak…”[17] Végezetül megállapítja, hogy Sztálin politikai rendszerét semmiféle európai politikai formához nem lehet hasonlítani, mint egykoron az orosz cárok rezsimjeit sem. Mindkettőt „hamisítatlan ázsiai deszpotizmusnak” nevezi.

Ottlik már az 1930-as évek első felében felfigyelt a Mussolini és mozgalma által felépített fasiszta olasz állam sajátosságaira és bizonyos eredményeire. Ekkor úgy jellemezte a korporatív államot, mint amelyben az etatisztikus hatalom gyakorlását a korszak gazdasági konjunktúrája alapozta meg. Fél évtizeddel később „A politikai rendszerek” című művében az „új abszolutizmus” rendszereként mutatja be a fasiszta Olaszországot, amely a 19. század utolsó harmadától – az olasz egység megteremtésétől – az első világháborúig terjedő időszakban külsőleg feltűnő hasonlóságot mutatott a francia parlamentarizmussal. A világháború végén, bár győztes hatalomnak számított, Olaszország gazdasági, társadalmi és politikai válságba került. A különböző baloldali, szocialista mozgalmakból hamarosan kiemelkedett az egykori szocialista újságíró, Mussolini vezette politikai csoportosulás. A „lángoló harcos vérmérsékletű” politikus irányította mozgalom a nemzeti eszmék és értékek védelmére hivatkozva erőszakkal is szembeszállt a fenyegető kommunista forradalommal. Ottlik történelmi helyzetértékelése szerint Mussolini politikai mozgalma nem csupán a kommunista (bolsevista) ideával, hanem a liberális demokrácia eszményével is szembehelyezkedett. Ennek magyarázatát abban látja, hogy mind a liberalizmus, mind a bolsevizmus világnézete individualisztikus, az egyes embert tekinti a dolgok mércéjének. Az államnak e felfogás szerint csak annyiban van létjogosultsága, amennyiben az egyes ember jólétét, szabadságát és boldogságát szolgálja: „Abban… mindkét felfogás megegyezik, hogy az államot szükséges rossznak, a puszta erőszak apparátusának tekinti, amelynek nincsen erkölcsi alapja s ezért nem lehet tekintélye… Maga az államhatalom így mindkettőben a tekintély nélküli, amorális, gépies erőhatalom csontvázára redukálva jelenik meg.”[18] Ezzel szemben a fasiszta állam nem amorális erőhatalom, szemben a bolsevizmus államával, hanem a „morális hatalomért, a tekintélyen alapuló államért küzd, amely csak azért lehet korlátlan hatalom, mert önmagában hordja erkölcsi igazolását.”[19]

Ottlik politikatörténeti kontextusba helyezve mutatja be Mussolini hatalomra jutásának folyamatát, a kormányzati hatalom megragadásáig, illetve azt követően a liberális polgári demokrácia lassú átformálásáig, az új, fasiszta intézmények kiépüléséig. A folyamat meghatározó fejleményeként emeli ki az 1925 legelején bekövetkezett közjogi változásokat, melyek az etatizmus szellemében formálták át Olaszországot. Mindezekről megállapítja, hogy „az egyének metafizikai önállósága megszűnik: az egyén a kormányzat szempontjainak alárendelt állami szervvé lesz és

[17] Uo. 468–469. o.
[18] Uo. 483–484. o.
[19] Uo. 484. o.

szabad csak annyiban, amennyiben szabadságát az államkormányzat céljainak és elveinek szellemében használja fel."[20] Teljes mértékben átalakul az állam alkotmányos rendszere, melyben közjogi státuszt kap a fasiszta párt, illetve az azt vezető „Duce". 1928-ban a fasiszta párt vezetősége, a „Fasiszta Nagytanács", az állam legfőbb központi intézményévé, Ottlik meghatározása szerint, amolyan államtanáccsá válik, így mintegy betetőzve a folyamatot, a párt is állami entitássá lesz. Az új rendben a közérdek megjelenítője és képviselője az egységes és korlátlan államakaratot megtestesítő kormányfő. Mindezekre tekintettel vallja, hogy „az új Olaszország államformája tipikus felvilágosult abszolutizmus."[21] Ennek kapcsán hivatkozza Mussolini egyik elhíresült gondolatát: „Minden az államban, semmi az állam ellen, semmi az államon kívül." Ezzel összefüggésben fontos adalékként mutatja be a sajtószabadság helyzetének alakulását.[22] Ottlik szerint a fasiszta állam igen hamar szembenézett azzal a ténnyel, hogy a közvélemény befolyásolása nélkül lehetetlenség sikeresen kormányozni. Ennek következményeként a fasiszta hatalom a kormányzás legfontosabb „orgánumát", a közvélemény befolyásolásának eszközét, a sajtót monopolizálta, és a kormány korlátlan befolyása alá helyezte.[23]

A fasiszta állam végkifejleteként mutatja be az 1939 tavaszán létrehozott korporativista államot, ahol a képviselő-kamara helyébe a „korporációk nemzetgyűlése" lépett. A fasiszta állam végső legális, alkotmányos alakját a korporativista szervezetben ölti fel, amely – Ottlik megállapítása szerint – „az egyéni szabadságot az ifjú állami rend és a közjólét érdekeivel igazságosan összeegyeztetni igyekszik."[24]

A fasiszta államrend általános jellemzéseként kiemeli, hogy legalitása abban különbözik a liberális jogrendszertől, hogy nem ismeri el az államhatalom beavatkozása elleni abszolút korlátokat. Gazdasági szempontból a Mussolini-féle modellben „a köznek felelőssé tett és az állam által ellenőrzött, de e keretek között szabad kapitalisztikus termelés" és „az elosztásban egyre nagyobb nyomatékkal érvényesülő szocialista [szociális – Sz. J.] szempontok" érvényesülését véli fölfedezni, mely nem áll távol a korabeli liberális államok gyakorlatától, ahol az egyes ember jóléte és a nemzeti hatalom növekedése egyaránt fontos szempont. Az 1930-as évek végén, az olaszországi politikai, gazdasági, társadalmi viszonyokat értékelve, Mussolini „ab-

[20] Uo. 487–488. o.

[21] Uo. 489. o.

[22] A sajtószabadság kérdésének tárgyalásakor Ottlik a „felelőtlen", szenzációhajhász sajtóról tesz említést, mely különböző „tőkeérdekeltségek" hálójában működik. A korporativista államrend keretei között megoldhatónak véli a szellemi szabadság és a tárgyilagos hírszolgáltatás érdekeinek „megóvását", ha a „sajtó irányítása és fegyelmezése, állami vezetés alatt, a sajtó felelős képviselőtestületére bízatnék." (Uo. 496. o.)

[23] Vö. uo. 496–498. o.

[24] Uo. 527–528. o. Szalai Miklós szerint Ottlik a Mussolini-féle korporativista államot „ideális", „korszerű" államformának tekintette. Vö. Szalai Miklós: Befogadás, értelmezés és kultusz: Mussolini és az olasz fasizmus megítélése a két világháború közötti Magyarországon. *Múltunk*, XXVII. évf. (2015) 4. sz. 65. o.

szolutizmusáról" meglehetősen pozitív képet fest: „A politikai szilárdság, a gazdasági észszerűség és a szociális haladás akarata egyesül itt egy harmonikusan kiegyensúlyozott, a kor szükségleteit higgadtan mérlegelni tudó szintézisben."[25] Történelmi kontextusba helyezve a „Duce" szerepét, a következő kijelentést teszi: „… a fasizmust is, mint a liberalizmust, nem mint abszolút érvényességű jogeszmét, hanem mint történelmi kategóriát kell felfogni, amelynek megvan a maga időszerűsége. S Mussolini elfogulatlanságának és biztos ítélőképességének egyik legnevezetesebb bizonyítéka, hogy ő ezt nyilvánvalóan tudja és nem áltatja magát azzal az illúzióval, hogy a fasizmus mindig és mindenütt egyformán jogosult alakja az állami jogrendnek."[26]

A modern totális állam utolsó válfajaként a „harmadik" Német Birodalmat, mint az „új cezarizmus" politikai rendszerét mutatja be. Kialakulását tekintve megjegyzi, hogy az első világháborút megelőző császári katonai autokrácia stabil rendszerét felváltó weimari köztársaság – a gazdasági felbomlás, majd válság, illetve a külpolitikai helyzet eredményeképpen – nem tudta a polgári parlamentáris demokrácia „egészséges formáját" kialakítani. A weimari rendszert – „üzemképes" kormánytöbbség hiányában – csak a birodalmi elnök, Hindenburg személye tudta ideig-óráig stabilizálni. Így következett be Hitler 1933. január 30-i kancellári kinevezése, mely utat nyitott a nemzetiszocializmus „szervező és reformmunkájának". Ennek lényegét három pontban foglalja össze Ottlik.

Elsőként emeli ki a birodalmi közigazgatási rendszer teljes centralizációját, az új birodalmi véderő kiépítését, valamint Ausztria és a cseh-morva tartományok bekebelezésével a „régi" Német-római Birodalom helyreállítását. A „reformok" második csoportjaként említi – az olasz fasiszta állammal „feltűnő hasonlatosságokat" mutató jellemzőként – a közjogi és politikai átalakítást, így a parlamentarizmus megszüntetését, a törvényhozó hatalom – bár formailag a német birodalmi gyűlés fennmarad – tényleges „ráruházását" a birodalmi vezér és kancellár személyére, illetőleg a vezetése alatt álló birodalmi kormányra, továbbá a politikai pártok feloszlatását és megszüntetését, azaz az „egypártrendszer" megvalósítását. Fontos jellemzőként kiemeli a kormányzásban és a közigazgatásban érvényesülő „tekintély elvet", vagyis az egyszemélyű döntés és intézkedés jogát, melyért az egyén teljes felelősséggel tartozik: „Az állam monarchikus, kollektivisztikus és totális: az államot a teljes hatalommal és tekintéllyel egyedül a »vezér«, a kormányfő, képviseli, de az ő hatalmának alapja nem csupán a katonai és civil állami apparátus, hanem egyúttal az egész nemzet egységes közvéleménye… Az egyesnek azonban csak mint a nemzetegész tagjának és mint állami orgánumnak, közkötelességek hordozójának, van létjogosultsága. A nevelés rendje ennélfogva spártai és katonás, az egyesnek az állami beavatkozástól független »magánszférája« pedig nem részesül elismerésben és jogvédelemben. Eb-

[25] Ottlik László: Politikai rendszerek… 496. o.
[26] Uo. 494. o.

ből következik a liberalizmus tagadása és a teljes etatizmus."[27] A magántulajdonnak is csak annyiban van elismerésben és védelemben része, amennyiben annak működése közérdeket szolgál. A „reformok" harmadik csoportjaként emeli ki a nemzetiszocialista rendszer sajátos, megkülönböztető vonásait. Nevezetesen azt, hogy a demokratikus államforma monarchikus kormányformával párosulva valósítja meg a demokratikus monarchia speciális válfaját, a „cezarizmust". Az olasz fasiszta és a német nemzetiszocialista totális államok közötti különbséget a nemzetfelfogásban tapasztalható eltérésben látja. A fasizmus nemzetfelfogását spirituálisnak nevezi, ami annyit jelent, hogy a nemzet „történeti személyiség", egy szellemi hagyomány hordozója. Ezzel szemben a nemzetiszocializmus a nemzetet a „néppel" azonosítja, melyet nem a tradíció, hanem a „természet alkotásának" , és a közös vérből, a közös „rasszból" való leszármazásra vezet vissza: „A vezér, a kormányfő így nem csupán az államegység képviselője és az államhatalom főszerve, hanem egyúttal az államot alkotó »egyfajú« népsokaság kiemelkedő példánya és vezetője."[28] Mindebből folyik a „faj" szerinti – főképpen az „árja" és zsidó – megkülönböztetés nemzetiszocialista elve, amelyet a fasizmus eredetileg nem ismert. E naturalisztikus nemzetszemlélet kizárja Ottlik szerint az egyéni szabadság minden formáját. A germán fajeszmény a lelkek felemelése és önfegyelmezése mellett a lelkek teljes egyesítésére törekszik.

Ottlik művében mindezek után fontosnak tartja a nemzetiszocializmus világnézetének és szellemiségének „forrásait" is röviden számba venni. Így megemlíti a „demokratizált" formában megújított „porosz katonai étoszt", amelyben a németség puritán ösztöneinek fellázadását látja a weimari „szabadság", az „erkölcstelenség metodikus kultusza" ellen. Fontosnak tartja továbbá a német nacionalizmus sajátos felfogásának hatását, mely a „csinált dolgok" kultuszával szemben a „természeten" nyugvó, organikus, „termett" világba való visszatérésen alapszik: „A nyugat-európai nemzetfelfogással ellentétben, amelynek a nemzet elsősorban mindig államnép, »démosz«: az állampolgárok sokasága – a romantikus német nacionalizmus a nemzetet ekképp az egynyelvű, egykultúrájú és »egyfajú« nép, az »etnosz« fogalmával azonosítja."[29] Ugyancsak meghatározónak tekinti Hitler személyiségét és szerepét, aki hamar rájött a marxizmus sikereinek egyik fő titkára, a propaganda technikájára, továbbá arra, hogy a legnagyobb politikai hatást a szüntelen „terrorisztikus szuggesztióval" lehet elérni, amely minden energiáját egyetlen feladatra, az ellenfél „megsemmisítésére" koncentrálja: „Ezt a »koncentrált« ellenfelet Hitler a zsidóságban találta meg, amely az ő propagandájában ugyanazt a szerepet játssza, mint a

[27] Uo. 508. o.

[28] Uo. 509. o.

[29] Uo. 513–514. o. Majd így folytatja: „S a romantika nem állott meg ennél, hanem ezt a »népi« gondolatot egész kultúrfilozófiává építette ki, megkísérelvén a szellemi, kulturális élet összes megnyilvánulásait – irodalmat, jogot, művészetet, erkölcsi felfogást – az ősi »népszellemre« visszavezetni." (Uo. 514. o.)

marxista propagandában a burzsoázia."[30] A nemzetiszocialisták fajelmélete ellen tudományos érvekkel nem lehet küzdeni, az ilyen „politikai elmélet" valójában „harci eszköz", amely annál erősebb, minél inkább hisznek annak pragmatikus „igazságában". Végül magáról a nemzetiszocialista mozgalomról kifejti, hogy az 1923-as puccskísérlet után egy „demokratikus-legalisztikus taktikára" tértek át. A „demokratikus szellem" (?!) megnyilatkozásában látja azt a döntő, gyakorlati különbséget, ami a fasizmus és a nemzetiszocializmus között megnyilvánul. Végül megállapítja: „Szellemiségét tekintve… a nemzetiszocializmus a mai világnak egyik leghitelesebben demokratikus politikai rendszere: a »kisember« típus igazi otthona."[31]

A művét záró epilógusban Ottlik kijelenti, hogy „korunk" egyik fő politikai kérdését, a demokrácia versus diktatúra vitát, helyes mederbe terelve mint a „polgári demokrácia" és a „totális állam" dualizmusát érdemes exponálni. E disputából mindenképp ki kell hagyni – véleménye szerint – a szovjetrendszert, amely „reménytelenül patologikus torzszülöttként" csupán az anarchia és a despotizmus „két konvergens görbéjét kapcsolja egyetlen végzetes körforgásba".[32] Ez a kettősség végső soron visszavezethető a liberalizmus és etatizmus, vagyis az egyéni szabadság és az állami rend egymással „farkasszemet" néző eszméjére. Konzervatív felfogásából adódóan megállapítja, hogy az egyéni szabadság biztosítása nem lehet államcél, az állam minden körülmények között az emberi együttélés „rendjének" szervezete, így a szabadság korlátja. A szabadság csak az egyén célja lehet és nem az államé. Az állami rend eszméjét a jólét és közbéke megvalósulásának szükségessége legitimálja: „Az egyén világszemléletében a cél a szabadság, s a béke és a jólét ennek csak eszköze; az állam szemléletében ellenben a közbéke és a közjólét a cél, s az egyéni szabadság nem lehet más, mint ennek a célnak egyik eszköze. Az állami közcélok érdekében pedig az egyéni szabadságot, mint azoknak egyik eszközét, a szükség és a célszerűség szerint lehet és kell is korlátozni. Következésképpen ettől az úgynevezett liberális állam sem riad vissza. Liberalizmus és etatizmus, polgári demokrácia és totális állam között ekképp csupán a perspektívában, a módszerekben, nem az elvekben és célokban van a különbség."[33]

A totális államok létrejöttét véleménye szerint a jólét és állami rend romba döntése, közvetlenül pedig a háború és az azt követő forradalom eredményezte. A diktatúra mindenekelőtt „rendcsináló akció", átmeneti megoldás a társadalmi rend helyreállítására: „A »diktatúra« maga, amely az új állami rend alapjait megteremtette, nem valami eszményi politikai rendszer képzete, amelyre következetesen és józan előrelátással törekedni lehetne, hanem egy szükségesség és egy lehetőség összetalál-

[30] Uo. 517. o.

[31] Uo. 523. o.

[32] Uo. 525. o. (A totális államok közötti ilyen jellegű különbségtevés eléggé elterjedt volt a korabeli tudományos, illetve publicisztikai irodalomban.)

[33] Uo. 527. o.

kozásán alapuló alkalmi, átmeneti megoldás… És végül: a leghivatottabb, leginkább gondviselésszerű diktatúra is csak félig tölti be hivatását, ha a maga lebontásának útját nem tudja előkészíteni."[34] Vagyis azon a véleményen volt, hogy a szovjet típusú totális állam kivételével a „diktatúrák", illetve diktátorok – ókori római mintára – a megbomlott egyensúly helyreállítását, a társadalmi rend megteremtését szolgálják, ideiglenes jelleggel. Sőt egészen odáig elmegy, hogy a korabeli polgári demokrácia és totális állam fejlődésében a konvergencia gondolatát is felveti: „Ahelyett… hogy egymással homlokegyenest ellenkező célkitűzéseket követnének, a liberális és a totális államok törekvései a valóságban konvergálnak és természetes nehézkedésükre hagyva, a totális államok fokozatosan mind liberálisabbak, a liberális államok fokozatosan mind totálisabbak lennének."[35] Ottlik 1939-ben tehát ekképp látta a két „államtípus" viszonyát.[36] Azt végképp nem tudja az utókor, mivel írásos nyoma nem maradt, hogy revideálta-e ez irányú téziseit a második világháború tapasztalatainak tükrében. Így azt sem tudhatjuk, hogy a háború után is érvényes megállapításnak tartotta volna-e a totális államokról korábban tett kijelentéseit.

[34] Uo.

[35] Uo. 528. o. A két („ideál"-)típus ugyanakkor nem alkalmas a korabeli államok sokaságának leírására. Ezzel maga Ottlik is tisztában volt, ezért egy lábjegyzetben röviden utalt a többi „civilizált" állam jellemzőire: „Ebből a szempontból azokat a civilizált államokat, amelyek sem a polgári demokrácia, sem a totális állam csoportjába nem tartoznak, szisztematikus szempontból úgy lehet osztályozni, mintha valamiképp »középütt« lennének a két »szélső« típus között." (Uo.)

[36] Említésre méltó, hogy ekkoriban az érdeklődés középpontjában álló totális hatalmi rendszerek megítélésében – főképpen az olasz fasiszta, illetve a hitleri nemzetiszocialista tekintetében – Ottliknál jóval kritikusabb hangnemet ütött meg a katolikus társadalmi tanításokat képviselő Kovrig Béla. Vö. Kovrig Béla: *Fasizmus – hitlerizmus. Új államfelfogások – társadalmi szemlélet és politika*. Gergely R. Könyvkereskedése, Budapest, 1934.

A modern állam elmélete Costantino Mortati közjogtudományi munkásságában

EGRESI KATALIN

Bevezetés

Costantino Mortati a XX. századi olasz közjogtudomány meghatározó alakja volt.[1] Tudományos pályájának fénypontja az 1940-ben publikált elmélete volt az alkotmány materiális értelméről, amelyben Hans Kelsen jogpozitivizmusával vitatkozva, részben Carl Schmitt decizionizmusa alapján fejtette ki az alkotmány normaszövege és értéktartalma közötti különbségeket. Ez az elmélet már számos formában megjelent és vált ismertté. Annak ellenére, hogy a calabriai származású szerzőnek ez a mű hozta meg az elismerést hosszú egyetemi karrierje során, számos alkalommal írt az állam lényegéről és az állam funkcióváltozásairól.

Bár élete végéig ragaszkodott ahhoz, hogy a közjogtudomány berkein belül dolgozza ki elméletét, kortársaihoz hasonlóan ő sem kerülte el az államra – elsősorban annak modern változatára – vonatkozó nézetek kidolgozását. Az államelmélet területén két kulcsfontosságú nagyobb műve született. Az első monográfia még fiatalkori nézeteit tükrözte, és a római „La Sapienza" Egyetem Politikatudományi Karán született doktori disszertációja alapján készült, míg a másikat már érett tudósként, a demokratikus olasz köztársaság első korszakában írta meg, amikor ugyanezen az egyetemen összehasonlító alkotmányjogot tanított. További érdekessége mindkét írásnak, hogy a politikai rendszerek radikális változásai alatt születtek. Egyetemi hallgatóként még az I. világháború során válságba került olasz nemzeti állam bukását és a fasizmus hatalomra jutását élte át, míg a második művet a köztársasági alkotmány hatálybalépése után másfél évtizeddel vetette papírra.

Egresi Katalin, habilitált egyetemi docens, PhD, az SzE DF ÁJK Jogelmélet tanszék, katikk0927@gmail.com

[1] Costantino Mortati (1891 Corigliano Calabro /Coscenza/ – 1985 /Róma/) a közjog és összehasonlító alkotmányjog professzora több itáliai egyetemen – Macerata, Messina, Nápoly –, majd 1955-től a római La Sapienza Egyetem tanára. Kereszténydemokrata politikus, az Alkotmányozó Gyűlés és a 75. bizottságának tagja, 1960–72 között az olasz Alkotmánybíróság bírája, ahol 1962-ben helyettes elnökké választották. Jogtudományi interpretációja szempontjából több meghatározó mű, illetve tanulmány- és konferenciakötet áll rendelkezésre. Ezek közül kiemelendő: *Costantino Mortati costituzionalista calabrese*, Lanchester, Fulco (szerk.): Nápoly, 1989, vagy az *Il pensiero giuridico di Costantino Mortati*, Galizia, Mario (szerk.): Milánó, 1990. Ezen túlmenően ugyancsak jelentős összegzés a *Forme di Stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati,* Galizia, Mario (szerk.): Milánó, 2007.

A modern állam „alakváltozásai" és a kormányforma kérdése az 1930-as években

Az olasz közjogi gondolkodást alapvetően a Vittorio Emanuele *Orlando*[2] által alapított palermói iskola határozta meg az I. világháború előtt. Ez a német történeti jogi iskola eredményeire és a kibontakozó német általános államelméletre épített, ám az olasz nemzeti sajátosságokat is figyelembe vette. Ne feledkezzünk meg arról, hogy Olaszország hosszú, több évszázados jogi és politikai partikularizmus után vált egységes nemzeti állammá, amelynek alkotmánya a Szárd–Piemonti Királyság statútuma volt, politikafilozófiai-ideológiai hátterét pedig a Risorgimento konzervatív nézetei szolgáltatták. Sőt, a Gaetano *Mosca*[3] által ebben az időszakban alapított olasz politikatudományi gondolkodás is belejátszott az első közjogi nézetek kialakulásába, hiszen Mosca Orlando pályatársa volt a palermói egyetemen. Eltekintve ezen nézetek részletes ismertetésétől az I. világháború előtti korszakot egy mérsékelten konzervatív, liberalizmusellenes légkör hatotta át, amely a politikatudomány által nyújtott kategóriák segítségével a jogpozitivizmust sem tekintette kizárólagosnak a jogtudományi gondolkodásban.

Ezeket a törekvéseket az olasz fasizmus hatalomra kerülése, majd közjogi szabályai radikálisan megváltoztatták. Mortati tehát már az I. világháború utáni politikai rendszerben dolgozta ki a közjogtudomány helyét, tematikáját és módszertanát. Annak ellenére, hogy az 1931-ben publikált írása még egy pályakezdő tudós első „szárnypróbálgatásának" számít, itt megfogalmazott gondolatait későbbi műveiben is viszontláthatjuk.

Mielőtt a műben kifejtett gondolatok elemzésére vállalkoznánk, érdemes egy pillanatra kitérni a címválasztásra és a mű tartalmi tagolására. Az írás tulajdonképpen a politikatudományi szakdolgozatának bővített, továbbfejlesztett változata volt. „A kormányzás rendje az új olasz közjogban" *(L'ordinamento del governo nel nuovo diritto pubblico italiano)* című mű megjelölte azt a periódust, amellyel a szerző foglalkozni kívánt. Mortati a fasiszta Olaszország 1925–28[4] közötti alkotmányos

[2] Vittorio Emanuele Orlando (1860–1952) az olasz közjogi gondolkodás egyik meghatározó alakja. A francia politikafilozófiai iskolával szemben a német közjogtudomány képviselőinek műveit, nézeteit, jogi fogalomkészletét és módszertanát ültette át az olasz jogi gondolkodásba. Az I. világháborút megelőző évtizedekben parlamenti képviselőként, illetve több alkalommal miniszterként, pl. oktatási miniszterként, vett részt az egyes kormányok munkájában. 1917-ben miniszterelnöki tisztséget töltött be, majd a Párizs környéki béketárgyalások olasz küldöttségében is szerepet vállalt. A fasizmus idején visszavonult a politikai közszerepléstől. In Dizionario Biografico degli Italiani: uo. www.treccani.it

[3] Gaetano Mosca (1858 Palermo–1941 Róma) jogász, filozófus, a torinói, a milánói és a római egyetemen tanított. 1908-ban parlamenti képviselő, a kolóniák ügyeiért felelős államtitkár, 1919-től szenátor. In Dizionario Biografico degli Italiani. www.treccani.it

[4] Mussolini 1925–26-ban hajtotta végre a politikai rendszer fasizálásának közjogi fordulatát. Az 1925. december 24-i 2263. számú törvény a kormányfő jogköreiről, illetve az 1926. január 31-i 100. számú törvény a végrehajtó hatalom által kibocsátott jogi normákról jelentős változást eredményeztek

rendelkezéseinek értelmezését vitte véghez a politikai rendszer és a közjogi berendezkedés viszonyában. A szerző tehát elsősorban a fasizmus közjogi doktrínái felől végzett mélyreható kutatást, az orlandiánus közjogi iskola „hagyatéka" csak kevéssé érdekelte. Államról alkotott nézetei szempontjából kortársaihoz hasonlóan a jelen állapotából indult ki, e tekintetben pedig kifejezetten hasznosnak találta a német – weimari demokrácia – államelmélet egyes képviselőinek gondolatait. Hans Kelsen, Rudolf Smend és Carl Schmitt nézetei már ekkor felbukkannak a műben, a calabriai jogász élénk érdeklődéssel fordult a kortársakhoz, igaz, Kelsen normatív, jogászi államfelfogását a kezdetektől hevesen bírálta.

Amennyiben a mű egyes fejezeteit nézzük, úgy világossá válik, hogy a közel 200 oldalas írás első fele az objektív értelemben vett kormányzás funkcióiról szól, méghozzá a modern állam elméletén és szervrendszerén keresztül. Érdekes és időtálló gondolata volt – egyben ez tekinthető elmélete kiindulópontjának –, hogy a kormányzás nem azonos a végrehajtással. Ennek tisztázása nélkül nem érthető meg a modern állam alakváltozása, azaz az I. világháború előtti és utáni állam közötti alapvető különbség.

A kormányzás funkciójának meghatározása jelentős mértékben hozzájárul a modern állam lényegének leírásához. Ezt követően látott neki a kormányzásért felelős állami szerv meghatározásának, majd a hatalmi ágak – elsősorban az elnöki hata-

---

a hatalmi ágak egymáshoz való viszonyában. A kormányfőről szóló rendelkezés megváltoztatta jogállását a kormánytagokhoz való viszonyában, amire 1922 előtt a „primus inter pares" volt jellemző, most egy hierarchikus rendben felette állt a miniszereknek, továbbá közvetlen irányítása alatt állt a minisztériumok egy része a neki közvetlenül alárendelt államtitkárokon keresztül. Továbbá a kormányfő javaslatára királyi rendelettel határozták meg a minisztériumok számát és feladatkörét, illetve maga a miniszterelnök határozta meg a parlamenti ülés napirendjét. Ezen túlmenően a minisztériumra ruházták azt a jogot, hogy az egyes törvényjavaslatok ismételt vizsgálatát kérje a parlamenttől egy három hónapos időintervallumon belül. Az alkotmánymódosítással megszűnt a parlamenti kormányzás, hiszen a kormány csak az uralkodónak tartozott felelősséggel. Az 1926-os rendelkezés pedig felhatalmazta a kormányt királyi rendeletek kiadására, továbbá kiterjesztette a kormány lehetőségeit a rendkívüli állapot bevezetésére, ami szintén növelte jogalkotói hatásköreit szemben az egyre inkább elgyengített parlamenttel. A törvényhozás instrumentalizálásával párhuzamosan az ellenzéki politikai erők likvidálására került sort, amit a politikai és polgári szabadságjogok korlátozása, majd megszüntetése kísért. 1928-ban a Fasiszta Nagytanács „alkotmányossá tétele" az állami szervek fasizálásának egyik utolsó fázisa volt. Az 1928. december 9-i 2693. számú törvény és az azt követő 1929. december 14. i 2099-es jogszabály ezt a szervet közvetlenül a kormányfő alá rendelte az alábbi jogkörökkel: tanácstagok kinevezése, összehívása és napirendjének meghatározása. Ugyanakkor minden alkotmányjogi relevanciával rendelkező ügy a Nagytanács elé került kötelező véleményezésre. Még ebben az időszakban változott a választójogi törvény is. 1928-tól a képviselőjelölteket a munkaadók és munkavállalók konföderációi által összeállított listákról a Fasiszta Nagytanács választotta ki. Ezzel a döntéssel az egypártrendszeren túlmutató komoly közjogi változás következett be. A fasiszta kormány közjogiasította az általa preferált érdekképviseleti szerveket más szervek rovására. In Egresi Katalin: *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések*. Gondolat, Budapest, 2013. p. 63.

lom, a törvényhozás és a végrehajtás – szervi oldala elemzésének és az állami szervezetrendszeren belüli közjogi viszonyrendszerek leírásához.

A mű első fejezetének nyitógondolata az alábbiakban foglalható össze: a kormányzás mint tevékenység a közjogi doktrínákban tradicionálisan a végrehajtó hatalom speciális funkciója a közigazgatás mellett. Ezzel szemben Mortati – tanárának, Sergio Panunzionak[5] a hatására – azt állította, hogy a kormányzás az állam egységének alapja. Honnan ered és miben áll az állami szervek tevékenysége mögött meghúzódó egység, amely nélkül nem beszélhetünk államról? Erre a hatalmi ágak szétválasztására épülő liberális XIX. századi elméletek nem adhatnak megfelelő választ. A szétválasztás előtt létre kell jönni valamiféle egységnek/ integrációnak. „Ahhoz, hogy a kormányzás tevékenységének objektív fogalmát kutassuk, meg kell vizsgálnunk a nép politikai egységeként megragadott állam természetét. Ez az egy-

[5] Sergio Panunzio (1886 Molfetta [Bari] – 1944 Róma) jogász, egyetemi tanár, politikus. A nápolyi jogi karon 1908-ban, filozófia szakon 1911-ben diplomázott. Már az egyetemi évek alatt érdeklődött a szakszervezeti mozgalom és a Pareto-féle elitelmélet, az elitek körforgása, valamint az elit társadalmi felelősségének problémái iránt. Több kisebb olasz egyetemen töltött évek után a ferrarai korszakában az 1910-es évek elején találkozott a Mussolini vezette Popolo d'Italia szellemiségével. Az I. világháború után csatlakozott a ferrarai fascio di combattimentóhoz, majd annak törekvéseit támogatva 1923-ban belépett a Fasiszta Pártba. 1924-től parlamenti képviselő, majd a 30-ak nemzeti tanácsosa. A római La Sapienza Egyetemen államelméletet oktatott, mindeközben a fasiszta rendszer számos bizottságának aktív és meghatározó szereplője, többek között: a korporativ rend létrehozásának tárgyában felállított tanácsadó bizottságnak (1928), a kodifikációs reformbizottságnak (1937), a fasiszta párt nemzeti direktóriumának tagja (1924), az iskolák korporatív átalakításáért felelős bizottság általános titkára (1924), propagandaügyi államtitkár (1926), az alkotmányos törvényekért felelős megbízott és a Nemzeti Oktatás Legfelsőbb Tanácsának tagja (1928–1932). 1944-ben Rómában Costantino Mortati házában bujkálva halt meg. In Fulco Lanchester: *Fascicoli Personale docente*, *Panunzio Sergio.* Archivio storico dell'Università degli studi di Róma La Sapienza, AS 518.

Az 1930-as években három különböző csoport által írható le a közjogtudományi gondolkodás a La Sapienza Egyetemen is:

1) a fasizmussal szemben álló jogászok – többek között Silvio Trentin, Francesco Ruffini, Vittorio Emanuele Orlando, Benedetto Croce – nem értettek egyet a közjogi reformok bevezetésével, nem ismerték el a fasiszta állam alapelveit mint alkotmányos elveket;

2) a fasizmus lelkes támogatóinak egy része

2a:Alfredo Rocco, Giuseppe Bottai vagy Ugo Spirito tevékeny részt vállaltak az 1925–1928 között elfogadott törvények kimunkálásában, ám őket elsősorban a korporatív állam érdekelte, ezt olyan új intézményesült modellként fogták fel, amely leküzdi a liberális állam válságtüneteit.

2b:a közjogászok egy csoportja – Carlo Costamgna és Sergio Panunzio – pedig az állam általános elméletének újraalkotásával a közjogtudományon belül szerették volna igazolni a megváltozott viszonyokat, azáltal, hogy az új alapelvek alkotmányossá tételében nyújtottak segédkezet a politikai hatalomnak.

3) A fent említett közjogászok – mindenekelőtt Panunzio ‑ hatása alatt jó néhány fiatal politika- és jogtudós, mint Costantino Mortati vagy Vezio Crisafulli, intenzíven érdeklődött az új államelméleti doktrínák iránt, miközben szembehelyezkedtek az Orlando által megteremtett közjogi iskola hagyományaival, de nem vettek részt a politikai rendszer kiépítésében. In Egresi Katalin: *Egy életút az alkotmány szolgálatában. Costantino Mortati élete és pályája.* Gondolat, Budapest, 2017. p. 40.

ség nem természetes folyamat eredménye és nem is adott, hanem az állam alkotóelemeit jellemző partikuláris akaratok felett álló, egységes akaratként felfogott elkülönült, önálló és saját személyiséggel bíró entitás. Az állam személyiségének ez az immateriális jellemvonása kizárja reflexív – visszaható ‑ tevékenységek lehetőségét, egyúttal igényt tart arra, hogy mint minden racionális és öntudatos tevékenységgel jellemezhető entitás, meghatározza saját működésének céljait: az állam személy mivolta egyúttal teleologikus egység, azaz minden egyes tevékenységét ugyanazon célok mentén hangolja össze.

Az állam individualitása, mint minden más spirituális egység, mindig új célok felé tör, tehát tevékenysége minden momentumában újra és újra meg kell határoznia céljait mind belső értelemben: az őt alkotó elemek irányában, mind külső értelemben: más államok irányában Az állam első alapvető célja saját tevékenysége általános irányvonalainak meghatározása, amelyet a politikai program konkrét formájában jelenít meg."[6] A program politikai értelmének kiemelése azért bírt különös jelentőséggel, mert annak tartalmát nem lehet a priori meghatározni, hiszen a különböző és sokféle közösségi érdekek összehangolását kell végrehajtani egy magasabb absztrakciós szinten. Ez az állami célokban fejeződik ki, amely a társadalmi csoportok egymásnak ellentmondó partikuláris céljai felett áll.

Ebben a gondolatmenetben rögtön láthatóvá válik, hogy Mortati az állam meghatározását tartotta elsőrendű feladatának, s bár az állam nála éppen úgy, mint Orlandónál rendelkezik saját jegyekkel, például a személyiség és az akarat, de ezt a definíciót még a közjogtudomány számára nem találta kielégítőnek. Gerber–Laband közjogi nézeteire épülő, a századelőn jogászi módszerrel kidolgozott államfogalom helyett az olasz szerző Rudolf Smend 1928-as művére hivatkozott, ahogy Panunzio is tette ‑ az integrációt/egységet tartotta olyan alapvető tényezőnek, amelyen keresztül a modern állam leírható. Nagyon fontos kiemelni azt is, hogy bár Mortati érzékeny volt az állam történeti formáinak, fejlődéstörténetének a leírására, de ekkor még kifejezetten a modern állam, annak is liberális – XIX. századi – változata és a liberális államfelfogás válságából eredő megoldások érdekelték.

Ugyancsak a definíció lényeges része a nép politikai egységeként felfogott állam gondolata, amelyet Carl Schmittől vett át, de később ezt részben bírálta. Most első művében a politikai egység létrejöttének szükségességét elengedhetetlenül fontosnak tartotta az állam lényege megragadásához, de annak tartalmát nem elemezte. Miért? Az államfogalom megragadásakor kitekintett a formalista jogászi módszer mögül, s nyitott volt a társadalom politikai megszervezését elengedhetetlennek tartó Mosca politikatudományi és Panunzio fasiszta elméletei felé, de annak politikai/szociológiai tartalmára már nem volt kíváncsi. Nem tartotta elfogadhatónak a történeti jogi iskolától eredő népszellem és egyéb organikus tényezők figyelembevételét sem, mert ezeket a

[6] Costantino Mortati: *L'ordinamento del governo nel nuovo diritto pubblico italiano*. (ristampato con premessa di Enzo.Cheli) Milánó, 2000. p.9.

motívumokat nem lehetett a közjog tételes pozitív joga alapján tudományos vizsgálódás tárgyává tenni. Az egységet az állami tevékenységet összehangoló általános célok tételezésében jelölte meg, amelynek létre kell jönni még azelőtt, hogy az állami szervek meghatározott hatáskörök birtokában bármiféle tevékenységet végeznének. Ebből az következett, hogy a hatalmi ágak megosztását, amely az állami szervek működésének/tevékenységének funkcionális elhatárolását jelentette, nem tekintette elegendőnek ahhoz, hogy az állam lényegét leírja. Az egyes állami funkciók, mint például a törvényhozás magasabb rendű, az egységet tükröző célokat realizáló tevékenységként fogható fel. Az egyes állami szervek hatásköreinek elosztása pedig az állam egységének tételezése után következik, és az alapján kerül meghatározásra.

Ebben mutatkozott meg, nézetem szerint, Mortati elgondolása és a fasizmus közjogi doktrínái közötti különbség. Alapvetően a közjogtudomány számára keresett kiutat egy általa rosszul működőnek tekintett liberális állammal szemben, ám ezt nem akarta a jogtudományon kívüli materiális tartalmak bevonásával képlékennyé tenni. Tudományos programjának lényege abban állt, hogy az állam keletkezésének, léte alapjának vannak a normativitáson túlmutató elemei, de ezek tisztázása után az alkotmány keretei között kell maradni. Ebből következik az is, hogy csak műve első felében foglalkozik a kormányzás természetével.

A funkciók közül a kormányzás az állami tevékenység központja, leginkább ez tükrözi vissza a Mortati által leírt egységet. „Az állam minden funkciója, alkotóelemeinek tevékenysége révén közvetett módon hozza létre az egységet. A kormányzás funkciója azonban ezt az egységet közvetlenül valósítja meg, a teljes állami tevékenység motorjaként cselekedve kijelöli és az állami célokkal összhangba hozza az egyes állami szervek tevékenységének módját."[7] Az egységet realizáló cél(ok) tartalmáról Mortati csak annyit állapított meg, hogy a közérdeknek kell inspirálnia, ám a közérdek mindig az állami tevékenység egyes szektoraiban nyilvánul meg. Ezen célokat újra és újra ki kell jelölni a társadalmi viszonyok változásának függvényében.[8] Mindent egybevetve Mortati szembeszáll azzal a Montesquieu-től eredő nézettel, hogy a modern – a hatalmi ágak elválasztására épülő – liberális állam alkalmas lenne az I. világháború után megváltozott politikai rendszer leírására. Sőt, elvetette a törvényhozás elsőbbségére épülő s a törvény szupremáciáját biztosító normatív-pozitív jogrendszer kategóriáival leírt államfogalmat is. Ehelyett *a politikai egységként felfogott állam*ban az egységet biztosító és a *kormány tevékenységén* keresztül realizáló *általános politikai irányvonal elsőbbségéről* kell az államot a közjogtudományi kutatás középpontjába állítani.

A modern állam két változata közötti különbséget jól érzékeltette a közjogi doktrínákat kutató professzor, Maurizio Fioravanti. Nézetével egyetértésében a különbség abban áll, hogy amennyiben a liberális állam vezetése manőverezéshez hason-

[7] Costantino Mortati: *L'ordinamento del governo nel nuovo diritto pubblico italiano.* uo. p. 14.
[8] Costantino Mortati: *L'ordinamento del governo nel nuovo diritto pubblico italiano.* uo. p. 16.

lítható, akkor a Mortati által elképzelt államnak pilótára van szüksége, aki az állami életet egy meghatározott és kijelölt úton vezeti végig, s közben tekintete a térképen nyugszik, amely az állam életében nem más, mint az alkotmány.[9]

Az államfogalomban bekövetkezett változások után válik érthetővé, hogy a calabriai szerző miért fordult a kormány tevékenységének elemzése felé. Ebben a fejezetben értékelte az olasz közjogi reformok menetét is. A kormányzás funkciójának szervi oldala tekintetében előzetesen csupán annyit állapított meg, hogy mindig az adott történelmi és társadalmi feltételektől, illetve az egyes nemzeti sajátosságoktól függ, milyen elemekből álló állami szerv képes az állam egységének megvalósítására és hogyan helyezhető el ez a szerv az állami szervezetrendszer hierarchiájában. „Általános értelemben azt lehet mondani, hogy a kormányzás szervének a legmagasabb szinten kell kifejezésre juttatnia általános és állandó érdekeket, amelyben a nép politikai egységének spirituális elve a maga konkrétságában ölt testet, a nép politikai egysége pedig nem a kontingens és aktuális partikuláris érdekek, hanem a generációk folytonosságában megnyilvánuló nép történeti fejlődése során kifejlődött érdekek szintéziseként fogható fel."[10]

Mit jelentett mindez a hatalmi ágak megosztásában? A XIX. századi parlamentáris monarchiákban a hatalmi ágak egyensúlya érvényesült, így az állami szervek működését a kölcsönös korlátozások jellemezték. Ebben a változatban az állam politikai irányítása és az állami szervek közötti összhang nem egyik szerv többi állami szervvel szembeni kiemelt helyzetével volt jellemezhető, hanem ezen szervek mögött álló „…heterogén erők összműködése és magas fokú autonómiájának spontán harmonizációja által."[11] Ennek feleltek meg a korabeli nézetek.

1) A XIX. század első periódusából Constant, Chateaubriand és Guizot jelentették az egyik pólust, míg Thiers képviselte a másik pólust. Az előbbi szerzőtrió szerint a hatalmi ágak egymáshoz való viszonyában az állami életnek két centruma van: a) parlamentnek felelős kormány és b) parlament. Itt az uralkodó semleges helyzetben van, nincs politikai befolyása a másik két hatalmi ág működésére. Thiersnél azonban az államfő tényleges irányító helyzetben van a törvényhozással és végrehajtással szemben; elsősorban a királyi prerogatívák fontosságát hangsúlyozta.
2) A XIX. század második periódusára vonatkozóan az olasz szerző Duguit és Redslob nézeteit említette, akik mindketten a parlament és a kormány teljes egyensúlyának és kölcsönös függőségének modelljét tartották célravezetőnek, ám az előbbi semlegesítette az államfői jogköröket, az utóbbi viszont erősíteni kívánta azt.[12]

[9] Maurizio Fioravanti: *Dottrina dello Stato-persona e dottrina dello costituzione.* In. *La scienza del diritto pubblico: dottrine dello Stato e della costituzione tra Otto e Novecento*. Giuffrè, Milánó, 2001. p. 731.

[10] Costantino Mortati: *L'ordinamento del governo nel nuovo diritto pubblico italiano*. uo. p. 19.

[11] Costantino Mortati: *L'ordinamento del governo nel nuovo diritto pubblico italiano*. uo. p. 27.

[12] Costantino Mortati: *L'ordinamento del governo nel nuovo diritto pubblico italiano*. uo. pp.18–19.

Jól látható a fent említett szerzők kiválasztásából, hogy Mortatit az érdekelte, hogy a liberális államban milyen módon kívánták a hatalmi ágak egymáshoz való viszonyát tisztázni. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a részletkülönbségek ellenére, ezek az elméletek ugyanannak az elképzelésnek az egyes változatai. A hatalmi ágak megosztásának és kölcsönös kiegyensúlyozásának törekvését tükrözték vissza.

Amennyiben az olasz alkotmányos fejlődés egyes állomásait vesszük sorra, akkor érdemes a Mortati által tárgyalt felosztás szerint haladni. [13]A Statuto Albertino hatályba lépése után az egységes Olaszország első néhány évtizedében újra és újra felmerült a végrehajtó hatalom súlyának a törvényhozással és az uralkodói jogkörökkel szembeni növelése. Miért? Az 1861-ben az egész országra kiterjedő alkotmány ugyanis rendkívül részletes módon szabályozta az uralkodónak a másik két hatalmi ággal szembeni jogosítványait, a törvényhozás mindkét házának működését, ám a kormány, illetve a kormány összetételére vonatkozó rendelkezések meglehetősen rövidre sikerültek. Azáltal, hogy a király nevezte ki és hívta vissza a minisztereket és a Statuto Albertino 5. §-a úgy rendelkezett, hogy a végrehajtó hatalom az uralkodóhoz tartozik, valójában a Szárd-Piemonti Királyság azon hagyományát örökítették át, amely szerint a kormány tagjai az uralkodó „tanácsadói". Az I. világháború előtti korszakban újból és újból felmerült a változatás igénye. Egy olyan gondolkodó, aki az állami tevékenység/állami élet egységét tekintette a modern állam meghatározása kiindulópontjának nyilvánvalóan ezeket a jogszabályokat a politikai rendszer komoly működési zavaraként fogta fel. Csakhogy Mortati nem elégedett meg a jogi szabályozás elemzésével, a tételes jogon alapuló tudományos magyarázattal, hanem a mögötte álló társadalmi és politikai erőkkel, illetve történelmi-társadalmi realitással való viszonyát is elemezte. A közjogtudomány ugyan ezt az időszakot a parlamentáris monarchia periódusaként írta le, hiszen ez következett a Statuto Albertino paragrafusaiból, ám látni kell, hogy az egymást váltó gyenge kormányok súlytalanságához az is hozzájárult, hogy valódi pártok hiányában az éppen kormányon lévő bal- vagy jobboldalinak nevezett politikai erő a parlamenten belüli pillanatnyi erőviszonyok függvényében nagyon gyorsan kerülhetett többségből kisebbségbe. Ez arra utalt, hogy bár a korlátozott cenzus miatt a törvényhozás alsó háza nem tükrözte vissza a valós társadalmi erőviszonyokat, olyan – Gaetano Mosca gondolatait idézve – politikai osztályt termelt ki, amely könnyen manipulálható volt. A mindenkori miniszterelnök egy parlamenti cikluson belül több ízben kényszerült kormányt alakítani,

---

Léon Duguit: *Traité de Droit constitutionnel* ill. Robert Redslob: *Die parlamentarische Regierung in ihrer wahren und in ihrer unechten Form. Eine vergleichende Studie über die Verfassungen von England, Belgien, Ungarn, Schweden und Frankreich* műveit idézte.

[13] A végrehajtó hatalomra vonatkozó jogszabályokat lásd bővebben. Roberto Palentica Tabulazzi: *La trasformazioni dell'organizzazione del governo dal pariodo statutario all'esperienza repubblicana.* In. *Historia et ius.* Rivista di storia giuridica dell'età medievale e moderna. 2014. n. 5. pp. 1–20.

a kormány parlamenti javaslatainak végkimenetele mindig bizonytalan volt. Így, ahogy Costantino Mortati maga is elemezte, a törvényhozás hiába volt az uralkodó mellett az államélet egyik súlypontja, a hatalmi ágak megosztása más képet mutatott a jogrendszer és mást a politikai rendszer szintjén. A parlament azon túl, hogy nem volt valódi képviseleti jellegű, a gyenge végrehajtó hatalommal karöltve az állam válságának közvetlen kiváltó oka volt. Erre a rendszerre zúdult rá a férfilakosságra kiterjesztett általános választójog 1913-ban, az I. világháború előtt alakult parlamenten kívüli pártok megalakulása – mint például a szocialista párt vagy a nacionalista párt ‑ majd a háború után radikalizálódó társadalom, amely végképp maga alá temette a politikai rendszert.

A válságtünetek leírása önmagában még nem jelentette annak megoldását. Ráadásul a fasiszta Olaszország „alkotmányos reformjai" jelentős változásokat hoztak mind a politikai rendszer alappillérei, mind a végrehajtó hatalom és a törvényhozó hatalom viszonyában. Alapvetően két új elv érvényesült, az államszuverenitás eszméje és a társadalom korporatív alapú megszervezése. Mindkettő a liberális értékekkel szemben szervezte újra az állam működését, illetve az állam és a társadalom közötti viszonyrendszert.

Nagyon fontos kiemelni azt a tényt, hogy Mortati az állami feladatok mint funkciók szerepét speciális értelemben fogta fel. Ebben kifejezetten erős liberalizmusellenesség jellemezte. Nézete szerint az I. világháború előtti parlamentáris rendszerekben az állami funkciók alapja az állampolgárok politikai jogainak védelme volt. Az államnak az individuális társadalommal szembeni passzív jellege lehetővé tette, hogy az egyes társadalmi rétegeknek a hatalom megszerzéséért folytatott harcában az állam meggyengüljön. Ezt az állam megerősítésével kell korrigálni, amely elsődlegesen az állami tevékenység egységét kifejező általános célok megfogalmazásában ölt testet, másodlagosan az 1) uralkodó, a 2) miniszterelnök, a 3) miniszterek és a 4) parlament közötti munkamegosztás újragondolásásban. (Nem mellesleg ezen a ponton lépett be a korszak közjogtudományi gondolkodásában nem kis vitát kiváltó fasiszta párt és az állam viszonya.)

A hatalmi ágak egymáshoz való viszonyában először a miniszterelnök pozícióját megváltoztató 1925. évi 2263. számú jogszabálynak van kiemelten fontos szerepe. Mortati szerint már a jogszabály elején található kifejezések is fontos változásra utalnak. Amennyiben az állami szerv megnevezését vesszük figyelembe, úgy látható, hogy a törvény egyszerre használta a miniszterelnök és a kormányfő kifejezéseket. Az előbbi a kormányon belüli szupremativ helyzetre – leader jellegre ‑ utalt, az utóbbi a koordináció és a vezetés funkcióinak leírására. A törvény 1. §-a értelmében az uralkodó a kormány által gyakorolta a végrehajtó hatalmat, amely a Statuto Albertino normaszövegéhez képest már változást jelentett, hiszen ott az uralkodóhoz tartozott a végrehajtó hatalom egésze. A kormány az 1925. évi jogszabály alapján a miniszterelnökből és a miniszterekből állt. A miniszterelnök egyúttal a kormányfő. A paragrafus érdekessége azonban, hogy a végrehajtó hatalom szervéről továbbra is

az uralkodó kormányaként tesz említést.[14] Csakhogy ez az érem egyik oldala. Sokkal nagyobb súllyal esett a latba, hogy a végrehajtó hatalom nem tartozott felelősséggel a parlamentnek, ráadásul a kormányfő uralkodónak tartozó felelőssége kizárta a kormány felelősségét, ezzel a kormányt függetlenítette az uralkodótól. Ezzel a kormány ambivalens helyzetbe került. A kormánytagok alárendelődtek a kormányfőnek, a törvényhozás pedig háttérbe szorult a végrehajtással szemben.

Mortati első művének konklúziója egyértelműen az állam meghatározásának újragondolása volt, amiben nem tagadható le Sergio Panunzio hatása. Nézetei antiliberálisak voltak, az állam egységének elemzésén keresztül igyekezett elszakadni a jogpozitivizmus módszerétől, a jogászi gondolkodásban formalistának nevezett nézetektől. Már ekkor fontosnak tartotta az állam szervezetrendszere mögött álló politikai és társadalmi valóságnak a közjogtudomány által történő elemzését, amely visszavezethető az I. világháború előtti nézetekre.

Egyértelmű volt azonban, hogy a fasizmus közjogi reformja tekintetében egyetértett a végrehajtó hatalom, azon belül a kormányfő helyzetének megerősítésével, hiszen ebben látta az egységes politikai irányítás megtestesülését. Mindezzel együtt azonban nem kis különbség érthető tetten Mortati első műve és a tanárának elmélete között. Bár mindegyik az erős állam mellett tette le a voksát, amelynek alapvető funkciója az integráció és irányítás, Panunzio esetében természetes volt, hogy a kormányfő egyben a fasiszta párt vezetője is. Mortati szerint viszont itt az állam irányításában központi szerepet játszó állami szervről beszélünk, amely a hatalmi ágak újraelosztásának az eredménye, amely csakis alkotmányos felhatalmazáson alapul-

[14] Bár megmaradt a miniszterelnök és a miniszterek uralkodó általi kinevezése és visszahívása, a kormányfő számos, a 2–3. §-okban található jogkörökkel rendelkezett:

1) felelősséggel tartozott az uralkodónaka kormány általános irányvonaláért,
2) a miniszterek és államtitkárok kinevezéséhez és visszahívásához a kormányfő javaslatára volt szükség.
3) irányította és koordinálta a miniszterek tevékenységét
4) döntött a miniszterek közötti ellentétek esetében
5) összehívta a Minisztertanács üléseit
6) elnökölt a Minisztertanács ülésein
7) semmilyen ügy nem volt a parlament egyik házában sem napirendre tűzhető a kormányfő hozzájárulása nélkül
8) az uralkodói dekrétumokkal szabályozott miniszteri jogkörök és a minisztériumok számának meghatározásakor figyelembe kellett venni a kormányfő javaslatait.
9) uralkodói rendelettel egy vagy több minisztériumot maga alá rendelhetett, az illetékes miniszteri jogköröket pedig kormányfői rendelettel az adott minisztérium államtitkárára delegálhatta.

Ezekkel a jogkörökkel a kormányfői valóban a primus inter pares helyzetből szuprematív jellegű szervvé vált. Mortati a kormányfő kinevezését és visszahívását illető különbségeket a Statuto Albertino korábbi szabályozása és az 1926-os törvény között abban látta, hogy az előbbi esetében az uralkodói kinevezés csak egy formális aktus volt, most viszont a szuverén szabad választása. I. Costantino Mortati: *L'ordinamento del governo nel nuovo diritto pubblico italiano*. uo. p. 68.

hat, az alkotmányból kell erednie. Nem véletlen, hogy néhány évvel később újra a hatalmi ágak megosztását vette górcső alá és behatóan elemezte a törvényhozás és végrehajtás viszonyát.

Állam-és kormányforma az 1950-es évek közjogtudományi gondolkodásában

Az 1950-es évek talán legjelentősebb alkotása a római egyetemen 1958/59-es tanévben tartott összehasonlító alkotmányjogi kurzusának anyaga, amely egyik tanítványa, Sergio Fois közreműködésével 1962-ben jelent meg. Az előadás tematikáján keresztül nyomon követhető az olasz professzor teljes gondolatmenete. Bár a mű egyetemi jegyzetnek és nem önálló monográfiának tekinthető, Mortati valójában másfél évtizeddel később, 1973-ban publikált egy önálló művet a kormányformákról. A probléma elemzése a két világháború közötti államtudományi gondolkodásában is „divatban" volt. Mortatit leginkább a schmitti törvényhozói, igazságszolgáltatói és végrehajtói (kormányzó és igazgató) állam különbségei érdekelték.

Ahhoz, hogy az olasz szerző gondolatmenetét megértsük, vissza kell nyúlni a jogrendszerről és az államról alkotott korábbi nézeteihez, ugyanis az első két előadás az államforma és a kormányforma kifejezés tisztázására törekedett. Megállapításaiból világosan látszik, hogy a közjogtudomány számára elengedhetetlenül fontosnak tartotta ezen fogalmak meghatározását, de ezt nem a pozitív jog talaján tette meg, hanem a jogról, illetve a jog és a politika közötti kölcsönhatásról alkotott nézetein keresztül. Számos művében hangsúlyozta, hogy az absztrakt, elvont és ideáltipikus fogalmak nem alkalmazhatóak a tapasztalati valóság leírására, amelynek része az állam és a jogrendszer egyaránt, sőt történelmi korszakonként mindig változik az állam szervezete, amire a jogrendszer egészének reflektálnia kell. Ennek figyelembevételével az államforma és kormányforma kategóriái a konkrét valóság ismétlődő elemeinek köszönhetően az általánosításnak csak egy bizonyos szintjén ragadhatóak meg.

Az államforma a jogrendszerek politikai vetülete, amely célszerűségi (finalitás) szempontot tükröz. Ebből nyeri ki a jogász az állam adott időben és adott helyen megvalósult történeti típusát. A jogelméleti nézőpont felől tekintve a kérdést, az államforma mindig a létezés meghatározott formájának vetülete.[15] Az államforma tehát politikai – általános – célok összességét megjelenítő és korszakra jellemző típus. A kormányforma az államforma segédfogalma, vagyis az állam formáját – céljait – megvalósító szervezeti és strukturális rendszer. [16] A kormányforma mindig arra világít rá, hogy ezeket a célokat az állami szervek egymáshoz való viszonya alapján

[15] Cotantino Mortati: *Le forme del governo*. CEDAM, Padova, 1973. p. 5. ill. Costantino *Mortati: Istituzioni di diritto pubblico*, IX. edizione, CEDAM, Padova, 1975. p. 133.

[16] Costantino Mortati*: Le forme del governo*. uo. p. 3.

hogyan tudja az állam megvalósítani. Ha és amennyiben az állam formája és a mögötte lévő állami struktúra nincs összhangban, akkor beszélhetünk az adott államforma válságáról. (Ez történt a liberális állammal az I. világháború végére, amelynek az 1958/59-es tanév előadásai során külön figyelmet szentelt.)

Ahogy egész korábbi pályafutása során, ez alkalommal is nagyon jól érvényesült az a meglátása, hogy a közjogtudomány nem képes a tárgyát alkotó államot saját tételes joga által meghatározni. Talán legjobban e két fogalom meghatározásán látszik mennyire szemben állt az orlandiánus iskola hagyományaival. Az állam meghatározásához szükséges kritériumok nem a jogon belül, hanem kívül kereshetőek. Ezt a Mortati kutató Fulco Lanchester úgy értelmezi, hogy a közjogban léteznek ún. szürke zónák (szabad területek),[17] ami az állam mögött lévő társadalmi és politikai valóság jogtudomány általi vizsgálatából következik.

Mortati ezt a nézetet támasztotta alá egyik előadásának bevezető gondolataival: „…szoros összefüggés van az alkotmányos intézmények és a társadalom érdekeit kifejező politikai erők között. Relatív különbség húzódik meg a kormányzás különböző típusai és az őket létrehozó szervező elvek között."[18] Létezik tehát az állam egész problémakörének egy normatív aspektusa és egy társadalmi vetülete. Az alapvető különbség mindig ez utóbbi esetben figyelhető meg. A politikai rendszerek társadalmi-gazdasági fejlettségének szintje még egy korszakon belül is eltérő, amely a politikai erők szintjén érvényesül. A politikai erőkből létrejövő politikai osztály azonban mindig homogenizáló tényező, az osztállyá válást éppen a társadalmi érdekek becsatornázása, értékekké és ideológiákká alakítása biztosítja. Már 1940-ben a hatalmi ágak megosztásáról írott tanulmányában megállapította, hogy a politikai osztály mögött álló heterogén vagy homogén társadalom más és más politikai intézményeket tesznek indokolttá. Sőt ezt a nézetet támasztotta alá a weimari alkotmányról írott művében is. [19]

Persze nem tagadható az sem, hogy az egyes államok közötti különbségek ellenére, minden korszak rendelkezik egy ún. általános államformával (a kormányzati formák különbözősége ellenére is), amelynek következtében az összehasonlító alkotmányjog feladata lesz ezen formákon belüli variánsok elemezése.

[17] Fulco Lanchester *Pensare lo Stato. I giuspubblicisti nell'Italia unitaria*. Laterza, Roma-Bari, 2004. p. 8.

[18] Costantino Mortati: *Corso di Lezioni di diritto costituzionale italiano és e comparata.* (raccolta dell'assistente Prof. Sergio *Fois*) Edizioni Ricerche, Roma, 1962. p.433.

[19] Az 1946-baní írott műve a weimari Németország állami szerveinek elemzése kapcsán arra hívta fel a figyelmet, hogy az alkotmányba foglalt demokratikus jogok, a közjogi berendezkedés és a társadalmi valóság között nagy szakadék tátonghat. Az alkotmányról elismerően nyilatkozó professzor kritikája azonban a társadalmi tendenciák, a kormányforma és a decentraliált szerkezet ellentmondásaira vonatkozott. Kimutatta, hogy a német társadalom heterogén összetétele miatt egy sor alkotmányban rögzített jogkör lehet kontraproduktív, még akkor is, ha homogén társadalom mellett a demokratikus politikai kultúrának megfelelően működik. In. *La Costituzione di Weimar. (*szerk. Costantino Mortati*),* Sansoni, Firenze, 1946. pp. 199–222.

Nézete szerint az államformák közötti különbségek megragadása két szempont alapján történik.

1) Először a társadalomszervezés módját kell megvizsgálni, azaz a hatalom gyakorlásában való részvétel és a korszakot jellemző társadalmi szükségletek viszonyát (kormányzók-kormányzottak viszonya, illetve a legitimáció problémája)
2) Másodsorban a kormányzat szervezetrendszerének tagoltságát kell elemezni (állami szervrendszer és korszakot jellemző politikai célok viszonyát, vagyis a legalitás–legitimitás viszonyát).

Az előbbi esetben Mortati szerint lényeges választóvonalat jelentett a választójog bővítése. Ebben a XIX/XX. század radikális változást hozott: a cenzusos választójogtól (1882), a férfilakosságra kiterjedő általános választójogon (1913), majd az általános választójog (1945) bevezetésével olyan fejlődési pályát írtak le az egyes politikai rendszerek, amelynek során a lakosság 3–4%-a helyett a II. világháború után már a teljes nagykorú lakosság, azaz a társadalom jelentős része rendelkezett választójoggal.

Milyen hatással volt ez az állam működésének előfeltételéül szolgáló társadalomszervezésre és irányításra, amiben Mosca, Panunzio és Mortati egyetértett? Egyfelől nőttek a társadalmi ellentétek. Az európai társadalmak a jogegyenlőség liberális eszméje mellett a gazdasági és kulturális javakban való egyenlőséget is biztosítani kívánták, tehát a választópolgárok számának radikális emelkedése okán a politikai életet befolyásolni tudó rétegek számára a társadalom nagyobb fokú egyenlősége jelentette a megvalósítandó politikai célt. Ezzel karöltve nőtt az állami élet működésére befolyást gyakorolni akaró politikai szervezetek, mindenekelőtt politikai pártok száma, amelyet Mortati abból a szempontból is fontosnak tartott, hogy a modern társadalom érdektagoltságának ideológiai kifejeződését a pártokban látta. Végül arra a tényezőre is felhívta a figyelmet, hogy az állami feladatok bővülésével a közhatalom szférája a korábban szabadon hagyott társadalmi kapcsolatokba egyre erőteljesebben avatkozott be, amely jogi szabályozás szükségességét és az állami szervek feladatkörének bővülését vonta maga után.[20]

Összegzés

Mortati mindkét művében megkerülhetetlennek látta a modern állam elméletének kidolgozását a közjogtudományi gondolkodás szempontjából. Jól látszik ezen törekvése abból is, hogy az összehasonlító alkotmányjog egyetemi kurzus keretében külön foglalkozott a modern állam „alakváltozásainak" elemzésével, az állam- és

[20] Costantino Mortati: *Corso di Lezioni di diritto costituzionale italiano és e comparata.* uo. pp. 434–435.

kormányforma kérdéseivel. Meggyőződéses konzervatív gondolkodó volt, a liberális állammal szembeni kritikája egész életének állandó tényezője maradt. Elsősorban Smend integrációfogalmára és Schmitt politikaiállam-fogalmára támaszkodva alkotta meg a kormányzás funkcióján keresztül megragadott egységes állam eszméjét.

Felhasznált irodalom

Costantino Mortati: *L'ordinamento del governo nel nuovo diritto pubblico italiano*. (ristampato con premessa di Enzo.Cheli) Milánó, 2000.

Costantino Mortati: *Le forme del governo*. CEDAM, Padova, 1973.

Costantino *Mortati: Istituzioni di diritto pubblico*, IX. edizione, CEDAM, Padova, 1975.

Costantino Mortati e la tradizione giuspubblicistica italiana. In. *La scienza giuridica e dottrina della costituzione.*

*La Costituzione di Weimar. (*szerk. Costantino Mortati*),* Sansoni, Firenze, 1946.

Costantino Mortati: *Corso di Lezioni di diritto costituzionale italiano és e comparata.* (raccolta dell'assistente Prof. Sergio *Fois*), Edizioni Ricerche, Roma, 1962.

Dizionario Biografico degli Italiani: www.treccani.it

Egresi Katalin: *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések.* Gondolat, Budapest, 2013.

Egresi Katalin: *Egy életút az alkotmány szolgálatában. Costantino Mortati élete és pályája.* Gondolat, Budapest, 2017

Fulco Lanchester: *Pensare lo Stato. I giuspubblicisti nell'Italia unitaria*. Laterza, Roma–Bari, 2004. Fulco Lanchester: *Fascicoli Personale docente*, *Panunzio Sergio.* Archivio storico dell'Università degli studi di Róma La Sapienza, AS 518.

Forme di Stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati, Galizia, Mario (szerk.): Milánó, 2007.

Il pensiero giuridico di Costantino Mortati, Galizia, Mario (szerk.): Milánó, 1990.

Maurizio Fioravanti: *Dottrina dello Stato-persona e dottrina dello costituzione. Costantino Mortati e la tradizione giuspubblicistica italiana*. In. *La scienza del diritto pubblico: dottrine dello Stato e della costituzione tra Otto e Novecento*. Giuffrè, Milano, 2001.

Roberto Palentica Tabulazzi: *La trasformazioni dell'organizzazione del governo dal pariodo statutario all'esperienza repubblicana.* In. *Historia et ius.* Rivista di storia giuridica dell'età medievale e moderna. 2014. n. 5.

A lengyel elnöki hatalom jelképei és a politikai-állami kontinuitás kérdése

HALÁSZ IVÁN

A lengyel királyi koronázási jelképek sorsa

A középkori lengyel koronázási ékszerek nem őrződtek meg napjainkig, annak ellenére, hogy a régi Lengyel Királyság, illetve a lengyel–litván közös állam is rendelkezett az uralkodói hatalom olyan jelképeivel, amelyeket a koronázások alkalmával használtak. A patrimoniális monarchiáról a rendi monarchia felé történő átmenet idején a „Corona Regni Poloniae" fogalmat – a többi közép-európai ország gyakorlatához hasonlóan – elvonatkoztatták a konkrét uralkodók személyétől. Ily módon a magánjogi elemek a közjogi elemek fölé kerekedtek. A korona szimbolizálta az ország szuverenitását, ebből vezették le az uralkodó alá tartozó terület oszthatatlanságát és elidegeníthetetlenségét.[1]

Az új király koronázása továbbra is központi jelentőségű közjogi aktus maradt. Az esemény eredeti helyszíne Krakkó volt, és nem nélkülözhette a gnieznói érsek jelenlétét. Az új királynak a felkenés után átadták a királyi hatalom jelképeit – a királyi koronát, a jogart, az országalmát, a kardot és a gyűrűt. A liturgikus eskü után az új uralkodónak Nagy Lajos (Lengyelországban: Magyar Lajos) koronázásától kezdve esküvel kellett megfogadni, hogy tiszteletben fogja tartani a privilegizált rétegeknek addig biztosított jogokat és privilégiumokat. A szintén lengyel–magyar közös uralkodónak számító Jagelló Ulászló király trónra lépésétől veszi kezdetét az a tradíció, hogy a király egy, a korábbi jogokat megerősítő dokumentumot (Confirmatio Iuris Generalis) írt alá. Az aláírás elmaradása esetén a rendeknek jogában állt megtagadni az engedelmességet.[2]

A lengyel koronázási ékszerek fogalma a 18. században kevésbé volt egyértelmű, mint a cseh és magyar koronázási ékszereké. Az utolsó leltár, amelyet a krakkói koronakincstárban (Thesaurus Regni) végeztek, a következő ékszereket vette számba: öt korona, öt országalma, négy jogar és négy kard. A koronák között hierarchia állt fenn. Legnagyobb jelentőségű Bátor Boleszláv koronája volt, amelyet azonban

Halász Iván, egyetemi tanár, PhD, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kara Közjogi Intézet és MTA TK JTI, tudományos főmunkatárs; halasz.ivan@tk.mta.hu

[1] Kallas, Marian: Historia ustroju Polski X–XX. w. Wydawnictwo Naukowa PWK, Warszawa, 1999. 36–37.

[2] Uo. 46.

ő maga sohasem használt, mert az ő életében még nem létezett. Ezt a koronát eredeti vagy privilegizált koronának is neveztek (Corona Privilegiata, illetve Corona Originalis).[3] Az első lengyel király, akit ezzel a koronával koronáztak meg, Lokietek Ulászló volt 1320-ban. 1380-ban a lengyel–magyar perszonálunió idején Magyarországra vitték, ahonnan csak 1412-ben tért vissza.[4] Ezen a koronán kívül Krakkóban őrizték még az úgynevezett „magyar koronát", amelyet a Szent István-i korona mintájára készítették, és Báthory István 16. századi koronázásakor használták.[5] Szintén Krakkóban őrizték a 17. századi úgynevezett „svéd koronát",[6] a tiszteletadás fogadása során használt homagiális koronát és végül a királynők koronáját.

Eredetileg a koronázási ékszereket Gnieznóban őrizték. A 14. században viszont a krakkói királyi várba, a híres Wawelbe kerültek, ahonnan időről időre Varsóba vitték azokat a koronázás idejére. A politikai bizonytalanságok időszakaiban többször külföldre kerültek. Leggyakrabban a közeli Magyarországról vagy a cseh tartományokról volt szó (főleg Morvaországról és Sziléziáról). Az ékszerek őrzésével a kora újkorban hat magas rangú tisztviselőt bíztak meg. A funkciót ellátó kastellánok (castellanus) egyben szenátorok is voltak. Az ékszerekhez csak a jelenlétükben, illetve a Szejm beleegyezésével lehetett hozzáférni.

A lengyel koronázási ékszerek valódi kálváriája kezdődött Krakkó porosz megszállása idején a 18. század végén. 1795-ben a II. Frigyes Vilmos porosz király parancsára porosz katonák betörtek az ékszereknek helyet adó helyiségbe, és a többségüket titokban Berlinbe vitték, ahol a Hohenzollern-ház kincstárába kerültek. A következő porosz királynak, III. Frigyes Vilmosnak a napóleoni háborúk miatt komoly pénzügyi gondjai voltak, és 1809. március 17-én példátlan döntést hozott – parancsba adta a lengyel királyi koronázási ékszerek szétdarabolását és beolvasztását. A drágaköveket eladták, az aranyból pedig érmeket verettek.

Minderről Európában nem sokan tudtak. I. Sándor orosz cár például, aki az 1814/1815-ös bécsi kongresszus jóvoltából létrehozott Kongresszusi Lengyel Királyság királya is lett, élénken érdeklődött a lengyel koronázási ékszerek iránt, akárcsak később I. Miklós cár is. A lengyel korona hiányában I. Miklóst Varsóban az orosz cári koronával koronázták lengyel királlyá.

[3] A koronákról lásd részletesebben Myśliński, Michał: Klejnoty Rzeczypospolitej. Zawartość Skarbca Koronnego na Wawelu w świetle jego inwentarzy z lat 1475–1792. Warszawa, 2007.

[4] Ettől kezdve a lengyel királyokat ezzel a koronával koronázták egészen Poniatowski Szaniszló Ágost 1764. évi koronázásáig. Néhány uralkodót azonban, akiknek nem sikerült megszerezniük ezt a koronát, más koronával emeltek trónra: Báthory Istvánt 1576-ban, Leszczyński Szaniszlót 1705-ben és Szászországi Frigyes Ágostot 1734-ben.

[5] Az eredetileg Szapolyai Jánosnak készült, akit a mohácsi csata után magyar királlyá koronáztak. Végül nem tudott dinasztiát alapítani, a magyar trónt 400 évre a Habsburgok szerezték meg.

[6] Vasa Zsigmond magánkoronájáról volt szó, aki a svédországi tartózkodása alatt használta azt. Más Vasa-házbeli lengyel királyokat (IV. Ulászlót és II. János Kázmért) is ezzel koronázták.

A lengyel királyi koronák közül csak III. Szász Ágoston király koronája, valamint a felesége, Mária Jozefína koronája maradt fenn, melyeket a többi király jelképpel együtt kifejezetten nekik készítettek el. Az ékszerek 1925-ig a szász uralkodócsalád tulajdonában voltak, amikor megvásárolta tőlük a lengyel állam. Lengyelországba történő szállításuk után az ékszereket a varsói Nemzeti Múzeumban állították ki. A varsói királyi várba akkor tértek vissza az utolsó önálló lengyel király, Poniatowski Szaniszló Ágost magán-inszigniái. Ezekben az esetekben azonban nem volt szó a legfontosabb lengyel királyi jelképekről. Ezek közül csak a a Szczerbiec nevű koronázási kard származott a középkori koronázási ékszerek közül. A kardot porosz katonák vitték Berlinbe 1795-ben. Először egy orosz arisztokrata család magángyűjteményébe került, onnan pedig a szentpétervári Ermitázsba. Végül az 1921-ben aláírt lengyel–szovjet rigai békeszerződés értelmében az újjászületett Lengyel Köztársaságba került, ahol a krakkói Wawel várában helyezték el.[7]

A második világháború idején a koronázási ékszereket műgyűjtők segítségével nagy nehézségek közepette Románián át evakuálták Franciaországba, majd onnan Nagy-Britanniába, végül a kanadai Quebecbe és Ottawába. A második világháború utáni lengyel kormány megpróbálta azokat visszaszerezni, ám a lengyel antikommunista emigráció a kanadai kormányszervek segítségével ezt egy ideig sikeresen megakadályozta. Végül 1959-ben és 1961-ben mégis hazakerültek. III. Szász Ágoston király és felesége királyi ékszereit a németek Németországba szállítottak, ahol a Vörös Hadsereg zsákmányává váltak, és Moszkvába kerültek, aztán 1960-ban visszakapta Varsó.[8]

Az 1918-ban visszaállított független és köztársasági Lengyelországnak tehát nem kellett foglalkozni az államiságot szimbolizáló királyi koronázási ékszerek jogállásának rendezésével. A fő feladat az volt, hogy összegyűjtsék a mozgalmas lengyel történelem viharaiban megmaradt darabokat. Paradox módon viszont az a tény, hogy a középkori és kora újkori lengyel, illetve lengyel–litván államiság legfontosabb jelképei és relikviái nem maradtak fenn, azt eredményezte, hogy valamiféle pótlékként kialakultak az elnöki hatalom jelképei. Népszerűvé válásukhoz – megint paradox módon – a második világháború kitörése és egy újabb (náci német) megszállás vezetett. Az utóbbi eredményezte ugyanis az emigráns lengyel kormány megszületését, amely az önállóságát vesztett, de még harcoló lengyel államiság jelképeinek tartotta az ékszereket.[9]

[7] Myśliński, Michał: cit. op.; Rembowska, Anna: Wszystkie korony króla Kazimierza Wielkiego. Dlaczego Polska jest jedynym w Europie krajem, który nie ma oryginalnych regaliów? www.newsweek.pl/wiedza/regalia-polski-historia-koron-naszych-krolow/s3lh4pj

[8] Uo.

[9] Suchcitz, Andrzej: Czym była Rzeczpospolita Londyńska? www.msz.gov.pl/pl/p/rie_gb_pl/c/MOBILE/rzeczpospolita

A lengyel emigráns kormány

Az emigrációban működő lengyel állami, illetve kormányzati berendezkedés jogi alapjait az 1935-ben elfogadott lengyel alkotmány 24. cikke teremtette meg. Ezt az alkotmányt az újjászületett lengyel állam, azaz a második Lengyel Köztársaság megteremtőjének, Józef Piłsudski életének utolsó hónapjaiban fogadták el. Piłsudski még 1926-ban hajtotta végre azt az államcsínyt, amely a nehézkesen működő, egyik válságot a másikra halmozó lengyel állam „egészségesebbé tételét" célozta meg. Innen eredt az akkor született az ún. „szanációs rezsim" elnevezés. Az eredetileg demokratikus és parlamentáris lengyel politikai berendezkedés fokozatos tekintélyelvűvé átalakulását éppen az 1935. évi alkotmány elfogadása fejezte be. Az új alkotmány korlátozta a törvényhozó hatalmat, és jelentős mértékben megerősítette a köztársasági elnök közjogi pozícióját és általában véve az egész végrehajtó hatalomét. Maga Piłsudski, akinek karizmatikus politikai alkatára tervezték az új közjogi berendezkedést, azonban már nem vált erős államfővé, mert röviddel az alkotmány elfogadása után meghalt. Az államalapító érdemei ellenére a tábornok, majd tábornagy így soha nem vált hivatalos köztársasági elnökké.

Ezen tekintélyelvű alkotmány egyik előnye az volt, hogy komoly figyelmet szentelt a rendkívüli helyzeteknek, amelyek kialakulására nem sokat kellett várni, hiszen a náci Németország 1939 szeptemberében megtámadta lengyel szomszédját. Az alkotmány 24. cikke azt mondta ki, hogy a háború esetén az államfő mandátuma meghosszabbodik, és csak három hónappal a békeszerződés aláírása után fog lejárni. Ezenkívül a köztársasági elnök a hivatalos közlönyben kihirdetett különleges aktussal kijelölhette az utódját arra az esetre, ha még a békeszerződés aláírása előtt kellene távoznia a posztjáról. Miután a második világháború után a háborúban álló felek között nem került sor a békeszerződés aláírására, ezt a paragrafust az emigrációba kényszerült kormányzati körök úgy értelmezték, hogy az továbbra is érvényes, illetve hatályos, mégpedig egészen a kommunista rezsim végéig.

A probléma máshol rejlett. Egészen a második világháború végéig az összes szövetséges antifasiszta kormány sok semleges állammal egyetemben a Londonban működő lengyel emigráns kormányt ismerte el legitimnek és legálisnak. Az 1943-ig ez Szovjetunióra is vonatkozott. Miután azonban fény derült a lengyel tisztek katyńi lemészárlására, és titokzatos körülmények között légi katasztrófában meghalt az emigráns kormány vezetője, Wladysław Sikorski tábornok, nagyon feszültté vált a lengyel–szovjet viszony. Moszkvának 1945-ben sikerült elérni, hogy a szövetséges nagyhatalmak, a szovjetbarát lublini Nemzeti Felszabadítási Bizottság hozzon létre koalíciós kormányt az emigrációból hazatérő néppárti politikus, Stanislawa Mikolajczyk kormányfő vezetésével. Az államok többsége ezt a lengyel kormányt fogadta el partnernek. A Szentszék, Írország, a frankista Spanyolország, több latin-amerikai állam, Dél-Afrika továbbra is a londoni emigráns kormányt tekintette Lengyelország képviselőjének. Leghosszabb ideig az előbb említett európai államok képviselték ezt a politikát.

A második világháború alatt az emigráns kormány irányítása alatt létrejött a földalatti lengyel állam, amely saját földalatti hadsereggel (Honi Hadsereg) és részleges polgári közigazgatási struktúrákkal is rendelkezett. Mindeközben a nácik által megszállt Lengyelországban a Moszkvából irányított szovjetbarát ellenálló csoportok működtek. A polgári ellenállás nagyobb erejű és strukturáltabb volt, de a szovjetbarát erőket sem lehetett elhanyagolni.

A külföldre való távozásról szóló döntést a háború előtti utolsó lengyel köztársasági elnök, Ignacy Mościcki hozta meg, aki nem sokkal ezután lemondott, és utódjául Bołeslaw Wienawę-Długoszowski tábornokot nevezte ki. A tábornok viszont nem fogadta el a posztot, és az államfő azért Władysław Rackiewicz szenátusi elnököt nevezte ki köztársasági elnöknek. Ezzel az aktussal megőrződött az államhatalom folytonossága. Annak szimbólumaként a távozó elnök az 1935. évi alkotmány eredeti példányát és az államfői pecsétet adta át utódjának.[10] Rackiewicz elnök visszahívta a régi kormányt, és Władysław Sikorski tábornok vezetésével kinevezte az új koalíciós kormányt, amelybe – a korábbi szanációs rezsimmel szemben – ellenzéki pártok is beléptek. A Lengyel Szocialista Pártról, a Nemzeti Pártról, a Néppártról és a Munkáspártról volt szó. Ezek a politikai erők viszont inkább az 1921. évi polgári demokratikus alkotmánnyal szimpatizáltak.

A köztársasági elnök jogállása a második világháború idején meglehetősen korlátozott volt. A kezdeményezés és a hatalom döntő része inkább Sikorski tábornok-miniszterelnök kezében volt. Az államfői poszt csak az előbb említett miniszterelnök 1943. évi halála után kezdett ismét erősödni. Akkor az emigráns kormányt az a Stanisław Mikolajczyk néppárti politikus vezette, aki 1945-ben a győztes antifasiszta nagyhatalmak, különösen pedig a Szovjetunió nyomása alatt megszületett koalíciós kormánynak is tagja volt. Az emigráns kormányzati mechanizmus ebben az időben a dekrétumkiadási joggal rendelkező államfőből, továbbá a kormányból és a képviseleti jellegű Nemzeti Tanácsból állt. Az államfő által 1939. november 2-án kiadott határozat befejezettnek nyilvánította a háború előtti lengyel parlament mindkét kamarájának munkáját. 1939. december 9-i államfői határozat pedig életre keltette Nemzeti Tanácsot, amely egyrészt reprezentatív, részben pedig az államfőt és a kormányt segítő konzultatív szervként működött. Először 15 tagból állt, aztán a létszáma 22 főre emelkedett, akiket a kormányfő javaslatára az államfő nevezett ki. A politikai pártok képviselőin kívül a római katolikus egyház és a nemzetiségek képviselői is helyet foglaltak benne. Bár eredetileg a parlament valamiféle helyettesítőjeként kellett volna működnie, gyakorlatilag nem játszott fontosabb szerepet.[11] Nem így az emigráns kormány külügyminisztériuma és hadügyi tárcája, amelyek külön-külön ugyan, de fontos szerephez jutott egyrészt a harcoló Lengyelország

[10] Kallas, Marian: Historia ustroju Polski X–XX. w. Wydawnictvo Naukowe PWN, Warszawa, 1999. 366.

[11] Uo. 368–369.

külföldi képviseletében és az otthon harcoló Honi Hadsereg irányításában. A megszállt Lengyelországban is működtek a földalatti ellenállási mozgalom szervei, amelyek jelentős része engedelmeskedett a londoni kormány delegátusainak. Természetesen a földalatti munka során az egyes sejtek és helyi szervek nagyfokú önállósággal rendelkeztek.[12]

A helyzet radikálisan megváltozott a második világháború után. A szovjet biztonsági szervek megtorló intézkedései és aknamunkája fokozatosan eliminálta, illetve likvidálta a polgári és demokratikus lengyel ellenállás vezető szerveit és számos struktúráját. Közben a szövetségesek nyomása alatt egy, a szovjetbarát kommunistákat is magában foglaló koalíciós kormány jött létre, amely nem volt kompatibilis az emigráns lengyel körök jelentős részével. Emiatt a koalíciós kormányt elutasító körök a háború befejezésének ellenére is az emigráns lengyel államiság fenntartásában voltak érdekeltek. Tomasz Arciszewski által vezetett emigráns kormány 1945. június 25-i határozatában elutasította az antifasiszta szövetségesek által Teheránban és Jaltában megkötött, a Lengyelországot és a lengyel kormányt érintő megállapodásokat. A jegyzék jellegű dokumentumban azt is deklarálták, hogy a kormányrudat csak olyan hatalmi szerveknek adhatják át, amelyek legitimitása a független Lengyelországban megszervezett szabad választásokból fakad. Természetesen a meghatározó befolyással rendelkező nyugati szövetségesek egyértelmű támogatása nélkül nagyon nehéz volt működtetni emigráns kormányzati szerveket. A hidegháború idején viszont a brit hatóságok nem tiltották meg a működésüket. Az emigráns lengyel államfő és kormány pedig nemcsak a legitim lengyel kormányként próbálták fellépni, hanem a majdnem félmilliós emigráns közösség nevében is.[13]

Az emigráns lét soha nem egyszerű és gyakran jár belső viszályokkal. A második világháború utáni lengyel emigráció sem volt kivétel. Rackiewicz egészen 1947-ig maradt emigrációban lévő köztársasági elnöknek. Akkor August Zalewski, az egyik háború előtti külügyminiszter váltotta fel őt ezen a poszton, aki ezt a tisztséget – saját értelmezése szerint – egészen 1972-ig töltötte be. Azért csak a saját értelmezése szerint, mert 1954-ben komoly belső konfliktusra került sor az emigráción belül. Zalewski mandátuma akkor járt le, de ő nem adta át a posztot az utódjának. A londoni emigráción belüli ellenzéke erre létrehozta a Hármak Tanácsát, amely a külhoni lengyel állam kollektív államfői testületeként lépett fel. A tanácstagok közé tartozott Władysław Anders tábornok, Tomasz Arciszewski volt miniszterelnök és Edward Raczyński. A Hármak Tanácsa létrehozta párhuzamos, illetve alternatív végrehajtó és képviseleti szerveit – a Nemzeti Egység Tanácsát és a Nemzeti Egység Végrehajtó Testületét.

[12] A Lengyelország emigráns kormányáról lásd Dzięciołowski, Stanisław: Parlament Polski podziemnej 1939–1945. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa, 2004. 11–38.

[13] Suchcitz, Andrzej: Czym była Rzeczpospolita Londyńska? www.msz.gov.pl/pl/p/rie_gb_pl/c/MOBILE/rzeczpospolita

Ez az állapot 1972-ig állt fenn, amikor a viszonyok normalizálódtak, és a két tábor megegyezett egy új – konszenzusos – államfő személyében, akit August Zalewski nevezett ki a Hármak Tanácsának hozzájárulásával. Stanisław Ostrowski lett az új elnök, aki 1979-ig töltötte be ezt a tisztséget. Utána következett Edward Raczyński az 1986-ig szóló mandátummal. Emigrációban ugyanis ragaszkodtak az 1935. évi alkotmány előírásaihoz, amelyek a hétéves elnöki mandátumról szólt. Az 1986 és 1989 között Kazimierz Sabbat volt az emigráns elnök, de ő nem töltötte ki a mandátumát. Az emigráns „londoni Lengyelország" utolsó köztársasági elnöke Ryszard Kacorowski lett, aki 1989 nyarán foglalta el a posztját. A misszióját szintén idő előtt befejezte, mégpedig a lengyelországi változásokkal összefüggésben.

Az 1989/1990-es változások és a jelképek

Az 1989. évi kerekasztal-tárgyalások során a kommunista kormány és az ellenzék megállapodott a visszaállított kétkamarás törvényhozás megválasztásáról, amire 1989 nyarán került sor. Ezek a választások azonban még nem voltak teljesen szabadok, mert a felek előzetesen 65:35%-os arányban osztották meg egymás között a képviselői helyeket, mégpedig a kormánypárt javára. Csak a szenátusi választások voltak szabadok, amelyeket aztán az ellenzék 99:1%-os arányban meg is nyert.[14] Az úgynevezett kontraktuális (szerződéses) parlament Wojciech Jaruzelski tábornokot választotta meg az ország egyszemélyes köztársasági elnökévé, aki 1981-ben decemberében bevezette forrongó Lengyelországban a hadiállapotot. Az emigrációban lévő politikai körök és a képviseletükre szerveződő testületek, illetve szervek ugyan üdvözölték ezeket a fejleményeket, de azokat még nem tartották a szuverén és független Lengyelország újjászületésének, legalábbis nem a nép akaratából. A kommunizmus bukása utáni az első valóban szabad választások ugyanis csak az 1990. évi közvetlen államfőválasztások voltak. Azok második fordulójára 1990. december 9-én került sor, és nyertese a Szolidaritás legendás vezetője, majd a kerekasztal-tárgyalások főtárgyalója Lech Wałęsa volt. A hivatalát 1990. december 22-én, azaz két héttel a megválasztása után tudta elfoglalni.

Ebben a két hétben oldódott meg a legitimitás kérdése az újonnan megválasztott lengyelországi (demokratikus és antikommunista) elnök és az emigráns kormányzati szerkezet maradványai között. Ez inkább csak szimbolikus probléma volt, de egyes ellenzéki körök számára mégiscsak jelentőséggel bírt. A folyamatban Andrzej Stelmachowski jogász professzor, az ellenzéki többségű Szenátus akkori elnöke játszotta a meghatározó közvetítő szerepet. Az 1989-ben megválasztott Szenátus – ahogyan korábban már szó volt róla – valódi demokratikus legitimációval rendelkezett, de korlátozottak voltak a jogkörei.

[14] Kallas, Marian: cit. op. 454.

A két fél közötti tárgyalások a Szenátus épületében zajlottak, ahová Andrzej Stelmachowski házelnök meghívására érkezett Londonból az ottani kormányzati delegáció, amelyet az emigráns Nemzeti Tanács elnöke, Zygmunt Szadkowski vezetett. Meghívót a szenátusi házelnök küldött neki. A londoni delegáció 1990. december 16-án érkezett meg Varsóba, és a következő két napon tárgyalt az ottani partnereivel.[15] A londoni delegáció feltétele az volt, hogy az éppen megválasztott Lech Wałęsa kérje meg az emigráns elnököt (azaz Kaczorowskit) az elnöki hatalom jelképeinek átadására. Azzal egyidejűleg pedig ki kell tűzni az első – most már valóban szabad – parlamenti választások időpontját. Ezenkívül a londoni delegátusok el akarták érni, hogy a londoni emigráns kormány és más szervek képviselői is jelen lehessenek a varsói jelképátadó ünnepségen. A rokonokkal együtt körülbelül 50 főről volt szó. December 18-án végül sikerült megállapodni arról, hogy az ünnepélyes átadásra a varsói Királyi Várban fog sor kerülni 1990. december 22-én a 16.00-kor és az esemény szervezője Stelmachowski professzor lesz. Az ünnepség alatt sor kerül a két elnök között a hivatal és a jelképek átadásáról szóló jegyzőkönyv aláírására is. A londoni Nemzeti Tanács viszont egészen az első valóban szabad parlamenti választásokig fog működni. Közvetlenül az ünnepélyes ceremónia után a Szent János-bazilikában misét celebrálnak mindkét elnök részvételével. A megállapodás értelmében Kaczorowski elnöknek a delegáció többi tagjának a lengyel kormány repülőgépén kellett volna megérkeznie Varsóba, ahol az elnöki hivatal és a Szenátus képviselői az államfőnek kijáró tiszteletadással fogják őt fogadni.[16]

Az 1990. december 22-i ünnepség valóban a fenti forgatókönyv szerint zajlott. Először felszólalt a Szenátus részéről Stelmachowski professzor, aki arról beszélt, hogy ezzel a szimbolikus aktussal egyebek mellett azok a lengyel szabadságharcosok előtt is akarnak tisztelegni, akik a háború után külföldön maradtak, és tovább vitték a független és szuverén Lengyelország zászlaját. A beszédében megemlítette a harmadik Lengyel Köztársaság építését, amely szerinte 1989-ben kezdődött el. Ez a Harmadik Köztársaság pedig tovább akarja vinni az Első és a Második Köztársaság tradícióit. A szenátusi házelnök után Ryszard Kaczorowski emigráns házelnök emelkedett a pulpitusra, aki kiemelte, hogy ő már az újjászületett Lengyelországba érkezett. A Londonban megőrzött államfői inszigniákban nemcsak jogi szimbólumot látott, hanem a haza újjászületésébe vetett hit szimbólumát is. A jelképeknek pedig a Lengyelország jobb jövőjéhez vezető aranykulcsként kellene funkcionálni. Végül Lech Wałesa elnök szólalt fel, aki éppen azon a napon foglalta el a posztját. Az emigráns elnököt a lengyel szuverenitás szimbólumának nevezte. Köszönetet mondott neki és a többi lengyel emigránsnak is, mert nélkülük nem sikerült volna az

[15] Komunikat Kancelarii Cywilnej Prezydenta Rzechpospolitej w sprawie terminu, zasad i formy przekazania nowo wybranemu Prezydentowi ciągłosci prawnej II. Rzeczpospolitej oraz związanych z tym insygni´w prezydenckich. http://isip.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=LDU19900050073

[16] Uo. 102.

otthoni szabadságharc sem. Ezzel párhuzamosan kiemelte, hogy mindannyian csak a független és demokratikus Lengyelország újjáépítésének az elején állnak. Ugyanez vonatkozik az Európába visszavezető útra is. Itt is kiemelte a világon szétszórtan élő lengyelek szerepét. Végül kihangsúlyozta, hogy ezen a napon egyesült az erkölcsi és politikai hatalom, valamint az emigráció szervei betöltötték történelmi missziójukat.[17]

Végül a varsói Királyi Várban sor került az átadási jegyzőkönyv aláírására is, amelyben az államfők konstatálták, hogy valóra váltak a függetlenségre törekvő lengyelek generációinak vágyai és törekvései, a demokratikus lengyel államot ettől kezdve együtt fogják építeni az otthon és külföldön élő lengyelek. Ezzel összefüggésben Kaczorowski elnök letette Wałęsa elnök kezébe egy deklarációt, amelyben elismerte, hogy az utóbbit a lengyel nép akaratából az általános és szabad választásokon választottak meg államfőnek. Emiatt ő a lengyel állam legfőbb képviselője. Ezzel véget ér az emigráns elnök missziója, és átadja a megválasztott elnöknek az elnöki hatalom jelképeit, melyek a második Lengyel Köztársasággal való kontinuitást jelképezik. Kaczorowski továbbá kijelentette, hogy minden alatta működő szerv és intézmény elismeri a Wałęsa elnök elsőbbségét és hatalmát. A Nemzeti Tanács azonban csak azután szünteti meg a tevékenységét, miután a nép szabadon kinyilvánított akaratából összeül az új Szejm és Szenátus. Az emigrációban lévő ideiglenes kormány átalakul likvidációs bizottsággá, amely lezárja az összes emigráns szerv működését. Az átadás-átvételnek legkésőbb 1991. december 31-e előtt kellett megtörténnie. A likvidációs bizottságban az új elnök képviselői is helyet foglaltak.[18]

A Londonból hazahozott elnöki hatalmi jelképeket, azaz inszigniákat a lengyel szuverenitás szimbólumaként a megállapodás értelmében a varsói Királyi Várban helyezték el. A jegyzőkönyv pontosan fel is sorolta az átadott jelképeket. Arról az eredeti zászlóról volt szó, amelyet a második világháború legelején Ignacy Mościcki elnök magával vitt az emigrációba, illetve három fémpecsétről, amelyeken a „Lengyel Köztársaság" felirat szerepelt. A jelképek között volt az 1935. évi alkotmány eredeti példánya, amelyet kézzel írták a pergamenre. Átadták a három „Szenátus Hivatal" feliratú fémpecsétet is. Az átadott jelképek között ott volt a Fehér Sas Rendjel Káptalanjának pecsétje, valamint a Polonia Restituta Rendjel Káptalanjának pecsétje. A Londonból hazahozott inszigniák között ott voltak az előbb említett két magas rangú állami kitüntetés tartozékai is. Ezeket a korábbi lengyel köztársasági elnökök használták.[19]

[17] http://isip.sejm.gov.pl/isap.nsf/home.xsp?type=L

[18] A vonatkozó dokumentumokat lásd az emigráns kormány közlönyében. http://eprints.hist.pl/402/1/1990-12-22_nr5.pdf

[19] Komunikat Kancelarii cywilnej Prezydenta Rzeczpospolitej o przewiezieniu z Londynu insigniów prezydenckich na Zamek Królewski w Warszawie. http://isip.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/LDU19900050073/O/LDU19900050073.pdf

A modern demokratikus és szuverén Lengyelország a Lengyel Népköztársaság demokratikus átalakítása során született meg, amely átalakítás a kerekasztal-tárgyalásokon kialkudott kompromisszummal kezdődött. A szerkezeti átalakításnak nevezett folyamat (lengyelül: transformacja ustrojowa) a régi és az új rendszer közötti formális kontinuitás alapján ment végbe. Az említett tárgyalások eredményeit beleírták az 1989-ben módosított régi, azaz 1952. évi népi demokratikus alkotmányba, amely alapján elfogadták az összes többi fontos jogi normát – köztük például az új választási szabályokat is. Ennek ellenére az új demokratikus politikai hatalom Lech Walęsa 1990. decemberi választási győzelme után legalább szimbolikusan megpróbált elrugaszkodni a népi-demokratikus Lengyelországgal fennálló kontinuitástól, amelyet egyébként az 1997-ben elfogadott demokratikus lengyel alkotmány sem említ meg. Ennek a szimbolikus lépésnek nem volt nagyobb gyakorlati hatása a jogfolytonosságra, amely az elnöki hatalom (emigráns) jelképeinek 1990. december 22-i átadásával valósult meg a varsói Királyi Várban. Mindenekelőtt szimbolikáról volt szó, kevésbé jogi realitásról. A lengyel közjogi elmélet mindenesetre egy új (inkább régi-új) szimbolikus elemmel gazdagodott – a visszatért elnöki inszigniákkal, azaz hatalmi jelképekkel. Az 1935. évi alkotmány szövege azonban nem volt különösebb hatással az 1989 utáni alkotmányozási folyamatokra. A mai napig Lengyelországban inkább az 1921. évi alkotmányt tekintik demokratikus dokumentumnak. 1997-ben azonban ezt a dokumentumot sem tekintették példaértékűnek az alkotmányozók, tekintettel elsősorban szerkezeti és hatalmi egyensúlytalanságaira. Így valójában sem az 1921. évi demokratikus, sem az 1935. évi tekintélyelvű alkotmány nem gyakorolt nagyobb hatást a rendszerváltás utáni közjogi fejlődésre.

Államcímer és hatalomelmélet

RÁCZ LAJOS

Az angyalok az állandó pajzstartók

Elöljáróban megjegyeznénk, hogy jelen kis tanulmány egy nagyobb készülő kismonográfia része. Ebben arra teszünk kísérletet, hogy a szentkoronás címer pajzstartóiul szolgáló angyalok szemszögéből vizsgáljuk meg a középkori magyar hatalmi szimbolika és hatalomelmélet összefüggéseit. Közvetlen előzményként csak annyit jegyeznénk meg, hogy Károly Róbert uralkodása alatt kezdik a magyar címert pajzstartókkal is megjeleníteni, s ezek nem mások, mint a sárkányok, a dracók. Egy ideig a sárkány(ok) és a magyar eszmei világban régebben jelenlévő angyalok közötti quasi verseny figyelhető meg, hogy azután a XVI. században az angyalok állandósuljanak pajzstartóként.

A régebbi szakirodalom viszont már elég korai időkből, 1397-ből tudott *Zsigmond király* olyan pecsétjéről, ahol „az angyal itt az általa tartott vért fölött jelenik meg".[1] Mások viszont az angyalok feltűnését többek között Zsigmond késő öregségében megnyilvánuló látványos vallásosságával magyarázzák. Árulkodó jel lehet, hogy például az 1434-ben, tehát késő öregségében a Dempse családnak tett címeradományában, magában a címerben egy „devise", azaz jelmondat található, ekképpen: „Ecce agnus Dei". Van olyan vélemény is, hogy állítólag tizenegy angyalt rakott volna körbe az ország vagy magyar királyi címerén. Tény viszont, hogy maradt fönn olyan *pecsétje* Zsigmondnak, ahol *hat angyallal veszik körül a magyar címert* – Iványi Ede kutatásai szerint. Ez a hatos angyalszám ugyanakkor eléggé emlékeztet a fent már jelzett Gratianus Decretumát tartalmazó francia kódexnek a két kard elméletét szimbolizáló festményére. (NB.: alább láthatjuk, hogy ha rendszeresen nem is ilyen nagyszámú angyal, de igen számos fordul elő együtt a Mátyás-féle kódexek címerlapjain, mintegy pajzstartóként. Így a későbbiekben utalunk rá, hogy van négy-, hat-, sőt nyolcangyalos változat is.)

Mindenesetre a Zsigmond-utódok feltehetőleg már ezt az angyalos pajzstartót használhatták. Egyértelműen írja Korbuly, hogy Zsigmond lánya, „Erzsébet királyné pecsétén (1441) egy angyal tart két vértet, a magyar és az osztrák pólyán".[2] Ilyet

Rácz Lajos, jogtörténész, CSc., az ELTE ÁJK emeritusa; racz.lajosdr3@gmail. com

[1] Korbuly Imre: Magyarország Közjoga. (4.kiadás), 1884. 120.
[2] Korbuly Imre: 1884. 120.

láthatunk továbbá Zsigmond unokája, V. posthumus László 1456-os kettős pecsétjén, ahol a címergyűrűben egyetlen angyal tartja a kettős keresztes magyar országcímert.[3] Mátyás korából való adat szerint ő volt az, aki az angyalok Zsigmond kori nagy számát háromra csökkentette volna. Így Mátyásnak az 1464-ből való nagypecsétjén, a címergyűrűben a vágásos pajzsot (már hétszer vágott!) három angyal tartja. Közülük egy felül mintegy keblére öleli, míg a másik kettő oldalt lebegve tartja azt.[4] Ez az adat azért is különösen érdekes, mert egyébként ekkor véglegesül a magyar országcímer: a hasított pajzs jobb oldali mezejében a vörös-ezüst vágásokkal, míg a bal oldali vörös mezőben az ezüst kettős kereszttel. Erre a pajzsra helyezik azután a Szent Korona stilizált változatát (lásd Mátyás 1464-es pecsétje!).[5] Hasonló stilizált Szent Korona maradt fenn a budai vár Mátyás korabeli építkezéseiből. Egy Mátyás címerét ábrázoló oromfaragványon a negyedelt pajzs (szívpajzsban a gyűrűs hollóval) címerfödeleként szinte lebeg a pajzs fölött a Szent Korona.[6] (Ugyanekkor az első és harmadik titkos pecsétjén a vágásos és kettős keresztes címert tartalmazó pajzs fölött csak nyitott korona van!)[7] Iványi szerint Mátyás 1475. évi pecsétje szintén tartalmaz angyalokat, mégpedig ismét hármat. Itt is a középen álló vágásos pajzsot tartja kezeivel a három angyal.[8] Valószínű, hogy ez lehetett a mintája a később említendő II. Ulászló-féle felségpecsétnek is. Ezért is állíthatta már a régebbi szakirodalom, hogy „országos címerünknek vérttartójaként tehát három angyalt tekinthetünk".[9] Mellékes megjegyzés, hogy Corvin János fennmaradt pecsétjén a címerben álló gyűrűt tartó hollós pajzsot szintén egy stilizált angyal tartja (de csak egy), szárnyaival mintegy körbeöleli azt, hasonlóan az alább elemzendő késmárki címerhez.[10]

Viszont Mátyás király *Késmárk* városának adott 1463-as kiváltságlevelén a város címerét, amelynek alsó mezejében a vörös-ezüst vágásos címer van, magát a pajzsot egy szárnyas, fehér ruhás angyal mintegy keblére ölelve tartja.[11] Összehasonlításképpen igen érdekes megoldások bukkannak fel a Mátyás-féle corvinák köteteinek címerein. Az 1469-re datált, a Biblioteca Apostolica Vaticanában található *Missale* egyik egész alakos képén a megjelenő megfeszített és sebeit mutató Krisztus előtt térdeplő királyi alak lábainál Mátyás címere (negyedelt pajzs, szívpajzsban

[3] Marosi E. (szerk.): *Magyarországi művészet.* 1987, II. kötet, 620. 1856-os kép (1. ábra).

[4] Laszlovszky József: 1989. 16; továbbá lásd még Marosi E. (szerk.): *Magyarországi művészet.* II. kötet, 621. 1857-es kép (1. ábra); illetve még Korbuly I.: 1884. 120.

[5] Laszlovszky József: 1989. 16.

[6] Balogh Jolán: *Mátyás király és a művészet.* Budapest, 1985. 7. kép

[7] Balogh Jolán: 1985. 84. és 85. kép.

[8] Iványi Ede: 1989. 87.

[9] Korbuly Imre: 1884. 120.

[10] E. Kovács P.: 1990. 174. 60. kép; illetve Fekete-fehér képek. 200. 60. tétel.

[11] Balogh Jolán: 1985. 86. kép; míg színes változatát lásd Marosi E. (szerk.): *Magyarországi művészet.* 1987, I. kötet. 59. kép; továbbá: E. Kovács P.: 1990. 1. kép; illetve u. o. 200. Színes képek. 1.

hollóval) van kifestve. Míg a Krisztusnak hódoló, drága ruhás uralkodó felett két angyalka térdel, s az egyik a zárt (szent) koronát helyezi a király fejére, a másik pedig a főhatalmat szimbolizáló kardot tartja.[12] Az ún. *Hieronymus*-kódex fedlapján a Mátyás-féle magyar címert négy angyalka vagy inkább puttó tartja, míg a címert körülölelő virágkoszorút szintén négy puttó támasztja. Ugyanezen lapnak a tetején a hollós családi címert már csak két angyalka emeli és őrzi. A *Philostratus*-kódex 2. foliójának alján látható vágásos és oroszlános (középen hollós pajzzsal díszített) Mátyás-féle magyar címer már visszafogottabb. A címert körülvevő kartusban nyolc darab hosszú hajú, szakállas fej gyűrűjének széleit már csak két angyal vigyázza.[13] Egyébként az 1990-es Corvinakiállítás anyagában megjelenő kódexek legtöbbje tartalmaz valamilyen Mátyás-féle magyar címert, amelyek egyúttal tulajdonképpen a possessorbejegyzést pótolják, roppant elegáns formában. Közülük a leglátványosabbak éppen az angyalok által tartottak, s bár a többségükben két angyal tartja a Mátyás-féle címert, de emellett számos díszes variáció, azaz többangyalos is megfigyelhető, szinte egészen tobzódásig, mivel még nyolcangyalos is előfordul.[14] Mindez valószínűsítheti a Zsigmond királyféle tizenegy angyalról szóló híradást is!

A művészettörténeti szakirodalom is úgy tartja – éppen *Késmárk címereslevele* kapcsán –, hogy: „A *pajzstartó angyal nem új motívum* [ti. Mátyás alatt], előfordul már Zsigmond és V. László címeres levelein (Kassa címeres levele 1423 és 1453, Bártfa város címeres levele 1453), de mindig, mint mellékes dekoratív kísérő alak. Címerfestőnk a pajzstartót (ti. Késmárk címerén) valóságos angyal alakká fejlesztette, és megjelenésének térbeli valóságot adott – feltehetőleg a németalföldi festészet hatására."[15] További angyalos címeradományokat is számon tartanak Mátyástól, mégpedig: „a késmárkihoz hasonló kompozíció tűnik fel Bakócz Bálint titeli prépost (1459) és Császár István váradi kanonok (1462) címeres levelein". Szintén ezekhez időben közel „1464-ben a varasdi pecsétadományozó oklevélen… ismét pajzstartó

[12] Marosi E. (szerk.): *Magyarországi művészet.* 1987, II. kötet, 602. 1827. kép. Lásd még *Bibliotheca Corviniana. 1490–1990.* Nemzetközi Corvinakiállítás az Országos Széchenyi Könyvtárban. (Bev. tan. és jegyzékismertetés: Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára. Szerk. Földesi Ferenc.) Budapest, 1990. LXXXII. kép, míg az azonosítás leírása uo. 152. 35.

[13] Balogh Jolán: 1985. 101., 102. kép.

[14] *Bibliotheca Corviniana. 1490–1990.* Nemzetközi Corvinakiállítás. Katalógus. Budapest, OSZK, 1990. *Kétangyalosak:* I., III., IV., VII., VIII., XII., XV., XVII–III., XX–III., XXVII., XXIX., XXXV., XXXVII., XLIII., LII–LIV., LXI–II., LXVII., LXXI–V., LXXVI., LXXXI., XC., XCIII–IV., XCVI–VII., C., CII–VIII., CX., CX–IV., *háromangyalos:* XXXIII., XXXVI., LXXXIII., *négyangyalos:* (III.), X., XX., XXI., XXXIII. (három, illetve kívül kettő = öt), XXXV., XL., LXXX., CIII., CV., CXIV., *hatangyalos:* XI., *nyolcangyalos:* CV. (CXIV.?) képek.

[15] A szárnyas angyalok ilyetén ábrázolása annyira régi az európai kultúrában, hogy több korábbi példával is rendelkezünk, lásd Flavio Conti: *A román kor művészetéről.* Stuttgart, 1979 (Magyar fordítás: Kovács János. Budapest, Corvina, 1989), 55: „egy Mihály arkangyalnak szentelt barcelonai oltár előlapja", ahol a megholt lelkét mennybe vivő Gábriel és Rafael arkangyalok már a késmárki címerhez hasonló, de jóval kimerevítettebb szárnyformával rendelkeznek.

angyalt látunk, de fél alakban és régies, dekoratív stílusban".[16] Különlegességnek számítanak Mátyásnak a külföldön fennmaradt címerei. Így kiemelik Szilézia két városában, Görlitzben és Boroszlóban máig meglévő címereit. Közülük talán a görlitzi városháza falán lévő a fontosabb számunkra. A szakértő leírás szerint: „A címerpajzs álló oroszlánon nyugszik, jobbról páncélos vitéz, balról ifjú hölgy fogja, míg a *koronát lebegő angyalok kinyújtott karral tartják* fölötte."[17] Mivel ezek máig sértetlenek, a szakirodalom véleménye szerint ezek: „. tehát Mátyás megértő, emberséges uralmának dicsőséges emlékkövei", illetve hozzátennénk, hogy az angyalok tudatos, uralkodói használatának kőbe vésett bizonyítékai. Egyszerűbb, de feltétlenül hiteles a bevezetőben már említett Bautzen város várának kaputornyában szintén máig meglévő Mátyás-szobor, mely uralkodói díszben ábrázolja őt, jobbjában jogarral, míg baljában országalmával. Feje fölött a fémből készült koronát (amely valaha talán aranyozott volt) két szárnyas angyal tartja.[18]

Ha nem lenne is adatunk az angyalos pajzstartókról, éppen az országcímer ekkortájt kialakult logikus együttese miatt feltételezhetnénk, hogy ekkor kerülnek mellé – ekkor még nem pajzstartónak – az angyalok is. Azt is tudjuk, hogy véglegesen majd csak Mária Terézia szabályozza kettőben az angyalok számát.[19] (Az angyaloknak már a XV. században való elterjedtségét és közkedveltségét tanúsítják azok a szabad királyi városi címerek, s ilyenek számosan vannak, amelyek esetén a város címerét egy angyal vagy netán angyalok tartják.[20] Ez logikusan levezethető a fent már emlegetett heraldikai szabályból és adatokból, mivel az uralkodók saját címereik elemeit adományozzák az általuk privilegizált városoknak.) Ugyanakkor az angyalos pajzstartóval való címeradományozások gyakoribbá válnak, így a fentieken túl említi a szakirodalom az 1462-es Petneházy-címert[21] (amelynél a pajzstartó angyal szinte azonos a Késmárknak adományozott címer pajzstartó angyalával, akár

[16] Balogh Jolán: 1985. 290–91. Lásd még Marosi E. (szerk.): *Magyarországi művészet.* 1987, II. kötet, 606, Kassa 1453-as, Késmárk 1463-as, míg a Császári és Petneházy család 1462-es angyalos címerét, illetve címertartóját. Továbbá uo. 619. 1453-as angyalos viaszpecsét (a képszerkesztő szerint Bártfáé), de a rajz teljesen egyezik Késmárk címerével (5–6. ábra).

[17] Balogh Jolán: 1985. 202.

[18] *Magyarország története képekben.* Budapest, 1971, 93.

[19] Laszlovszky József: 1989. 25. „Mária Terézia korában […] háttérbe szorul a sasos pajzsfogó, és számos pénzén a címer két oldalán *angyal alakok* jelennek meg… Az *angyal alakok és a Madonna-kép tovább él II. József uralkodása alatt is*". Lásd még Bertényi Iván: Heraldika. 161. In Kállay István (szerk.): *A történelem segédtudományai.* Budapest, 1986. „A pajzstartók (telamonok) olyan emberi vagy állati alakok, aki, vagy amelyek […] a pajzsot tartják, »őrzik«. […] Történelmi államcímerünknek sokáig volt pajzstartója a kétfejű sas, majd a jobbról és balról lebegő egy-egy fehérruhás angyal."

[20] Balogh Jolán: 1985. 86. kép. Késmárk város Mátyás által megerősített címereslevele.

[21] Bálint István János (szerk.): *Boldog Várad.* Héttorony Kiadó, é. n. (1990), 656. 19. kép; illetve 729. 19. kép jegyzete: A címert 1462. január 4-én Mátyás király adományozta „Stephano Chazar dicto de Chazary canonico ecclesiae (Wara)diensis", aki által a nyilván rokon Petneházy Benedek fiai: Mátyás, Gergely és Tamás szintén nemességet nyertek. (A címer főalakja kék mezőben ezüst unikornis.)

annak előképe is lehetett), vagy 1526-ból a Campanellis- és a Vásárhelyi-címert.[22] Áldásy úgy látja, hogy a Jagelló-korban az angyalok mellett gyakori lesz ismét a sárkányok alkalmazása is pajzstartóként, ezért kiemeli: „a *sárkányt pajzstartók* gyanánt alkalmazzák, így a *Drágffy* (1507), valamint a *Kanizsay címereknél, amelyek az első adományozott pajzstartók*".[23]

Érdekes adalékot szolgáltat a Mátyás alatt kivirágzó angyalos ábrázolásokhoz az az egyházi énekeskönyv, az ún. *Mátyás-Graduale,* amely bizonyíthatóan Mátyás király birtokában, netalán könyvtárában volt. Különlegessége, hogy a korabeli szokásoknak megfelelően – későbbi műszóval „possessorbejegyzés" – ekkor még a tulajdonost címerével jelölték. E *Graduale* címlapján Mátyás és Beatrix címere látható, amelyet középen egy kék ruhás, aranyszárnyú angyal tart. A kutatók nagy része szerint a kötet nem készülhetett Budán, hanem Nyugat-Európából került Mátyáshoz, valószínűleg a francia király ajándékaként, s egyébként is képanyag alapján főként flamand hatású munkának tartják. Mivel a kötet a kutatások szerint a budai várkápolna istentiszteleti céljaira szolgált, így valószerűnek tűnhet az a feltételezésünk, hogy a budai királyi udvar miniátorai, illetve a kancelláriában működő címerfestők ismerhették azt. Nem lehetetlen, hogy az egyes szerzők, így a Balogh Jolán által flamand hatásúnak vélt Késmárk városának szóló adománylevél címertartó angyala esetleg e hatások nyomán fejlődhetett ki. Maga a *Graduale* ugyanis a címlapon túl számos iniciálében ábrázolt angyalokat, amelyekből néhány teljesen „rímel" a késmárki címertartó angyalra. (NB.: ilyennek látszik a húsvét utáni szerda feltámadást ábrázoló angyali kara vagy a húsvét utáni szombat zenélő és éneklő angyalkórusa, de különösen kiemelkedő a pünkösd utáni 14. vasárnap iniciáléjában az ún. „Úr csarnoka", amelynek udvarán két térdeplő, fehér ruhás, zöld szárnyú angyalt láthatunk.)[24] Ezzel nem azt kívánjuk mondani, hogy az angyalábrázolás kultusza Nyugat-Európából ekkor került volna át hozzánk, hiszen fent már jeleztük, hogy Zsigmond korától adatolható a magyar címerábrázolásokban az angyal manifesztációja. Meglátásunk szerint ez a *Graduale* is csak legfeljebb ráerősíthetett a több száz éves magyar hagyományra, és segíthetett abban, hogy a kornak vagy divatjának megfelelő, művésziesebb kidolgozásban jelenjenek meg az angyalok. (Érdekes elterjedése figyelhető meg az angyaloknak mint címertartó alakoknak Magyar Benigna hóráskönyvében, amelyben a családi címereket szintén angyalok – egy-egy – tartják. Ám

[22] Áldásy Antal: *Címertan.* Budapest, 1923, 30, 53.

[23] Áldásy Antal: 1923. 53.

[24] *A Mátyás-Graduale.* Bev. tan. és képmagy.: Soltész Zoltánné. Budapest, Magyar Helikon – Corvina, 1980, 60: „U" iniciálé, 66: „E" iniciálé, 122: „P" iniciálé. Ugyanakkor van olyan vélemény, lásd uo. Berkovits Ilona, hogy „…a Graduale hatása egyedül az 1488–89-ben festett vatikáni Corvina-Missale díszein ismerhető fel". Miután a *Graduale* Magyarországra kerülésének sem a pontos módja, sem ideérkezésének ideje nem adatolható, így lehetőség van további –más korabeli adatok alapján való – kombinációkra.

ezek az angyalok művészi kidolgozásukban még elmaradnak a fenti késmárki címer angyala mögött.)[25]

Mindezt a megjegyzést csak tovább erősíthetik más művészettörténeti párhuzamok, illetve adatok. A művészettörténet által 1427-re datált, Garamszentbenedeken lévő oltárkép angyalai (készítője Kolozsvári Tamás), amelyek a feltámadt Krisztus koporsóját őrzik, formájukban, különösen szárnyaiknak a kiképzésében szinte teljes hasonlóságot mutatnak a fent már emlegetett Késmárk város címertartó angyalával.[26] Sőt, akár annak előképe is lehet, különösen, hogy Garamszentbenedek az esztergomi érsekséghez volt subordinálva, s tudjuk, hogy az esztergomi érsek a mindenkori főkancellár (még az újkorban is az érsekség levéltárában maradtak fenn a címereslevél-adományozó oklevelek másolatai).[27] Megjegyezzük, hogy az Aachenben fennmaradt Anjou-palástkapocs Anjou-címerét tartó két szárnyas madáralak szárnyai, azok tartása szintén erősen emlékeztet a későbbi angyalszárnyakra. [28] De hasonló angyalformákat láthatunk másutt is, például a szintén 1400-as években készült Prázsmár templomának főoltárképén, vagy Felsőzúgó oltárán, a klasszikus „angyali üdvözlet" képen a Máriát üdvözlő angyal szárnykialakításban.[29] Sejtésünk szerint a Mátyás korában kivirágzó angyalos pajzstartó eredeti mintáit ezért valószínűbb egyházi, vallásos témájú előképekre visszavezetni. Jó példa lehet erre V. Márton pápa, a konstanzi zsinaton megválasztott s a híres nyugati egyházszakadást lezáró pápa síremléke is Rómában, a pápák címtemplomában, a lateráni Szent János-bazilikában. Az 1400-as évek elejének pápája bronz síremlékét nemcsak a pápa alakja díszíti, hanem a bronz fedlap felső részében a pápa címere látható lombkoszorúban, amit két szárnyas ifjú angyalalak tart. [30]

Ugyanakkor maga a Hunyadi-család is előszeretettel alkalmazta ezt a formát. Így Vajdahunyad várában, a lovagterem kapuja melletti csigalépcső (építési ideje valószínűleg 1450-es évek) timpanonjában a negyedelt (hollós és besztercei oroszlánt ábrázoló) családi címert egy négyíves, késő gótikus keretben két térdeplő angyal tartja. Szárnyaik kiképzése szintén az előbbiekkel mutat hasonlóságot. (NB.: a várkápolna szentélyboltozatának egyik záróköve, amely a családi jelvényt, a hollót ábrázolja, szárnykiképzésében szintén az angyalokéra emlékeztet.)[31]

Az új szárnyasoltár-típus XV. századi megjelenése kapcsán hívja fel a figyelmünket a művészettörténet-írás a mosóci Szentháromság-oltárra. Az 1471-ben,

[25] E. Kovács P.: 1990. 36. kép; illetve 201. Színes képek, 36.

[26] Aradi Nóra (főszerk.): *Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* I. kötet. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 47. számú színes kép.

[27] Beke Margit: *Címeres levelek és halotti címerek az esztergomi érseki levéltárban.* Budapest, 1999.

[28] *Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* I. kötet, i. m. 30. színes kép.

[29] Marosi E. (szerk.): *Magyarországi művészet.* 1987, II. kötet. Prázsmár: 571. 1765. sz. kép. Angyali üdvözlet, Felsőzúgó: 578. 1781. sz. kép.

[30] Mályusz E.: 1984. 192–93. 8. kép.

[31] Marosi E. (szerk.): *Magyarországi művészet.* 1987, II. kötet, 528. 1650. sz. kép és az 1651. sz. kép.

Ernuszt János, Turóc vármegye főispánjának megrendelésére készült szárnyas oltár fő kompozíciója a trónoló Atyaisten, aki kezében a megfeszített Krisztust tartja, rajta a Szentlelket megjelenítő galambbal, így együttesen reprezentálva a Szentháromságot.[32] Az Atyaisten személye egy széthúzott baldachin alatt trónol, amelynek függönyszárnyait egy-egy angyal tartja. (Első látásra talán hasonlíthatóak a *Mátyás-Gradualé*ban az *Úr csarnoka* című fent jelzett kép angyalaihoz.) A festőről mondja a szakirodalom, hogy az „nem lehetett a németalföldi festészet közvetlen követője, az új stíluselemeket talán a Lichtenstein vári osztrák mestertől tanulhatta".[33] Képzettségünknél fogva nem tisztünk, hogy osztó igazsággal szolgáljunk, de a művészettörténeti szakirodalom alapján úgy látszik, mintha a XV. századi magyarországi reprezentációban – különösen az angyalok ábrázolásában – két nyugati irány is tetten érhető lenne, egy flamand és egy német–osztrák hatás.

Ugyanakkor e különböző hatások eredményeként kezd kialakulni egy sajátos, a helyi mesterek munkái által képviselt stílus. Mindenesetre idesorolható az 1526-ra datált „Báthori-Madonna" mestere vagy „a siklósi vár angyalok tartotta Perényi-címerkő faragója (1515–1519)".[34] Hasonló „angyalok tartotta Perényi-címerrel díszített ajtókeret" látható ma is Sárospatakon a Vörös-torony nagytermében, amely művészettörténészek szerint a „legszebb sárospataki nyílásornamentum".[35] Meglehet, hogy kissé korábbiak a két Szapolyai sírját borító sírkövek fedőlapjai Szepescsütörtökhelyen, a Szapolyai-kápolnában. Mindkettőn a megboldogultat lovagi öltözetben ábrázoló faragott alak mellett négy-négy angyal is található, amint az elhunyt köpenyének szárnyait, illetve a családi címereket tartják.[36]

Az angyali vagy inkább mennyei szférának épületi megjelenítése más formákban is tetten érhető. Közismert emlék Mátyás budai palotájának az a vörösmárvány mennyezete, amely szabályos kazettákban szárnyak között kis puttó- vagy esetleg angyalka- vagy inkább kerubfejeket ábrázol.[37] Bár az egész teremről, amelynek mennyezetét alkotta ez a hatalmas vörösmárvány alkotás, nincs biztos tudásunk, talán vélelmezhető, hogy a tanácsteremben lehetett. Efelé irányít bennünket a Mátyás-építkezéseket csodáló és másoló Jagelló-udvar gyakorlata is. A Mátyás utáni lengyel királyok ilyen jellegű kazettás mennyezettel borították be a királyi tanács termét a Wavelben, ám a kazettákban különböző emberfők láthatóak s nem angyalkák. A Mátyás-féle kazetták szárnyas fejeiről pedig némelyek szerint nagy valószínűséggel állíthatók, hogy azok *kerubok*. Ezek a kis mennyei szárnyas lények az égi szféra lakóihoz tartoznak, s az „Izajás látomásában megjelenő hatszárnyú *szeráf*"-hoz lehet őket hasonlítani. A héber biblia más szárnyas lényt is ismer, a „karibu"-t, akit me-

[32] Aradi Nóra (szerk.): *A művészet története Magyarországon.* Budapest, 1983. 11. sz. (színes) kép.
[33] Aradi Nóra (szerk.): *A művészet története Magyarországon.* 1983, 136.
[34] Aradi Nóra (szerk.): *A művészet története Magyarországon.* 1983, 176. 188. kép.
[35] Aradi Nóra (szerk.): *A művészet története Magyarországon.* 1983, 184. 195. kép.
[36] E. Kovács Péter: 1990. 20 és 21. kép; illetve Fekete-fehér képek, 198. 20., 21. tétel.
[37] Kosáry Domokos (szerk.): *Magyarország története képekben.* B. 1971, 119. 3. kép.

zopotámiai forrásokból is ismerünk mint égi közbenjárót. E szárnyas lények jelen vannak az ókorban nemcsak a szasszanida, hanem a bizánci császári ikonográfiában is, éppen az ótestamentumi hagyomány okán, mégpedig a „császárok szekereit és trónjait húzzák kerub-szerű sárkány-figurák".[38]

Ismerve Mátyás műveltségét, amelynek szerves része volt a bibliai tudásanyag is, hiszen Vitéz János váradi püspök volt a nevelője, nem csodálkozhatunk ilyen ötletek manifesztációján. Azon sem, hogy az általa kedvelt angyalfigurák mellett más, a Szentírás által legalizált mennyei lényeket is alkalmazott időnként. A kerubok pedig az Ótestamentumban többek között nemcsak a frigyládát őrzik, hanem az isteni trónt is támasztják; érthető, hogy egy ilyen nagy formátumú uralkodó quasi az ő figyelő tekintetük, az ő őrzésük alá helyezte palotájának talán az egyik legfontosabb termét, meglátásunk szerint a kormányzati eszközét, a királyi tanács üléstermét is.[39]

Államcímer és hatalomelmélet – a Szent Korona-tan tükrében

Az eddigiekből láthattuk, hogy egyrészt az angyalok megjelenése a magyar államelméletben és a hatalmi szimbolikában ugyan egy hosszú fejlődés eredménye, de a kezdetektől jelen van. Végső manifesztálódása, illetve rögzülése időben úgy tűnik, egybeesik egyrészt a magyar címer állandósulásával, nemkülönben a Szent Korona-tan kifejlődésének utolsó fázisával, továbbá a magyar rendiség kiteljesedésével. Ezen politika- és eszmetörténeti komplexumnak, ha nem is szerves eredője, de mindenesetre organikus eleme lesz az angyalok praesentiája.

A fentiekből talán a Szent Korona-tan kiemelése az elsődleges jelentőségű. Ma már tudjuk, hogy a kezdeteknél a hatalmi szimbolikában igen fontos szerepet játszott a korona és mellette a lándzsa, a dominica hasta feltételezett másolata is. Itt elegendő a Szent István-féle koronázópaláston ábrázolt uralkodó alakjára, illetve jelvényeire utalni,[40] valamint arra a sokat vitatott tényre, hogy a Ménfő melletti csatában, Aba Sámuel veresége után[41] a győztes német császár a koronát és a lándzsát

[38] Koltai Kornélia: Angyalok az Ószövetségben. 32–33. In Xeravits G. – Tamási B. – Szabó X. (szerk.): *Angyalok az ókortól Szent Tamásig.* Budapest, 2011.

[39] Koltai Kornélia: 2011. 33. 60. lábjegyzet. Felhívja a figyelmet, hogy ezen szárnyas lények „az évszázadok során kialakult »angyal« főfogalom alá kerültek, miközben *a szárnyakat valamennyiükre kiterjesztették*", így lett szárnyuk az angyaloknak is.

[40] Györffy György: *István király és műve.* Budapest, 1977, 156–158.

[41] Aba Sámuelt a ménfői vereség után menekülés közben valahol a Tisza táján megölték. A legújabb kutatások megfigyelései figyelemfelhívóak. Lásd Búzás Gergely – Kovács Olivér: Királyi temetkezések: Karnyújtásnyira Aba Sámueltől, www.archeologia.hu (2017): „Később azonban feltámadt a szent-kultusz a meggyilkolt király személye (Aba Sámuel) körül… Évekkel később felnyitották sírját és romlatlan testét begyógyult sebekkel találták. A korszak legendáiban az csalhatatlan jelnek számított a halott – Isten által elismert – szentségének. Sámuelt könnyű volt beállítani az új hit vértanújaként". A jelzett szerzők úgy vélik, hogy a Sámuel-kultusz ápolására még I. András király öccse, Béla herceg (a későbbi

visszajuttatta a pápához, ahonnan az származott. A korban valóban általános szokása volt a Szentszéknek lándzsát (zászlós) küldeni az általa patronált uralkodóknak, amiből egyesek, így Györffy is éppen a magyar uralkodó quasi szuverenitását, míg mások a horvát király esetében annak esetleges alárendeltségét olvassák ki. A nyugati történetírás szerint ilyet küldött volna a pápa a két nagy normann vezérnek is, így Hódító Vilmosnak Angliába indulása előtt, illetve Rogernek Szicília meghódítása előtt, mégpedig sikereik esetén a pápai függés előzetes elismerésére. Mindenesetre a magyar politikatörténet Aba Sámuel után nem nagyon emlékezik meg ilyenekről, illetve magáról a királyi lándzsáról, meglehet, hogy először az egyes, majd a kettős kereszt váltja fel a hatalmi szimbolikában. Az viszont mindenképpen figyelemre méltó, hogy egy Kun László korabeli oklevélben (1274-ben) az uralkodó a hűtleneket azért fosztja meg birtokaiktól, mert „contra Coronam Regiam, ac *hastam* dirigere contra personam…" lettek hűtlenek.[42] Érdekes, hogy az Anjou-korra, Károly Róbertnek a pápa által a magyar trónra juttatásakor lándzsáról már nem hallunk, úgy látszik, ekkorra már a lándzsának a Szentszék általi praesentálása divatjamúlt lehetett.

Viszont Zsigmond uralkodásának ideje bővelkedik a koronatan kiteljesedésére vonatkozó adatokkal. Eckhart kutatásai szerint ekkorra már rögzült a korona birtoktani jogosítványa, így már 1437-ben a birtokok az uralkodóra, illetve „ac sacram regni Hungariae coronam devoluta", azaz a Szent Koronára háramlanak vissza.[43] Nemkülönben állandósul a korona területi jelentése. Már 1390-ben Zsigmond az eladományozott Köpcsény vára kapcsán mondja oklevelében, hogy e határszéli vá-

---

I. Béla király) építtette Feldebrő máig megmaradt, egyértelműen halotti kultusz folytatására alkalmas templomát, illetve altemplomát. Béla ekkor a dukátus uraként, a híres várkonyi jelenetet követően, amikor a kard választásával kénytelen volt lemondani a számára korábban megígért koronáról, kezdhetett munkához. Szerzők szerint ugyanis ekkor Béla magát az István király utáni időkbe, az Orseolo Péter–Aba Sámuel- viszályba képzelhette, ami inspirálólag hathatott reá Aba Sámuel halotti kultuszának méltó körülmények közötti folytatására.

(A romlatlan test, mint a szentség jele, később is előfordul. Így századokkal később, 1331-ben Svájcban, Töss domonkos kolostorában meghalt utolsó Árpád-házi királyleánnyal, Erzsébettel, III. András lányával kapcsolatban is. Ugyanis halálát követően, „harminc hét után", mikor elkészült a királylányhoz méltó föld feletti kőszarkofág, testét átemelték ide. Ennek során az apácák felnyitották koporsóját, s testét romlatlanul találták, csak a ruházata indult oszlásnak. Ebben a domonkos nővérek is a szentség jelét látták, s ez is hozzájárulhatott, hogy hivatalos egyházi eljárás nélkül megindult boldogként való tisztelete. Síremléke újra kőbe faragva része a magyar szentek galériájának, amely a római Szent Péter-templom Grottájában található magyar kápolnát díszíti.)

[42] Szabó Károly: *Kun László.* Budapest, 1886 (hasonmás kiadás). 27. 1. lábjegyzet. Wenzel okmánytárára utal.

[43] Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története.* Budapest, 1941, 113. 27. lábjegyzet, de uo. az 1442-es Erzsébet királynéféle oklevél, ahol a visszaháramlás elsősorban „az ország szentkoronájára" történik.

rat birtokosai nem idegeníthetik el Magyarország és a „sacra corona" sérelmére.[44] Vagy Sopron város elzálogosításáról írta Pozsony követe 1441-ben, hogy Sopron a hét királyi város egyikeként nem akarja magát „von der heiligen Cron nicht theilen lassen".[45] A példákat – Bartoniek és Eckhart nyomán – még folytathatnánk.

További elemek is ekkor jelennek meg a Szent Korona-tan kiteljesedése kapcsán, így a rendeket képviselő országtanács, a *consilium regni* királyt helyettesítő jogosítványa, amelyben az államhatalom elvonatkoztatott szubjektumára, a Szent Koronára hivatkozik (1401: Zsigmond fogsága). Sőt önálló pecsétet is véset a consilium regni, mégpedig „Sigillum sacre corone regni Hungariae" felirattal, s ezt használják quasi felségpecsétként. De a meglepőbb, hogy a kancellár is magát „sacre corone regni Hungariae cancellarius"-nak címezi. Ebből következik, hogy a joghatóság gyakorlásánál is természetesen a Szent Koronára hivatkoznak *„auctoritate jurisdictionis corone"*.[46]

A korona igazságszolgáltatási jogosítványa is ekkorra teljesedik ki. Viszonylag korán, a szakirodalmi kifejezéssel élve „a Szent Korona dologiasodásának" folyamatában már tetten érhető, hogy az igazságosztás joga a koronáé. Ebben tulajdonképpen majdnem párhuzamban vagyunk az angol koronafejlődési fogalommal. Tudniillik 1298-ban, a nádor által Szabolcs megyében tartott nádori közgyűlésen – generalis congregatio – a jelenlévők tanúskodásukban már Istenre és a korona iránt tartozó hűségükre hivatkozva esküdnek ekképpen: „a négy esküdt az Istennek és a koronának tartozó hitükre" hivatkozva mondja a tanúságtételt („quatuor iurati… in fide eorum deo et regiae corone debita…").[47] Már az 1400-as évek elejétől találni olyan horvát tengerparti szerződéseket, amelyekben a bírságot úgy kötik ki, hogy annak az egyik része „una medietas sacre corone Hungariae applecitur", tehát az a koronának jusson.[48] Eckharttal együtt csak feltételezni tudjuk, hogy Zsigmond említett fogsága alatt a consilium regni az igazságszolgáltatás jogát is gyakorolta. Egy, az e korból (1401. júl.) fennmaradt egyik parancslevél szerint, amelyet Szatmár megyének küldött az országtanács, a consilium regni, elrendeli, hogy a Panyolaiakat helyezzék vissza birtokukba. Egyúttal pedig kilátásba helyezi, hogy az igazságtalanul eljárókat vagy másokon hatalmaskodókat meginti, velük szemben igazságot szolgáltat, mégpedig: *„a szentkorona fennhatóságának felhatalmazásából"*.[49] Mindez talán

[44] Eckhart F.: 1941. 106. 10. lábjegyzet. Uo.: „Kismarton és Fraknó vára Magyarország koronája alá tartoznak".

[45] Eckhart F.: 1941. 108. 15. lábjegyzet.

[46] Eckhart F.: 1941. 79–80.

[47] Gerics József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. 272–73. 128. lábjegyzet. In Gerics József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* METEM Könyvek. 9. Budapest, 1995.

[48] Eckhart F.: 1941. 111. 23. lábjegyzet.

[49] Eckhart F.: 1941. 81. 34. lábjegyzet. „…uniquicque justitiam faceremus", mindezt pedig „auctoritate jurisdictionis sacre corone firmiter mandamus".

azzal teljesedik ki, hogy – bizonyíthatóan már az Anjouktól – a peres eljárás során a tanúkat megeskették „Istenben való hitükre és a király és az ő szent koronája iránti hűségükre" (Ad fidem eorum Deo debitam fidelitatemque domino nostro regi et suo *sacro dyademati observanda*m).[50] Eckhart szerint a Szent Korona ezen misztériuma „ez eskü révén meghódíthatta az ország lakosságát".

A Szent Korona personificatiója tulajdonképpen azzal válik teljessé, hogy ugyanezen időszakban állandósul, éppen a sorozatos interregnumok és változó uralkodók miatt, hogy a *hűséget* nem annyira az uralkodónak, hanem a *Szent Korona iránt kell teljesíteni*. Ezt a már említett peres eskü is ékesen jelzi. Utalnunk kell rá, hogy ez az elvonatkoztatás, miszerint (az alattvalói) hűséget a Szent Korona iránt kötelező tanúsítani, nem feltétlenül magyar lelemény. Éppen Eckharték kutatásaiból tudjuk, hogy a XIV. századra a Francia Királyságban már kialakul ez a gondolat, a tartományúri hatalom felszámolása nyomán, hiszen Fülöp Ágost és Szép Fülöp idején már írják, hogy az alattvalók hűséggel elsősorban a francia koronának tartoznak. Sőt, mintha maga a francia király is ilyennel tartozna a francia koronának. Legalábbis ezt jelzi János királynak egy 1360-as évekből fennmaradt okmánya, amelyben Normandia területének a jövőben a francia koronához való csatolására kötelezi magát. Ezt „annak a hűségnek esküjével ígéri, amellyel a koronának tartozik".[51] (Ugyanekkor mondják azt is, hogy a tartományuraságok felszámolásával *helyreállt a francia korona épsége!*)

Különösen megerősíti a koronatan ez irányú magyarországi kifejlődését Hunyadi kormányzósága, amikor például az adományokat király hiányában a Szent Korona iránt tanúsított hűség miatt kell, illetve csak így lehet jutalomként adni. Sőt, akárcsak az egykori, Kun László korabeli oklevél módosított változatát olvasnánk már Habsburg Albert idején, 1439-ben, amikor a hűtlenséget a bűnös „contra coronam regni Hungarie" követi el.[52] De jóval korábban, 1388-ból, Mária uralkodása alatt is már azt mondják, hogy a lázadó „hűtlenül szolgál a királyi szent-koronának", azaz „infideliter serviendo", vagy még találóbban: az illető a Szent Korona lázadója – *„rebellibus sacre corone"*.

Talán még egy jelentősége is kiemelhető a Szent Korona-tannak. Ez pedig a politikai praktikum szempontjából fontos. A középkori monarchiáknak ugyanis a legnagyobb csapása volt, ha az uralkodó dinasztia kihalt. Ez nem csak egy egyszerű defectus seminis volt, hiszen a hatalomgyakorlás folytonossága szenvedett csorbát. Nem véletlenül, s ugyan nem a Szent Korona-tannal, hanem a vérszerződéssel kapcsolatban jelzi Deér József azt a középkori egyházi felfogást, hogy a „XII. századi ud-

[50] Eckhart F.: 93–94. 1. lábjegyzet.

[51] Eckhart F.: 1941. 28. 35. lábjegyzet. „…promittentes sub *fidelitatis iuramento,* qua eidem nostre corone summus obligati".

[52] Eckhart F.: 1941. 92. 57. lábjegyzet. Uo. 91: a hűtlen"*a szent korona lázadójává*„ lesz, aki ellen a királynak és híveinek állást kell foglalniuk.

vari történetíró szerint a *királyi nemzetség magvaszakadása egyben regni sterilitas*".[53] Ennek az interregnumnak az elkerülésére különböző megoldásokkal kísérleteztek az európai monarchiák (egyik ilyen változata a francia formula: a „meghalt a király, éljen a király", hiszen az ottani felfogás szerint a királyság sohasem hal ki, csak a király halhat meg). Magyarországon ennek elkerülésének egyik módja lehetett, ha nem volt megosztva az ország, maga a királyválasztás, hiszen a király utód nélküli elhunyta esetén adott volt a legitim forma: a választás joga és lehetősége. Elméletileg pedig ezt még inkább stabilizálta a Szent Korona-tan azzal, hogy a koronatanból átvette a legfontosabb uralkodói jogoknak a koronához kötését, ahogy már említettük. Így dinasztiaváltáskor, interregnum esetén sem következhetett be a teljes *regni sterilitas,* mivel ilyen helyzetekben a Szent Korona nevében adott volt a főhatalom ideiglenes gyakorlásának jogszerű instituálása, így például a kormányzó révén.

Ha a Szent Korona-tan fenti elemei mellé odahelyezzük a szintén e korban állandósuló magyar rendiséget, hiszen 1439-től folyamatosnak mondható a magyar rendi országgyűlés, akkor egy nagyon érdekes kép rakható össze. Hiszen az 1447-es országgyűlés törvényei kimondják: a királyválasztás a rendek joga, de még az adómegajánlás is. E legfontosabb jogok birtokában kialakul egy megosztott hatalomgyakorlás, aminek az elméleti alapját megalapozza az előbb említett Szent Korona-tan. Ha ehhez hozzávesszük, hogy éppen erre az időre kezd kialakulni a magyar címer végső változata is, mégpedig a középen egyszer hasított pajzs jobb oldali mezejében a vörös-ezüst vágásokkal, míg bal oldali mezejében a kettős kereszttel,[54] s e fölé – Mátyástól bizonyíthatóan – a Szent Korona stilizált változatát helyezik, akkor egy nagyon szemléletes államstruktúra bontakozik ki előttünk. Tudniillik *az alappajzsban,* ha elfogadjuk a *Chronicon Pictum*ból is kiolvasható magyarázatot, akkor *az ország és az uralkodó együttesét kell látnunk,* kis túlzással a *Szent Korona-tagság képi megformálását.* Nem lényegtelen, hogy az előkelőbb, tehát a jobb oldali helyre a vágásokat, azaz a „nobile regnum"-ot teszik, mivel ez közvetetten akár a rendek jelzett királyválasztó jogát is kifejezheti. Míg a bal oldalra kerül a kettős kereszt, ami elsősorban a főhatalom jogosítványait és annak gyakorlóját jelenti, azaz azt az uralkodót, akit most már a rendek választanak, tehát akire ráruházzák immár a korona jogosítványait. Ha minderre ráhelyezik a többértelmű vagy inkább többes jelentésű, de mindenképpen a magyar főhatalom teljességét kitevő Szent Koronát, akkor emellé szükségszerűen csak az angyalokat helyezhették logikusan pajzstartóként.

[53] Deér József: A honfoglaló magyarság. 135. In Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete.* Budapest, 1943, hasonmás kiadás, Budapest, 1986.

[54] Marosi Ernő (szerk.): *Magyarországi művészet.* 1987, I. kötet, 245. „I. Ulászló dénárai szinte kivétel nélkül címert és címerelemeket […] ábrázolnak. *Itt tűnik fel először az a címerváltozat, amely később »a« magyar címer lett:* hosszában két részre hasított pajzs, jobb oldalt Árpádsávokkal, bal oldalt kettős kereszttel (CNH II. 141–146). Itt még előfordul a jobb és bal oldal felcserélése, és néha a címeren a nyitott liliomos korona van."

A középkori hatalomelméleti magyarázat szerint ugyanis a hatalom Istentől való (Pál, Róm 13.1), s ezt az átruházást a középkori teologikus felfogás szerint a legszemléletesebben az angyalokkal fejezhetik ki. Ugyanakkor ott rejtőzik emögött egy további kifejthető gondolat is, visszautalva éppen az alappajzsban jelzett cohaerentia, azaz a nobile regnum és a főhatalom harmonikus együttműködésére. Ez pedig garanciálisan úgy valósulhat csak meg, hogy az angyalok egyúttal jelzik azt is, hogy a *főhatalom átruházott.* Ha pedig átruházott, akkor annak korlátai vannak, vagy legalábbis részben korlátozható. Az *angyalok* természetesen *nemcsak közvetítők,* ahogy Kálvin is tanította kései középkori teológiájában, hanem egyúttal *a címer,* de akár a *kormányzati cohaerentia őrizői* is. Ám ha belegondolunk az ő égi–földi szféra közötti közvetítő szerepükbe, akkor azt mondjuk, hogy az általuk jelzett korlátozás, mind pedig a cohaerentia egysége felett egy további komoly *„alkotmányőr"* van, mégpedig a *jus divinum.* A jus divinum kapcsán nem lehet nem szólni arról az ősi zsidó felfogásról, hogy a „törvény" közvetítői az angyalok. Ezt a hagyományt természetesen folytatja maga Pál apostol is, mondván a Galátziabeliekhez írott levelében (3.19): „a törvény… rendeltetvén angyalok által, közbenjáró kezében". (NB., a legújabb fordítás szerint: „*A törvényt angyalok közölték közbenjáró által*".)[55] Sőt kiemeli az angelológia = angyaltudomány, hogy *„bár a törvény isteni eredetű (ti. a mózesi), de kettős közvetítéssel – áttételeken át – érte el az embert*".[56]

A jus divinum Aquinói Tamás óta mintegy „láthatatlan alkotmányként" funkcionál, azaz a vele ellentétes törvények Szent Tamás szerint – bizonyos esetekben – érvénytelenek.[57] Tehát a középkori magyar politikai életnek, nyilván a kancellária tudós, sőt gyakran „jurisperitus" tagjai segítségével sikerült olyan országcímert ki-

[55] Szatmári Györgyi: Angyalok az Újszövetségben. 46. In Xeravits G. – Tamási B. – Szabó X. (szerk.): *Angyalok az ókortól Szent Tamásig.* Budapest, 2011. A Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Bibliatudományi Tanszékének kiadványai. 7. sz.

A bibliai locusnál a Károlyi G.-féle fordítást használtuk, míg Szatmári Gy. a Vulgatán alapuló Szent Jeromos-féle fordítást. Így nála a citált szöveg: „ho nomosz… diatageisz di'angelón en kheiri meszitu", s azt ekképpen fordítja: „a törvény… angyalok által rendeltetett, közbenjáró kezében". Míg a legújabb protestáns fordítás így szól: „A törvényt angyalok közölték közbenjáró által." Lásd Újszövetség. Károli G. fordítása, emendálta Ravasz László. Nemzetközi Gedeon Társaság (é. n.). Pál apostolnak a galatákhoz írott levele. 3.19.

[56] Szatmári Györgyi: uo.

[57] Egyértelműen az ab ovo érvénytelenség álláspontját olvassa ki Kovács István: *Nyugat Európa alkotmányai.* Budapest, 1988, 13. Az általa adott – Aquinói Szent Tamás-féle szövegfordítás szerint: „*Ha az írott törvény rendel valamit a természetjog ellen, akkor igazságtalan és nincs kötelező ereje*… az efféle irományokat helyesebb nem is törvényeknek, hanem romlásoknak nevezni." Uo. 12. lábjegyzet. Az eredeti szöveg: „Et ideo si scriptura legis contineat aliquid contra ius naturale, iniusta est nec habet vim obligandi… Et ideo *nec tales scripturae leges dicuntur, sed potius leges corruptiones* – ut supra dictum est." Forrása: *Summa theologica.* 2. II. 60. 5.

Már korábban foglalkoztatta a régi keresztény bölcselőket a jogtalan vagy igazságtalan törvény kérdése. Így a leghíresebbnek tartják a Szent Ágoston-féle álláspontot, amely szerint „lex iniusta non est lex". Elemzését lásd Takács Péter (szerk.): *Államelmélet I.* Budapest, Szent István Társulat, 2007, 59.

alakítania, amely külső manifesztációjában hű tükörképe volt a korszaknak megfelelő rendi államfelfogásnak: a hatalom isteni eredetű, de átruházott, tehát korlátozható (NB.: a jus divinum és a rendek által) és csak korlátok között gyakorolható.

Irodalom

Áldásy Antal: *Címertan.* (A magyar történelemtudomány kézikönyve sorozat, II. kötet. 6. füzet.) Szerk. Hóman Bálint. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1923. 64 o. + 6 tábla.

Angyalok az ókortól Szent Tamásig. Szerk. Xeravits Géza – Tamási Balázs – Szabó Xavér OFM. Budapest, Sapientia Főiskola – L'Harmattan, 2011. 372 o. (A Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Bibliatudomány Tanszékének kiadványai. Balogh Katalin, Szatmári György, Szabó Xavér OFM közreműködésével szerkeszti: Xeravits Géza. 7. kötet.)

Balogh Jolán: *Mátyás király és a művészet.* Budapest, Magvető, 1985. 475 o., [64] t.

Beke Margit: *A Prímási Levéltár nemesi és címeres emlékei.* Esztergom. Prímási Levéltár – Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, 1995. 422 o.

Bertényi Iván: Címerváltozatok a középkori Magyarországon. 8. o. *Levéltári Szemle,* 1988.

Bertényi Iván: A magyar államcímer fogalmának kialakulása. 132. és 136. o., in Iványi (Jancsik) Ede: *A magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei.* Pest, 1869. (Fakszimile.) Budapest, 1989. 158 o. + színes táblák.

Bertényi Iván: *Magyar címertan.* Budapest, Osiris, 2003. 143 o.

Berzeviczy Edmund: Adalék a Sárkányrend ismertetéséhez. *Turul,* 1893. 2. sz.

Bibliotheca Corviniana. 1490–1990. Budapest, Helikon, 1990. 562 o.

Bibliotheca Corviniana. 1490–1990. Nemzetközi Corvinakiállítás. Katalógus. Budapest, OSZK, 1990.

Biedermann, Hans: *Szimbólumlexikon.* Budapest, Corvina, 1996. 445 o.

Boldog Várad. Szerk. Bálint István János. H. n., Héttorony Kiadó, é. n. (1992). 838 o.

Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 446 o.

A fentinél összetettebb véleményt fogalmaz meg maga Takács Péter: *Államelmélet I. A modern állam előzményei és történeti alapvonalai.* Budapest, Szent István Társulat, 2007, 71–77. Eszerint az emberi törvény, a lex humana nem más, mint a természeti törvény leképezése. Ez lehet (72) „egyszerű következtetés (per modum conclusionis), annak közelebbi meghatározása (per modum determinationis), vagy kiegészítése (per modum additionis)". Az ő értelmezésében a közelebbi meghatározás, a „determinatio" kapcsán van a hatalomnak egyfajta választási lehetősége, a természeti törvény konkretizálása, emberi törvénnyé transzformálása során, azaz, hogy válasszon a lehetőségek között. De (73) szerinte: „minden emberek által lefektetett törvénynek csak annyiban van törvényi jellege, amennyiben a természetjogból levezethető. Elsősorban ilyenkor fordulhat elő, hogy igazságtalan törvény születik. Az ilyen törvény az ő fordításában „inkább erőszak, mint törvény (magis sunt violentiae quam legis)", vagy „nem törvény, hanem törvény elfajulása (non lex sed legis corruptio)". Ám Takács Péter értelmezése szerint Aquinói Tamás következtetése az, hogy a *„törvény elfajulása azonban az érvényesség szempontjából még törvény, tehát nem jelenthető ki róla feltétlenül, hogy nem rendelkezik (az emberi törvényekre jellemző) kötelező erővel".* Uo. 73.

Bónis György: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1972. 350 o.

Bréhier, Louis: *A bizánci birodalom intézményei.* Ford., szerk. Baán István. (Varia Byzantina 7.) Budapest, Bizantológiai Intézeti Alapítvány, 2003. 831 o.

Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: Mátyás király könyvtára. 19. o. In *Bibliotheca Corviniana. 1490–1990.* Budapest, Helikon, 1990. 562 o.

Csomor Lajos: *Őfelsége, a Magyar Szent Korona.* Székesfehérvár, magánkiadás, 1996. 628 o.

Darkó Jenő: *Császárimádó Róma, képromboló Bizánc.* Budapest, Magvető, 1977. 120 o.

Eckhart Ferenc: *A szentkorona-eszme története.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941. 356 o.

E. Kovács Péter: *Matthias Corvinus.* Budapest, Officina Nova, 1990. 201 o., [48] t.

Gerics József: A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája. 43–50., U.ő.: Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában. 158. o. In Gerics József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), 1995. 318 o.

Gierke, Otto: *Political Theories of the Middle Age.* Trans. F. W. Maitland. (Fakszimile.) Bristol, Cambridge Univ. Press, 1996. 148 o.

Ivánfi (Jancsik) Ede: *A magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei.* Pest, 1869. (Fakszimile.) Budapest, 1989. 158 o. + színes táblák.

Jakab Elek: Az egykori Erdély nemzeti színeiről. In *Ódon Erdély.* I. kötet. Válogatta, sajtó alá rendezte, szerkesztette Sas Péter. Budapest, Magvető, 1986, 51–60.

Károly Róbert emlékezete. (Kristó Gyula, Makk Ferenc.) Budapest, Európa, 1988. 300 o.

Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok.* Bev. tan. és sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Bukarest, Kriterion, 1984. 405 o.

A Képes Krónika – latin eredetijének magyar fordítása. Ford. Bellus Ibolya. Kísérő tanulmányok: Dercsényi Dezső, Kristó Gyula, Csapodiné Gárdonyi Klára. Budapest, Helikon, 1987. 254 o.

A Képes Krónika könyve. Veszprémy László – Wehli Tünde – Hapák József. Budapest, Kossuth, 2009. 212 o.

Kerényi Károly: *Görög mitológia.* Ford. Kerényi Grácia. Budapest, Gondolat, 1977. 380 o.

Kocher, Gernot: *Szimbólumok és jelek a jogban. Történeti ikonográfia.* Ford. Herger Csabáné. Pécs, Pécsi Tudományegyetem ÁJK, 2008. 200 o.

Korbuly Imre: *Magyarország közjoga, illetőleg a magyar államjog rendszere.* Sajtó alá rendezte Fésüs György. Negyedik kiadás. Budapest, Eggenberger-féle Könyvkereskedés (Hoffman és Molnár), 1884. 411 o.

Kovács István: *Nyugat Európa alkotmányai.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 468 o.

Köpeczi Sebestyén József: A brassai Fekete templom Mátyás-kori címerei. In *Ódon Erdély.* II. kötet. Válogatta, sajtó alá rendezte, szerkesztette Sas Péter. Budapest, Magvető, 1986, 77–103.

Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Károly Róbert emlékezete.* (Képanyag: Marosi Ernő.) Budapest, Európa, 1988. 300 o.

Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 313 o.

Laszlovszky József: *A magyar címer története.* Budapest, magánkiadás, 1989. 40 o.

Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II. kötet. Főszerk. Aradi Nóra, szerk. Marosi Ernő. I. kötet: tanulmányok, II. kötet: képek. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 1720 o.

Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437.* Budapest, Gondolat, 1984. 338 o., [16] t.

A Mátyás-Graduale. Bevezető tanulmány és képmagyarázat: Soltész Zoltánné. Budapest, Helikon–Corvina, 1980. 147 o.

A művészet története Magyarországon. Szerk. Aradi Nóra. Budapest, Gondolat, 1983. 576 o.

Nyulásziné Straub Éva: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein.* Budapest, Corvina, 1987. 302 o.

Oppenheim, A.(dolf) Leo: *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció.* Sajtó alá rendezte Erica Reiner. magyar kiad. gond. Komoróczy Géza, ford. Gődény Endre, előszó Erica Reiner, előszó ford. Háklár Noémi, Budapest, Gondolat, 1982. 136 o.

Ostrogorsky, Georg (Georgij Alekszandrovics Osztrogorszkij): *A bizánci állam története.* Ford.: Magyar István Lénárd, Németh Ferdinánd, Prohászka Péter. Budapest, Osiris, 2001. 540 o.

Oswald, Gert: *Lexikon der Heraldik.* Leipzig, VEB Bibliographisches Institut, 1984. (első kiadás) 478 o.

Pápai Páriz Ferenc: Ars Heraldica – Címertan. 1695. Kolozsvárott, Tótfalusi Kis Miklós nyomdájából, az 1695. esztendőben. 299–305. Fordította Puskás Lajos. In Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak.* Szerk. Nagy Géza. Bukarest, 1977. 824 o.

Révay Péter: De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae brevis commentarius. Augustae Vindelicorum. 1613. Magyarul in *A korona kilenc évszázada.* Vál., szerk. Katona Tamás – Györffy György – Rózsa György. Budapest, Európa, 1979. 296–358.

Schramm, Percy Ernst: *Herrschaftszeichen und staatssymbolik. Beitraege zu ihrer Geschichte von 3. bis zum 16. Jahrhundert.* I–II–III. band. Stuttgart, 1954–56. (1954–78)

Szabó Károly: *Kun László.* Budapest, 1886. (Hasonmás kiadás: Budapest, ÁKV – Maecenas Reprint, 1988.) 192 o.

Székely György: A kettős kereszt útja Bizáncból a latin Európába. 109–110. o. In Iványi (Jancsik) Ede: *A magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei.* Pest, 1869. (Fakszimile.) Budapest. 1989. 158 o. + színes táblák.

Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai.) Budapest, 1974.

Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok.* Sajtó alá rend., bev. és jegyzeteket írta Engel Pál. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) Budapest, História – MTA Törttud. Int., 1993. XI, 398 o.

Takács Péter: *Államelmélet I. A modern állam előzményei és történeti alapvonalai.* Budapest, Szent István Társulat, 2007 (2008). 386 o.

Takács Péter: *Államtan. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből.* Budapest, 2011. 263 o.

Trencsényi-Waldapfel Imre: *Mitológia.* Budapest, Gondolat, 1973. 419 o.

Várkonyi Nándor: *Sziriat oszlopai.* Budapest, Magvető, 1984 (az 1972-es kiadás hasonmása). 590 o.

Verbőczi [Werbőczy] István Hármaskönyve – Opus tripartitum juris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae. Ford. Bertha Sándor et al. Kiad.: Magyar Tudós Társaság. Pesten, Eggenberger, 1844. IV, 465 o.

Wenzler, Claude: *Genealogy of the Kings of France and their wives.* Rennes, éd. Ouest-France, 2003. 47 o.

Önkényuralmi rendszer, mi a neved?

Adalékok diktatúrák jelképeinek szemiotikájához

SMUK PÉTER

1. Az önkényuralmi szimbolizmus szemiotikája – jelek, jelöletek

1.1. A SZIMBÓLUMOK FUNKCIÓJA A VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÁSBAN

A véleménynyilvánítás a klasszikus dogmatika szerint is megvalósulhat nemcsak szavakkal, írásbeli-szóbeli közlésekkel, de más formában is, így testbeszéddel, művészeti alkotásokkal, szimbólumokkal is. A nyelvi kommunikáció sajátja, hogy a modern kommunikációs igények számára a kellően pontos információközlés a megfelelő (üzleti életben, stb.); ugyanakkor a szavak különféle immanens és kontextusfüggő jelentéstartalmaival való játék az önkifejezés, szépirodalom és művészetek nagyraértékelt „terméke" lehet. A szavakhoz képest a képi beszéd további jelentésrétegeket vagy változatokat ad a kommunikációs helyzethez. Míg ez bizonyos szituációkban nem elviselhető többértelműséget okozhat (gondoljunk csak egy kereskedelmi szerződés vagy tudományos publikáció precizitásigényére), addig más szituációkban olyan többletértéket kölcsönözhet, amely éppenhogy nem gyengíti, hanem felértékeli a beszédkifejezés súlyát. Ilyen többletérték lehet az említett irodalmi virtuozitás vagy kreativitás, és hozzáadott érték lehet az üzenethez való attitűdök (érzelmi viszonyulás) felerősítése.[1]

[1] Hasznosnak vélem a jelelmélet néhány alapfogalmát felvázolni, lévén később kifejtéseink során alkalmazható összefüggéseket ír le. „A jel olyan érzékelhető jelenség, amely észlelője számára többet vagy mást jelent, mint ami felmerülésekor közvetlenül felfogható, másként: amely egy önmagától részben vagy teljes egészében különböző valóságos vagy elképzelt tárgyat, szituációt, képzetet, fogalmat képvisel, helyettesít a szóban forgó jelenség értelmezője számára. Amit felidéz, az a jel tárgya vagy jelölete (denotátuma, ha konkrét, egyedi jelenségről van szó, deszignátuma, ha a szóban forgó jelenségek egész osztályáról). A jelforrás (az a tágabb értelemben vett közeg, ahonnan a jel származik) lehet az élettelen és élő természet valamint a társadalom bármely megnyilvánulása; ha a jelként értelmezett jelenség kibocsátása már eleve ezt a célt szolgálja, jeladóról vagy … feladóról is szokás beszélni. Aki/ami a jelet ilyenként felfogja: a jel értelmezője (interpretátora, szándékos és irányított jelkibocsátás esetén címzettje), válaszreakciója az értelmezés (interpretáció). A jel mindig valamilyen közegben terjed, amelyet szokás csatornának nevezni, a jel azonosítását e csatornában esetlegesen zavaró körülmény a zaj. Ha a jel értelmezése nem automatikus fiziológiai–pszichikai folyamat, hanem egy tanult rendszer segítségével történik, ez utóbbit kódnak nevezik. Az egyes jelek az esetek többségében hasonló

„A szimbólumok használata primitív, de hatásos módja a nézetek kinyilvánításának (kommunikációjának). Egy embléma vagy zászló használatával – azzal a céllal, hogy szimbolizáljon valamely rendszert, nézetet, intézményt vagy személyiséget – rövidebb úton juthatunk el az emberek tudatáig."[2] A bíróságok a véleménynyilvánítás védelme során a közlési formák azonos funkciójára, de erre a különös hatásra is figyelemmel értelmezik a szólásszabadságot korlátozó intézkedéseket. A strasbourgi Európai Emberi Jogi Bíróság ugyan nem foglalta eddig esetjogába a „szimbolikus beszéd" *(symbolic speech)* doktrínáját, de kategorikusan véleménynyilvánításnak tekintette a művészeti alkotásokat vagy szimbólumok használatát.[3] A magyar Alkotmánybíróság összefoglalója szerint „A véleménynyilvánító nemcsak szavakkal, hanem például képek, szimbólumok használatával, valamely ruhadarab viselésével is megoszthatja gondolatait a környezetével. A 13/2000. (V 12.) AB határozat és a 14/2000. (V. 12.) AB határozat alapján a jelképhasználat politikai véleménynyilvánítás, amelyet az Alkotmány 61. § (1) bekezdése védelemben részesít".[4] A szimbolikus beszéd egyes jelképeit illetően a továbbiakban egy konkrét kontextusra/üzenetre koncentrálunk.

1.2. AZ ÖNKÉNYURALMI RENDSZEREK SZIMBOLIKÁJÁRÓL

A totalitárius rendszerek érdekes sajátossága az ideológiai hátterű szimbólumrendszer használata. Ezek a szimbólumok a totalitárius diktatúrákban lényeges szerepet játszottak a rendszer megteremtésében, fenntartásában, s még bukásuk után is ha-

---

jelekkel együtt léteznek, azokkal együtt jelrendszert alkotnak: a jelhasználó számára az értelmezéskor (a jeltárgyon túl) az egyes jelnek a rendszer többi elemétől való eltérése, az azokhoz mért sajátossága (értéke) is irányadó." Havasi Ferenc: *Nyelviség.* In *Pannon Enciklopédia*. https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/magyar-nyelv-es-irodalom-31D6/a-nyelv-alapjai-3249/a-nyelviseg-havas-ferenc-324B/a-nyelv-mint-jelrendszer-325B/

„A jel lehet szimbólum (…) a jelölt tárgyra úgy utal, hogy általános eszméket társít egymással; a szimbólumot úgy értelmezzük, mint ami a tárgyra utal. A szimbólum értelmező híján elveszíti azt a jellegzetességét, amely őt jellé teszi." Zsuffa Zoltánné: *Gyakorlati magyar nyelvtan*. Budapest, 1993, Panem-Akkord. p. 361.

[2] A megállapítás az amerikai Legfelső Bíróságtól származik, amikor ítéletében alkotmányosan védendő véleménynyilvánításnak minősítette, hogy az iskolai tanulók megtagadják a nemzeti lobogó előtti tisztelgést. Ld. *West Virginia State Board of Education v. Barnette*, 319 U.S. 624 (1943). A *Texas v. Johnson*, 491 U.S. 397 (1989) ügyben a Supreme Court leszögezi: a zászlóégetés egy hatásos kifejezési módja az országgal és annak kormányzásával szembeni kritikának. Az állam nem korlátozhatja a kritikus véleményeket, *egy ilyen vitában nem korlátozhatja a zászló használatát csak az egyik álláspont számára*. Ld. még: McGoldrick, James M. Jr.: *Symbolic Speech: A Message from Mind to Mind*. In: Oklahoma Law Review 2008/1. Elérhető: http://digitalcommons.law.ou.edu/olr/vol61/iss1/1

[3] Bychawska-Siniarska, Dominika: *Protecting the right to freedom of expression under the European Convention on Human Rights. A handbook for legal practitioners*. Council of Europe, 2017. p. 17–18. Elérhető: https://rm.coe.int/handbook-freedom-of-expression-eng/1680732814

[4] 95/2008. (VII. 3.) AB határozat, Indokolás III.2.2.

tással bírnak. Ez utóbbi jelenség valószínűleg azoknak a társadalmi jelenségeknek a relevanciájára világít rá, amelyek kitermelték a totális rendszereket, és továbbra is relevánsak maradtak a társadalmi-politikai kontextusban. A politikai hatalom és rend legitimációjában jelentős szerepet játszó hagyományok és vallásosság, pontosabban a belőlük fakadó rituálék és szimbólumok általában is központi szerepet játszanak a politikai identitás létrehozásában, illetve a politikai közösség kohéziójának megteremtésében. A totalitárius rezsimek szimbolikája és „ikonográfiája" közeli kapcsolatban áll ezen rendszerek politikai ideológiájával, továbbá ezeket a jelképeket túlnyomó többségükben ősi kultúrák jelképrendszeréből választották – üzeneteiket tehát ezek ismeretében lehetséges feltárni. A demokráciától tökéletesen eltávolodott rendszerek is igényelték a társadalmi támogatás bizonyos formáit, így az engedelmesség, tekintélyadás és elismerés immanens részei a jelképeknek. A totalitárius diktatúrák ideológiáinak néhány közös eleme is kiemeli a szimbólumok funkcióit. Ilyen ideológiai elem a közösség (nemzet, állam), a tekintély (párt-mozgalom, szigorú hierarchia léte), a (magán)tulajdonjog felszámolása, a bűnbakkeresés és militáns eszmék. A totális rendszerek különösen a kommunikációs csatornák felett gyakoroltak szigorú kontrollt, hogy a szerves szociális kultúraelemeket felváltsa a politikai propaganda, a konformizmus és a tekintélyelvűség.[5]

Az önkényuralmi rendszerek általában egy történelmi korszakot meghatározó időszakban léteztek, értve ez alatt, hogy például a náci diktatúra vagy a nyilas rémuralom viszonylag rövid időszaka is korszakot meghatározó, maradandó nyomot hagyott a történelemben, a társadalmi kollektív emlékezetben. A hosszabb ideig létező totális rezsimek pedig a magánszférába való behatolással többgenerációs élményekké váltak, az emlékezet nemcsak az explicit jelképeket köti ugyanis ezekhez a rendszerekhez, de a mindennapi élet megannyi rutinszerű jelenségét is. (Emlékezhetünk például a Trabantra mint a kommunizmus szimbólumára stb.). Ez s különösen a totalitárius politikai rendszerek jelképekhez való vonzódása eredményezi, hogy az önkényuralmi rendszerek szimbolikája meglehetősen sokszínű. Az általuk használatos, vagy hozzájuk köthető jelképek jogi megítélését azonban az szolgálja, hogy ha ezeket a jelképeket értelemszerűen konkretizálni kívánjuk. Ez lehetséges néhány szimbólum explicit néven nevezésével, de lehet a diktatórikus rendszerhez való kötődés megragadásával is.

Érdemes tehát leltárt készíteni, milyen szimbólumok jöhetnek szóba, ha az önkényuralmi rendszerek által alkotott/használt szimbolika használatának korlátozását tűzzük ki célul. (Vagy más megközelítésben, a szimbólumok létező jogi tilalmának megítéléséről értekezünk.)

[5] Az áttekintés alapja: Sviličić, N. – Maldini, P.: *Visual Persuasion and Politics: Ideology and Symbols of the Totalitarian Regimes' – Case Study: Hammer and Sickle*. In: Collegium Antropologicum 2013/2, p. 570–573.

Az első körben szerepelnek azok a szimbólumok, amelyeket az adott diktatórikus rendszerek hivatalosan használtak. Ezek megjelenhetnek az állam vagy a totalitárius állampárt (mozgalom) jelképeként. Ilyen szimbólumok az állami címer, zászló stb., vagy a párt/mozgalom hivatalos formákban használt jelképe; és mivel az állam és a párt viszonyában a teljes összefonódás jellemző, jellemzően ezeknek a szimbólumoknak és használatuknak is nagymértékű az átfedése, kölcsönös használata. Az utókor jogrendszerei számára ezek a jelképek a legnyilvánvalóbban megfogható szabályozási tárgyak. Ide sorolhatjuk a leggyakrabban, így a magyar büntető törvénykönyv által is nevesített horogkeresztet, SS-jelvényt, nyilaskeresztet, sarló-kalapácsot, ötágú vöröscsillagot.

Sajátos a helyzetük a további szimbólumoknak, amelyek az önkényuralmi rendszerekhez köthetőek, de nem „tényállásszerűek". Ez a szimbolika kiterjed olyan jelképekre, amelyek nem érték el egy adott jogrendszerben a büntető jogpolitika tilalmi szintjét, vagy azért mert valamely okból távolinak tűnt a használatukkal okozható veszély (pl. a fasiszta vesszőnyaláb[6], a Franco-rendszer vesszőnyalábjelképei vagy más címerei); vagy mert maga a szimbólum nem tűnt túl konkrétnak (pl. a nyilasok által használt árpádsávos zászló, vagy a diktatúrák fegyveres szervezeteinek egyenruhái).

Amennyiben teljes körképet akarunk adni, nehéz feladatra vállalkozunk, hiszen a jelképek az élet különböző területein, különböző mélységben, intézményesültséggel és változatos társadalmi tudatossággal léteznek. A rendszerre utalás szimbolikus üzenetét hordozhatják bizonyos mozdulatok (náci karlendítéses köszöntés), bizonyos személynevek (ikonikus személykultuszból fakadóan Marx, Lenin, Tolbuhin, Hitler stb.), kifejezések („felszabadulás", „élettér"), könyvek (tipikusan a *Mein Kampf*), zenék (diktátorok kedvenc zeneszerzői), szobrok (akár ikonikus személyeket ábrázolnak, akár pl. a Vörös Hadsereg hőstetteinek tiszteleg), egyéb alkotások (festmények stb.), hivatalosnak mondható politikai-ideológiai doktrínák (fajelmélet, osztályharc), jeles naptári napok (április 4., május 1., november 7. stb.). Ezek a jelképek megjelenhetnek explicitebb és kódolt (pl. általános vélekedés szól amellett, hogy a 88 a náci *Heil Hitler* köszöntés számkódja[7]) formákban is.

A szimbolika absztraktabb formáiról (a jelképekbe tömörített üzenetekről) általánosságban fontos megállapítást tehetünk. Érdekes jelenség, hogy kevés az önállóan alkotott szimbólum: a rezsimek általában archaikus gyökerekből merí-

[6] Ivan Buttignon: *Gli spettri di Mussolini. La storia del fascismo italiano raccontata attraverso i suoi simboli (Mussolini kísértetei. Az olasz fasizmus története – szimbólumain keresztül elbeszélve)*. Hobby&Work, 2012. Idézi: Madarász Imre: Az olasz fasizmus jelképei és mítoszai. In *Klió.* Történelmi szemléző folyóirat, 2014/2. p. 108–109.

[7] A kódok sokszínűségéhez ld. a https://dasversteckspiel.de/ című portált, illetve: dgs/SPIEGEL: *The Truth about 88. New Book Reveals Secret Meaning of Neo-Nazi Codes.* Spiegel Online, 2011. Elérhető: http://www.spiegel.de/international/germany/the-truth-about-88-new-book-reveals-secret-meaning-of-neo-nazi-codes-a-770820.html

tenek, ezzel is erősíteni kívánják legitimációjukat. Az ősi jelképek eredeti jelentéstartalmát a hivatalos ideológia a saját javára módosította, s alapjaiban megváltoztatva vagy elvetve a korábbi-eredeti jelentésüket.[8] Ebből alapvetően következik egy interpretációs kihívás: az adott szimbólum immár több üzenetet hordoz, kontextustól és értelmezési/kommunikációs mezőtől függően többféle dekódolása lehetséges. Jelen írásomban nem szükséges ezen szimbolika egyes jelképeinek részletes etimológiáját vagy fejlődéstörténetét (pl. a szvasztika több ezer éves múltját[9]) feldolgozni, elegendő annak rögzítése, hogy egyes szimbólumok (sőt, a legtöbb) ezen történeti fejlődésben már az önkényuralmi rendszereket megelőzően léteztek. Ezzel az ismerettel természetesen a jogalkalmazónak rendelkeznie kell, s az adott helyzet megítélésekor a jelképek jelentésrétegeit, lehetséges üzeneteit eszerint kell feltárnia.

Az önkényuralmi rendszerek jelképeivel kapcsolatos jogpolitikai attitűdök és jogi viták mögött sajátos történelmi dinamikát láthatunk. A szimbólumokkal szembeni tilalmak nyilván a rendszerek bukása után merülhetnek fel, ennek kézenfekvő legitimációs, politikai és identitáspolitikai indoka az előző rendszerrel szembeni pozicionálása az új berendezkedésnek.[10] Másrészt – s ez jelen tanulmány megközelítési nézőpontja is – a tilalmak politikai kommunikációs mezőben való megjelenése alapjogi kérdéseket is felvet, elsősorban a véleménynyilvánítás szabadságával kapcsolatban. Ezek a tilalmak így politikai hátterüket tekintve tudatos intézkedések, s mint ilyenek, az adott időszakban a szimbolika egyfajta újraértékelését is jelentik. Hiszen a huszadik század végén felszabaduló kelet- és közép-európai politikai rendszerek új demokráciái még egy generációnyi idő elteltével is aktuális problémaként, új szabályozási eredményekkel tarkítva kanyarodnak rá a problémakörre. Mindez a történetiségében jelzi az önkényuralmi jelképek karrierpályáját is: mind a jelenkor politikai küzdelmeiben, mind pedig egyes társadalmi folyamatokban (olyan fejleményekben, amelyek a huszadik századi rezsimek kialakulása során is relevánsak voltak) újraértelmezhető kommunikációs készlettel szolgálva mindkét térfélen állóknak.[11]

[8] Sviličić–Maldini (2013) p. 570.

[9] *Imádta a világ, amíg Hitler el nem lopta: a szvasztika*. In Múlt-kor, 2015. szeptember. Elérhető: https://mult-kor.hu/imadta-a-vilag-amig-hitler-el-nem-lopta-a-szvasztika-20150911

[10] Sajó András: *Az önkorlátozó hatalom*. Bp., 1995, KjK-MTA. p. illetve Teitel, Ruti G.: *Transitional Justice*. New York, 2000, Oxford University Press.

[11] Egy példaként, Koltay András a Vajnai-ügyben hozott, a szimbólumok többértelműségére alapozó érvelésessel operáló, EJEB-döntés kritikájaként megfogalmazza: „Ami a vörös csillag többértelműségét illeti, ez Magyarországon nem feltétlenül igaz. A több mint négy évtizedig tartó diktatúra nehezen gyógyuló sebeket okozott. A rendszer áldozatai és a magyar történelmet alaposan ismerők emlékezetében a vörös csillagról aligha a nyugat-európai baloldali mozgalmak egyenlő választójogért folytatott küzdelme jut eszükbe, sokkal inkább a vörös csillag lehullása a köz-épületekről 1956 októberében és 1989 során. Ez a szimbolikus aktus nem a baloldali eszmék elutasítását jelentette, hanem a gyűlölt önkényuralmi rendszer eltörlésének csillapíthatatlan vágyát testesítette meg. A vörös csillag

Tanulmányomban nem térek ki a másutt részletesebben feldolgozott büntetőjogi dimenzióra, inkább egy újabb jogpolitikai irányzat hozadékait tekintem át.

2. Az önkényuralmi jelképek korlátozása nem büntetőjogi eszközökkel

2.1. AZ ÖNKÉNYURALMI RENDSZEREKKEL ÖSSZEFÜGGÉSBE HOZHATÓ NÉVVÁLASZTÁSOK

A jogalkotó az önkényuralmi rendszerek és szimbólumaik elleni küzdelmet nem szűkíti a büntetőjogi eszközökre. Megjegyezhetjük, az Alkotmánybíróság 2000-ben úgy ítélte meg, hogy „a Btk. 269/B. § (1) bekezdésében kiemelt jelképek mint elkövetési tárgyak használatával, a velük kapcsolatosan kiemelt három elkövetési magatartással szemben – az alkotmányos értékekben megfogalmazódó célok védelme érdekében – a jelen történelmi helyzetben a büntetőjogi eszközrendszeren és szankciókon kívül más jogi eszköz a hatékony védelemre nem biztosított *(ultima ratio)*."[12] Az Alaptörvény elfogadása után viszont az egyéb jogágakban elérhető „eszközök" – értsd: korlátozások – megszaporodtak. Utalhatunk itt a gyűlöletbeszéddel és a közösségek méltóságának védelmével kapcsolatos Ptk. rendelkezésekre (ennek problematikáját lásd alább), de más törvényekre is, amelyek érintik az egyesülési jogot, a cégalapítást, a médiatermékeket és a helyi önkormányzatok közterület-elnevezési hatáskörét egyaránt. 2012. évi CLXVII. törvény ugyanis több törvénynek „a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezések tilalmával összefüggő módosításáról" rendelkezett.

A törvényi konstrukciók közös eleme, hogy korlátozza egyes nevek és kifejezések használatát, mégpedig:

a) olyan személy neve, aki a XX. századi önkényuralmi politikai rendszerek megalapozásában, kiépítésében vagy fenntartásában vezető szerepet töltött be, vagy
b) olyan kifejezés vagy olyan szervezet neve, amely a XX. századi önkényuralmi politikai rendszerrel közvetlenül összefüggésbe hozható.

A törvény sajátosan bevezeti azt az eljárást, miszerint a jogalkalmazó „kétség esetén köteles beszerezni a Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalását", lévén a rendelkezésnek való megfelelés – a politikai rendszerekben betöltött szerepek, összefüggések – alapvetően történészi elemzést és értékelést igényelhet. A konstrukció sajátja az eddigiekhez képest, hogy a szimbolikus szóhasználat korlátozása nem alapítha-

---

tehát mást jelenthet Magyarországon, Litvániában, Kambodzsában és Franciaországban vagy Olaszországban." Lásd Koltay András: *A Vajnai-ügy. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélete a vörös csillag viselésének büntethetőségéről*. In JeMa 2010/1. p. 79.

[12] 14/2000. (V. 12.) AB határozat, Indokolás IV.5.

tó pusztán az önkényuralmi rendszerekkel kapcsolatos „közvélekedésre". Jóllehet a jogalkalmazónak lehet saját álláspontja az illető név viselőjének vagy egy adott kifejezés önkényuralmi rendszerhez köthetőségéről – ebben az esetben a „kétség" felmerülhet az „ügyfél" részéről, és az valamiféle jogorvoslati eljárásban érvényesíthető.

A törvény ezt a névhasználati szabályt bevezeti

– a cégeljárásba (cégnyilvánosságról, a bírósági cégeljárásról és a végelszámolásról szóló 2006. évi V. törvény), a cégek elnevezése esetében;
– a sajtótermékek és médiaszolgáltatások nyilvántartásba vételi eljárásába (médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény), ezen termékek elnevezése tekintetében;
– a civil szervezetek elnevezése tekintetében (civil szervezetek bírósági nyilvántartásáról és az ezzel összefüggő eljárási szabályokról szóló 2011. évi CLXXXI. törvény), amely alkalmazandó nemcsak az egyesületek, de a politikai pártok esetében is; továbbá
– a közterületek és közintézmények elnevezésére (Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény, 14.§) a helyi önkormányzatok számára.[13]

Érdekes spektrumát nyitotta meg ez a múltról való gondolkodásnak, amelyhez a Magyar Tudományos Akadémia a maga eszközeivel hozzá is járult: általános állásfoglalást, és az érintettek által kezdeményezett eseteket (neveket, kifejezéseket) minősítő véleményét közzétette. Az MTA elnöke által szabályozott belső eljárásban a tudományos (szakmai) vizsgálatot az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja végzi el, s az eddig közzétett szakmai álláspontok a közterületek vonatkozásában születtek – viszont értelemszerűen alkalmazhatóak más eljárásokban is. „Az MTA természetes személy esetén nem vizsgálja az érintett tudományos vagy művészeti munkásságát, teljesítményét és jelentőségét, kizárólag abban a kérdésben foglal állást, amelyre a törvény kötelezi."[14] Az önkényuralmi rendszerekkel kapcsolatos szimbolika tágabb értelmezési körében járunk, az MTA-tól mégis olyan konkrét válaszokat kapunk, miszerint (például)

[13] Érdekes, hogy nem vezeti át a védjegyoltalomról szóló törvényen. Itt a 1997. évi XI. törvény 3.§ (1) bek. a. pontja lehet használható, amely tiltja az olyan megjelölés védjegyoltalmát, amely „a közrendbe vagy a közerkölcsbe ütközik". Egyébként ez a közrendi klauzula nem is kellően világos törvényi fordulat az eddig tárgyaltak fényében.

[14] Összefoglaló a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető elnevezésekkel összefüggő szakmai vizsgálatról. Elérhető:

https://mta.hu/data/dokumentumok/hatteranyagok/akademiai_szabalyozasok/osszefoglalalo__XX._szazadi_onkenyuralmi_rendszerek_b.pdf

– Tormay Cécile esetében:
„…Büszkén vallotta magát antiszemitának és fasisztának, e nézeteit sohasem vonta vissza. … nem vitatható, hogy ideológusként és propagátorként szerepet játszott a későbbi önkényuralmi rendszer szellemi hátterének és társadalmi beágyazottságának kiépítésében. Minthogy a törvény nem korlátozza az önkényuralmi rendszer megalapozásában való részvételt a döntéshozói, illetve végrehajtói részvételre, közterület Tormay Cécilről való elnevezése állásfoglalásunk szerint a [Mötv. 14.§] tiltó hatálya alá esik. … Természetesen nem zárhatjuk ki egy olyan – a szakmai és etikai szempontokat kiiktató – jogértelmezés lehetőségét sem, amely az önkényuralmi rendszer megalapozásában való részvételt a döntéshozói és végrehajtói részvételre korlátozza, … Ez esetben a következőket ajánljuk megfontolásra. … Tormay Cécile írói pályája kétségkívül ígéretesen indult, de politikai színrelépése után nem tudta elérni többé korai munkái művészi színvonalát. Elismertsége inkább volt köszönhető közéleti szerepvállalásának."

– Marx Károly esetében
„Bár a XIX. század végén a marxizmus leegyszerűsített változatát több, később XX. századi önkényuralmat előkészítő politikai mozgalom igyekezett kisajátítani és a kommunista diktatúrában a „vulgármarxizmus" állami ideológiává vált, Marx szellemi teljesítményét az egyetemes művelődéstörténet önmagában nagyra értékeli. Emiatt a mai Németországban (pl. Berlin, München, Frankfurt am Main), Franciaországban vagy Olaszországban több tucat közterület viseli nevét. Ezek azonban mind olyan területek, ahol nem történt próbálkozás tanításainak gyakorlatba való átültetésére. Magyarországon azonban nevének használatát közterület elnevezésére nem javasoljuk, mivel a marxizmus-leninizmus révén nagy mértékben kötődik a szovjet típusú önkényuralmi rendszerhez."

– „felszabadulás" kifejezés kapcsán
„Bár az idegen ország fegyveres erejének számító német hadsereg kiűzése és az önkényuralmi nyilaskeresztes hatalom megtörése számos civilt mentett meg a haláltól vagy közvetlen életveszélytől, más civil emberek vagy néha ugyanazok életét viszont a szovjet hadsereg, vagyis szintén egy idegen ország fegyveres ereje sodort életveszélybe vagy ölt meg. Utóbbiak hozzátartozói számára a felszabadulás kifejezés használata kegyeletsértő is lehet. A kifejezés a kommunista diktatúra egyik legfontosabb állami ünnepére, ezzel az önkényuralmi politikai rendszerre közvetlenül utal, ezért nem használható."

– Május 1. esetében pedig:
„1891-ben a II. Internacionálé … nyilvánította hivatalosan ünnepnappá május 1-jét. Elsősorban szociáldemokrata ünnep, de 1955 óta XII. Piusz pápa rendelkezése alapján katolikus ünnep is, Munkás Szent József ünnepe. Bár a kommunista diktatúra egyik kiemelt ünnepe volt, ennek ellenére ma is számos országban – így Magyarországon is – a munka ünnepe, munkaszüneti nap. A kifejezés XX. századi önkényuralmi politikai rendszerre közvetlenül nem utal, ezért használható."

A szabályozás bírói gyakorlatából említhető az az eset, amely a helyi önkormányzat és a törvényességi felügyeletet gyakorló Kormányhivatal közötti vitáról szólt. Eszerint a Kormányhivatal kifogásolta, hogy az önkormányzat annak ellenére nem változtatja meg a Fekete Lajos út elnevezést, hogy az MTA említett állásfoglalásában az szerepel, hogy az önkényuralmi rendszer védelme érdekében vesztette életét (1956-os forradalom idején, halála után több kommunista kitüntetésben is részesítették). Az önkormányzat viszont nem értett egyet az MTA állásfoglalásával, mondván abban a halálozás dátuma nem helyesen szerepel, így magára kötelezőnek nem tekinti. (Az MTA a halál időpontjával kapcsolatos vita ellenére fenntartotta korábbi véleményét.) Az első és másodfokú bíróság az önkormányzatnak adott igazat, mondván a törvényi kötelezettségének – az MTA véleményének kikérése – eleget tett. A Kúria felülvizsgálati eljárásban viszont már kötelezte az önkormányzatot a közterület átnevezésére, mivel szerinte az MTA állásfoglalása kötelező, „az önkormányzatok (mint az államszervezet részei) sem jogosultak tudományos igazságok kérdésében dönteni, nem jogosultak felülbírálni a Magyar Tudományos Akadémia tudományos álláspontját."[15]

A dolgok állását tekintve két megjegyzés kívánkozik ide. Egyrészt az Akadémia állásfoglalása jogilag is perdöntőnek tűnik. Ez abban az esetben kissé elbizonytalanító, amikor maga az állásfoglalás sem tartalmaz egyértelmű következtetést, lásd Tormay Cécile esetét. Másrészt a nevek többes jelentéstartalmát sem szabad felednünk. Noha egyedisége miatt Tormay Cécile vagy Marx Károly neve ritkábban fordul elő, s nem okoz nagyobb fejtörést, kinek állítana emléket az utcanév stb.; az olyan kevésbé egyedi esetek mit a Kúriát megjárt Fekete Lajos már sajátos helyzethez vezethet. Tegyük fel, hogy kisvárosunk szülötte (egy másik) Fekete Lajos, aki nevéhez egyetemi professzori cím majd jelentős természettudományos találmány fűződik. A tragikus hirtelenséggel elhunyt fiatal zsenire méltán büszke szülőföldje – de nevezhet-e el közterületet róla? Volt általános iskolája vagy annak alapítványa felveheti-e a nevét? Esetleg nem kissé idétlen módon minden utcanév táblához stb. egy magyarázó másik táblát kellene állítani, hogy „ez *nem az* a Fekete Lajos"…?

2.2. ÖNKÉNYURALMI JELKÉPEK „KERESKEDELMI CÉLÚ HASZNOSÍTÁSA"

A közvéleményben csak *Lex Heineken*ként megjelent ügy hátterének feltárása nem tartozik jelen dolgozat témakörébe. Az eset arra a korábban létezett visszásságra világít rá, miszerint a korábbi Btk. 269/B.§-ában foglalt jelképtilalma ugyan átfogó és kontextusfüggetlen (az oktatási, kulturális, stb. kivételekkel) büntetést irányoz elő, ám mégis közkeletű volt olyan alkalmazása az ötágú vöröscsillagnak, amelyre bün-

[15] Kfv.IV.37.374/2015/3.szám.

tető eljárás nem reagált. Idesorolható többek között egy sörmárka, egy sportszer- (cipő) és egy ásványvízmárka logója, márkajelzése is.

Az Országgyűlés elé 2017 márciusában T/14441. számon került benyújtásra az a törvényjavaslat, amely az önkényuralmi jelképek kereskedelmi célú hasznosításának tilalmáról, valamint az ezzel összefüggő egyes törvények módosításáról szól. Az iromány állapota szerint „tárgyalása lezárt"[16], azonban röviden – részletes elemzésétől eltekintve – érdemes kitérni annak konstrukciójára. (Az Európai Bizottság egyébként az uniós piac érintettsége miatt vizsgálta és nem vétózta meg a javaslatot. Mint hangsúlyozta, „elkötelezett annak biztosítása mellett, hogy a totalitárius rendszerek által elkövetett bűnök soha ne vesszenek feledésbe Európában".[17])

A törvény szerint „Tilos Magyarországon horogkeresztet, SS-jelvényt, nyilaskeresztet, sarló-kalapácsot, ötágú vöröscsillagot vagy ezeket ábrázoló jelképet (a továbbiakban: önkényuralmi jelkép) haszonszerzés céljából a) felhasználni, b) megjeleníteni vagy c) önkényuralmi jelképpel ellátott árut vagy szolgáltatást értékesíteni. A tilalom nem vonatkozik az ismeretterjesztő, oktatási, tudományos, az önkényuralmi jelképekhez kötődő történelmi eseményeket ábrázoló művészeti célú, valamint a történelem, illetve a jelenkor eseményeiről szóló tájékoztatás céljából történő felhasználás, megjelenítés vagy értékesítés esetére." A 2. § értelmében egyébként a Kormány egyedi határozatával — teljes vagy részleges — felmentést adhat a tilalom alól. A törvény bevezette volna a Büntető törvénykönyvbe is (335.§ [2] bekezdéseként) az idézett tényállást, és két évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegetné. A törvényjavaslat indokolása megemlíti, hogy az Országgyűlés a Vajnai-ügy és 4/2013 . (II.21 .) AB határozat) nyomán volt kénytelen megváltoztatni a büntetőjogi fenyegetésen, de „Semmi sem szabályozza azonban azt a jelenséget, hogy az önkényuralmi jelképek kereskedelmi célból történő megjelenítése, és ezáltal lopakodó társadalmi elfogadtatása egyfajta legitimációját jelenti a diktatúrák korábbi szimbólumrendszereinek. Ez ugyanakkor nem kívánatos, sőt, kifejezetten káros a kollektív társadalmi emlékezet szempontjából. … [a szankcionálással ez ellen kíván fellépni a jogalkotó] a közrend és közerkölcs védelme érdekében is."[18]

A kereskedelmi forgalomban található vörös csillaggal kapcsolatban emellett bírósági eljárás is indult. 2017-ben a felperes indítványában „magyar nemzetiségűnek vallotta magát, hivatkozása szerint az alperes által használt ötágú vörös csillag a kommunista diktatúra jelképe volt, amely a magyar nemzet egészének súlyos traumát okozott. Felperes álláspontja szerint az önkényuralmi jelkép kereskedelmi

[16] http://www.parlament.hu/folyamatban-levo-torvenyjavaslatok?p_auth=BoApEnpI&p_p_id=-pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=-normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&_pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcplsql%2Fogy_irom.irom_adat%3Fp_ckl%3D40%26p_izon%3D14441

[17] https://www.bruxinfo.hu/cikk/20170619-heineken-torveny-probaja-az-ivas

[18] http://www.parlament.hu/irom40/14441/14441.pdf

felhasználása is sérelmes. Felperes hivatkozása szerint családja és maga is a kommunizmus üldözöttje, a rendszerváltás óta küzd az áldozatok emlékének megőrzéséért és a diktatúra szimbólumainak közéletből való kiűzéséért. Azért csak 2017 márciusában indított pert, mert a vörös csillag kereskedelmi használatát tiltó törvénytervezetről szóló közéleti viták során jutott a felperes tudomására az, hogy a Heineken is ezt a szimbólumot használja." A felperes mind az előző, mind az új Ptk. személyiségvédelmi rendelkezését (84.§ illetve 2:54.§) megjelölte keresete jogalapjául. Az ügyben eljáró első- és másodfokú bíróság egyaránt nagy jelentőséget tulajdonított az alkalmazandó jogszabálynak. Mivel a jogsértés már 1992-ben elkezdődött (az adott sör hazai gyártásának és forgalmazásának kezdete), a régi Ptk.-t vélték alkalmazandónak. Az új Ptk. szabálya a már fentebb is említett közösséghez tartozással kapcsolatban érdekes fejlemény volna témánk szempontjából – a bíróság azonban ezt röviden elvarrja azzal, hogy személyes érintettségét a felperes nem tudta igazolni. Erőteljes érvelést tartalmaz ugyanakkor az elsőfokú ítélet a jelképpel kapcsolatosan:

> „A bíróság álláspontja szerint az ötágú vörös csillag alkalmazásának jogsértő jellege más megítélés alá esne akkor, ha az politikai jelentéstartalmat kapna, akár csak áttételes módon, de kapcsolatba lenne hozható a kommunista önkényuralommal. Ebben az esetben egy ilyen jelkép valóban sérelmes lenne az önkényuralmat elszenvedő/elszenvedett közösségre. Ennek hiányában azonban a Heineken által használt ötágú vörös csillag alkalmazása sérelmet nem valósít meg.
> A bíróság megjegyzi, hogy a peres felek által hivatkozott, az önkényuralmi jelképekkel, azok használatával kapcsolatos határozatok (14/200. (V.12.) AB határozat, a 4/2013. (II.21.) AB határozat, az Emberi Jogok Európai Bíróságának Vajnai kontra Magyarország perében hozott döntése, az Emberi Jogok Európai Bíróságának Fáber kontra Magyarország perében hozott döntése) a perbeli tényállás megítélése szempontjából nem bírnak jelentőséggel. A hivatkozott döntések ugyanis az önkényuralmi jelkép alkalmazásának büntetőjogi következményeivel foglalkoznak, amely alapvetően másfajta jogi megközelítést jelent a Ptk.-ban szabályozott személyiségi jogsértésekhez képest. Ugyanakkor a Heineken termékein megjelenő ötágú vörös csillag nem tartozik a véleménynyilvánításhoz való jog körébe sem, hiszen *nem merült fel olyan körülmény, amely alapján megállapítható lenne az, hogy az alperes vagy a Heineken cég az ötágú vörös csillag használatával bármiről, bármilyen véleményt akart volna kifejezni*: az általuk alkalmazott jelkép nem minősül véleménynyilvánításnak, éppen ezáltal marad politikailag semleges tartalmú, s ezért nem azonosítható a felperes által hivatkozott önkényuralmi jelképpel." [kiemelés az eredetiben, S. P.][19]

[19] Győri Törvényszék P.20.112/2018/8. szám.

A bíróság tehát magáévá tette – a büntetőjogi vonatkozások mellőzésével is – azt a nézőpontot, hogy az önkényuralmi jelképek használatának többféle kontextusa létezhet, mint jelkép használható úgy is, hogy az ne legyen összekapcsolható se önkényuralmi rendszerrel, se pedig az áldozatok/leszármazók méltóságával.

3. Zárszó

Az önkényuralmi rendszerek szimbólumaival és azok tilalmával kapcsolatos jogi eszközök kapcsán áttekintésünk a következő tanulságokkal szolgál.

Hazánkban az önkényuralmi rendszerekről való gondolkodás politikai jelentősége nem kopott a rendszerváltások óta. A társadalmi jelenségek (szélsőséges mozgalmak stb.) miatt erre valószínűleg még sokat kell várni. Egy ilyen környezetben – és ez valószínűleg egész Európára érthető – a jogrendszerből sem tűnik el a jelenlegi demokratikus rendszerek visszarendeződéstől vagy negatív hagyományőrzéstől való védelmének célja. A jogi eszközök nagyrészt igénybe vehetők a szélsőséges megnyilvánulásokkal szemben, amelynek szükségességi tesztje igazolható a köznyugalom és a méltóságvédelem értékeivel egyaránt. A totalitárius rendszerek különféle szimbólumai is szankcionálhatóak, amennyiben (bizonyítékként vagy elkövetési) eszközként megjelennek ebben az extremitásban.

Érdekesebb a megítélése azoknak a törvényi rendelkezéseknek, amelyek explicit jelképeket neveznek meg, s tiltanak be. Ezek a rendelkezések ugyanis egy olyan interpretációs kihívást teremtenek, amelyben jelentőséggel bírhat a történelmi múlthoz és a társadalmi kollektív tudathoz való viszonyulás: nem csupán az egyéni jogsérelem igényel alátámasztást, de az is, hogy az adott jelkép dekódolása egyértelmű. A jelképek dekódolásához a nemzeti jogrendszerek és bírósági gyakorlat részben adalékokkal szolgálhatnak. Az önkényuralmi rendszerek által kisajátított jelképeknek sajátos múltja, vagy párhuzamosan továbbélő jelentéstartalma lehet; ezek szerint különbséget is tehetünk közöttük (pl. a vörös csillaggal szemben a sarló-kalapács kevesebb etimológiai értelmezési síkot rejt magában). Továbbra is bírói mérlegelés tárgya lehet a jelképhasználat társadalomra veszélyességének, az adott kommunikációs (szimbólumhasználati) kontextus megítélése. Az mindenesetre érezhető a legtöbb bírói érvelésből, hogy amennyiben a véleménynyilvánítás kiemelt szabadságával szemben itt megfelelő súlyú társadalmi szükségletet kell igazolni, az a történelem előrehaladásával, az idő múlásával egyre nehezebb lesz.

Észrevételek a közvetlen demokráciáról a klasszikus (görög-római) antikvitásban

HAMZA GÁBOR

1. A közvetlen, direkt demokrácia ideája nem tartozik korunk vívmányai közé. Megvalósításának lehetősége már felmerült az Amerikai Egyesült Államok (USA) alkotmányának előkészítése során és a francia forradalom idején egyaránt. Az állambölcselet jeles képviselői és filozófusok egyaránt foglalkoztak realizálásának lehetőségével. Nem beszélhetünk azonban egyfajta egyenes vonalú fejlődésről, aminek oka döntően az, hogy ez az intézmény, illetve annak fogalma több forrásra nyúlik vissza. A közvetlen demokrácia nem volt – tegyük hozzá, hogy ma sem – független a mindenkori gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoktól, azok alakulásától. Ebben az összefüggésben utalnunk kell arra, hogy az antik Hellászban a szofisták már Platón és Arisztotelész előtt nem egyszer komoly kritikával illetik a hellén városállamok (*poleis*) struktúráját és működését.

A sztoikus bölcselet kiemelkedő római képviselője, Marcus Tullius Cicero az emberek (*homines*) természetüknél fogva létező egyenlőségét hirdeti. Lucius Annaeus Seneca a rabszolgaságot (*servitus*) az emberi önkénnyel hozza összefüggésbe, arra vezeti vissza. Az emberi önkényre épülő állam (*polis* illetve *res publica*) – modern, a klasszikus, görög-római antikvitást tekintve anakronisztikusan ható kifejezést használva – „diszfunkciója" mérséklése vagy egyenesen megszüntetése egyik lehetséges eszközének tekintették a közvetlen demokráciát, illetve annak intézményrendszerét.

2. Ma már – tegyük hozzá, hogy sajnálatos módon – kevéssé ismert, hogy a XX. század elején Daniel De Leon (1852–1914), az Amerikai Egyesült Államokban (USA) élő forradalmi szocialista, a *Socialist Labour Party* megalapítója, 1902-ben egy munkásgyűlésen tartott beszédében a római állami-politikai mechanizmus életre keltésének, aktualizálásának szükségességét hangsúlyozta. Ennek a „desideratum"-nak a megfogalmazásában kiemelkedő, sőt egyenesen döntő szerepet kapott a rómaiaknál ismert néptribunátus (*tribunicia potestas*, *tribunatus plebis*) intézménye, amelyet Daniel De Leon kora, a XX. század számára is kiemelkedő jelentőségűnek, sőt egyenesen aktuálisnak tartott.

3. A klasszikus (görög-római) antikvitás kultusza különösen nagy szerephez jutott már a francia forradalom idején, tehát egy jó évszázaddal Daniel De Leon nagy visszhangot kiváltó* Egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja,

Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, email: gabor.hamza@ajk.elte.hu

beszédének elhangzása előtt. Utalnunk kell arra, hogy már évszázadokkal korábban, például már Niccolo Machiavelli (1469–1527) munkáiban, így például a *Discorsi sopra la prima decade di Tito Livió*ban is nemegyszer lehet találkozni a görög-római antikvitás politikai struktúrájának aktualizálására irányuló kísérlettel. Ugyanez vonatkozik a nápolyi filozófus, Giambattista Vico (1668–1744) munkáira, aki legjelentősebb művében, a történetfilozófiai kérdéseket vizsgáló *Principi di Scienza Nuová*ban (l725) foglalkozik a néptribunátussal.[1] De utalhatunk Pennsylvania állam 1776-ban elfogadott alkotmányára is, amely ismeri a *Council of Censors* intézményét, ami kétségtelen módon a klasszikus, elsősorban a görög (hellén) antikvitásban ismert és meghonosodott állami-politikai intézmények hatására utaló tény.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy önálló elemzés tárgyát képezhetné a görög-római antikvitás kontinuitásának problémája. Ebben a vonatkozásban Dopsch, Hübinger, Graf, Böhner, Suerbaum, Jones, Anderson és Lot elemzései jelentősek. Nem is egyszer ugyancsak inadekvát kép formálódik, alakul ki a klasszikus, görög-római antikvitás egy-egy intézményéről, politikai kategóriájáról, amelyre talán a legélesebben a jeles lipcsei római jogász Heinrich Siber (1970–1951) mutat rá ma is alapműnek számító munkájában.[2] A lipcsei romanista Theodor Mommsen (1817–1903) követőjének számít a római állam alkotmányjogának bemutatása során.[3]

4. Különösen gazdag a szekunderirodalom a demokrácia fogalma, kategóriája továbbélésének tekintetében. A római közjog (*ius publicum*) aktuális vonatkozásait nem egy szerző hangsúlyozza, így például Johann Kaspar Bluntschli (1808–1881). Ugyanakkor egyfajta „*crux interpretum*" a szuverenitás antik, elsősorban római előzményeinek helyes értelmezése.

Ebben a vonatkozásban nézetünk szerint fontos, sőt egyenesen szükséges az ún. liberális konzervatív organikus jog- és államtan elkötelezett hívének számító Bluntschli és az államjogi pozitivizmust (is) a közjog tudományos feldolgozásához feltétlenül szükségesnek tartó Georg Jellinek (1851–1911) képviselte álláspont lényegi, diametrális eltérésére utalni.

5. A klasszikus antikvitásra visszanyúló, az abban koncipiált és nemegyszer megvalósított intézmények, konstrukciók továbbélése, aktuális jelentősége elemzése körében nem lenne helyes megfeledkezni néhány igen súlyos horderejű értelmezési problémáról sem. Így például vitatott az ún. vétójog, amelynek kapcsán Appianos

[1] Giambattista Vico a néhány évvel korábban, 1720-ban publikált *De universi juris uno principio et fine uno* című, ugyancsak alapvető jelentőségű jogfilozófiai művében a néptribunátus kérdésével még nem foglalkozik.

[2] Ld. H. Siber: *Zur Entwicklung der römischen Prinzipatsverfassung.* Leipzig, 1933. és uő: *Römisches Verfassungsrecht in geschichtlicher Entwicklung.* Lahr, 1952.

[3] Ld. F. Behne: *Heinrich Siber und das Römische Staatsrecht von Theodor Mommsen. Ein Beitrag zur Rezeptionsgeschichte Mommsens im 20. Jahrhundert.* Hildesheim, 1999.

(B.C.III.50.) joggal írja, hogy *„semper autem in magistratibus potior est vetantis auctoritas”*.[4] Az *intercessio*, azaz a vétó intézménye a Kr. e. VI. században honosodott meg Rómában. Az *intercessio* révén volt módjuk a tribunusoknak arra, hogy felléphessenek a plebs érdekeinek védelmében. Bár a tribunusi vétó nem tudta megakadályozni, hogy a szenátus elfogadjon egy törvényt, a törvény (*lex*) hatálybalépését azonban meghiúsíthatta. A tribunusok elérhették a vétójog révén, hogy egy törvényjavaslat ne kerülhessen a *concilium plebis* elé. A consulok szintén rendelkeztek vétójoggal. Hangsúlyoznunk kell, hogy az *intercessio* jogával bármelyik consul élhetett, ha nem consensus az adott kérdésben. A vétó alapvető eleme volt annak a római köztársasági nézetnek, mely szerint az állam feladata az állam zavartalan működésének biztosítása. A rómaiak elismerték az állami tisztségviselők és intézmények hatalma korlátozásának szükségességét a – modern kifejezéssel élve – a közjó (*bonum publicum*) biztosítása érdekében.

Utalnunk kell ebben az összefüggésben továbbá az állam (*res publica*) fogalmának igencsak eltérő interpretálására az antik szerzőknél. Az újkorban sem ugyanaz az állam jelentése például Jean Jacques Rousseau-nál vagy a XIX. századi német Történeti Jogi Iskola (*Historische Rechtsschule*) képviselőinél.[5]

6. Nézetünk szerint ma is különös figyelmet érdemel a Theodor Mommsen-féle koncepció. Ugyancsak figyelmet érdemel a XIX. század kiemelkedő, a szakirodalomban azonban csak csekély mértékben figyelembe vett Giandomenico Romagnosi (1761–1835) teóriája. Az *Istituzioni di civile Filosofia, ossia, di Giurisprudenza teorica* című, a maga korában kétségtelenül jelentős visszhangra találó munka szerzője az ún. *„avvogaria”* konstrukciójában véli megvalósítandónak a rousseau-i, a római hagyományokban gyökerező konstrukcióját, a *„tribunat”*-ot. Ennek alapját döntően az a végső soron Machiavellire visszanyúló nézet képezi, mely az „igazi”, „valódi” szabadságot az ún. *„volonté générale”*-lal, a köz akaratával azonosítja, pontosabban abban véli felfedezni. Kétségtelen ebben az esetben is a római hagyományra való támaszkodás.

Theodor Mommsen koncepciójának szinte teljes mértékű követése jellemzi Niccolini munkáját.[6] Theodor Mommsent természetesen más szerzők is, így például az olasz irodalomban F. Stella Maranca[7], nagy figyelemmel kísérik.

[4] Görög eredetiben: *„eszti de en toisz arkhouszi o kolüon oei dünatoterosz“*. Vö. F. Stella Maranca: *Il tribunato della plebe.* Lanciano, 1901. 87. o. „ … a magistratusoknál azonban mindig hatalmasabb a vétózó tekintélye (auctoritasa). (H.G. ford.)

[5] A cicerói államfogalmat illetően ld. Hamza G.: Cicero *De re publicá*-ja és az antik állambölcselet. In: Cicero: Az állam. Budapest, 2007. 7–56. o. és uő: L'«optimus status civitatis» di Cicerone e la sua tradizione nel pensiero politico. In: Tradizione romanistica e Costituzione. « Cinquanta anni della Corte Costituzionale della Repubblica Italiana ». vol. II. Napoli, 2006. 1455–1468. o.

[6] C. Niccolini: *Il tribunato della plebe.* Milano, 1932.

[7] Ld. Stella Maranca: id. mű passim.

7. Részletes elemzést igényel a porosz történész és diplomata Barthold Georg Niebuhr (1776–1831) nevéhez kapcsolódó teória. Ennek az elméletnek a tengelyét az képezi, hogy a *tribunicia potestas,* a néptribunusi hatalom alapja a patríciusok és a plebejusok közötti megegyezés, a *foedus*. A Niebuhr nevéhez fűződő koncepció továbbélésének kérdése természetesen önálló elemzés tárgya lehetne. Igen lényeges kérdés továbbá a *tribunicia potestas* tartalmának elemzése. Ebben a vonatkozásban utalnunk kell a Mommsen-féle teóriára, mely szerint az lényegét tekintve magistrátusi hatalmat jelentene.

Másképpen vélekedik Herzog, akinek az az álláspontja, hogy a néptribunusi hatalom a magistrátusi hatalom elemei mellett a senatori hatalom elemeit is magában foglalja. A néptribunatus „*sanctissimus magistratus*" (Cicero, pro Sext. 25 és Dyon. IV.22. [„*hierotate archê*"]). További problémát jelent nézetünk szerint az *intercessio* kérdése. Ebben az összefüggésben az *intercessio* és a *ius agendi cum plebe* kapcsolata igényel önálló vizsgálatot. Részletes elemzésre tarthat számot az ismert Livius-hely[8].

8. Ugyancsak átfogó analízis tárgyát kell képeznie a közvetlen demokrácia vonatkozásában az ún. negatív hatalom sokat vitatott problémakörének. A negatív hatalom megfogalmazásában a döntő szerep kétségtelenül Maximilien de Robespierre-t és Rousseau-t illeti. Itt utalunk arra, hogy a rousseau-i népszuverenitás gondolatának előzményei egyértelműen a jezsuita szerzetes, Juan De Mariana (1536–1623) zsarnokölést igazoló elméletével kapcsolatosak.[9]

Juan De Mariana a *De rege et regis institutione* című művének egyik fejezetében egyenesen arról ír, hogy az uralkodó (*monarcha*) felelősségre vonható azért, ha az államot tönkreteszi vagy az állam polgárainak életét megkeseríti, s ezért életével is fizethet. Példa számára III. Henrik francia király 1589-ben bekövetkezett meggyilkolása St. Cloud-ban. A katolikus egyház és a jezsuita rend Juan de Mariana tanát elveti, aminek oka az, hogy a jezsuitákat vádolják, illetve teszik felelőssé IV. Henrik francia király meggyilkolásáért.[10]

9. Luis de Molina (1535–1600), aki a zsarnokölés extrém apologétája, a népszuverenitás elméletét valójában az ellenreformáció szuverénellenes fegyvereként dolgozza ki. Francisco de Vitoria, nagyhatású *Relectio de potestate civili* című művében az emberi jogok egyik első megfogalmazójának tekinthető. Juan de Marianával és Luiz de Molinával ellentétben nem foglalkozik a zsarnokölés jogossá-

[8] „*Tribuni, ut fere semper reguntur a multitudine magis quam regunt.*" (3,71,5.) „*A tribunusok általában követték a tömeg szavát, ahelyett, hogy irányították volna..*" (Kiss Ferencné ford.) In Livius A római nép története a város alapításától. Budapest, 1982. 290. o.

[9] Ld. Juan de Mariana: *De rege et de regis institutione,* libri III. Toledo, 1599.

[10] Ld. E. Michael: *Die Jesuiten und der Tyrannenmord.* Zeitschrift für Katholische Theologie, 1892. 34 skk. o. és H. Reusch: *Beiträge zur Geschichte des Jesuitenordens. Die Lehre vom Tyrannenmorde.* Tübingen, 1894.

gának kérdésével.[11] Ilyen értelemben elméletileg a demokráciáért való lelkesedés valószínűleg igen csekély szerepet játszik.

Ennek a megállapításnak az érvényességét nem érinti az a körülmény, hogy maga Robespierre egyik művében sem használja ezt a terminus technicust. Ez lényegében azzal magyarázható — miként erre az irodalomban a jeles olasz romanista, Pierangelo Catalano mutat rá[12] —, hogy a francia forradalom nagy ideológusa, akire ebben a vonatkozásban Machiavelli van nagy hatással, nem dolgozza ki részletekbe menően a tribunátus ideáját.[13] A zsarnokölés teóriájának hívei, az ún. monarchomachosok sokat merítenek François Hotman [Hotomannus] (1524–1590)[14] *Francogalliá*jából[15], melyben a szerző azt törekszik bizonyítani, hogy Franciaországban a királyi hatalom már a gallok óta folyamatosan korlátozott.[16]

10. A negatív hatalom vonatkozásában a filozófus Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) érdeme az átfogó, elméleti igényű kidolgozás[17]. Ő állítja ugyanis élesen szembe a *Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre* című munkájában[18] az *absolut positive Macht* („abszolút pozitív hatalom") fogalmát az *absolut negative Macht* („abszolút negatív hatalom") kategóriájával. Ebben a vonatkozásban nem érdektelen utaltunk arra, hogy Fichte Németországban az első, aki fellép a munkához való jog (*Recht auf Arbeit*) érdekében.

Johann Gottlieb Fichte a természetjogból (*Naturrecht*) kísérli meg levezetni az ember állammal szemben fennálló jogi igényét az élethez és a munkához. Nézete szerint az állam köteles polgárainak munkát biztosítani. Fichte összekapcsolja továbbá a munkát a tulajdonszerzéssel.[19] Rousseau-nál a *droit négatif* és a *pouvoir né-*

[11] Ld. I. Trujillo Pérez: *Alle origini dei diritti dell'uomo.* Rivista internazionale di filosofia del diritto (IV serie) 74 (1997) 81 skk o. Vö. még: F. Titos Lomas: *La filosofia política y juridica de Francisco de Vitoria*. Córdova, 1993. 51 skk. o.

[12] Ld. P. Catalano: *Diritti di libertà e potere negativo.* In: Studi in onore C. Esposito, Milano, 1969.

[13] Ld. P. Catalano: *Tribunato e resistenza.* Torino, 1971.

[14] Hotman igen széleskörű tudományos munkásságára nézve lásd Hamza G.: *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*. Budapest, 1998. 28. és 30–31. o.

[15] Hotman e munkája, mely a politikatudomány egyik klasszikusának számít, 1573-ban latin nyelven jelent meg. 1574-ben franciául is kiadásra került. Angol fordításban évszázadokkal később, 1972-ben jelent meg.

[16] Hotman így fogalmaz: „Ceux qui étaient appellés à la couronne de France étaient élus pour être rois sous certaines lois et conditions qui leur étaient limités". F. Hotman: *Francogallia*, 69. o. Idézi: C. Collot: *L' école doctrinale de droit public de Pont-à-Mousson*. Paris, 1965.

[17] Itt utalunk arra, hogy Fichte állam (birodalom) koncepciója is nagy hatással volt a német politikai és jogi gondolkodásra. Ld. G. Hamza: *Die Idee des „Dritten Reichs" im deutschen philosophischen und politischen Denken des 20. Jahrhunderts*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Germ. Abt.) 118 (2001) 324. o.

[18] I. Teil Jena-Leipzig, 1796.

[19] Ld. J. G. Fichte: *Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre*. I-II. Teil, Jena-Leipzig, 1796, uő.: *Der geschlossene Handelsstaat*, Jena, 1809 és uő.: *Beitrag zur Berichtigung der Urteile des Publikums über die französische Revolution*, Bern, 1844. Vö. H. Schambeck: *Bild und Recht*

gatif csak egyszerűen generikus értelemben szerepelnek. Az *absolut positive Macht*ot a kormány hatalma képezi. Az *absolut negative Macht* megjelenési formája a német filozófus szerint az ún. *Ephorat* volna, amely azonban a rómaiaknál ismert *tribunatus plebis* formájában jelentkezik legkorábban.

11. A jogtudósok körében Johannes Althusius (1557/63–1638), a híres, Európa-szerte komoly tekintélynek örvendő herborni kálvinista főiskola római jogász professzora tulajdonít aktuális jelentőséget az *ephoratus* intézményének, amire az irodalomban elsősorban Hofmann utal. Althusius az 1603-ban kiadott, a politikát mint önálló elméleti tudomány megalapozni törekvő *Politica methodice digesta atque exemplis sacris et profanis illustrata* című művében, melynek kiemelkedő jelentőségét Otto von Gierke (1841–1921), 1882-ben publikált híres művében méltatja,[20] az *ephoros*okról így ír: „*Ephori sunt, quibus populi in corpus politicam consociati consensu demondata est summa Reip. seu universalis consociationis ut repraesentantes eandem… potestate & jure illius utantur in magistratu summo constinendo, eoque ope, consilio, in negotiis corporis consociati, juvando… et eodem intra limites officii continendo, et denique in providendo et curando omnibus modis, re Resp. quid detrimenti capiat privatis studiis, odiis, fato omissione vel cessatione summi magistratus…*". (18, 48).

A továbbiakban Althusius így folytatja: „*Jus hoc, quod diximus ephoros habere tanquam ephoros, in imperii… administratione, longe differt ab illo jure, quod hi habent in provinciarum et locorum certorum possessione, tanquam Duces, principes, comitesve certae regionis, vel provinciae*" (18, 90).

Althusius nézete szerint a korlátozott hatalom, a *potestas limitata* egy olyan intézmény létesítését kívánja, amelynek hatáskörébe tartozik a korlátozott hatalom betartásának ellenőrzése. Az *ephoros*ok (*patricii, seniores*) a népnek azok a választott képviselői, akik a nép (*populus*) jogait a *summus magistratus*szal szemben védelmezik. Az *ephoros*ok igen széles jogkörrel, hatalommal rendelkeznek, mely az ellenőrzési funkció megvalósításának szükséges feltétele.

12. Igen tanulságos az, hogy az *ephoros*i testület tényleges szerepének kérdésében mennyire eltérő nézetek alakulnak ki. Rousseau ideája alapján az *ephoros*ok a kollektív ellenállási jog (*ius resistendi*) intézményes formáját jelentik, míg a *sansculot*ok szemében ugyanez a testület a nekik nem tetsző képviselők hivataltól való megfosztásának grémiuma. Az angolszász doktrínában Sir William Blackstone (1723–1780)

---

des Menschen in der Europäischen Sozialcharta. In: Festschrift für H. Schmitz. II. vol. Wien-München, 1967. 225. o.

[20] Ld. E. Reibstein: *Johannes Althusius als Fortsetzer der Schule von Salamanca. Untersuchungen zur Ideengeschichte des Rechtsstaates und zur altprotestantischen Naturrechtslehre.* Karlsruhe, 1955. és P. J. Winters: *Die »Politik« des Johannes Althusius und ihre zeitgenössischen Quellen. Zur Grundlegung der politischen Wissenschaft im 16. und im beginnenden 17. Jahrhundert*. Freiburg im Breisgau, 1963. Az irodalomból Althusius-ra nézve ld. K.-W. Dahm – W. Krawietz – D. Wyduckel (Hrsg.): *Politische Theorie des Johannes Althusius*. Berlin, 1988.

az, aki a *Commentaries on the Laws of England* (1765–1770) című négykötetes művében a negatív hatalom *(negative power)* kategóriáját az egyes hatalmi ágak egyensúlyának, modern kifejezést használva *balance of powers* mechanizmusa vonatkozásában használja.[21]

Blackstone az angol király hatalmát a római tribunusok hatalmával hasonlítja össze, mindkét esetben a hatalom egyensúly jellegét kiemelve. Az Amerikai Egyesült Államokban (USA) J. C. Calhoun foglalkozik elsőként a negatív hatalom problémájával. A nagy tekintélynek örvendő amerikai történésznél a negatív hatalom a rómaiaknál ismert *tribunicia potestas* (*tribunitial power*) formájában jelentkezik.

13. Mommsennél lényeges koncepcionális eltérés mutatható ki a *Römische Geschichte* és a *Römisches Staatsrecht* között. Tekintélyes olasz szerzők, ókortörténészek és római jogászok, így Stella Maranca, Pais, Niccolini és Bonfante néptribunátusra vonatkozó nézetei szintén figyelmet érdemlőek. Ugyancsak lényegesek a *tribunicia potestas* és a forrásértelmezés kapcsolatának kérdései. Nem elhanyagolható a tribunusi hatalom nyelvi és intézményi elemeinek vizsgálata sem. Ebben az összefüggésben utalnunk kell az ismert Pomponius-forráshelyre.[22]

14. A *plebs-plebitas* kérdésnek elemzése körében a hellén politikai gondolkodás római hatásainak esetleges párhuzamai kapnak fontos szerepet[23]. A történetíró Polybiosnál is szereplő *demos*-fogalom nem tekinthető a *populus Romanus Quirites* történelmi realitása adekvát terminus technicusának. Az igen széles körű forrásanyag alapját célszerű elemezni a *plebs-plebitas* fogalompárral szoros kapcsolatban lévő kategóriákat (így a *sacrosanctitas*t, a *potestas*t, az *auctoritas*t, az *auspicia*t stb.). A *patres* fogalom többjelentésű kategória jellege és a *populus* szociális rétegződése ugyancsak elemzésre váró kérdés.

A *patres-patricii* kategóriának a *populus*szal való tendenciajellegű azonosítása is figyelmet érdemlő tény. A *plebs* kifejezés osi jelentésével kapcsolatban elsősorban Devoto és Benveniste fejtegetései jelentősek számunkra. A *plebs* kifejezés is többjelentésű, minek következtében ez a terminus technicus többféleképpen is értelmezhető. Nem csekély az eltérés a *plebs* kifejezés „hivatalos" és „vulgáris" használata kö-

[21] William Blackstone jelentőségére nézve az angol jogtudományban ld. Hamza G.: *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Budapest, 2002. 186. o.

[22] D. 1,2,2,20.: „ *Körülbelül a királyok elűzése utáni 17. évben, ugyanabban az időben, amikor a plebejusok szétváltak a patriciusoktól, a plebs a Szent Hegyen való tartózkodásuk ideje alatt létrehozta a néptribunus intézményét, akik a plebejusi magistratusok lettek. Azért nevezték őket tribunusoknak, mert egykor a népet három részre osztották, és minden egyes részből választottak néptribunusokat, vagy, mert a tribusok választották őket szavazatukkal.*" (H. G. ford.)

[23] A plebs fogalmára és politikai (állami) szervezeteire nézve ld. Földi A. – Hamza G.: *A római jog története és institúciói*. 22. átdolg. és bőv. kiadás. Budapest, 2018. 17., 22., 25., 25sk. o.

zött. A néptribunusok által javasolt törvények („*leges tribuniciae omnes sunt maxime fautrices libertatis*") szociális tartalma szintén beható elemzést érdemel.

15. Nézetünk szerint ugyancsak elengedhetetlen a *potestas* kategóriájának vizsgálata.[24] Ezen belül a *potestas*szal kapcsolatos, igen széles skálán mozgó irodalmi állásfoglalások áttekintéseinek és értékelésének kell helyet kapnia. Kétségtelen az, hogy a *potestas* igen bizonytalan tartalmú, nehezen értelmezhető fogalom. Nem egy esetben igen nehéz különbséget tenni a *potestas* és más kategóriák (így az *imperium*, az *auctoritas*, az *auspicia* és a *ius*) között. Különösen fontos a *potestas* és a *ius prohibendi* kapcsolatának elemzése. Nézetünk szerint erősen problematikus a *tribunicia potestas maior potestas*ként való értelmezése.

A *tribunatus* intézményének utolsó megjelenésével az itáliai „jakobinusok" közvetítésével 1849-ben találkozunk Rómában, a Római Köztársaság alkotmányozó gyűlésének szervezeti rendszerének kidolgozása során május 26. és június 30. között. A közvetlen demokrácia rousseau-i elvei, illetve annak intézményei körében helyezkedik el a néptribunátus intézménye, amely kívül reked a montesquieu-i polgári-liberális képviselet, az állam mint jogi személy és a hatalmi ágak (Bibó István az „államhatalmak" kifejezést használja) elválasztása tárgyának körén.[25]

16. Ebben a terjedelmét tekintve rövid tanulmányban, áttekintésben nem lehet feladatunk annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a közvetlen demokrácia, amelynek intézményrendszeréhez a néptribunátus is tartozik, mennyiben jelent-jelenthet garanciát, védelmet a totalitárius, az önkényre épülő állam kialakulása ellen. Ennek a ma is aktualitással rendelkező, kiemelkedően fontos kérdésnek a vizsgálata a görög-római antikvitás vonatkozásában is önálló, monografikus igényű feldolgozás tárgyát kellene képeznie.

Nézetünk szerint ugyanez vonatkozik az ombudsman római jogi előzményeinek, előképének, a *defensor civitatis* elemzésére is[26]. A *defensor civitatis* intézménye[27] kap-

[24] A potestas fogalmára nézve ld. Földi A. – Hamza G.: *A római jog története és institúciói*. 22. átdolg. és bőv. kiadás. Budapest, 2018. 20. o.

[25] Ld. Bibó István „Az államhatalmak elválasztása egykor és most" címmel a Magyar Tudományos Akadémián 1947. január 13-án tartott, nagy figyelemmel kísért levelező tagi székfoglaló előadását.

[26] A *defensor civitatis*-ra nézve a szekunderirodalomból ld. J. Kuhn: *Städteverfassung des römischen Reichs*. Bd. I. Leipzig, 1864. 37skk o.; E. Chenon: *Étude historique sur le « defensor civitatis »*. Nouvelle Revue historique, XIII (1889) 321skk. és 515skk.o. és F. F. Abbott – A. C. Johnson: *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton, 1926.

[27] Számos, az ombudsmannal foglalkozó munka szerzője ennek az intézménynek a történeti előzményeire is tekintettel van. Lásd például: *The Ombudsman Citizen's Defender* (Ed. by D. C. Rowat) London, 1965.; V. Grementieri: *L'ombudsman in Europa: valutazioni comparative e prospettive*. In: L'influenza dei valori costituzionali sui sistemi giuridici contemporanei. II. t. (Ed. A. Pizzorusso – V. Varano) Milano, 1985. 1237–1245. o.; G. N. Barrie: *The Ombudsman: Governor of the Government*. The South African Law Journal. 87 (1970) 224–238. o.; I. Hochman: *El Instituto Latinoamericano del'ombudsman*. In: Ombudsman, democracia y derechos humanos, La Paz (Bolivia), 1991. 214–215 o. és

csán ezúttal csak arra kívánunk utalni, hogy I. (Flavius) Valentinianus (364–375) és Valens (364–378) (társ)császárok, társuralkodók *constitutió*ja alapján Kr. u. 364-ben került jogszabályi úton szabályozásra, előbb Illíria, majd később az egész *Imperium Romanum* területén az elsősorban az adóügyekben illetékes, azokban eljáró „antik ombudsman" intézménye.[28]

S. B. Abad Yupanqui: *El ombusman o defensor del pueblo en la constitución peruana de 1993: retos y limitaciones*. Boletin Mexicano de Derecho Comparado 29 (1996) Nueva serie 401–418. o.

[28] A múlt század utolsó évtizedében publikált irodalomból a *defensor civitatis* intézményének aktualitására nézve ld. G. Ferranti: *I difensori civici nelle esperienze europee e nel trattato di Maastricht*. Rivista di Diritto Europeo 1995. 293–311. o.

Adalékok az állam fogalmának antik római gyökereihez

FÖLDI ANDRÁS

Takács Péter professzor úr gazdag és sokoldalú jogirodalmi munkássága keretében sokat foglalkozott általános államtudományi, illetve államelméleti kérdésekkel is. Ezért a tiszteletére megjelenő ünnepi kötethez az államfogalom antik római gyökereivel kapcsolatos vizsgálódásaim szerény eredményeivel szeretnék hozzájárulni.

Az állam fogalomtörténetének bármilyen szintű kutatása értelemszerűen, premisszaként azt igényli, hogy valamiképpen, ha nem is magasabb elméleti igénnyel, kíséreljük meg az állam mibenlétének meghatározását. Elsődleges munkahipotézisként abból indulok ki, hogy államon nemcsak az államszervezet értendő, hanem az államot alkotó polgárok valamiféle szervezett közössége is, amelynek az államszervezet csak a legjobban megfogható, centrális tényezője. E premisszát – komolyabb elméleti igény nélkül – az alábbiakban megkísérlem egy fokkal bővebben kifejteni.

Az állam fogalomtörténetére irányuló vizsgálatok mögött gyakran az a misztifikációgyanús prekoncepció húzódik meg, hogy az államnak létezik egy olyan időtlen fogalma, amelynek a különböző korok tudósai egyik vagy másik aspektusát emelték ki.[1] Az újabb államtudományi irodalomban ugyanakkor elterjedt az a felfogás, amely a premodern államot egészen más minőségű entitásnak tekinti, mint a XVII. században kialakult modern államot.[2] Az efféle modern teóriák jellemző módon az

Földi András, tanszékvezető egyetemi tanár, az MTA doktora. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar. andras.foldi@gmail.com

[1] Nagyjából ez a szemlélet jellemzi G. Jellinek *Allgemeine Staatslehre* (Berlin 1914) c. tekintélyes, sokak szerint ma is irányadó művét, lásd Takács P. in Cs. Kiss L. (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya*, Bp. 2004, 170.

[2] A többségi nézetet bírálva pl. Max Weber és Carl Schmitt is úgy vélik, hogy a XVII. században kialakult modern állam nem képezi folytatását a közhatalom gyakorlásának korábban létezett formáinak, hanem merőben új képződmény. Lásd Takács: *Carl Schmitt jogtudománya* (id.), 168skk.; uő: *Államelmélet I.*, Bp. 2007, 110skk. Úgy vélem, hogy a modernista nézet eltúlozza a modern állam és a premodern államok közötti különbségeket. E. Meyer: *Römischer Staat und Staatsgedanke*, Zürich–Stuttgart 19643, 9sk. meggyőzően mutat rá arra, hogy a császárkorban a Római Birodalom messzemenően rendelkezett a modern állam jellemzőivel (államterület, fejlett önkormányzati rendszer, szilárd központi kormányzat, kitűnően működő bürokrácia, rendőrség, tűzoltóság, állami posta stb.), ráadásul évszázadokon keresztül – példátlan módon – békét, stabilitást, jólétet tudott biztosítani.

államfogalom súlypontját az államszervezetre helyezik,[3] vagy az államot merő absztrakciónak tekintik.[4] E nézetek észszerűsége éppúgy vitathatatlan, mint szembeszökő gyengeségeik is. Az állam vagyonának, az állami tulajdonnak az alanya semmiképpen sem az államhatalmat gyakorló szervek, hanem a polgárok közössége, a nép, a nemzet. Az állam érdekeiről, az államcélokról ugyanez mondható el. Hasonlóképpen egy államelnök, egy köztársasági elnök sem csupán az államszervezetet képviseli, hanem (jellemzően) az állam területén élő egész lakosságot, a népet, a nemzetet. E tekintetben a köztársaság és a nép – mint az állampolgárok közössége – szinonimák.

Ezzel az észrevétellel természetesen szembeszegezhető, hogy az állam szónak a katexochén, vagyis a modern államfogalomhoz képest még ma is létezik a régebbi jelentése. E kérdéskör elméleti boncolgatására e helyütt bizonyosan nem tudok vállalkozni, és a továbbiakban vizsgálódásaimat az államfogalom antik gyökereire korlátozom.

Arisztotelész a *Politiká*ban a *polisz*t a polgárok olyan közösségeként határozta meg, amely rendelkezik az *autarkeia* képességével.[5] Abból kiindulva, hogy ezt a definíciót az „állam" arisztotelészi koncepciójaként értékeljük,[6] megállapíthatjuk, hogy ez a koncepció az ókori görög–római gondolkodásban uralkodó államfelfogássá vált, és azóta is nagy hatást gyakorolt és gyakorol az államelméletekre.[7]

A rómaiak államfelfogását is az arisztotelészi koncepció determinálta.[8] Ha beszélhetünk a rómaiak államfogalmáról, akkor azt mondhatjuk, hogy az államot alapvetően a polgárok közösségének tekintették. A római államot mint kollektív jogalanyt – legalábbis a köztársaság korában – a római polgárok mindenekelőtt *gens*ekbe, to-

[3] Th. Mommsen: *Das römische Staatsrecht*, I3, Leipzig 1887, 6 az államszervezetet állítja előtérbe, és azon belül sem a népgyűléseket, hanem a *magistratus*okat, akik szerinte a római államiság lényegének hordozói. Az állam mint *Grundbegriff* definiálását Mommsen szándékosan kerüli, a *De re publica*-beli cicerói államdefinícióra (1, 25, 39) a *Staatsrecht*ben sehol sem hivatkozik. Az államtani irodalomban az államszervezetre helyezi a hangsúlyt pl. H. Heller, lásd Takács: *Carl Schmitt jogtudománya* (id.), 168skk.; Uő: *Államelmélet* (id.), 110skk.

[4] Egymástól eltérő alapon, de egyaránt absztrakt formában kívánják megkonstruálni az állam fogalmát pl. H. Kelsen, M. Weber és R. Smend, lásd összefoglalóan Takács: *i. m.* 168skk.; Uő: *Államelmélet* (id.), 110skk.

[5] Arisztotelész: *Politika*, 1252b. Vö. a hazai szakirodalomból Szabó M. in Bódig M.–Győrfi T.: *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei. I. Elmélettörténet*, Miskolc 2002, 51.

[6] Az ókori görög filozófusok államon alapvetően a városállamot, és nem pl. birodalmat értettek. A despotikus keleti birodalmakat ezáltal tkp. nem is tekintették államnak. Ezt a felfogást a hellenisztikus birodalmak államszervezetétől sokáig viszolygó rómaiak is magukévá tették. Lásd Meyer: *i. m.* 237; P. Biscaretti di Ruffia: *Stato (storia del diritto)*, NDI XVIII, Torino 1971, 262.

[7] Az állam mibenlétével kapcsolatos, egymástól eltérő nézetek jelentős része ma is kötődik ahhoz az arisztotelészi koncepcióhoz, amely az államot a polgárok közösségeként szemléli. Bizonyos értelemben ilyennek tekinthető Carl Schmitt államelmélete is.

[8] H. Volkmann: Res publica, *Der kleine Pauly*, IV, 1382 megállapítása szerint a cicerói *res publica*-definíciót (rep. 1, 39) konkrétabban az (arisztoteliánus) peripatetikus iskola inspirálta.

vábbá *curiá*kba, *tribus*okba és *centuriá*kba szerveződött összessége alkotta, anélkül, hogy egy-egy polgár maga is közvetlenül az állami jogalanyiság hordozója, közvetlen államalkotó tényező lett volna.[9]

Theodor Mommsen megállapítása szerint a *gens*ekbe szerveződött *populus* nevezhető a római államnak, amely a személyek nemzeti alapon való összetartozásán alapul, ha azonban az államot az államterületen érvényesülő hatalomként definiáljuk, akkor azt a rómaiaknál az *imperium*, a birodalom fogalma fedi, amely az államformától független kategória.[10]

Azt a finom különbséget, amely a *polisz* és *politeia* szavak között az ókori görög nyelvben fennállt,[11] a rómaiak nem tudták latin szavakkal teljesen visszaadni. A *polisz*nak a latin *civitas* viszonylag hű tükörképe, hiszen polgárságot, várost és államot is jelent.[12] A *politeia* jelentéseit viszont a *res publica* jelentéstartalma nem fedi teljesen. A görög *politeia* ugyanis az állam és az alkotmány mellett polgárjogot, kormányzást, köztársaságot,[13] jogállamot,[14] vegyes államformájú államot[15] és polgárságot is jelentett. E jelentések közül a *res publica* alapvetően csak az első kettőt (állam, alkotmány[16]) hordozza, további jelentései az államtan fogalomrendszerének

[9] W. Kunkel: *Römische Rechtsgeschichte*, Köln–Wien 19716, 185. M. Kaser: *Römische Rechtsgeschichte*, Göttingen 19672, 31 kiemeli, hogy eredetileg a fegyverforgatásra képes polgárok alkották a római városállamot. Valamivel óvatosabban fogalmaz Th. Mommsen: *Das römische Staatsrecht*, III, Leipzig 1887, 4. J. Gaudemet: *Institutions de l'antiquité*, Paris 19822, 354 is óvatos, de ésszerű következtetésnek tartja, hogy eredetileg a harcra alkalmas fiatal férfiak alkották a *populus*t, az idősek pedig a *senatus*t. Gaudemet: *i. m.* 355 rámutat arra, hogy a fogalom fejlődésének eredményeként Cicero korában a *populus* már elvont jogi struktúrát jelentett (vö. Cic. *rep.* 1, 25, 39), amely különbözött a görög *démosz* nem jogi fogalmától. Volkmann: *i. m.* 1383 a *démosz* és a *populus* közötti különbséget abban látja, hogy a görög poliszokban a polgárok egyenként is birtokosai a *politeiá*nak. Megjegyzi még, hogy a rómaiak a *res publica* kifejezést „ta démoszia pragmata" formában fordították görögre (a hellenisztikus korban a *ta pragmata* szó jelölte az államot). Itt gyökerezik a *pragmatica sanctio* kifejezés is. (G. Maranini–S. Basile: *Repubblica*, NDI XV (1968), 462 szerint a *res publica* görög megfelelője a *to koinon, ta koina* volt.)

[10] Mommsen: *i. m.* III, Leipzig 1887, 4. Vö. az újabb irodalomból F. Serrao: *Diritto privato, economia e società nella storia di Roma*, I, Napoli 2006, 69sk.

[11] A hazai szakirodalomban Hamza Gábor mutat rá arra, hogy a *politeia* tendenciaszerűen elválik a *polisz*tól, és intézményre utaló fogalommá válik, lásd Cicero: *Az állam* (bev. tanulm. Hamza G., ford. Hamza G., Havas L.), Bp. 20073, 56.

[12] A *polisz* és a *civitas* hasonlóságát kiemeli Gaudemet: *i. m.* 355sk. is, megállapítja továbbá, hogy a *civitas* a *regnum*mal szembeállítva köztársaságot is jelentett. Ugyanitt rámutat a *res publica* és a *civitas corpus*-jellegére.

[13] Maranini–Basile: *i. m.* 462 szerint Arisztotelész már szembeállította a monarchiát a *politeiá*kkal.

[14] Uo.

[15] Uo.

[16] A *res publica* 'alkotmány' jelentését illetően lásd D. 50, 15, 1, 2.

inkább a perifériájához tartoznak (pl. közügy, közdolog[17]), 'köztársaság' jelentése pedig kései és kivételes.[18]

Mégis a hasonlóság a domináns. A görög *polisz* és *politeia* szavak dualizmusának megfelelő a rómaiaknál a *civitas* és a *res publica* hasonló jelentéstartalmú dualizmusa.

A római állam hivatalos elnevezése az antik római államkoncepciónak megfelelően nem *res publica*, de nem is pl. *civitas*,[19] hanem *populus Romanus*,[20] vagy ünnepélyesebben *senatus populusque Romanus*.[21] Ekként az állami tisztségviselőket *magistratus populi Romani*nak,[22] a provinciákat (a császárkorban csak az ún. szenátusi provinciákat) *provinciae populi Romani*nak nevezték.[23] Ezzel összefüggésben a római jog alapvetően nem a római állam területén, hanem a római polgárokra nézve volt hatályos, elnevezése ezért nem *ius Romanum*, hanem *ius Quiritium* vagy *ius civile*, esetleg *ius civile Romanorum*.

A *populus Romanus* mint hivatalos államfogalom mellett ismertek a rómaiak egy elvont (ill. még inkább elvont[24]), erősen jogászi, egyszersmind objektívebb színezetű, ám szemantikailag meglehetősen diffúz államfogalmat is, ez a *res publica*.[25] Mint Ernst Meyer svájci történész megjegyzi, a görög *politeia*-koncepcióhoz képest a Cicero által *res populi*ként jellemzett *res publica* elvontabb fogalom: nem azonos magával a római néppel, hanem a nép ügye, pontosabban: „die Gesamtheit der Angelegenheiten und Interessen des gesamten Volkes".[26]

[17] A *res publica* 'közügy' jelentését illetően lásd pl. D. 50, 3, 1 pr.; D. 50, 5, 4. A *res publica*, főként pluralisban, állami tulajdonban álló dolgokat is jelentett (lásd pl. Gai. 2, 10). Lásd még a *res publica* jelentéseihez W. Suerbaum: *Vom antiken zum frühmittelalterlichen Staatsbegriff*, Münster 19773, 124; Volkmann: *i. m.* 1381.

[18] Lásd erre nézve lásd az alább írottakat.

[19] Az államot mint a polgárok közösségét a rómaiak *civitas*nak nevezték.

[20] P. Catalano: *Populus Romanus Quirites*, Torino 1974, 97skk. rámutat arra, hogy a polgárok közösségének legősibb elnevezése a *populus Romanus Quirites* volt (lásd pl. Gell. 1, 12, 14). Ezen, *asyndeton*nak tűnő kifejezést Mommsen: *i. m.* III, 6 akként magyarázza, hogy a *populus Romanus* mellett megemlítették az egyes polgárokat is. Lásd még a *populus Romanus Quirites* problémához Zlinszky J.: *Állam és jog az ősi Rómában*, Bp. 1996, 89sk.; Uő: *Ius publicum*, Bp. 1994, 30skk.

[21] Catalano: *i. m.* 99 rámutat arra, hogy a *senatus populusque Romanus* formula eredeti alakja a *populus senatusque Romanus* volt.

[22] Lásd pl. Gai. 1, 6; 2, 24.

[23] Lásd pl. Gai. 2, 21. Gaius itt a szenátusi *(provinciae populi Romani)* és a császári provinciákról *(provinciae Caesaris)* beszél. Minthogy a történészek által szenátusinak nevezett provinciákat maguk a rómaiak a „római nép tartományainak" nevezték, az „állami provincia" fordítás sem lenne helytelen.

[24] Vö. Gaudemet: *i. m.* 355.

[25] A *populus* és a *res publica* közötti fogalmi különbséghez lásd Volkmann: *i. m.* 1381; Gaudemet: *i. m.* 355sk.

[26] Meyer: *i. m.* 251. Ez az értelmezés egyes szövegeknél bizonyára megállja a helyét, de túl mesterkéltnek tűnik, és egyébként sem valószínű, hogy a rómaiak gondolkodásában a *res publica* akár mesterkélt, akár nem mesterkélt jelentésárnyalatai között éles határok húzódtak volna meg.

Jean Gaudemet francia jogtörténész is szignalizálja, hogy bár Athénhoz hasonlóan Róma szintén a polgárok közössége volt, a rómaiak jogászi szelleme jobban el tudta vonatkoztatni a *res publicá*t a polgárok közösségétől, mint amennyire a görög gondolkodásban a *politeia* fogalma absztrahálódhatott.[27] Guademet rámutat arra is, hogy az elvontabb római államtani fogalmak (állam, államforma, alkotmány) hosszas történeti fejlődés eredményeként alakultak ki (mint ahogy a római jog fogalmai általában sem valaminő doktriner fogalomképzés és rendszerezés produktumai, hanem történetileg formálódott képződmények), és a rómaiak számára rendszerezésük nehézséget okozott.

Míg a római állam hivatalos elnevezése, a *populus Romanus* a római államiságra alanyi értelemben utal, addig a *res publica*, ha élére állítjuk a dolgot, akkor inkább a jogosultság tárgyát jelenti: az államügyeket vagy éppen az állam vagyonát, bár ez a sarkítás főként a világos beszéd érdekében engedhető meg, és aligha tükrözi megfelelően a rómaiak eredeti elképzeléseit.[28]

Bármennyire jogászilag gondolkodtak is a rómaiak, a *res publica* számukra korántsem holmi jogtárgyként jelentkezett. A római *res publicá*t azért lehetett szeretni és lelkesen szolgálni, mert nem a néptől elidegenedett entitás volt, hanem a római nép saját ügye. Ha Cicero *De re publicá*ját olvassuk, joggal érezhetjük azt, hogy kicsit meghamisítják a valóságot azok a tekintélyes XX. századi szerzők, akik szerint a forrásokban a *res publica* kifejezés időnként egészen közel kerül a modern államfogalomhoz.[29]

A rómaiak ugyanis az államról nem gondolkodtak olyan elvontan, mint ahogy az a modernebb időkben szokásos. Az államnak a polgárok közösségeként való felfogását persze megkönnyítette a városállami korszakban az a tény, hogy az államot alkotó polgárok jelentős része a népgyűlésen személyesen részt vehetett. Az állam mint a római polgárok közössége fizikailag is megtapasztalható valóság volt annak, aki láthatta a népgyűlésen jelenlevő *civis Romanus*ok tömegét, és különösen maguknak a népgyűlés résztvevőinek, akik a mai parlamenti képviselőktől eltérően nem holmi kényelmes székekben helyezkedtek el, hanem katonás rendben felsorakozva a szabad ég alatt vettek részt *comitiá*kon.

[27] Gaudemet: *i. m.* 311. Mindazonáltal M. Kaser: „*Ius publicum*“ *und „ius privatum*“, SZ Rom. Abt. 103 (1986), 20 utal arra, hogy Cicerónak a közjóról való gondolatait a görög filozófia inspirálhatta.

[28] E. Köstermann: „*Status*“ *als politischer Terminus der Antike*, Rheinisches Museum 86 (1937), 22911 és Volkmann: *i. m.* 1382 megjegyzik, hogy a *res publica* nem jelentkezett jogalanyként, sőt *res publi*ként inkább jogtárgy. A *res publica* mint jogtárgy fogalmát illetően kínálkozik a *familia* fogalom analógiája: a *familia* jelentette a hatalom alatti családtagokat, de a családi vagyont is, de semmiképpen sem a család jogalanyiságának hordozóját, amely ugyanis a *pater familias* volt.

[29] Kunkel: *i. m.* 185; hasonlóképpen Köstermann: *i. m.* 2251; W. Kunkel–M. Schermaier: *Römische Rechtsgeschichte*, Weimar–Wien 200514, 10. Ez a megállapítás nemcsak torzító, de pontatlan is, mert szabatosan úgy lehetne fogalmazni, hogy a *res publica* római fogalmához az államot absztrakt módon koncipiáló, kiváltképpen a polgárok közösségétől elhatároló modern teóriák állnak közel. A *res publica* és a modern államfogalom eltérésére utal Gaudemet: *i. m.* 355.

A római jog, vagy ahogy Gaius nevezi, a *iura populi Romani*[30] is azért lehetett a római polgárok által nagy becsben tartott nemzeti kulturális érték, mert ahogy a rómaiak a *res publicá*t a magukénak érezték, úgy az ősök szokásait *(mores maiorum)*, a népgyűlés által elfogadott *lex*eket és *plebiscitum*okat, a római nép magistratusainak *edictum*ait sem tekintették egy tőlük idegen államhatalom által rájuk oktrojált normaanyagának, hanem sokkal inkább *ius proprium civitatis*nak, ahogy szintén Gaius mondja, a *ius civile* elnevezést magyarázva.

A *res publica* kifejezéssel kapcsolatban gyakran felmerül az a kérdés, hogy jelentett-e ez a kifejezés a rómaiaknál köztársaságot. A görög *polisz* és *politeia* szavak gyakorolhattak volna ilyen irányú szemantikai hatást, de ha efféle hatás verifikálható is lenne, akkor az csak igen kis mértékben, és igen későn következett be. A kérdésre röviden úgy válaszolhatunk, hogy a rómaiak a *res publica* kifejezést csak kivételesen, csak a köztársasági kor végétől, és nem is egészen a modern fogalomnak megfelelő értelemben használták a nem monarchikus államforma megjelölésére.

A kivételességet illetően kiemelném, hogy a *res publica* 'állam' jelentése még a királyság *(regnum)* kontextusában is domináns volt. Cicero és más auktorok is számos alkalommal leszögezték, hogy a *res publicá*nak három típusa ismeretes, és ezek egyike a királyság *(regnum, regalis res publica)*.[31]

Nem kétséges, hogy a *res publica* kifejezés jelentése időnként már a köztársasági kor végén egészen közel kerül a köztársaság modern fogalmához. Ezt látjuk pl. Cicero *pro Sestió*jának következő kitételében (33, 71): „respirasse homines videbantur nondum re, sed spe rei publicae reciperandae".[32] A *res publica* azonban sem Cicero korában, sem később nem vált a köztársaság mint nem monarchikus államforma letisztult megjelölésévé, terminus technicusává.

A szakirodalomban sajnos nem kap mindig megfelelő hangsúlyt az a tény, hogy a köztársasági államforma megjelölésére valójában sem az ógörög, sem az ókori latin nyelvben nem létezett megfelelő terminus technicus. Ennek oka az, hogy a klasszikus ókorban a köztársaság nem reflektálódott valamiféle monisztikus realitásként, hanem az arisztokrácia és a demokrácia dualizmusában jelentkezett. Ennek megfelelően Cicero az arisztokratikus köztársaságot *civitas optimatium arbitrio regi*nek,[33] a demokráciát *civitas popularis*nak nevezi (*rep.* 1, 26, 41).

[30] Gai. Inst. 1, 2.

[31] Lásd pl. Cic. *rep.* 3, 47sk., lásd hasonlóan Quint. *inst. orat.* 5, 10, 63. Vö. Volkmann: *i. m.* 1382.

[32] Nótári Tamás az „államrend helyreállításása" kitételt alkalmazza (*Cicero összes perbeszédei*, Szeged 2010). Az *Oxford Latin Dictionary* s. v. res publica (utolsó, 4. jelentés: *pregnantly*) szerint a szövegben említett *pro Sestio*-helyen túl a *res publica* 'a state in which all citizens participate, free state (opp. tyranny, etc.)' jelentésben szerepel a következő Cicero-helyeken: *fam.* 1, 4, 4, *parad.* 30; *off.* 2, 27. A késő köztársaságkori hasonló előfordulások közül a nagy oxfordi latinszótár utal még a Vitr. 7 pr. 15 helyre.

[33] A fordítások (Keyes, Bréguet, Hamza) az *arbitrio regi* kitételt nemlétezőnek tekintik, nem fordítják, holott – bár grammatikailag nehezen magyarázható formában – utalhat arra a mindenekelőtt

Sokak szerint a császárkorban a rómaiak az államot *res publicá*nak, míg a köztársaságot *libera res publicá*nak nevezték.[34] E teória tetszetős, de a forrásokkal kevéssé alátámasztható. Azt viszont tényként lehet megállapítani, hogy a császárkori auktoroknál, ha nem is válik gyakorivá, de többször is előfordul a *res publica* 'köztársaság' értelemben, különösen akkor, ha a letűnt római köztársaságról beszéltek. Senecánál, Suetoniusnál is, de elsősorban Tacitusnál többször szerepel a *res publica*, olykor a *vetus res publica* kifejezés 'köztársaság' értelemben.[35] A leghíresebb az *Annales* 1, 3-ban olvasható fájdalmas sóhaj: „…quotus quisque reliquus qui rem publicam vidisset?"[36]

Mindazonáltal aligha lenne helytálló azt mondani, hogy a *res publica* 'köztársaság' jelentése a császárkorban tendencia jelleggel előtérbe került volna: a IV. században élt Ammianus Marcellinusnál a *res publica* még akkor sem jelent köztársaságot, amikor a régi római köztársaságról beszélt.[37]

Amilyen óvatosan kell bánnunk a *res publica* kifejezés 'köztársaság' jelentésben való értelmezésével, éppen olyan szilárdan állíthatjuk, hogy a *res publica* a legnagyobb római géniuszok, kiváltképpen Cicero számára nem holmi formális államtani kategória volt, hanem eminens értékfogalom. Cicero a *De re publicá*ban (3, 31, 43) abból kiindulva, hogy a *res publica* valójában *res populi*,[38] leszögezi, hogy a *tyrannis*

Mommsen által kifejtett nézetre, miszerint a consulok többszörösen korlátozott keretek között a királyi hatalmat örökölték.

[34] Meyer: *i. m.* 240; Kunkel: *Römische Rechtsgeschichte* (id.), 185; W. Waldstein–J. M. Rainer: *Römische Rechtsgeschichte*, München 200510, 26. Suerbaum: *i. m.* igen alapos kutatásai nem támasztják alá, sőt cáfolják e teóriát. Mindenesetre a már régóta a római császárkori auktoroknak tulajdonított *libera res publica* kifejezés 1774-ben Christoph Martin Wielandot a német *Freistaat* szó megalkotására ihlette, amely nem szabadállamot, hanem köztársaságot jelent. (Ezért az értékes információért ezúton is köszönetet mondok Hamza Gábor akadémikusnak).

[35] Sen. *suas.* 6, 6; [a császárkor előtti római köztársaságra vonatkoztatva:] Suet. *Caes.* 77 („nihil esse rem publicam, appellationem modo sine corpore ac specie"); Suet. *Aug.* 28 („De reddenda re publica bis cogitavit"). Tac. *hist.* 1, 50; Tac. *ann.* 1, 7.

[36] Itt jegyzem meg, hogy Tacitus az *Annales* elején a köztársaságot „libertas et consulatus"-ként aposztrofálja. Tacitus a *Hist.* 1, 16, 1-ben a *libertas* szót 'köztársaság' értelemben használta, vö. Suerbaum: *i. m.* 86. M. Humbert: *Institutions politiques et sociales de l'Antiquité*, Paris 19997, 228 szerint a *libertas* és a *consulatus* szinonimák, mindkettő a köztársaságra utal, véleményem szerint azonban ez inkább egy olyan *hendiadyoin*, amelyben a legfontosabb tartalmi és formai elem említése kiegészíti és erősíti egymást. Tacitus *rei publicae forma* alatt államformát értett („Nam cunctas nationes et urbes populus aut primores aut singuli regunt: delecta ex iis et consociata rei publicae forma laudari facilius quam evenire, vel si evenit, haud diuturna esse potest." *Ann.* 4, 33).

[37] Lásd Suerbaum: *i. m.* 165. Suerbaum (*i. m.* 8331) megjegyzi, hogy néha a *populus Romanus* kifejezés is 'köztársaság' értelemben jelentkezik.

[38] A *res populi* kitételre lásd még Cic. *rep.* 1, 39, 1, 41; 1, 43; 1, 48; 3, 44; 3, 46. Megjegyzem, hogy a *res* főnév elvileg államot is jelenthetne, de a szakirodalom (pl. Gaudemet: *i. m.* 355) és a fordítások ezt az értelmezést a *res populi* kifejezésnél nem támogatják. A *Loeb Classical Library* sorozatban megjelent angol fordításban „the property of the republic" szerepel (C. W. Keyes, 1943), a *Collection Budé* sorozatban megjelent francia fordításban a „la chose du peuple" kifejezést találjuk (E. Bréguet, 1989), és

nem *res populi*, mert a zsarnoki államban semmi sem a népé, sőt még maga a nép is a *tyrannus*é. Emiatt az ilyen állam nem nevezhető *res publica*nak. Ahogy maga Cicero ugyanitt mondja: *nihil enim populi, et unius erat populus ipse. Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est plane nullam esse rem publicam.*

A *tyrannis* res publica-jellegének tagadása mögött az a mélyebb gondolat húzódik meg, hogy a cicerói *res publica* mai fogalmainkkal élve jogállamot jelent, legalábbis a jogállamiságnak azt a minimumát, amelyet Cicero az állam immanens kritériumának tekint.[39] Az önkényuralom nem jogállam, cicerói értelemben nem *res publica*, a zsarnokság ugyanis nem méltó az állam elnevezésre.[40]

Cicero más műveiben is emelkedett hangon szól a *res publica*ról. A fentebb már idézett *pro Sestio* peroratiójában mindennél szentebbnek mondja (69, 147: „res publica, qua nihil est sanctius"), másutt pedig élete legfőbb értelmének nevezi, amely cselekedeteit motiválja.[41]

Nem csoda, hogy a császárkori auktorok a *res publica* kifejezést már nem érezték találónak a római birodalom megjelölésére, ezért a *res Romana* és az *imperium* kifejezések kerültek előtérbe. A II. és a III. század fordulóján pedig a keresztény Tertullianus olyannyira nem kívánta már a római birodalmat *res publica*nak nevezni, hogy megalkotta, jóllehet csak alkalmi jelleggel, a *Romanus status* kifejezést.[42] Mint azonban a modern szakirodalomban Werner Suerbaum rámutat, a *status* szó állam jelentése alkalmi, elszigetelt szóhasználat maradt a késő császárkorban is.

Az eddigiek alapján felmerül a kérdés, hogy ha a rómaiaknak az állammal kapcsolatos gondolatai elsősorban a *res publica*, emellett a *civitas*, utóbb pedig az *imperium* körül koncentrálódtak, akkor hogyan lehetséges, hogy mégis az ókori római államkoncepció szempontjából lényegében marginális *status* szó képezi – legalábbis terminológiai vonatkozásban – a modern államfogalom gyökerét.

Suerbaum megállapítása szerint felbecsülhetetlen hatást gyakorolt a *status* szó középkori és újkori jelentésfejlődésére az a nevezetes Ulpianus-szöveg, amelyben az – egyébként alapvetően állapotot, olykor jogállást jelentő – *status* szó közel került az állam jelentéshez. A szöveg egyébként elsősorban arról nevezetes, hogy benne a

---

Hamza (2007) is a „nép ügye"-ként fordítja a *res populi* kifejezést, amit Kendeffy Gábor is helyesel, bár lefordíthatatlanul gazdag jelentéstartalmúnak mondja (BUKSZ 1997/4, 460).

[39] Vö. Meyer: id. 253, aki a római állam etikai alapjai kapcsán kiemeli a *fides* mint bizalom jelentőségét. A jogállamiság fogalmának az antik Rómában való értelmezhetőségéhez lásd Zlinszky J.: *Rechtstaat Rom*, Festschrift W. Waldstein, Stuttgart 1993, 471skk. [= Zlinszky J.: *Durch das römische Recht, aber über dasselbe hinaus*, Bp. 2008, 105skk.].

[40] Vö. Meyer: *i. m.* 237.

[41] Volkmann: *i. m.* 1383.

[42] Lásd részletesebben az alább írottakat. Lásd még Volkmann: *i. m.* 1382.

világtörténelmileg először került sor a *ius publicum* és a *ius privatum* fogalmának modern értelemben való meghatározására és egymással való szembeállítására.[43]

Suerbaum megállapítása plauzibilis, ha arra gondolunk, hogy a szóban forgó Ulpianus-szöveggel kezdődik (majdnem) a Digesta, ráadásul ez a textus – enyhén parafrazeált és rövidített formában – bekerült a iustinianusi Institutiókba, mégpedig annak is az elejére. *Nota bene*, az Institutiók latin szövegét a kezdő joghallgatóknak egészen a XVIII. századig Európa minden egyetemén kívülről meg kellett tanulniuk. Ebben a szövegben Ulpianus a római államot az akár archaizmusnak is beillő, de a császárkorban a *res publica* helyett gyakran megfelelőbbnek ítélt *res Romana* kifejezéssel jelöli.[44] Az Ulpianus által használt *status rei Romanae* kifejezés, konkrétabban a *status* mikénti értelmezése ebben a szövegben a szakirodalomban a mai napig is vitatott.[45]

Ha valóban meghatározó jelentősége is lehetett az említett Ulpianus-szövegnek a *status* szó későbbi 'állam' jelentésének kialakulásában, fontos látni, hogy a *status rei Romanae* fogalmát nem Ulpianus alkotta meg, amennyiben a *status rei publicae* és a szinonim *status civitatis* kifejezések számos alkalommal előfordulnak már Cicero *De re publicá*jában.[46]

Mint ismeretes, Cicero e művében elsősorban azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy melyik a legjobb államforma, melyik az *optimus status civitatis* (1, 20sk. = 33sk.; 1,

[43] *Huius studii duae sunt positiones, publicum et privatum. Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim. Publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus consistit…* (D. 1, 1, 1, 2). E híres Ulpianus-töredék parafrázisát megtaláljuk Iustinianus Institutióiban is (1, 1, 4), ahol azonban a közjog tartalmáról szóló harmadik mondat nem szerepel. A *ius publicum* és a *ius privatum* elhatárolásának történetéhez lásd részletesebben Földi A. in Földi A. (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet*, Bp. 20184, 69sk., valamint az ott idézett további szakirodalmat.

[44] Mint arra Suerbaum: *i. m.* 165sk. rámutat, a *res Romana* már a Kr. e. 200 körül élt Enniusnak kedvenc kifejezése volt, amelyet utóbb Livius, majd a IV. században élt Ammianus Marcellinus is használt. Suerbaum megjegyzi még, hogy a császárkorban a császár személyéhez hű római katonákat hatásosabban lehetett a 'római ügy'-et is jelentő *res Romana* szolgálata iránt lelkesíteni, mint a nép közös ügyeként már nem funkcionáló *res publica* szolgálata iránt.

[45] G. Lombardi: *Diritto pubblico (diritto romano)*, NDI V (1968), 1021 szerint a *status* jelentése ebben a szövegben „il particolare modo di essere", míg a *res Romana* a római társadalom jogi szervezetére utal. M. Kaser: *„Ius publicum" und „ius privatum"* (id.), 8 szerint e forrásszövegben a *status* abban az értelemben utal az állam „állapotára", hogy az állam céljait megvalósító intézményekre, azok teljes rendszerére kell elsősorban gondolni, amelyekben az állam megtestesül. Lásd még S. Perozzi, *Istituzioni di diritto romano*, I, Firenze 19282, 86; V. Marotta: *Ulpiano e impero*, Napoli 2000, 159sk.; A. Petrucci: *Corso di diritto pubblico romano*, Torino 2012, 48.

[46] A *status* szó államtani jelentése Cicero korában alakult ki (maga a szó már Plautus korában létezett), lásd Köstermann: *i. m.* 225. Mindazonáltal kétséges, hogy Cicero idevágó gondolatai valóban gyakorolhattak-e hatást a *status*on nyugvó modern államfogalom kialakulására, minthogy a *De re publica* ma ismert szövegének jelentős részét tartalmazó kódexet csak 1819-ben találta meg, és 1822-ben publikálta Angelo Mai bíboros.

56sk. = 70sk.). Rögtön megjegyzem, hogy a *status civitatis*[47] (sok helyen *status rei publicae*) Cicerónál nem feltétlenül államformát jelent, hanem sok esetben az állam állapotát.[48] Az állam állapota alatt Cicero sok esetben valóban az államformát értette, pl. akkor, amikor a *regnum*ot az egyik fajta *status civitatis*ként jellemzi (1, 26, 42), vagy amikor a decemviratust *status rei publicae*ként említi (2, 37, 62; ld. még 2, 33, 57: *status rei publicae*).

Cicero a *status* szóval utal az állam általános helyzetére (2, 30; 2, 33; 2, 40), vagy az állam konkrét politikai helyzetére (2, 35, 60: *quo in statu rei publicae*).[49] Ám az államforma fogalmára sem csupán a *status civitatis* vagy a *status rei publicae* kifejezéseket használja Cicero, amennyiben ezek helyett időnként a *rei publicae modus* (1, 44, 68), avagy a *genus civitatis* vagy a *rei publicae genus* (2, 23, 43; 2, 39, 65) kifejezéseket találjuk.

Figyelemreméltó a *status* mint a modern államfogalom egyik gyökerét illetően, hogy Cicero a *status* szót néha állandó jelző nélkül is használja államtani értelemben: *verum hunc optimum statum pravis hominum opinionibus eversum esse dicunt* (1, 34, 51). Az *optimus status* itt talán a „legjobb alkotmány"-ként, de sokak szerint akár a „legjobb állam"-ként is fordítható,[50] amelyet az emberek hibás nézetei által felborítottnak mondanak azok, akik nem ismerve az erényt, úgy vélik, hogy a gazdag, előkelő nemzetségek sarjai a legjobbak.[51]

Talán még pregnánsabb példa a bölcs király által kormányzott államról szóló következő mondat: *is est autem status, ut unius perpetua potestate et iustitia uniusque sapientia regatur salus et aequabilitas et otium civium.* (2, 23, 43) Jóllehet a *status* itt is állapotot, mégpedig az államnak egy igen kedvező formáját jelenti, de ha akarjuk, akkor – persze némileg önkényesen – államként is fordíthatjuk.

A monarchikus állam elfajulását, vagyis a *tyrannis*t Cicero néhány mondattal később „perniciossimus status"-ként jellemzi (2, 26, 47). Itt nagyon veszélyes állapotról, államformáról beszél Cicero, és jóllehet ez esetben kevéssé lenne találó az államként való fordítás, de az tényként állapítható meg, hogy a *status* e helyütt is állandó jelző nélküli főnévként szerepel az állam állapotára vonatkoztatva.

[47] Nota bene, ha a *status civitatis* nem is forrásszerű a római jogi tankönyvekben, Cicerónál államtani értelemben megtalálható.

[48] Vö. Köstermann: *i. m.* 226 és Suerbaum: *i. m.* 62 szerint az állam állapotára utalva a *status* kiváltképpen az állam szilárd állapotát, fennállását jelenti. Köstermann megjegyzi, hogy az állammal kapcsolatos *status* fogalmának statikus jellege szép példája annak, hogy az elvont fogalmak hűek maradnak az etimológiai gyökereikhez.

[49] Hamza (2007) a *status*t e helyütt „fejlődési szakasz"-ként fordítja.

[50] Így Hamza (2007). Köstermann: *i. m.* 227 szerint itt nem egyszerűen állapotot jelent a *status*, hanem egészen közel kerül az állam jelentéshez, Suerbaum: *i. m.* 64 azonban úgy véli, hogy a kontextus alapján a *status* mellé odaértendő a *civitatis*.

[51] Itt Hamza (2007) fordítására támaszkodtam.

És végül még két olyan locus, ahol a *status* állandó jelző nélkül állván jelent államformát, sőt esetleg államot egyáltalában: „de optimo autem statu equidem arbitrabar me satis respondisse ad id quod quaesierat Laelius." (2, 39, 65). Vagyis, szabad fordításban, eleget elmélkedtünk a legjobb államformáról – netán államról. Ugyanezen caput csonkán fennmaradt mondatában („sin autem sine ullius populi exemplo genus ipsum exquiris optimi status, naturae imagine utendum est nobis…") – talán *hapax legomenon*ként – a *genus optimi status* jelenti a legjobb államformát.

Összefoglalóan Suerbaum – Erich Köstermannhoz képest egy fokkal óvatosabb – álláspontja nyomán megállapíthatjuk, hogy a *status* szó Cicerónál még nem jelent államot, de nála már meglazul e főnév kapcsolata állandó jelzőivel, és ezáltal Cicero szóhasználata a gyökerét képezi annak a császárkorban lassan előrehaladó tendenciának, amely a *status* szó 'állam' jelentésének kialakulása felé mutat.[52]

Suerbaum nemlegesnek tűnő véleménye ellenére nem tartom érdektelennek annak vizsgálatát, hogy a *De re publica* az 1822 előtt ismert töredékek révén[53] befolyásolhatta-e a *status* szó középkori és koraújkori jelentésfejlődését az állam jelentés irányában. Ez persze erősen kétséges. Az viszont kétségtelen, hogy a *status* szó Cicerónál revelálódó államtani összefüggései a római jogtudósokat majdnem teljesen hidegen hagyták. A fent már említett híres Ulpianus-szöveg szóhasználata, nevezetesen a *status rei Romanae* kitétel a római jogtudósi irodalomban elszigeteltnek tekinthető. Hasonló negatív következtetés vonható le abból a tényből, hogy a *Codex Iustinianus* államjogi tárgyú 12. könyvében a *status* szó mindössze kétszer fordul elő, és ott is személyi állapotra utal.[54]

A Cicerónál már érzékelhető releváns előzmények nyomán a császárkorban a *status* szó már lassanként kezdte felvenni az 'állam' jelentést. Egyes kutatók szerint a Kr. u. I. században élt történetíró, Velleius Paterculus már használta a *status* szót az államhoz egészen közeli jelentésben,[55] e szóhasználat értelmezése azonban a szakirodalomban nem egyöntetű. Újabb lépést jelentett a *publicus status* fogalom megjelenése, amely Curtius Rufusnál és az idősebb Pliniusnál figyelhető meg.[56] Köstermann szerint az áttörést a Hadrianus korában élt Ampeliusnál (c. 29) olvasható *status populi Romani* kitételhez köthető, amely Köstermann szerint egyértelműen államként értelmezendő.[57]

[52] Suerbaum: *i. m.* 65sk.

[53] Lásd részletesebben Hamza: *i. m.* (2007), 62skk.

[54] Magyarul lásd *A Codex Iustinanus 12. könyve*, ford. Kelemen M., Bp. 2008.

[55] Vell. Paterc. 2, 91, 2: „erant tamen qui hunc felicissimum statum odissent; 2, 125, 1: novum ducem, novum statum, novam quaerebant rem publicam"; 2, 131, 1: „custodite, servate, protegite hunc statum, hanc pacem, hunc principem", lásd Köstermann: *i. m.* 228.

[56] Curt. Rufus, 10, 10, 9; Plin. *nat. hist.* 18, 35, lásd Köstermann: *i. m.* 230.

[57] Köstermann: *i. m.* 231. Suerbaum: *i. m.* 122 Ampelius szóhasználatát fontos előzményként, de nem áttörésként értékeli.

A svéd Josef Svennung úttörő jellegű 1922-es uppsalai disszertációja nyomán utóbb Köstermann, majd Suerbaum révén vált a modern tudományosságban szélesebb körben ismertté az a tény, hogy a *status* szó állam jelentésének kialakulásában a 200 körül élt Tertullianus, majd a 400 körül élt Orosius művei hoztak áttörést.[58] A *res publica* kifejezést Tacitustól eltérően tudatosan mellőző Tertullianusnál megjelennek a *Iudaicum statum restituere* típusú fordulatok,[59] Orosiusnál pedig előfordul a *status* szó igétől független használata (2, 5, 9: „Fabii, vere clarissima Romani status lumina").[60] Mindazonáltal még a késő antik irodalomra is jellemző, hogy a *status* szó 'állam' jelentésben való használata igen ritka és alkalmi jellegű, ritkább és kivételesebb, mint a *res publica* 'köztársaság' jelentésben való előfordulása.

Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogyan alakult ki a kora újkorban a *status* szó 'állam' jelentése, és hogy valamivel később a *res publica* jelentése hogyan csúszott el az 'állam' felől a 'köztársaság' felé, meghaladná e tanulmány kereteit.[61]

Befejezésül azt szeretném hangsúlyozni, hogy nagy kulturális veszteségnek tartom, hogy a *res publica* eredeti római fogalma szinte kihalt az európai gondolkodásból. A *res publica* 'állam' jelentése hosszas hanyatlás után a XIX. században – elsősorban Franciországot kivéve, ahol a *république* fogalma általában véve ma is széles körű tisztelettel övezett eminens kategória[62] – jobbára feledésbe merült, és modern nyelvi derivátumai politikai tartalmú értékfogalomból a nem monarchikus államformát megjelölő formális kategóriává váltak. A *res publica* ezáltal Toews német jogtörténész szavai szerint korábbi fényét és pátoszát elvesztette.[63] Abban látom a legnagyobb bajt, hogy korunkban sem az állam, sem a köztársaság fogalma nem bizonyul eléggé szerethetőnek. Miért tudták a római polgárok magukénak érezni, és őszintén szeretni a *res publicát*? Maga a kifejezés *in se* egyáltalán nem tűnik patetikusnak, ám nem is magányos csillagként pislákolt annak idején, hanem sokkal inkább egy ragyogó kompozíció elemeként tündökölt, amelyben a *populus*, a *Quirites*, a *civitas*, az *urbs*, a *patria*, a *libertas*, a *res populi*, a *concordia ordinum*, a *consensus omnium bonorum*, és megannyi, a rómaiak lelkialkatának oly kedves és lelkesítő fogalom[64] által övezve, azoknak mintegy eredőjeként sűrűsödve képezett a rómaiak számára

[58] Suerbaum: *i. m.* 122. Vö. Köstermann: *i. m.* 231.

[59] Köstermann: *i. m.* 233; Suerbaum: *i. m.* 122skk. Tertullianus azért mellőzte a *res publica* kifejezés használatát, mert nézete szerint egyetlen igazi *res publica* létezik: a világ *(mundus)*. Utóbb Szent Ágoston is kritizálta a *res publica* fogalmát, mert az egyetlen igazi állam Isten állama.

[60] Suerbaum: *i. m.* 245sk.

[61] Lásd e tekintetben Földi A. in Földi A.: *Összehasonlító jogtörténet* (id.), 91skk., valamint az ott idézett további szakirodalmat.

[62] Az ez irányú figyelemfelhívásért köszönettel tartozom Wilhelm Brauneder professzor úrnak. Arra magam is felfigyeltem már korábban, hogy a német *Freistaat* és a lengyel *rzeczpospolita* szavak is őriznek valamit a *res publica* pátoszából.

[63] A fentiekre lásd H.-J. Toews: *Republik*, HRG IV [28. Lieferung], Berlin 1987, 917.

[64] Ilyen további fogalmak pl. a *iuris consensus* és a *iuris societas*. E kifejezések értelmezéséhez lásd Kendeffy G., BUKSZ 1997/4, 460sk.

egyfajta pandektikus, mindent magában foglaló szuperfogalmat. Korunkban nem annyira a hideg, bürokratikus fogalmakkal van a baj, hanem a ma uralkodó közfelfogással, mentalitással. Sokat segíthetne ezen, ha többen és többet olvasnánk Cicero műveit, különösen a *De re publicá*t, amely Hamza Gábor fordítása révén 1995 óta a csak magyarul tudó olvasóközönség számára is hozzáférhető. Cicero ma is segíthet abban, hogy az állam és a köztársaság ismét azt jelentse, amit a *res publica* jelentett valaha: a polgárok szolidaritását, szoros szövetségét, végeredményben annak felismerését, hogy az egyén boldogulásának feltétele az, hogy a közösséget szolgálja.[65]

[65] Gaudemet: *i. m.* 356.

A normál, a különös és a kivételes mikroszintű elhatárolása

KELEMEN ROLAND

Kutatásaim során azzal találkoztam, hogy a szakirodalom számos módon igyekszik meghatározni az alkotmányos kivételes állapotokat, valamint azt az eszközparkot vagyis a kivételes hatalmat, amellyel az állam élhet az alkotmányosan körülbástyázott vészidőszakokban. A vizsgált szerzők hosszasan értekeznek az egyes állapotok jellemzőiről, azokról az eszközökről (kivételes hatalomról), melyeket a felhatalmazott alkalmazhat, esetlegesen magáról az elrendelésről, az alkotmány óvó, őrző mechanizmusokról, tiltott szabályozási tárgykörökről. Lehetne ezt hosszasan sorolni, azonban az kijelenthető, hogy a vizsgálat tárgyát – a tanulmány szerzője által ismert irodalmi körben – nem képezi az alapfogalmaknak az elhatárolása, vagyis az, hogy mit is értünk normál, különös és kivételes alatt.

Ezen fogalmak meghatározása azonban mindenképpen szükséges, hiszen jóval árnyaltabb képet kaphatunk az alapfogalmak meghatározását követően arról, hogy mit is érthetünk kivételes állapot alatt, mit is érthetünk kivételes hatalom alatt. Azonban eme lehatárolások szükségszerűen bonyolíthatják is az „egyszerű" alkotmányos képletet, hiszen az elmélet részévé tehetik, azokat az alkotmányon túli helyzeteket, viszonyrendszereket is, amelyek a kivételes állapotjelzőt magukénak követeleik akkor, ha az állam létezése szempontjából keressük a normál, a különös és kivételes elhatárolását, hiszen így mindenképpen vizsgálni szükséges a legitimációs időszakok (forradalmak, ellenforradalmak, főhatalomváltások) kivételes jellegét és jellemzőit is.

Ebből adódóan jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy az alapfogalmi kört, vagyis a normál, különös és kivételes hármasát meghatározza és alapját képezze az állam létviszonyai szempontjából a normál, a különös és a kivételes elhatárolásának.

Kelemen Roland, jogtörténész, PhD, Széchenyi István Egyetem ÁJK, tanársegéd; kelemenr85@gmail.com

1. A normál, a különös és a kivételes elhatárolása

Ezek meghatározásához első körben szükséges vizsgálni a társadalom mikroszintjét, mivel ennek – vagyis az egyén és kisebb csoportjainak – megfigyeléséből kiindulva juthatunk el azokhoz a jelenségekhez, ahol a különös – esetenként –, a kivételes áttöri az általánost, és ezek sok esetben kauzális kapcsolatban vannak a makroszinttel (össztársadalmi), tehát vagy a makroszint különössége – kivételessége – eredményezi a mikroszint különösségét- kivételességét –, vagy a mikroszint tömeges különössé-kivételessé – válása eredményezi a makroszint különösségét, kivételességét.

Az általános, a különös és kivételes mikroszintű elhatárolásához mankót nyújtanak az egzisztencialista filozófia vizsgálódásai, ugyanis e terület alaptézise, hogy „a normális hétköznapi szituációk átláthatók és kezelhetők, határhelyzetről akkor beszélünk, amikor olyan szituációkban találja magát az ember, amelyben a tervezés és az eltárgyiasító hozzáállás csődöt mond."[1] Vagyis azt vizsgálja, hogy az ember életében hol húzódik meg a normál és különös helyzet határa, és arra az egyén miként reagál.

Az egyes egzisztencialista filozófusok gondolkodásában megragadható az, hogy az emberi életnek van egy „monoton, egyhangú rendje",[2] amit azonban mindig kimozdít vagy megtör valamilyen életbeli esemény. Közös bennük az is, hogy azt mondják, hogy az egyén valódi képességeit, életképességét ezen utóbbi eseményeknek a kezelése, ezek során tanúsított magatartása mutatja meg.

Karl Jaspers tézisei szerint az ember szituációkban él. Ezek a szituációk változatosak és megváltoztathatóak, azonban létünk jelentős részében bár az egymást követő szituációk nem feltétlen mutatnak azonosságot az azt közvetlenül megelőzővel, de maga a jog, a technika, a politikai cselekvés törvényszerűségei és sémái[3] előidéznek egyfajta tervszerűséget, ennek során a „létezés szituációban való lét, soha nem léphetek ki úgy egy szituációból, hogy ne lépnék át egy másikba"[4].

Az általános ebből adódóan tehát azon életszituációk egymásutánisága, amelyek tervszerűek, amelyeknek szabályszerű mechanizmusa van, s amelynek kisebb problematikáit az egyének közötti hétköznapi interakciók, vagy a jog általános szabályai rendezni tudják. Az is nyilvánvaló, hogy ez az általános létállapot az élet különböző stádiumaiban különböző mechanizmusokat követ, azonban minden stádiumban azonos a cselekmények általánosan kiforrott magja.

[1] Ullmann Tamás: 20. századi „kontinentális" filozófia, in Boros Gábor: *Filozófia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007, 1037. o.

[2] Kierkegaard, Soren Aabye: *Az ismétlés*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2008, 57. o.

[3] Lásd bővebben: Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme, In Bibó István: *Válogatott tanulmányok* III. kötet, Budapest, Magvető Kiadó, 1990, 5–123. o.; Boda Zsolt: Legitimitás, bizalom, együttműködés – Kollektív cselekvés a politikában, Budapest, Argumentum Kiadó, 2013.

[4] Jaspers, Karl: *Mi az ember? Filozófiai gondolkodás mindenkinek*, Budapest, Katalizátor Könyvkiadó, 2008, 110. o.

Az általános abból a szemszögből is megragadható, ahogy azt Jean-Paul Sartre teszi „Az Undor" című munkájában, ahol így ír: „Természetesen most már semmi világosat nem tudok írni a szombati és a tegnapelőtti dolgokról, túl messze vagyok tőlük; mindössze annyit mondhatok, hogy sem az egyik, sem a másik esetben nem történt olyasmi, amit általában eseménynek szoktak nevezni."[5] Tehát az általános onnan is megközelíthető, hogy a különös hiánya állapítható meg, vagyis az eseménytelenség. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy nem zajlik az élet, hanem „minden, ami nem tudott járni, a helyén áll, ami pedig tudott, ment a maga útján…"[6]

A harmadik megközelítési módját az általános meghatározásának Soren Kierkegaard adja, mikor azt írja, hogy „… a kivétel azzal, hogy önmagát elgondolja, az általánost is elgondolja; azzal, hogy önmagát működteti, az általánost is működteti; és önmagán keresztül az általánost is magyarázza."[7] Ebből adódóan tehát a különös létezése igazolja az általános létezését, és mivel a különös létezésének a célja, hogy visszatérjen az általánosba, így léte során sem tesz mást, minthogy meghatározza az általánost ahova, vagy amelybe vissza kíván térni, amikor létezésének ilyetén állapota már okafogyottá válik. Ebből következően az általános nem más, mint minden, ami nem különös.

Az általános ezek okán, tehát az egyhangú rendje, amely a jog, a technológia, a természet törvényei révén tervszerűvé és mechanikussá válik, amelyben rögzíthető események nem következnek be, de amelyet a különös/kivételes léte során óhajt és felvázol.

Ha azonban elfogadjuk azt, hogy az általános létezését a különös létezése igazolja, akkor annak elfogadása és megállapítása, hogy az életnek van egy általános, törvényszerűségek által körülhatárolt mechanizmusa, azt teszi szükségessé, hogy rögzítsük: a különös létezése sem vitatható. Pontosan ebből a logikából kiindulva, vagyis ha az általános megközelíthető a különös felől, akkor a különös is megközelíthető az általános felől, az mondható, hogy a különös fogalma nem más, mint *olyan rögzíthető és különleges élethelyzet vagy élethelyzetek sora, amelyet nem tud az általános törvényszerűségek révén kordában tartani a jog, a technológia és a természet törvénye, és amelynek leküzdése, megoldása révén térhetünk vissza az általános életfolyásba*.

Viszont szükségesnek mutatkozik eme fogalomnak az árnyalása, a fogalmak további tisztázása, hiszen nem elégedhetünk meg annyival, hogy az mondjuk, hogy minden, ami nem általános, az különös, ugyanis ez szükségszerűen maga után vonná, hogy minden, ami különös, az egyben kivételes is, ugyanis létezhet olyan különös, amely nem kivételes.

„Kierkegaard … a megnyugtató, rendszeres egésszel szembeállítja a nyugtalan, szorongó és szenvedő egyedi egzisztenciát, ami sem fogalmakkal nem ragadható

[5] Sartre, Jean-Paul: *Az Undor*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 6. o.
[6] Kierkegaard: i. m. (2008), 57. o.
[7] Kierkegaard: i. m. (2008), 101. o.

meg, sem ésszel be nem látható, vagyis kilóg a rendszerből."[8] A fenti negatív jellegű fogalom meghatározás annak okán is szükséges, hogy a különös az általános és általunk használt fogalmakkal nem írható körül, nem határozható meg, tehát csak annyit állíthatunk a fenti definíción túl, hogy különös minden, ami nem írható körül az általános életet behatárolható mechanizmusok fogalmaival.

A különös helyzeteket Jaspers határhelyzeteknek, Kierkegaard élet stádium váltásoknak nevezi. Mindegyikkel kapcsolatban rögzíthető, hogy ezek szakadást jelentenek az élet folyamatosságában, azonban azt is fel kell jegyezni, hogy ezek nem csupán különös léthelyzetek, hanem a lét alapformái, vagyis immanens részét képezik a létezésünknek.

A jaspersi határhelyzeteket vizsgálva azonban azt is látni kell, hogy ezek egy része – például az ember halála vagy szeretteinek halála, továbbá a létért folytatott harc egyes mélységei, a szenvedés egyes fokai, valamint a bűn –, ahogy Jaspers is kezeli, minden ember életében megjelennek. Emellett azonban az egyes fokozatai ezeknek a határszituációknak már csak rendkívül kivételes helyzetekben jelentkeznek. Így nem adekvát, hogy az élet részét képezze az erőszakos halál vagy a körülöttünk lévők tömeges elvesztése, a szenvedés életet felemésztő volta, a létezésért való harc erőszakba való átcsapása vagy ebből adódóan a bűn azon mértéke, hogy saját létezésemet biztosító harc révén másoknak elviselhetetlen szenvedést okozok, őket kizsákmányolva fenntartva önön létezésemet.[9] Ekkor az élet mondhatni felfüggeszti erkölcsi szabályait és túllép az általánoson.[10]

A különös helyzetek ebből adódóan olyan különös szituációk, amelyek az emberi létből adódnak annak immanens részét képezik, így a születés, halál, szenvedés és a hétköznapok életviteléhez kapcsolódó bűn. Ezeket különösként kell kezelni, hiszen nem részei a mindennapok mechanizmusának.

Másfelől, azonban *vannak olyan élethelyzetek, amelyek a különösön túlmutatnak, ezeket tekinthetjük kivételesnek, mivel nem szükségképpeni részei az emberi életnek*. Ilyennek kell tekintenünk a fenti határhelyzetek közül az erőszakos halált, a szülőnek a gyermek halálát vagy a körülöttünk lévők tömeges elvesztését, a szenvedés életet felemésztő voltát, járványokat, a létezésért való harc erőszakba való átcsapását vagy ebből adódóan a bűn azon mértékét, hogy saját létezésemet biztosító harc révén másoknak elviselhetetlen szenvedést okozok, ezzel fenntartva saját létezésemet, de ilyennek tekinthető akár egy jelentősebb gazdasági válság, a háború, egy terrorcselekmény vagy egy forradalom is, amelyek nyilvánvalóan alapjaiban alakítanak át emberi sorsokat. Eme sort természetesen nagy számban lehetne továbbgyarapítani.

[8] Ullmann Tamás: *Soren Aabye Kierkegaard*, In Boros Gábor: Filozófia, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007, 920. o.

[9] Jaspers: i. m. (2008), 118–136. o.

[10] Kierkegaard, Soren Aabye: *Félelem és reszketés*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986.

A fentiekből adódóan szükséges pontosítani, árnyalni a különös fentebb – az általános szembeállításából kikövetkeztetve – megjelölt fogalmát. Ebből adódóan *a különös olyan rögzíthető és különleges élethelyzet vagy élethelyzetek sora, amelyek immanens részét képezik az emberi életfolyásnak, azonban annak rendes menetét módosítják, átértelmezik vagy megszakítják, de ezek feloldása az általános törvényszerűségekben kikérgesedett.*

Ezt követően még mindig szükséges vizsgálni a *kivételesnek* nyilvánított határhelyzeteket, amelyekről eleddig azt tudtuk megállapítani, hogy *az nem szükségképpen része az emberi létfolyamatnak, azt jelentősen fenyegeti, torzítja és különöshöz mérten mondhatni, megsemmisíteni igyekszik*.

Szükségképpen egy kivételes határhelyzet esetében vizsgálni kell azok szociológiai és történeti beágyazottságát, ugyanis például önmagában az erőszakos halál vagy létharc erőszakossá válása, akár csak gazdasági értelemben is, nem szükségképpen eredményezi azt, hogy az általános élethelyzetekhez nem tartozó, a különös szintjét meghaladó szituációkat a meglévő – akár korábbi kivételesből levont következtetéseken alapuló – törvényszerűségek, a normál jogrend ilyetén szabályai, kialakult gazdasági mechanizmusok ne tudnák mederben tartani.

Gondoljunk itt az általános jogrend legkivételesebb szabályaira: a jogos védelmi helyzetre, a végszükségre, vagy a katonai karakterű szervek[11] kényszerítő eszköz használatának a jogára és ezen belül a fegyverhasználat lehetőségére. A jogos védelemmel kapcsolatban Sólyom László – az alkotmánybíróság halálbüntetéssel kapcsolatos határozatához fűzött párhuzamos indokolásában – úgy fogalmazott, hogy „a természeti állapot tér vissza azokra a pillanatokra, amíg az életek közötti választás szituációja fennáll”[12]. Tehát az általános jogrend elismeri azt, hogy vannak az életnek olyan határszituációi, amelyekben a kivételes helyzet feloldásához szükséges az egyén döntési terrénumának a jogszerű növelése.[13]

Fontos hangsúlyozni, hogy ezen helyzetekben a jogállami szabályozás keretein belül mozgunk. Ez szükségszerű, ugyanis ha a jogszabályok nem tennék lehetővé ezekben a szituációkban a döntési lehetőségek kitágítását, akkor minden olyan esetben, amikor a megtámadott kioltja a támadó életét, vagy az állam képviseletében eljáró fegyveres közszolga az előírásoknak megfelelően történő fegyverhasználata során a jogellenesen cselekvő személy életét veszti, a saját életét és/vagy a társadalom rendjét védő személyt az általános szabályok alapján felelősségre kellene vonni

[11] Katonai karakterű szervek fogalmáról lásd bővebben Farkas Ádám: A katonai büntetőjog és igazságszolgáltatás helye, szerepe, létjogosultsága az állam és társadalom rendszereiben, In *Hadtudomány*, A Magyar Hadtudományi Társaság Folyóirata, 2012/elektronikus szám, 3–6. o.

[12] A jogos védelem problémája, Sólyom László párhuzamos indokolása a 23/1990. (X. 31.) AB határozat.

[13] Sólyom László megállapításának analógiájára erről írta Farkas Ádám, hogy a kivételes hatalom, vagy különleges jogrend felfogható a jogállam önvédelmeként is. (Farkas Ádám: A jogállamon túl, a jogállam megmentésért, In *Iustum Aeguum Salutare*, 2017/4. szám, 17–29. o.).

és szankcionálni. Azonban ezzel megakadályoznánk a kivételes legfőbb rendeltetését, vagyis hogy visszavezessen az általánosba. Emellett pedig az általános mechanizmust és az ahhoz kapcsolódó jogrendet is megkérdőjeleznénk, vagyis azt, hogy a legitim fizikai erőszak monopóliumának egyedüli birtokosa az állam, amely katonai karakterű szervei révén védi azokat, akik a jogrend keretei között élnek.

E határszituációk kivételes jellege tehát nem megkérdőjelezhető, de ezek, ahogy látható, feloldhatók a normál jogrendi szabályokkal, vagyis nevezhetjük ez alapján eme helyzeteket kvázi kivételesnek.

Emellett a kivételessel kapcsolatosan generálisan megállapítható, hogy a *kivételes szituációkban a norma és a döntés viszonya megváltozik, és a mérleg nyelve a döntés irányába mozdul el*, jogállamban a döntés primátusa viszont csak annyiban áll, hogy e kivételes helyzetet a szükséges mértékben kezelni tudja vagy kezelni próbálja az egyén, vagy őt segítve az állam.

A kvázi kivételes tehát – felhasználva a korábbi fogalmakat – olyan szituációk halmaza, amely *olyan rögzíthető élethelyzet vagy élethelyzetek sora, amelyek nem immanens részei az életnek, annak kikérgesedett magvát támadják, torzítják vagy felszámolni kívánják, de eme szituációt az egyén kezelni próbálja a normál jogrendnek, a társadalmi interakcióknak, a gazdasági mechanizmusoknak a döntés irányába mozdított cselekvési lehetősége révén.*

A másik irányból közelítve azonban a határszituációk magukba foglalnak olyan élethelyzeteket, amelyek már nem feloldhatók a normál jogrend szabályai alapján. Ezek már nem csupán az egyén életében lépnek fel, hanem össztársadalmi hatásokat váltanak ki. Ehhez viszont szükséges valamiféle interakció a mikro- és makroszint között.

Ez az interakció lehet egy válság szükségképpeni delegációja mikroszintre, amikor az egyéneken kívüli történelmi, szociológiai történések következményeként már a mikroszint „készen kapja" az életét kiforgató eseményeket és annak megoldásához szükséges eszközöket (például háború, természeti katasztrófa).

A másik lehetőség, hogy a makroszint eseményei bár egyénenként, vagy kisebb közösségeikben éreztetik hatásukat, azonban eme hatás a mikroszinten tömegesen előfordul és ezáltal csap át a makroszint is kivételes jellegbe. Ilyen például, amikor a társadalom egyes tagjainak – lásd például a 20. század fordulójának Magyarországát, ahol a munkásság szinte teljesen kiszorult a politikai események alakításából – a politikai részvételi jogait a fennálló rendszer nem biztosítja vagy egyenesen akár erőszakkal is elnyomja, és ennek leküzdése az érintettek részéről már makroszintű cselekvésben is megjelenik. Ilyennek lehet tekinteni például továbbá, amikor egy nagyobb gazdasági válság – mint amilyen akár az 1929-es vagy 2008-as gazdasági világválság volt – mikroszintű hatásai oly nagy mértékben és társadalmi kiterjedésben jelennek meg (például teljes egzisztencia elvesztése), hogy az arra adott egyéni válaszok is kibillentik a makroszintet rendes működésükből.

A mikroszint alkotója, vagyis az ember, ugyanis – Sartre gondolatai nyomán – „… csak saját lendületében, mintegy saját hajánál fogva tudja kihúzni magát a sem-

miből, és tud védekezni a semmi szakadatlan fenyegetése ellen… És az ember nemcsak magának és magért felelős, hanem egyben mindig a másiknak és a másikért."[14] Sartre bevezette az interszubjektivitást – mely fontosságát a második világháború során értette meg –, amely révén az ember próbálja megismerni és alakítani a társadalmi, politikai életet, így a mikroszint szerencsés esetben aktívan reagál a makroszint eseményeire. Amely lényegében annyit jelent, hogy az ember – ahogy Camus fogalmaz – annyit tesz, hogy „… amit meg kellett tenni, és amit a terror és lankadatlan fegyvere ellen meg kell majd tenniük, egyéni meghasonlásaik ellenére…."[15] azt megteszik, vagyis az egyén létezését önmagán túli érdekek fölé is emelik, kiemelve, hogy az egyén létezése társadalmi realitás is egyben, így az egyén is hatással van a közösségre, a társadalomra, emellett a társadalmi struktúra és realitás is alapvetően definiálja az egyén létezését is.

Az egyének életében a társadalmi realitásukból adódó eme kivételes szituációkat a normál jogrend által – annak tehetetlensége okán – generált alternatív jogrend hivatott feloldani, ahol – jogállami berendezkedés esetén – a jogállami minimumok fenntartása mellett a lehető legnagyobb amplitúdóra tágítják a döntés elsőbbségét a normához képest, hogy a kivételes visszatérhessen az általánosba. Továbbá az egyén létfenntartásával kapcsolatos döntési lehetőségei is előtérbe kerülnek, hiszen ilyen határszituációkban nagyszámúvá válhatnak a normán túli, azon kívül húzódó döntési helyzetek, de végeredményében a fennálló jogi rend, valamint az erkölcs alapvető sarkkövei kötik ezt a döntést.

Emellett azonban, számos olyan esetkör felhozható (például forradalom, más államterületének megszállása stb.), amikor a normál vagy eme alternatív jogrend elbukik, és helyébe új hatalmi tényező lép, amely saját jogrendet generál, amelynek legitimálásáig a döntés primátusát csak a hatalmi érdek korlátozza, így mikroszinten az egyén döntésének mércéje a fennmaradás; a norma sarokkőként való elfogadása, az alapvető erkölcsi követelmények feloldódnak az egyén létharcában, az igényben, hogy visszatérhessen az általános szituációk rendszerébe, vagyis az élet rendes folyásába. A közösségek esetében ez nem jelent mást, mint az interszubjektivitás által felülírt egyéni létharcot, amikor a közjó primátusa kerül a döntés középpontjába, nem elhallgatva azt, hogy esetlegesen a közjó sajátos definiálása a korábbi vagy a fellépő új hatalom önlegitimálását is jelentheti.

A fentiekből adódóan a kivételes nem más, mint *olyan rögzíthető élethelyzet vagy élethelyzetek sora, amelyek nem immanens részei az életnek, annak kikérgesedett magvát támadják, torzítják vagy felszámolni kívánják, és amelyekkel szemben a normál jogrend eszközparkja, a szokásos társadalmi interakciók eredményesen nem tudnak fellépni, így a döntés lehető legnagyobb amplitúdóra tágítása mellett kívánják feloldani*

[14] Störig, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*, Budapest, Helikon Kiadó, 2005, 483. o.

[15] Camus, Albert: A pestis, In Köpeczi Béla (szerk.): *Az egzisztencializmus*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1965, 387. o.

a kialakult helyzetet, amelynek célja, hogy a kivételes leküzdése, feloldása révén visszatérhessünk az általános életfolyásba.

Előzőek alapján látható, hogy a mikroszinten a határszituációknak három szintjét, ha úgy tetszik, fokozatát különíthetjük el:

1) az élet immanens részét képező *különös* szituációkat;
2) a normál jogrendi szabályaival, társadalmi interakcióival feloldható, de az életmenetnek nem immanens részét képező *kvázi kivételes* szituációkat, ahol a jogrend a döntés lehetőségét erősíti; valamint
3) *a kivételes* szituációkat, amelyek a normál jogrend szabályaival már fel nem oldhatók, és ahol a döntés határát vagy az alternatív jogrend sarkkövei, vagy a létezés fenntartásának igénye határolja le.

Mindhárom esetében elmondható, hogy az egyén cselekményeinek, döntéseinek egyedüli célja, hogy az általános életfolyást vagy fenntartsa, vagy abba visszaterelje létét, eme döntés lehetőségeinek, kötöttségeinek terrénumai azonban, rendkívüli mértékben eltérnek egymástól. Az általános életfolyamatba való visszatérés, azonban egészében nem lehetséges, hiszen „…a külső környezeti változások befolyásolhatják a közösség milyenségét, és végső soron azt, mit is kíván az egyén”[16], vagyis, a kivételes szituáció jellemvonásai alapvetően visszahatnak a mikroszintre, megváltoztatják annak összetevőit, egyes esetekben újrastrukturálják, így az abból való kilépés során mind az egyén, mind a közösség újfajta tapasztalati ismérvekre támaszkodva, a meglévő lehetőségei szerint reagál a kivételesre és építi fel újra az általános, egyhangú rendet. Nem megfeledkezve arról, van, hogy maga a kivételes létezése során már definiálja az általánost, így a külső tényező még hatványozottabban nyúl bele az egyén önmaga által definiálni óhajtott általános mechanizmusába, és lényegében létrehoz egy általános egyhangú rendsémát, amelyet az egyénnek szükségképpen követnie kell (lásd totalitárius rezsimek rend- és emberképét).

Emellett a kivételes – de a kvázi kivételes is – nemcsak az egyénre és annak társadalmi közegére hat, hanem a jogra, jogrendre és végső soron az államra is. Mivel – ahogy Peschka Vilmos fogalmaz –, „ha a jog mint a társadalmi totalitás egyik részkomplexusa létezik, akkor nyilvánvalóan rá nézve is érvényes az a társadalomontológiai törvényszerűség, hogy létét, helyét, működését és hatását… a többi részkomplexussal való szakadatlan kapcsolata határozza meg,”[17] így a kivételes szituáció hatalmi, társadalmi, gazdasági jellemzői, az általa elképzelt és esetlegesen leképezni óhajtott általános rendi törekvései is visszahatnak a jogra. Így lényegében a jogon – és ezáltal az államon és állami intézményrendszeren – is leképeződnek a kialakult kivételes – kvázi kivételes – szituációk, tehát az állami, jogi létrétegek is egyfajta módon lekövetik az egyén

[16] Deli Gergely: Az eleven jog fájáról – Elmélet és történet a természetjog védelmében, Budapest, MediuM, 2018, 13. o.

[17] Peschka Vilmos: *A jog sajátossága*, Budapest, Akadémia Kiadó, 1988, 33. o.

létrétegeit, vagyis az államnak és jogrendnek is vannak – a normálon túli – különös, kvázi kivételes és kivételes határhelyzetei. Azonban utóbbiakat szükségképpen vizsgálni kell és tovább kell bontani a normál (alkotmányos) jogrendhez való viszonyuk alapján.

Összegzés helyett

Peschka nyomán rögzítettük, hogy maga a jog is a társadalmi totális egyik részkomplexusa, így arra a társadalom egyéb részintézményei és az ott zajló belső folyamatok, továbbá a társadalmi totalitást befolyásoló külső tényezők egyaránt hatnak. Így amikor a társadalmi létezés mikroszintjén elkülöníthetőnek látszanak különböző határhelyzetek, és az interszubjektivitás és a kölcsönös egymásra hatás okán ez makroszinten is megjelenni látszik, akkor ebből adódóan a társadalmi totalitás részobjektumaként létrejött jog és állam létezésében is szükségképpeni módon megjelenek ilyen típusú határszituációk.

Ezért makroszinten is el lehet különíteni normál, különö-, kvázi kivételes és kivételes (határ)helyzetet. Azonban míg a mikroszint döntési rendszere alapvetően determinált, a makroszint mechanizmusai és egy-egy társadalmi részobjektum, így a jogi- és állami intézmények által és kizárólag legszélsőségesebb esetben terjeszkedik túl döntési lehetősége a jogi normán (végső soron az erkölcsi parancson). Ahhoz, hogy a makroszint fel tudja oldani ezeket a határhelyzeteket és vissza tudjon térni a normál működési keretek közé, ahhoz a modern (jog)állam esetében alternálnia kell a normál működést biztosító jogrendet, állami intézményi mechanizmusokat, létrehozva így egy alternatív jogrendet, amelyben a döntés amplitúdója kiszélesedik, de a normál jogrend – jogállam esetében fellelhető – alappilléreiként funkcionáló intézményei (így például a nemzetközi jog ius cogens szabályai, az alapvető emberi jogok, az állami intézmények joghoz kötöttsége stb.) ezt alkotmányos keretek közé helyezik. Amikor a normál vagy az alternatív jogrendet jelentősen túllépik a hatalmi megfontolások révén, akkor a jogrend transzformálódik, amely addig tart, amíg saját maga által meghatározott új normál állapotát el nem nyeri.

Általánosságban tehát kimondható, hogy az olyan határhelyzeteket, amelyek nem immanens részei a társadalom – a társadalmi totalitásból következően –, a jog és az állam normál működésének, sőt kifejezetten azok kikérgesedett magvát támadják, torzítják vagy felszámolni kívánják, és amelyekkel szemben a szokásos társadalmi interakciók, a normál jogrend eszközparkja és az állam rendes működési mechanizmusai eredményesen nem tudnak fellépni, *kivételes állapotnak* nevezzük. Míg az erre reagáló alternatív vagy transzformálódó jogrendet, amely a döntés lehető legnagyobb amplitúdóra tágítása mellett kívánja feloldani a kialakult helyzetet, azzal a céllal, hogy a kivételes állapot kihívásainak leküzdése, feloldása révén visszatérhessen az általános – korábbi vagy újrafogalmazott – normál működés keretei közé, kivételes hatalomnak nevezzük.

A pusztító állam…

A holokauszt-szakirodalom egy érzékeny kérdése – a közigazgatás szerepe a magyarországi holokausztban

GULYÁS ÉVA

Azoknak, akik a nehéz történelmi helyzetekben hozott döntéseikkel inkább a tisztesség, semmint az „altisztként" való érvényesülés útját választották.

A történelem szimbolikus jelentéssel bíró eseményeiről szólva mindig többről beszélünk, mint amit konkrétan kimondunk. A „Reichstag" például általában a német birodalomra, „felgyújtása" pedig a német társadalomnak a tömegmédiát is felhasználó politikai letaglózására is utal. Vannak olyan szimbolikus történelmi események is, amelyek jelentése bizonytalan vagy csak vitákban tisztázható. A „9/11" esetén például nehéz eldönteni, hogy az Amerika megtámadását, egy új típusú hadviselést, a polgári demokrácia egy új, az egyéni jogokra is kiható korszakának eljövetelét, esetleg egy globális világhatalom erejének megroppanását jelképezi-e. E sokféle jelentést hordozó események közé tartozik a „holokauszt"[1] is: egészen biztos, hogy a

Gulyás Éva, jogász, Phd, evgulyas@gmail.com
Ez az írás az *Etnikai konfliktusok a nemzetállamban. Állam – xenofóbia – genocídium* című értekezésem egyik fejezetének átdolgozott változata. A mottó „altisztekre" utaló fordulatát illetően lásd József Attila *Hazám* című versét.

[1] A hatalmas holokauszt-szakirodalomból csak néhány jellegzetes munkára utalok itt. Lásd Bauer, Yehuda: *A History of the Holocaust.* Danbury, Franklin Watts, 1982. és *Rethinking the Holocaust*. New Haven, Yale University Press, 2001., Aly, Götz: *Endlösung. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden.* Frankfurt, Fischer, 1995., Karsai László: *Holokauszt*. h.n., Pannonica, 2001., Gilbert, Martin: *The Holocaust. A History of the Jews of Europe during the Second World War.* New York, Henry Holt, 1985., Cohen, Asher: *Soá.* Budapest, Cserépfalvi, 1994., Lanzmann, Claude: *Soah*. Budapest, Kossuth, 1999. A magyarországi holokausztról lásd Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust*. 2 kötet. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988. Gondolat, 1988., Braham, Randolph L. – Szabó Zoltán Tibor: *A Magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája.* 3 kötet. Budapest, Park Könyvkiadó, 2006., Molnár Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből.* Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség Évkonyvei 1, 2000. Lásd továbbá Carp, Matatias: *Holocaust Romániában 1940–1944.* Budapest, Primor Kiadó, é.n., *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.* Szerk.: Karsai László – Molnár Judit. Budapest, Mazsihisz, 2002., Szita Szabolcs: *Együttélés, üldöztetés, holokauszt.* Budapest, Korona, 2001. Dokumentumgyűjteményként lásd *The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes.* 18 kötet. Szerk.: Mendelsohn, John. New

XX. századi történelem egyik szimbolikus eseménye volt, de hogy a közvetlen jelentésén túl mire is utal még – a század embertelenségére, irracionalitására, útvesztésére –, az csak vitákban tisztázható.

I. A holokauszt megítélésének főbb vitapontjai

Yehuda Bauer megállapítása szerint a holokauszt „a zsidó nép teljes megsemmisítésére vonatkozó náci terv, s hat millió zsidónak a náci Németország és más nemzetek köréből származó segítőik általi tényleges meggyilkolása a II. világháború során. Miközben a nácik a lengyelek, az oroszok, a romák (»cigányok«), a szerbek, a csehek és politikai ellenfeleik közül sok millió embert ugyancsak meggyilkoltak, csupán a zsidókat tervezték teljesen megsemmisíteni".[2]

E rövid meghatározás – túl azon, hogy jól tükrözi megfogalmazójának általános elméletét[3] – legalább hat-nyolc olyan kérdésben foglalt állást – az esetek nagy részében szerintem helyesen, olykor vitathatóan –, amelyek a szakirodalomban az 1990-es évek óta felvetődtek. Ezek egyike például a következő: a holokauszt során „a zsidóságot" akarták-e elpusztítani, vagy „Európa", esetleg „Németország", illetve a „meghódított területek" zsidóságát? Az ehhez hasonló, pusztán e meghatározáshoz kötődő problémákat hosszan lehetne sorolni. Ezek felsorolása helyett inkább a szakirodalomban felvetődő jellegzetes *problémaköröket* és *vitakérdések*et tekintem át, tematikus rendben.[4]

York–London, Garland Publishing, 1982. *Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany, Austria, Poland, and the Soviet Union*. Szerk.: Arad, Y. – Gutman, I. – Margaliot, A. Lincoln – Jerusalem, University of Nebraska Press – Yad Vashem, 1999.

[2] Bauer, Yehuda: The Holocaust. In: *Encyclopedia of Genocide.* Szerk.: Charny, Israel W. 1–2. kötet. Santa Barbara, Cal., ABC-Clio, 1999. 1. kötet, 306. Annak jelzéseként, hogy miféle ellentétek léteznek a holokauszt- és genocídium-kutatásban, utalok az enciklopédia szerkesztőjének, Israel W. Charny-nak a megjegyzésére. Bauer definíciójához ugyanis ő jegyzetként rögtön hozzáteszi: „néhány tudós úgy véli, hogy a cigányok ugyancsak teljes megsemmisítésre voltak kijelölve", lásd *ugyanott*.)

[3] Lásd elsősorban Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust.* New Haven, Yale University Press, 2001., melynek "Overall Interpretations" (68–92. és 93–119), valamint „Comparison with other Genocides" (39–68.) című fejezetei magyarul is megjelentek: „Átfogó elméletek… [a Holokauszt histográfiája köréből] és „A Holokauszt és más népirtások összevetése" címen, vö. *Holokauszt: történelem és emlékezet.* Szerk.: Kovács Mónika. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005. 75–90., 91–106. és 117–135. A holokauszt okait illetően „az én véleményem, sok kollégáméval ellentétben az – fogalmazott Bauer –, hogy a nácik raszszista, antiszemita ideológiája volt a holokausztot előidéző legfontosabb tényező"; *id. hely,* 119.

[4] Módszertanilag ehhez hasonló, bár tartalmilag különböző inspiratív összefoglalásként lásd Porter, Jack Nusan: Holocaust Controversies. A Point of View. In: Encyclopedia of Genocide, *idézett kiadás* (1999), 1. kötet, 307–311. Lásd még Porter, J. N. : *The Sociology of Genocide.* Washington, DC, American Sociological Association, 1998.

Ezek a holokauszt

a) egyedi (egyedülálló) vagy egyetemes volta; ennek részeként más népirtásokkal párhuzamba állítható, illetve nem állítható, azokkal összehasonlítható vagy össze sem összehasonlítható jellege,
b) társadalomtörténeti és politikai okai, azon belül pedig ún. intencionalista vagy funkcionalista értelmezése;
c) az előbbiekből külön is kiemelve az elsősorban az antiszemitizmussal, vagy általában a rasszizmussal való magyarázhatóságát, s ennek részeként
d) az áldozatok körének meghatározása, ideértve azt is, hogy a kifejezés alkalmazható-e a más népekkel szembeni gyilkos támadásra;
e) az elkövetők azonosítása és történelmi felelősségének megállapítása, figyelembe véve a háborús körülményeket és nemzetközi, katonai és egyéb szövetségeket is; valamint
f) az áldozatok és képviselőik ellenállásának, illetve az üldözőkkel és gyilkosokkal való együttműködésének az értékelése.

Az ezekkel kapcsolatos viták során számos kiegészítő kérdés is felmerült, amelyek a körül forogtak, hogy

g) felfogható-e egyáltalán a holokauszt emberi ésszel, és elemezhető-e racionális eszközökkel, vagy oly mértékben gonosz esemény volt, hogy az emberileg felfoghatatlan és racionális módon nem értelmezhető;
h) hogyan helyezhető el „az emberi történelemben", már ha elhelyezhető egyáltalán, s valójában történetileg kell-e, illetve lehet-e értelmezni, vagy helyesebb „történelmen kívüli" eseménynek tekinteni,[5]
i) a zsidó nép szenvedései összehasonlíthatók-e más népek és csoportok szenvedéseivel, vagy ez utóbbiak (ha nem is hasonló mértékben, de) hasonló módon szenvedtek, s az e kérdésre adott választ miként kell nyelvileg-fogalmilag értelmezni, végül
j) figyelembe véve azt is, hogy a népirtások elkövetői rendszerint tagadják tettüket, vagy megpróbálják kisebbíteni annak jelentőségét, kérdés, hogy van-e különbség a holokaussztagadás és a genocídiumtagadás között, illetve melyek ezek módjai

A második csoportban említett kérdésekben történő állásfoglalás többnyire az első csoportban említettek egyikére vagy másikára adott válasz függvényében változik. Mivel azonban az egyes kérdésekre adott válasz nem jelöl ki konkrét irányokat a

[5] A Holokauszt történelemen kívüliségét – Yehuda Bauer kifejezésével – néha „misztifikáció-tézisnek" nevezik. Lásd erről Schapiro, Yisrael A.: On the Mystification of the „Final Solution". *Moreshet Journal for the Study of the Holocaust and Antisemitism*. 2. évf. 2005/3–4. sz. 87. és *The Holocaust's Ghost. Writings on Art, Politics, Law, and Education.* Szerk.: Schwartz, B. és DeCoste, F. C., Alberta, University of Alberta, 2000. 398.

másik kérdés és a másik problémakör területén, ezért e séma igen nagy variációs lehetőséget tesz lehetővé. (Az állami bürokrácia terén például – mint később megmutatom – az antiszemitizmus mint ok elsődlegességének tétele kapcsolatba hozható az intencionalizmus és funkcionalizmus kérdésében való állásfoglalással, ám az utóbbi területen kirajzolódó összefüggések nem feltétlenül érvényesülnek más területeken.)

II. A közigazgatás szerepe a holokausztban

A holokauszt-szakirodalomban egyik sajátos – történeti szempontból az ún. intencionalizmus-funkcionalizmus problémával összefüggő, ám attól függetlenül is tárgyalható – vitatémája, hogy milyen szerepet játszott a közigazgatás a holokausztban. Ez azért vetődött fel, mert a közigazgatás fő szervező elve a bürokrácia, a bürokrácia pedig a modern államban adódó összetett feladatok megvalósításának leghatékonyabb eszköze. Több millió ember marhavagonokban történő deportálása – ha szabad így fogalmazni – kétségtelenül „összetett feladat", mely a logisztikán túl számos *hivatali tevékenység* elvégzését igényli, az emberek összeírásától a gettókban kitört járványok megfékezésén át a vasúti menetrendek kialakításáig. Ezért sokan felvetik, hogy a holokausztra – melyben a legaktívabb szerepet kétségtelenül a fegyveres-katonai szervezetek játszották – csakis egy sajátos fajta *közigazgatás közreműködésé*vel kerülhetett sor. Sőt, egyes szerzők, mint például Zygmunt Bauman, az elkövetők megnevezésekor első helyen a bürokratákat említik.

II/1. A BÜROKRÁCIA SZEREPÉVEL KAPCSOLATOS MAGYARÁZATOK

A bürokrácia működésének sajátos strukturális és működési törvényszerűségei vannak,[6] melyeket itt még csak összefoglalni sem lehet. E törvényszerűségeknek a holokauszthoz való viszonyát a lengyel szociológus, Zygmunt Bauman vizsgálta

[6] A bürokrácia működésének általános sajátosságairól lásd Max Weber munkásságát, így elsősorban a *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom.* Budapest, Helikon Kiadó, 2009. című kötetben közölt szövegeit; kül. 99. 144–145. és 119–122. A „bürokratikus személyiség" leírásáról lásd Rober Merton műveit, különösen *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Osiris, 2002., a weberi elmélet kritikájaként pedig Michel Crozier elméletét; vö. Crozier, M.: *A bürokratikus jelenség.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981., az itt szóba jöhető vonatkozásaiban 225–315. A bürokratikus struktúrában dolgozók által megélt szabadság fokáról érdekes észrevételeket tesz Paul du Gay: Valóban olyan rossz dolog a bürokrácia?, szemelvényként idézi Giddens, Anthony: *Szociológia.* Budapest, Osiris Kiadó, 2008, 495–496.

részletesen *A modernitás és a holokauszt*[7] című – a szakirodalomban sokak által elismeréssel fogadott, mások által bírált – írásában. Ami az általános kérdéseket illeti Bauman lényegében Max Weberhez hasonlóan vélekedett a bürokratikus rendszer működéséről. Az igazgatástól mindkettőjük szerint a kapitalista gazdaság követelte meg a kiszámíthatóságot, a gördülékeny ügymenetet, az átláthatóságot és a pontosságot. Mindketten elkerülhetetlen történelmi tendenciának, már-már „történelmi szükségszerűségnek" tartották a bürokratizálódás növekedését. A bürokrácia a *modern társadalom* (Weber), illetőleg általában a *modernitás* (Bauman) velejárója – hangsúlyozták. Bauman ezt történetileg egyrészt az állandó hadsereg megteremtéséért küzdő hatalmi-politikai törekvéseknek, másrészt az ezzel összefüggő pénzügyi törekvésnek tulajdonította, amivel ugyancsak nem áll távol Webertől. Végső soron azonban a bürokratikus szervezet térnyerése fő okaként ő a technika fejlődését jelölte meg.

Mindketten úgy vélték: a hivatalnokok számára a bürokrácia – ideális esetben – nem teszi lehetővé az önkényes ügyintézést vagy a személyes motivációkat követő részrehajlást: a hivatali viselkedés normáját a dologi célok uralják, a racionális célok iránti odaadással kiegészülve. Amikor az igazgatást teljesen bürokratizálják, az uralom gyakorlatilag megdönthetetlenné válik – hangsúlyozta Weber. A hivatalnokok egy állandóan mozgásban lévő gépezet fogaskerekévé válnak, ami megszabja számukra, hogy mit, milyen alapon és milyen korlátok között tehetnek. A hivatalnokok gyakran úgy válnak a bürokratikus tevékenység rabjává, hogy csupán anyagi megélhetésük biztosításáért maradnak a szervezetben. Ugyanakkor nem lehet őket nélkülözni, hiszen akkor jön létre a feladatok tervszerű egysége, ha mindenki egy-egy jól begyakorolt részfeladatot végez. Az ilyen rendszer képes *személytelenül* működni, bárkinek a célját előmozdítani, elegendő, ha az uralom csúcsán történik személyi változás, a bürokratikus apparátus kifogástalanul *teljesíti* az akár *erkölcstelen célokat kitűző hatalom akaratát* is.[8] De miért teszi ezt – kérdezhetjük –, hiszen a hivatalnokok, mint mondani szokták, „tisztességes, rendes emberek"?

Bauman fő tétele, hogy csak a *bürokratikus* intézmények kifejlődése *tette lehetővé* a holokausztot, s ez azért történt így, mert a bürokrácia működési mechanizmusai hozzájárultak a népirtással járó erkölcsi felelősség tudatának eltűnéséhez is. „Egy olyan rendszernek, ahol a racionalitás mást javasol, mint az erkölcs, az erkölcs mást, mint a racionalitás, a legfőbb vesztese nem lehet más, mint az emberiesség".[9] Ám

[7] Bauman, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Ford.: Greskovits Endre. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001, 151–152. (eredetileg *Modernity and the Holocaust.* Cambridge, Politiy Press, 1989, később számos kiadásban).

[8] Lásd ezeket részletesebb kifejtésben is Weber, M.: *idézett mű* (2009), 139–142.

[9] Bauman, Z.: A modernitás és a holokauszt, *idézett kiadás* (2001), 286. „A gyilkos zsarnokság teremtette világ úgy fosztotta meg emberségüktől áldozatait is és azokat is, akik tétlenül szemlélték az áldozatok föláldozását, hogy valamennyiüket arra késztette: az önfenntartás logikájára hivatkozva oldozzák föl magukat az erkölcsi érzéketlenség és a jóra való restség bűne alól"; *ugyanott*, 284.

nem csak az „önfenntartás" és az arra épülő önigazolás logikájáról van szó. Bauman azt is állítja, hogy 6 millió ember meggyilkolása csak azután, és csak azáltal lehetővé téve következhetett be, hogy létrejött egy olyan hivatali rendszer, amelynek keretében nem kellett vállalni az erkölcsi felelősséget. Szerinte a holokauszt nem az erőszak állatias megnyilvánulása volt, s csupán azért kerülhetett rá sor, mert kifejlődött egy racionálisan működő bürokratikus intézményrendszer, ahol a *végrehajtandó feladatok*at külön tudták választani azok *következményei*től. A német hivatalnokok és a katonák nem kérdőjelezték meg a kijelölt feladatok értelmét – kizárólag arra összpontosítottak, hogy precízen és a legjobb képességeik szerint hajtsák végre feletteseik utasításait.[10] Néhányan felvetik, hogy Bauman elmélete már pusztán azzal is feloldja az elkövetőket a személyes felelősség alól, hogy egy bürokratikus szervezet részei voltak. Ez persze, így fogalmazva („felmenti"), túlzás, de kétségkívül számos aggályos kérdést vet fel, ha rákérdezünk: miféle emberek voltak azok, akik végrehajtották a tömeggyilkosságot, s milyen körülmények késztettek sok, alapjában véve tisztességes embert arra, hogy hagyták megtörténni, ami megtörtént?

A modernitás és a holokauszt című kötet azt sugallja, hogy az e kérdésre adandó választ során nem a hivatalnokok erkölcsi habitusát, de még csak nem is az őket körülvevő társadalmi közeg minőségét (például az antiszemitizmust s így antiszemita gondolkodását) kell okolni, hanem a bürokratikus intézményrendszer jellemzőit. A döntő szerepe – szerinte legalábbis – annak a modernitás által létrehozott racionális intézményrendszernek volt, ahol a végrehajtandó *feladatok*at külön tudták választani azok *következményei*től. A hivatalnokok így nem kérdőjelezték meg a kijelölt feladatok értelmét – kizárólag arra összpontosítottak, hogy a precízen és a legjobb képességeik szerint hajtsák végre feletteseik utasításait.

Ezt a gondolatot főbb körvonalakban mások is megfogalmazták. Christopher R. Browning amerikai történész például így:

> „Az európai zsidók tömeges legyilkolása nem pusztán egy ipari társadalom technológiai teljesítménye volt, hanem egy *bürokratikus társadalom szervezési teljesítménye* [achievement] is. A pusztító gépezet súrlódásmentes működése azt követelte meg, hogy az áldozatokat az elkövetők szemében dehumanizálják. Ezt azzal az ideológiai indoktrinációval érték el, amely a zsidókat féregként és bacilusként ábrázolta, hogy ennek megfelelően is kezeljék őket. Ehhez azonban szükség volt arra a bürokratikus működésmódra, amelyben a személytelenített és szenvtelen, érzelmileg elfogulatlan magatartás a közszolgálat alapvető és pozitív értéke volt."[11]

[10] Bauman, Z.: *idézett mű* (2001). 38–42.

[11] Browning, Christopher R.: The German Bureaucracy and the Holocaust. In: *Genocide. Critical Issues of the Holocaust. A Companion Volume to the Film, Genocide.* Szerk.: Grobman, Alex – Landes, Daniels. Los Angeles, Simon Wiesenthal Center, 1983. (145–149.) 148.

Amint látható, Bauman álláspontja nagyban hasonlít ehhez a (részben általa is idézett) megközelítéshez, az ő elmélete azonban Browning rövid értékelésénél általánosabb. Történetfilozófiai elgondolása ez: a folyamatosan fejlődő technológia életre hívta a kiszámíthatóan működő szenvtelen bürokráciát, ami a modern „civilizáció központjává vált", s mint bürokratikus kultúra áthatotta a közélet egészét. A bürokrácia fejlődése során a munkamegosztás mértékének fokozódása aztán két következménnyel járt. Az egyik, hogy „az erkölcsi mércék érdektelenné válnak a bürokratikus műveletek technikai eredményességéhez képest", a másik, hogy „a bürokratikus művelet[ek] céljai »elembertelenednek«", azaz kiemelődnek „az emberre vonatkoztatottság rendszeréből", tisztán technikai, erkölcsileg semleges fogalmakkal is kifejezhetők.[12] Ez azt jelenti, hogy a hivatalnokok *személyes erkölcs*e érdektelenné vált a szervezet *technikai eredmény*eihez képest. A hivatalnokok szigorú felettesi nyomásra, az előléptetés reményében továbbra is tökéletesen összpontosítottak feladatukra, ám ha munkavégzésük során egy kicsit is felmerült az erkölcsi felelősség kérdése, azt – Bauman szerint – a célok „elemberietlenítésével" (elembertelenítésével; dehumanizálásával) sikerül leküzdeniük. A német közigazgatásban egyszerűen „csak" távolságot teremtettek az emberi lények és a hivatali munka között, amikor az emberek számokkal kifejezhető teljesítményadatokká váltak. Egy „rakomány", amelynek kizárólag a pénzügyi hatásaival kell foglalkozni, könnyen értelmezhető csak mennyiségi adatként, semmint érző emberi lények csoportjaként. A modern bürokrácia eredetileg úgy van kódolva – hangsúlyozta Bauman –, hogy mindig az optimális megoldást keresse, s a hatékonyság növelése és a költségek csökkentése érdekében „csak" arra volt szükség, ne tegyen különbséget az emberi és nem emberi „objektumok" vonatkozásában.[13] Végül is – állítja (Raul Hilberg fordulatát idézve)[14] – a legtöbb résztvevő *közvetetten* működött közre a tömeggyilkosságban: feljegyzéseket írt, telefonált, intézkedett, terveket készített, statisztikákat elemezett, értekezleteken vett részt – s mindeközben íróasztala mögött ült. Mint látni fogjuk, ezt azért nem mindenki fogadja el.

Bauman elmélete tehát egyfelől egy alapjában véve meggyőző *általános* wéberiánus bürokráciaelmélet, ami azonban, másfelől, az általános sémák erejében bízva nem magyarázza meg minden részletében a történetileg *konkrét* problémát. Először is Bauman szinte sehol sem beszél az Einsatzgruppék tevékenységéről, arról, hogy a „végső megoldáshoz" először ezek a hivatalnoknak éppen nem nevezhető fegyveres gyilkosok próbáltak eljutni, de rá kellett jönniük, hogy a meghódított lengyel, ukrán, orosz területeken „mennyiségi okokból" nem tudják megoldani feladatukat. Másodszor, Bauman nem számolt azzal, hogy a hivatalnokok az antiszemita propaganda által átalakított emberek, akik valamilyen semlegesnek tűnő, dehumanizált

[12] Bauman, Z.: *idézett mű,*150–151.
[13] Részletesebben lásd *ugyanott,* 151–153.
[14] Vö. Hilberg, R.: *idézett mű* (2003), 1024.

célt valósítanak meg, s – ahhoz, hogy ezt megtehessék – *akarniuk* is kell e célt. Azaz nem számolt az *antiszemitizmus* jelenségével és szerepével.

A bürokráciának azonban vannak másfajta elméletei is,[15] melyek másféle magyarázatot adnak a holokausztra. Bauman elméletével Paul du Gay elgondolását érdemes kontrasztba állítani. Ez a neoweberiánus irányba hajló kortárs szociológus, aki általában is megpróbálja pozitív fényben feltüntetni a bürokráciát a hivatali ethosz szerepét dicsérve,[16] s megszólalt a holokauszttal összefüggésben is. Egy részben Bauman elméletét bíráló, részben a tárgy érdemi kérdéseihez is (röviden) hozzászóló tanulmányában azt fejtegette, hogy a holokauszt szerinte épp akkor következett be, amikor a náci ideológia *rasszista-antiszemita* meggyőződése *legyőzte* a bürokrácia alapját jelentő szabálytiszteletet és a jogszabályok betartására irányuló bürokratikus *ethoszt*.[17] Vagyis a bürokratikus struktúra szerinte másodlagos, a hivatalnokok körére (is) jellemző antiszemitizmus az elsődleges oka annak, hogy a hivatali kar miért vett rész a holokausztban olyan hatékonyan.

De végül is – kérdezhetjük –, ki és hogyan tűzte ki a célokat a közigazgatás számára? Erre a kérdésre lehetetlen a nélkül válaszolni, hogy ne térjünk ki a holokausztkutatás ún. *intencionalista* vs. *funkcionalista* megközelítéseire. Ez a két „perspektíva" lényegesen befolyásolják a közigazgatás szerepének megítélését is: amíg Zygmunt Bauman elmélete inkább a funkcionalista megközelítés része, és annak igazolása, addig Paul du Gay elmélete inkább az intencionalizmust használja fel és igazolja. Természetesen elsősorban hangsúlyaikban különböznek. A két álláspont vázlatosan a következőképpen ábrázolható:

[15] Lásd például Gruner, Wolf: Local Initiatives, Central Coordination. German Municipal Administration and Holocaust. In: *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust*. Szerk.: Feldman, Gerald D. – Seibel, Wolfgang. New York, Berghahn Books, 2005. 269–294. Lásd még M. T. Allen bevezetőjét ugyanott, Allen, Michael Thad: A Bureucratic Holocaust. Toward a New Consensus. In: *Networks of Nazi Persecution. idézett kiadás,* 259–268.

[16] Lásd például *The Values of Bureaucracy.* Szerk.: Gay, Paul du. Oxford, Oxford University Press, 2005., Byrkjeflot, Haldor – Gay, Paul du – Greve, Carsten: What is the „Neo-Weberian State" as a Regime of Public Administration? *The Palgrave Handbook of Public Administration and Management in Europe*. Szerk.: Ongaro, Edoardo – Thiel, Sandra Van. Cham, Palgrave Macmillan, 2018. 991–1009. Ugyanilyen összefüggésben utalok még a BBC-ben elhangzott hosszú interjúira is; vö. „In Defence of Bureaucracy" (riporter Will Yates) 2013. december 3. *BBC Radio 4.*

[17] Vö. Gay, Paul du: Bauman's Bureau: „Modernity", Identtity, Ethics. In: *In Praise of Bureaucracy. Weber – Organization – Ethics*. London, Sage, 2000. 35–60. kül. 37–41.

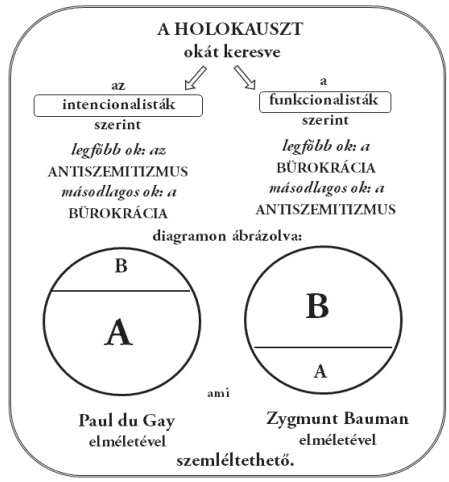

A bürokrácia holokausztban játszott szerepét értékelő elméletek sémái
(Jelölések: A = antiszemitizmus, B = bürokrácia.)

A modern társadalomban kialakult, annak igényeihez igazodó bürokratikus struktúrák, valamint a német hivatalnoki kar nélkül nem történhetett volna meg a holokauszt, ugyanakkor a bürokrácia mint gépezet nemcsak nem „oka" annak, de önmagában nem jelent magyarázatot sem a történtekre. Legalább annyira szükség volt a *hivatalnoki kar antiszemita érzületé*re is. Másfelől az is igaz, hogy „az antiszemitizmus önmagában nem magyarázza meg a holokausztot",[18] ahhoz az erkölcsi döntések súlya alóli (ön)felmentést megkönnyítő struktúrákra is szükség volt. Ezt azonban az antiszemitizmus súlyának és szerepének hangsúlyozása nélkül aligha tudja plauzibilisen értelmezni. Elméletének áttekintését és bírálatát egyik gondolatmenetének felvillantásával zárom.

> „Németországban fél évszázaddal ezelőtt – fogalmazott Bauman 1989-ben – úgy esett, hogy a bürokrácia megkapta Németország zsidómentesítésének feladatát. Azzal kezdte, amivel a bürokráciák kezdeni szokták: megfogalmazta a cél pontos definícióját, majd nyilvántartásba vette azokat, akikre ez vonatkozhatott, s mindegyiküknek kartotékot nyitott. Azzal folytatta, hogy elkülönítette a kartotékokban szereplőket a népesség másik részétől, melyre a kapott eligazítás nem vonatkozott. Végül nekilátott, hogy kilakoltassa az elkülönített csoportot az árják földjéről, melyet meg kellett tisztítania – először kivándorlásra ösztönözve őket, majd nem német területekre tervezvén szállítani őket, amint ezek a területek német uralom alá kerültek. Addigra a bürokrácia csodálatos tisztogatási képességekre tett szert, amelyeket nem lehetett elpocsékolni és veszni hagyni. *Az a bürokrácia, mely ilyen jól kitett magáért Németország zsidómentesítésének feladatában, nagyra törőbb*

[18] Bauman, Z.: *idézett mű,*59–60.

> *feladatok véghezvitelét is lehetővé tette, így szinte magától adódott, hogy vállalkozzanak is megoldásukra.* Ilyen tökéletes kiiktató gépezettel miért kellene megállni az árja *Heimat* határánál? Miért is ne tisztítanák meg a birodalom egészét? Igaz, hogy mivel már minden a birodalom fennhatósága alá került, nem maradt olyan „külföld", ahol a zsidó szemét lerakására és tárolására helyet lehetett volna szorítani. A kitelepítéshez csak egy irányban nyílt szabad út. Fölfelé. A füsttel…"[19]

A különös – s a később tárgyalandó funkcionalista vagy strukturalista szemlélet gyengeségét pikírt iróniával (vagy inkább fekete humorral) ellensúlyozó – idézet megmutatja Bauman elméletének egyik gyengeségét. Miközben a bürokrácia természetét és törvényszerűségeit teszi felelőssé azért, hogy a német hivatalnoki kar minden fenntartás nélkül „belegyalogolt" – belemasírozott?, belesodródott? – egy történelmileg kétes szerepbe, a döntő pontokat nem tudta megmagyarázni, és egy szellemesnek vélt *bon mot*-val menekült ki az elméleti csapdából (amit csak azért nem kritizálnék itt ennél hevesebben, mert személy szerint az üldözöttek közé tartozott). Elméletének gyengeségét két tényező okozta. Mint említettem, nem vette figyelembe a bürokrácia társadalmi környezetét és előfeltételezettségét, ideértve tagjainak *antiszemita* érzéseit is. Másrészt nem tisztázta azokat a mechanizmusokat, amelyek révén egy bürokratikus szervezetben, valamint politikai környezetében elválik egymástól, majd össze is kapcsolódik egymással a *döntés* meghozatala és *végrehajtás*a. Mentségére legyen mondva, hogy e kérdésekkel – amint azt az intencionalizmus és a funkcionalizmus vitája szemlélteti – a történelemtudomány is nehezen boldogult.

II/2. DÖNTÉS ÉS VÉGREHAJTÁS

Az „intencionalizmus-funkcionalizmus" vita azzal állt, s bizonyos értelemben még ma is azzal áll kapcsolatban, hogy létezett-e a kezdet kezdetétől a zsidóság elpusztítására vonatkozó egyértelmű szándék, vagy az a hatalom megszerzése után, sőt a konkrét történeti-katonai folyamatok változásai között alakult ki.[20] Vajon az ún. *Endlösung* (végső megoldás) kezdettől fogva része volt-e a náci gondolkodásnak, vagy – mint többen feltételezik – a katonai sikerektől megrészegült német elitben alakult ki 1940/41 táján.

[19] Bauman, Z.: *idézett mű*, 154.

[20] Az amerikai olvasók számára Christopher Browning egy elég különös, de szemléletes példával érzékeltette a két elméleti paradigma különbségét. Az akart, kitervelt és megvalósított holokauszt *(intencionizmus)* olyan, mint az atombomba feltalálásához vezető Manhattan-projekt; a politikai rendszer nehézkes bürokráciájának improvizációiból előálló, lépésről-lépésre haladó holokauszt *(funkcionalizmus)* pedig olyan, mint Csernobil. Vö. Browning, Christopher R.: *Nazi policy, Jewish labor, German killers.* Cambridge, Cambridge University Press, 2000.1.

A vita megindulásához nagyban hozzájárult az ismert történész, Martin Broszat munkássága, akit később funkcionalistának minősítettek, s akinek írásai jól szemléltetik három diszkussziós sík[21] szoros kapcsolatát és egybejátszását. Broszat vitathatatlanul komoly történészi teljesítményét, valamint személyes kutatói és egyetemi karrierjét különös fénytörésbe helyezte, hogy fiatalon (1944-ben, de egészen 1989-es haláláig szándékosan és sikeresen eltitkolva) tagja volt a náci pártnak. A hitleri német államot[22] ő nem a totalitarizmuselméletek által kidolgozott monolitikus hatalmi struktúrával, hanem a *befolyásért versengő elitek* és intézmények belső harcával jellemezte, ahol az egység leple mögött *hatalmi harcok* zajlottak. A német társadalom átalakításával kapcsolatban szerinte a náciknak „forradalmi" elképzelései voltak, mivel azonban ki kellett egyezniük a hagyományos német elittel, lemondtak a társadalom radikális átalakításáról, s forradalmi energiáikat a zsidók, a cigányok, a homoszexuálisok és a fogyatékosok ellen fordították. Az ismert holokausztagadóval, David Irvinggel folytatott vitájában[23] egyfelől visszautasította Irving azon állítását, hogy Hitler talán nem is tudott a holokausztról, de akceptálhatónak tartotta annak megállapítását, illetőleg az abból levont következtetéseket, hogy nem létezett olyan írott parancs, amellyel Hitler elrendelte volna a zsidókérdés „végső megoldását". A holokauszt szerinte lépésről-lépésre kezdődött, Hitler nem rendelkezett a zsidóság megsemmisítésére vonatkozó konkrét tervvel, mindig csak jóváhagyta az alsóbb szintű vezetők által kezdeményezett döntéseket. A nácik célja továbbá eleinte csak egy „zsidómentes" birodalom létrehozására irányult: ennek előkészítéseként alakították ki a gettókat, de miután belemanőverezték magukat ebbe a helyzetbe, az antiszemita politikai és katonai vezetők, illetve hivatalnokok megsemmisítési tervekkel álltak elő. (Enyhén szólva is „kissé gyanús" elmélete azért is érdekes, mert Broszat volt az első komoly történész, aki nem emelte ki határozottan Hitler történelmi felelősségét a holokausztért.)

Az *intencionalisták* – így a német Karl Dietrich Bracher és Eberhart Jäckel, a francia Philippe Burrin, az amerikai Lucy S. Dawidowich és a német-angol Ge-

[21] Ezek: a holokauszt-értelmezésben jelentőséggel bíró intencionalizmus-funkcionalizmus probléma történészi megvitatása (az 1960-as évektől), a német nemzetiszocialista múlt egészének értékelésével kapcsolatos ún. német „történész vita" (1986–88) és a holokausztagadással szembeni fellépés (javarészt az 1990-es években).

[22] Broszat, Martin: *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, 1969. München, dtv, 1995 (angolul: *The Hitler State. The Foundation and Develeopment of the Internal Structure of the Third Reich.* London, Routledge, 2014.) és Buchheim, Hans – Broszat, Martin: *Anatomie des SS-Staates.* 2 kötet. München, dtv, 1984. Broszat munkásságából magyarul lásd *Auschwitz parancsnoka voltam – Rudolf Höss emlékiratai.* Közreadta és bev.: Broszat, Martin. Utószó: Kádár Gábor és Vági Zoltán. Budapest, Jaffa Kiadó, 2017.

[23] Broszat, Martin: Hitler und die Genesis der „Endlösung". Aus Anlaß der Thesen von David Irving. In *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte.* 25. évf. 1977. 739–775., angolul Hitler and the Genesis of the „Final Solution". An Assessment of David Irving's Theses. *Yad Vashem Studies.* 13. évf. 1979. 75–125

rald Fleming[24] – ezzel szemben úgy vélték, hogy a zsidóság elpusztításának terve, de legalábbis szándéka Hitler gondolkodásában a kezdet kezdetétől, nagyjából a *Mein Kampf* megírásának idejétől (1923–25), illetőleg a náci párt hatalomra jutásától (1933) kezdődően megvolt. Természetesen nem tisztázott egyértelműen Hitler konkrét szerepe a technikai részletekben, mert az írott dokumentumok ezen a téren meglehetősen hiányosak, s (szemben például az 1939-es ún. eutanáziarendelettel, melyet egyesek „a holokauszt főpróbájának" tekintenek) kevés az olyan közvetlen bizonyíték, amely egyértelműsítené, hogy a tömeggyilkosságok Hitler formális parancsára indultak volna meg. Így az intencionalisták Hitler politikai beszédeiben és írásaiban, például egy 1919-es zsidókkal kapcsolatos kommentrájában, a *Mein Kampf*ban, majd a *Reichstag*ban tartott 1939. január 30-i beszédében látják a bizonyítékot, amikor is egy új világrendet vizionált. (Ebben a beszédben állította azt, s erre később többször is hivatkozott, hogy egy új világháború elkerülhetetlenül „az európai zsidó faj megsemmisüléséhez vezet".) Egyesek szerint még a hitleri Endlösung is több döntésből állt: a szovjet zsidók „halálra ítélése" 1941 nyarán, az európai zsidóság egészének megsemmisítéséről szóló hitleri döntés 1941 őszén születhetett.[25]

A történészek másik nagy csoportja, a *funkcionalisták* vagy *strukturalisták* – így a német Uwe D. Adam, a nemzeti történelmet egy „családi manufaktúra" tagjaként elemző Hans Mommsen, az amerikai Karl A. Schleunes és a más kontextusban fentebb hivatkozott Christopher R. Browning – ezzel szemben azt állították, hogy az antiszemitizmus mindig is jelen volt a nácik társadalom- és hatalompolitikájában, de a „végső megoldás" – valamennyi (európai) zsidó elpusztításának terve és e terv gyakorlati megkezdése – csak folyamatosan bontakozott ki. Ebben a megközelítésbe még az az elképzelés is belefért, hogy a zsidóság megsemmisítésével kapcsolatos tényleges döntéseket sokszor a rendszer alacsonyabb szintjén hozták meg, és azokat „fent" csak jóváhagyták. A funkcionalisták szerint a holokauszt tömeggyilkossági

[24] Lásd e tekintetben a következő munkákat. Bracher, K. D.: *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus.* Ullstein Taschenbuchverlag, 1969. Lásd még Bracher, Karl Dietrich – Schauer, Wolfgang – Schulz, Gerhard: *Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34.* Wiesbaden, Springer, 1960, 21962. Jäckel, E.: *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1969. és The Holocaust: Where We Are, Where We Need to Go. In: *The Holocaust and History. The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined.* Szerk.: Berenbaum, Michael – Peck, Abraham. Bloomington, Indiana University Press, 1998. Burrin, Philippe: *Hitler et les Juifs. Genèse d'un génocide.* Párizs, Le Seuil, 1989, 21995., angolul *Hitler and the Jews. The genesis of the Holocaust.* London, Routledge, Chapman and Hall, 1994. Dawidowich, L. S.: *The Holocaust and the Historians.* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1981. Fleming, Gerald – Fiedländer, Saul: *Hitler und die Endlösung. „Es is der Führers Wunsch"*. Ullstein, 1987, angolul *Hitler and the Final Solution.* Berkeley, Cal., University of California Press, 1987, 21994, 1996.

[25] Vö. Breitmann, Richard: *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution.* Hanover, NH, University Press of New England, 1991. 50–156.

szakasza, amit a közigazgatás szervezett meg, az 1942. január 20-i wannseei „konferencia" döntésével kezdődött,.[26]

Mindkét irányzatnak ma is vannak képviselői, akik rendszerint mérsékeltebben vagy módosítva képviselik az eredeti álláspontokat. Az intencionalizmust az utóbbi időben a prágai zsidó családban született izraeli-amerikai történész, Saul Friedländer képviseli. Ő eredetileg a holokauszt tömeglélektani vonatkozásait elemezte,[27] azt vizsgálva, hogy miként találkoztak össze a német társadalom által elfogadott antiszemita mítoszok, a Hitlerre jellemző *pszichopata* vonások és a *racionális* hivatali és katonai apparátus által működtetett „megsemmisítő nagyüzem". Kiterjedt, már-már enciklopédikusan gazdag anyagot eredményező kutatásai alapján azt állapította meg, hogy a zsidók megsemmisítésének terve csak 1941 táján született meg, a külpolitikai-katonai helyzet jelentette lehetőségek közepette, amikor is a német vezetés mintegy megrészegült a katonai sikerektől.[28]

Egy mai strukturalista, a sokakat vitára vagy eszméinek továbbgondolására inspiráló, néha egyenesen provokáló újságíró-történész, Götz H. Aly szerint a hitleri állam nemcsak *rabló állam* volt, hanem a szó tulajdonképpeni értelmében *népállam* is. Ezt úgy kell érteni, hogy szerinte a holokausztnak *gazdasági* okai voltak, hiszen a deportálásokat a zsidó vagyon kisajátítása és „árjásítása" előzte meg, a gyilkosságokat pedig különböző bankátutalások, pénzügyi műveletek, valamint a németeknek adott adókedvezmények, szociális juttatások és kisebb nyugdíjemelések követték. A német nép – állítja – tulajdonképpen anyagi előnyre tett szert a holokausztból, ami azt jelenti, hogy az valójában „a zsidókkal szemben elkövetett rablógyilkosság" volt.[29] Tétele szerint a hitleri *népállam* a zsidóság ellen folytatott „faji háború" révén

[26] A funkcionalista elméleteket illetően lásd Adam, Uwe Dietrich: *Judenpolitik im Dritten Reich.* Düsseldorf, Droste, 1972, 2003. és The Gas Chambers. In: *Unanswered Questions. Nazi Germany and the Genocide of the Jews.* Szerk.: Francois Furet. New York, Schocken Books, 1989, 134–154. Mommsen, Hans: *Beamtentum im Dritten Reich.* Stuttgart, DVA, 1966., *Auschwitz, 17. Juli 1942. Der Weg zur europäischen „Endlösung der Judenfrage".* München, dtv, 2002. *Das NS-Regime und die Auslöschung des Judentums in Europa.* Wallstein, Göttingen 2014., A holokauszt és a német történettudomány. In *Holokauszt: történelem és emlékezet.* Szerk.: Kovács Mónika. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005. 49–58. Schleunes, Karl A.: *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy Toward German Jews, 1933–1939.* Urbana – Chicago,University of Illinois Press, 1970, 22016. Browning, Christopher R.: T*he Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution.* Cambridge, Cambridge University Press, 1992, A „végső megoldás" az elmúlt húsz év német történetírásában. In: Holokauszt: történelem és emlékezet. *idézett kiadás* (2005) 33–48.

[27] Vö. Saul Friedländer: *A náci antiszemitizmus. Egy tömegpszichózis története.* Budapest, Uránusz, 1996. (eredetileg 1972).

[28] Friedländer, Saul: *Nazi Germany and The Jews.* 1. kötet: *The Years of Persecution.* New York, Harper 1977. és 2. kötet: *The Years of Extermination.* London, Weidenfeld & Nicolson, 2007; németül: *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Verfolgung 1933–1939.* és *Verfolgung und Vernichtung 1933–1945.* München, C.H. Beck, 2006, 2007, München, dtv., 2008

[29] Aly, Götz: *Hitler népállama. Rablás, faji háború, nemzeti szocializmus.* Budapest, Atlantisz, 2012. (németül: 2005., a kritikákra adott válaszokkal 2006) 351. Szerinte ezzel volt magyarázható az ellenál-

egy nemzeti jellegű szocializmus feltételeit teremtette meg. Aly ezt a koncepciót érvényesítette a magyarországi holokausztról Christian Gerlachhal társszerzőségben írott munkájában is. Itt persze, miként más megszállt országokban is, bonyolulttá tette a dolgot, hogy a rablóknak – legalábbis 1944. március 19. után – osztozkodniuk kellett. Ez ügyben így fogalmaznak:

> „Első pillantásra a német birodalom csúcsán lévők és a megszálló hatalom felelős irányítói kifejezetten amellett voltak, hogy a zsidó tulajdon maradjon a megszállt Magyarországon… Céltudatosan engedték át az ország hatóságainak, ezek beosztott szerveinek és hivatalnokainak, hogy amit kisajátítottak, maguk értékesítsék a magyar nép és a magyar államkassza javára… A mohóság és a kisebb-nagyobb előnyszerzés légkörében [aztán] … teljesen elnémult a lelkiismeret szava. Így szilárdult meg egyúttal a lappangó jóváhagyás a zsidók deportálására, és az általában hallgatólagos, olykor azonban egyértelműen artikulált egyetértés, hogy akadályozzák meg – bármi módon – a deportáltak visszatérését… [A németek] számára nem volt kétséges, hogy a [zsidók kifosztásával kapcsolatos] piszkos munkát a magyaroknak és hatóságaiknak kell elvégezni, akiknek feladata volt, hogy listákat állítsanak össze, vesződjenek a hirtelen gazdátlanná lett földterületekkel, üzemekkel és házakkal, kontókkal, bankok páncélszekrényeivel és ékszerekkel, bútor és ruharaktárakkal. Hogy ez Magyarországon hogyan zajlik, Berlinben alig érdekelt valakit. Egyedül azt tartották fontosnak, hogy végbemenjen a folyamat, s a német eljárást segítendő, korrumpálja és alkalmazkodóvá tegye a lakosság többségét, valamint az államgépezetet. Eközben a németek haszonélvezőként, hideg és tárgyilagos módon nemcsak a hatalmukat szilárdították meg, hanem mindenekelőtt anyagi nyereséget húztak ebből. Szinte észrevétlenül tették a magyarokat orgazdává, akik a zsákmány kis részét végül mégiscsak megtarthatták maguknak, javarészt azonban – látszólag teljesen tiszta és alig gyanús módon – átszolgáltatták a németeknek. Az átvétel a német mellék-államháztartáson keresztül történt, ami úgymond a megszállás költségeit volt hivatva fedezni."[30]

Ez a szemlélet kétségtelenül nézőpontváltást jelent a holokausztkutatásban. Egy újfajta funkcionalizmust és egy egészen másfajta nézőpontváltást képviselt az ugyancsak számos vitát kiváltó művel előálló amerikai közíró és történész, Daniel J. Goldhagen is. A *Hitler buzgó hóhérai* (1996) című munkájában –, mely Hannah Arendt *Eichmann Jeruzsálemben* című könyve (1963) óta a holokausztirodalom legnagyobb hatású és legtöbbet vitatott műve. Ő fenti állásponttal szemben amellett érvel: nem a gazdasági, hanem az emberi tényezőt kell vizsgálni, mégpedig annak nemzeti-etni-

---

lás hiánya is: „Sok német húzott hasznot a nemzeti szocialista Németország rablóhadjáratából és csak elhanyagolható mértékű ellenállás bontakozott ki"; vö. *ugyanott*, 411.

[30] Gerlach, Christian – Götz, Aly: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945.* Budapest, Noran, 2005.352. o. A gazdasági kérdésekről lásd különösen 132–209., 299–329. és 331–361. kérdéshez lásd még Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Budapest, Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 2005.

kai vonatkozásában is. Vagyis valamilyen magyarázatot kell adni arra a tényre, vagy inkább reális feltételezésre, hogy „a németek nélkül nem lett volna holokauszt", s „ha a németek nem találtak volna európai (különösen kelet-európai segítőket), a holokauszt akkor is megtörtént volna ugyan, de másképp".[31]

Goldhagen szerint a holokauszt értelmezése során – Hitler és a náci vezetés döntésén, a zsidók által is lakott területek ellenőrzés alá vonásán, vagyis a területi-hatalmi expanzión, valamint a szervezésen túl – egy negyedik tényezőt is vizsgálni kell: a németek által elkövetett gyilkosságokat. Ezek a gyilkosságok eleven emberi életek kegyetlen kioltását jelentették. A holokausztot – szemben Christopher Browning vagy Zygmunt Bauman álláspontjával – nem íróasztalok mögött ülve követték el: az egy sajátos erőszak állatias megnyilvánulása volt.

Nem lehet szem elől téveszteni – érvelt Goldhagen – a „tettek szörnyűségét". „Bárki – írta –, aki maga lőtt, vagy tanúja volt, ahogy bajtársai zsidókat lőttek agyon, kimondhatatlan horrorjelenetek tanúja volt… a szóban forgó események leírása, a gyilkosok fenomenológiai leírásának rekonstrukciója, bármely magyarázathoz nélkülözhetetlen. Ezért a magam részéről … megkísérlem felfogni, milyen szörnyűséges és visszataszító események lehettek ezek *a végrehajtók* számára (ami természetesen nem azt jelenti, hogy ők mindig szörnyülködtek). Fröcsögött a vér, csontdarabok és agyvelő szállt a levegőben, néha magukra a gyilkosokra, bepiszkítva arcukat és foltot ejtve ruhájukon. A német fülekben ott visszhangoztak a lemészárlásukat váró emberek kiáltásai és nyögései",[32] és így tovább.

Goldhagen szerint a zsidók legyilkolásában nemcsak az SS-katonák vagy a rendőrök vettek részt, hanem az „egyszerű németek" is, méghozzá tíz- és százezrével, és úgy, hogy nem parancsra vagy félelemből cselekedtek, hanem – amint a mi Radnótink mondta – „önként, kéjjel öltek". A kötetből – melynek alapja egyébként a Harvard Egyetemen készült PhD-disszertáció – százával kerülnek elő az iszonyatosabbnál iszonyatosabb, betegesnél betegesebb, brutálisabbnál brutálisabb és szadistábbnál szadistább történetek, miközben annak szerzője egy helyen azt állítja, hogy „a zsidókkal való bánásmód vérrel írt történelmében nehéz olyan esetet találni, ami különlegesnek tekinthető".[33]

De miért működtek közre oly buzgón az átlagemberek – Hitler hóhérai – a gyilkosságokban? Goldhagen úgy látja: azért, mert Németországban már a nácik hatalomra jutása előtt az antiszemitizmus egy igen sajátos, virulens és erőszakos formája alakult ki és terjedt el, amit ő *eliminációs antiszemitizmus*nak nevez. Ez a zsidóknak a német társadalomból való eltüntetésére, kiiktatására irányult. Mivel ez késztette

[31] Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler buzgó hóhérai. Az egyszerű németek és a Holokauszt*. Ford. Bokor Pál. Budapest, Atlantic Press, 2017 (eredetileg 1996) 16. Provokatív állítása szerint „a legmegfelelőbb … általános megjelölés azokra a németekre, akik végrehajtották a Holokausztot, a »németek« kifejezés."

[32] *Ugyanott,* 33.

[33] *Ugyanott,* 311.

cselekvésre mind a vezetést, mind a népet, ez tette lehetővé azt is, hogy a náci vezetés a maga módján a társadalom minden csoportját rá tudja venni a megsemmisítési programhoz való lelkes hozzájárulásra. „A gyilkossági műveleteket – olvashatjuk – általában a németek odaadása és buzgósága jellemezte, ami nélkül a népirtás nem mehetett volna végbe oly simán, ahogyan ez történt."[34]

Hogyan értékelhetjük Goldhagen tézisét? Azt szokták mondani, hogy aki észrevesz valami új és fontos dolgot, annak szemét könnyen elhomályosítja az igazság erős fénye. Vagyis Goldhagen feltehetőleg nem téved, hanem eltúlozza igazságát. A túlzás abban áll, hogy lényegében visszatér a holokauszt „monokauzális", a jelenséget egyetlen okra visszavezető magyarázatához, ahonnan a szakirodalom már régen kimozdult. Ráadásul azt is állítja, hogy az eliminációs antiszemitizmus szorosan hozzátartozott a német kultúrához, aminek szerinte egészen Lutherig visszamenőleg rasszista jellege volt.[35] A holokauszt ezért *csak* Németországban történhetett meg. Ez igaz, ám a magam részéről Jack Nusan Porter értékelésével értek egyet, aki így fogalmazott: „Goldhagennek félig igaza volt. Az antiszemitizmus, mely a középkor óta mélyen a német kultúrában gyökerezett, volt az az *animus*, ami megindította a holokausztot, s erre következett a társadalmi nyomás, a parancsnak való engedelmesség, a félelem, a rendőrállami fenyegetés, a büntetés és más társadalomlélektani mechanizmusok. Egy olyan komplex jelenséget, mint a Shoah, csak mindkét jelenség – az antiszemitizmus és a társadalomlélektan – megértésével lehet megmagyarázni."[36]

II/3. A MAGYARORSZÁGI HOLOKAUSZT ÉS A „BÜROKRATIKUS ANTISZEMITIZMUS" PROBLÉMÁJA

A döntés és végrehajtás, politikai célmeghatározás és hivatali struktúrában történő végrehajtás, antiszemitizmus és szolidaritás kettősségei a magyarországi holokauszt szempontjából is meghatározók voltak. Ezek összefüggései persze csak a fő kérdés tisztázása után vethetők fel. A fő kérdés az, hogy ki a felelős azért, ami Magyarországon 1944-ben történt. Ez viszont csak akkor válaszolható meg, ha tudjuk: ki és hogyan döntött a magyar zsidók gettósításáról s a vidékiek Auschwitzba és más megsemmisítő táborokba történt deportálásáról, valamint a kelet-magyarországi cigányok összegyűjtéséről, s egy részük Dachauba és más lágerekbe történt elszállításáról, s aki erről döntött, az tudta-e, hogy a deportáltakra megsemmisítés vár, valamint hogy e döntéseket kik hajtották végre és hogyan.

[34] *Ugyanott*, 375–376.

[35] Az antiszemitizmusról vallott nézeteiről lásd még Goldhagen, Daniel J.: *The Devil that Never Die. The Rise and Threat of Global Anti-Semitism*. Boston, Mass., Little Brown, 2013.

[36] Porter, Jack Nusan: Holocaust Controversies. A Point of View. In: Encyclopedia of Genocide, *idézett kiadás* (1999), 1. kötet 311.

Az általános értékelést illetően két hazai történész, Kádár Gábor és Vági Zoltán a német *és* a magyar vezetők felelősségét hangsúlyozza: „a magyar zsidók csaknem kétharmadának pusztulását két erő, két törekvés tragikus találkozása okozta. Az egyik a náci Németország népirtási programja, az Endlösung volt, … a másik döntő tényező [pedig] egy igen virulens történeti hagyomány, amelyről a hazai közgondolkodás fájdalmasan nem akar tudomást venni." Nevezetesen „az 1944. márciusi német megszállás egy soha nem visszatérő alkalomnak tűnt a fajvédő antiszemita hagyományokon szocializálódott politikai elit számára, hogy megvalósítsa régóta dédelgetett vágyát: a zsidómentes Magyarországot."[37] A téma másik elemzője ettől némileg eltérően fogalmaz: „Ha feltesszük a kérdést, hogy ki miért felelős ebben a történetben, akkor a fő felelősség a magyar hatóságoké. Elsősorban természetesen Endre Lászlóé, de nemcsak az övé, hiszen ő egyedül egyetlen zsidót sem tudott volna deportálni. Kellett ehhez egy túlbuzgó és olajozottan működő közigazgatás is. Nemcsak a csendőrség, a részvevők sora a megyei árvaszékektől kezdve a motozónőkig tart, becslések szerint 200 000 személy számára jelentett a deportálás valamilyen feladatot. Eichmann 1961-es perében, amikor izraeli kihallgatója úgy fogalmazott, hogy a magyar kormány diktátumnak tekintette a deportálásokat, hangosan felnevetett, és azt mondta, soha nem volt ilyen érzése, az ellenkezője annál inkább."[38]

A döntések sorozata négy lépés megtételeként rekonstruálható, melyek – miként a németországiak – úgy követték egymást, hogy minden egyes szakasz mintegy „előkészítette" a következőt. Az első a végső célt illetően még öntudatlanul formálódott, de az azt követők nagyon is tudatosak voltak és egymásra következtek, mígnem a magyar közigazgatási és rendvédelmi szervek nagy szervezettséggel összegyűjtötték és embertelen körülmények között „bevagoníroztak" 437 ezer magyar zsidót, hogy elszállítsák őket egy német fennhatóság alatti megsemmisítő táborba. A legfőbb politikai és közigazgatási vezetők minden bizonnyal tudták, hogy egy tömeggyilkosság elkövetői.[39] A döntések sora a történeti munkák alapján röviden a következőképpen rekonstruálható.

(1) Az első zsidóellenes döntések még Magyarország *német megszállása előtt* születtek. Ilyenek voltak mindenekelőtt a – politikai antiszemitizmus évtizedes előzményeire rákövetkező – *zsidótörvények* (a Horthy-korszak 24 éve alatt 22 zsidóellenes törvény született, ezekből 1920-ban egy, 1938–1942 között huszonegy,

[37] Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2013. 12–14. Ez az álláspont személyi vonatkozásokra is rávetíthető: „Eichmann és Endre tökéletesen megszemélyesítette azt a két erőt, ami a hazai zsidók tragédiáját okozta: a holokauszt koncepcióját létrehozó és működtető gyilkos náci antiszemitizmust, valamint az évszázados hagyományokból táplálkozó etnikai tisztogatás ideájával átszőtt, majd a nyilvánosságot és az államéletet fokozatosan eluraló, agresszív, fajvédő zsidóellenességet"; *ugyanott*.

[38] Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer … *idézett kiadás* (1916) 623.

[39] Lásd erről Ungváry Krisztián imént *idézett mű*vének (2016) „Mit tudott a magyar hatalmi elit a holokausztról?" című és a következő fejezetét, 574–600.

melyeket több száz kormány- és miniszteriális rendelet egészített ki).[40] Ide sorolható a *munkaszolgálat* kiterjesztése,[41] és az olykor *előholokauszt*nak, máskor a *Shoáh magyarországi kezdeté*nek nevezett események sora: 18–22 ezer „rendezetlen állampolgárságú" zsidó összegyűjtése, kiutasítása és az akkori magyar határokon túlra, Kamenyec-Podolszkijba történő deportálására (1941), akik közül – a máshonnan származó 8 ezer emberrel együtt – mintegy 15 ezer lett tömeggyilkosság áldozata a határ túloldalán. Ide tartozik még a szerbek, cigányok és mások mellett mintegy ezer zsidó áldozatot követő újvidéki mészárlás is a „hideg napok" idején (1942), amelyről katonai vezetők döntöttek.

(2) A második jelentős döntéssorozat a *német megszállással* volt összefüggésben. Ide sorolható Horthy Miklós kormányzó két döntése. Az egyik, hogy Magyarország területének német megszállása ellenére is államfő maradt, s német javaslatra kinevezett egy Quisling-kormányt, amivel legitimálta a megszállást, és lehetővé tette, hogy az egész magyar államot a németek szolgálatába állítsák.[42] A másik, hogy a zsidókérdés terén teljesen szabad kezet adott a kormánynak,[43] többek között azzal is, hogy – feltehetőleg ugyancsak német nyomásra – belügyminisztériumi államtitkárnak nevezve ki a szélsőséges antiszemita Endre Lászlót és Baky Lászlót. A kollaboráns új magyar kormány már 1944. március 29-i ülésén számos rendeletet hozott a zsidóság elszigetelése és megjelölése végett,[44] személycseréket hajtottak végre a közigazgatás-

[40] Lásd erről Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. In *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Szerk.: Molnár Judit. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 140–163. Schweitzer Gábor: A „zsidótörvények" a közigazgatási bíróság ítélkezési gyakorlatában. *Ugyanott,*164–175. Lásd még Szakály Sándor: A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon. *Valóság*. 28. évf. 1985/9. szám, 94–101., valamint Tilkovszky Lóránt: A magyarországi zsidótörvények. *Holocaust Füzetek.* 5. évf. 1996. 67–78.

[41] A munkaszolgálat – melynek alapját a honvédelemről szóló 1939-es törvény teremtette meg – eleinte nem tartalmazott diszkriminatív elemeket, később azonban – főleg az ún. második zsidótörvény alapján – arra használták fel, hogy „különleges munkásszázadokat" hozzanak létre. 1941-ben létrejött a munkaszolgálat csak zsidókra vonatkozó, számos diszkriminatív elemet tartalmazó változata, a „kisegítő szolgálat". 1944 tavaszán 63 000 zsidó személy állt munkaszolgálatban. Lásd erről Szita Szabolcs: A munkaszolgálat Magyarországon, 1939–1945. *Hadtörténelmi Közlemények.* 117. évf. 2004/3. sz. 817–858.

[42] Lásd ezzel kapcsolatban Braham, Randolf L.: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon.* 1–2. kötet. Budapest, Park Kiadó (eredetileg angolul 1981, magyarul 1987), 32015 1. kötet, 477–501.

[43] Az 1944. március 29-i kormányülés jegyzőkönyve szerint „A miniszterelnök ur szerint a Kormányzó Ur Ő Főméltósága az összes zsidó rendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott az ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni." Idézi Karsai Elek: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez.* 3. kötet. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Szövetsége, 1960. 1. kötet, 73.

[44] Egyik első rendelkezése szerint minden zsidónak minősülő 6 évesnél idősebb személynek a lakáson kívül „kanárisárga színű, hatágú csillagot" kell viselnie. Ezen túl megtiltották, hogy zsidók dolgozzanak a közigazgatási apparátusban, színészként, ügyvédként és a sajtóban, továbbá elkobozták a gépkocsijaikat és telefonkészülékeiket. A következő napokban mintegy száz rendelet született, ame-

ban, és megkezdték a gettósítás előkészületeit is a Németországba szállítandó „zsidó munkások összegyűjtése" érdekében.

(3) A következő konkrét döntés az volt, „amikor Jaross Andor belügyminiszter beleegyezett az Endre László és Adolf Eichmann által kidolgozott ún. gettósítási tervbe" (1944. március 31.), majd Endre László – Eichmann-nal és Ferenczy László csendőr alezredessel való egyeztetés alapján elkészítette (április 4.) a 6163/1944-BM-rendelet szövegét, amit egy három nappal későbbi belügyi értekezleten kiosztottak a résztvevők között. A „három Laci" – Endre László, Baky László és Ferenczy László – koordinált lépései, valamint Adolf Eichmannal egyeztetett tervei alapján 1944. április 16-án megkezdődött a vidéki zsidóság koncentrálása: néhány hét alatt több százezer embert zsúfoltak össze gettókban és téglagyárakból kialakított vagy hasonló gyűjtőtáborokban.[45] A magyar állam politikai, közjogi és adminisztratív vezetői 1944. április elején beleegyeztek – az akkori első változat szerint – 100 ezer munkaképes magyar zsidó Német Birodalomba való kiszállításába, melyre végül is nem ebben a formában és létszám szerint nem került sor. A kormány egyébként hivatalosan nem tárgyalta a deportálást, az egyik jegyzőkönyv szerint viszont abba – vegyítve a cinizmust és eufemizmust – beleegyezett, hogy a zsidó munkásokkal „a családtagjaik is kimennének".[46] A táborokban és gettókban már összegyűjtött zsidóság sorsa 1944 április második felében pecsételődött meg.

(4) A „zsidómentes Magyarország" megteremtését célzó „végső döntés" Szentkúton, az Endre család Bács-Kiskun megyei (egykor gondozott, ma már romosan omladozó) kúriájában született 1944. április 22-én, egy informális megbeszélésen. Itt a magyarországi német biztonsági szervek és a magyar Belügyminisztérium legfőbb vezetői borozgatás mellett megállapodtak abban, hogy „az összes magyar zsidót Auschwitz-Birkenauba deportálják". A résztvevők – Endre László fennmaradt határidőnaplója szerint nyolcan: „Jaross, Winkelmann, Geschke, Eichmann, Hunsche, Baky, Takáts", és természetesen Endre[47] – „számára világos volt, hogy egy tömeggyilkosságot terveznek": tudták, hogy már az úton ezrek fognak meghalni, s az Auschwitzba szállítottak közül a munkaképeseket ott vagy más hadiüzemekben dolgoztatják, a munkaképteleneket pedig megölik. Elfogadták az „ütemtervet" is:

---

lyekkel elszigetelték a zsidókat: kitiltották őket a strandokról és a fürdőkből, csökkentették élelmiszeradagjaikat, megtiltották, hogy „keresztényekkel" együtt menjenek moziba, stb.

[45] Kádár G. – Vági Z.: *idézett mű* (2013) 146–147. Lásd még ehhez Braham, R. L.: *idézett mű* (32015), 1. kötet, 639–702.

[46] *Ugyanott* (a minisztertanácsi jegyzőkönyvet idézve), 147., 82–188. és 201.

[47] Jaross Antal a Sztójay-kormány belügyminsztere, Baky László Belügyminisztérium politikai államtitkára, a rendőrség és a csendőrség irányítója, Endre László a Belügyminisztérium közigazgatási államtitkára, a közigazgatási apparátus irányítója, Takáts Albert a Belügyminisztérium tanácsosa, Endre titkára. Otto Winkelmann a Magyarországon állomásozó SS-csapatok parancsnoka, Hans Geschke SS-ezredes, a német birodalmi biztonsági egységek főnöke, Adolf Eichmann SS alezredes, a német Birodalmi Biztonsági Főhivatal „zsidóügyi ügyosztályának" vezetője, Otto Heinrich Hunsche, az Eichmann-féle különleges kommandó tagja, a biztonsági főhivatal jogi tanácsosa.

eszerint napi 3 ezer főt deportálnak. Később ezt felgyorsították, és napi 12 ezer zsidó elszállítására törekedtek. Auschwitzban egyébként „a papíron munkaképes zsidók 71%-át a megérkezés után elgázosították".[48]

Kik hajtották végre e döntéseket és hogyan? Az áldozatok összegyűjtésében – mint már utaltam rá – mintegy 200 ezren vettek részt: 40 ezer rendőr és 20 ezer csendőr, akiket szolgabírók, jegyzők és fogalmazók, tisztiorvosok, ápolók és bábaasszonyok, különböző hivatalok munkatársai, gépírónők, vasutasok és postások tízezrei segítették. Mivel az apparátus „fuldokolt a túlterheléstől", számos civil kisegítőt – tanárokat, leventéket stb. – is bevontak a deportálásokba. Ahhoz, hogy ez az apparátus olajozottan működjön, Endre László, aki jártas volt a közigazgatásban (1923-tól gödöllői főszolgabíró, 1938-tól pedig Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei alispán volt) jelentős személycseréket hajtott végre a gettósítás és a deportálások előtt. A kormány által kinevezett 61 főispán közül 41-et leváltottak, 19 jegyzőt áthelyeztek, négyet nyugdíjaztak, és csak Pest megyében több mint 30 új hivatalnokot neveztek ki, hiszen az új hivatalnokok a régieknél rendszerint készségesebben engedelmeskednek.[49]

A magyar közigazgatás összeírta, a rendészet pedig „koncentrálta" (összegyűjtötte) és deportálta a vidéki zsidóságot, majd újra a közigazgatás következett, akik rendezték az – ahogy akkor mondták – „elhagyott" lakások, gazda nélkül maradt üzemek, kereskedelmi telephelyek, értékpapírok, műkincsek és más vagyontárgyak sorsát. Edmund Veesenmayer, Németország budapesti nagykövetének és „teljhatalmú megbízottjának" a nürnbergi perben tett vallomása szerint a magyarok nagyon készségesek voltak: „Ha a magyarok vaskövetkezetességgel tagadták volna meg a német kívánságot a zsidókérdésben, annak megoldására sor nem kerülhetett volna – mondta –, [mert] nem lett volna hatalmi erő egymillió ember megjelölésére, összefogására és deportálására. Ez egy olyan hatalmas rendőri feladat, amelynek elvégzését három hónap alatt csak a lelkes magyar teljes hatósági és karhatalmi apparátus tette lehetővé."[50] Eichmann izraeli börtönben írt memoárja szerint ő maga „csodálta a magyar közigazgatást".[51] A németeket különösen a magyar csendőrök nyűgözték le: „vasfegyelemre nevelt, szélsőségesen antiszemita, válogatott elitegységként látták őket. Nem is tévedtek: túlélők ezrei említik tanúvallomásaikban a csendőrök 1944-es brutalitását."[52]

[48] *Ugyanott*, 147–148., 188–195. 195–199. és 203.

[49] *Ugyanott*, 245–247.

[50] Lásd Ránki György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása.* Budapest, Kossuth, 1978. 255–256.

[51] Ungváry K.: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944.* Budapest, Jelenkor, 2016. 623–624.

[52] Kádár G. – Vági Z.: *idézett mű* (2013) 245–247. Ha valaki felvetné, hogy a németek magyarokról tett nyilatkozatai „kétes körülmények között" születtek (Veesenmayeré Nürnbergben, Eichmanné Jeruzsálemben), azok számára meg kell jegyezni, hogy a zsidóság üldözésében és elpusztításában a

Nem kerülhető meg a kérdés: felelősek-e az alacsonyabb beosztású magyar köztisztviselők a történtekért? A válaszhoz Bibó István gondolatára utalok, mely szerint bizonyos értelemben még azok is felelősek, akik a jognak megfelelően jártak el. Az erkölcsös magatartáshoz ugyanis a jogrend helyes betartásánál többre lett volna szükség, hiszen az államhatalom *törvényes* működése megszűnt. Bibó így fogalmazott:

> „A magyar *közigazgatásnak,* a magyar hivatalnoki karnak nem vitásan volt egy európai fele is, melynek *jogtisztelete, szakszerűsége és lelkiismeretessége* élesen és világosan különbözött a magyar közigazgatás hatalmaskodó, dilettáns, emberi méltóságot nem tisztelő másik felétől. A magyar közigazgatásnak és hivatalnokságnak e jobbik része a zsidótörvények korszakában a zsidótörvények alkalmazását igyekezett a *jogrend*, a *jogbiztonság* keretei között tartani, s abban az időben valóban ez volt a legokosabb és leghelyesebb, amit tehetett. Bizonyos vonatkozásokban azonban (az élet-halált jelentő állampolgársági ügyek kezelése, fajgyalázási törvények végrehajtása stb.), főleg bizonyos időponttól, a német megszállás időpontjától kezdve ennél többre lett volna szükség: *meg kellett volna állapítani* az egész *államhatalom* politikai, erkölcsi és jogi *törvényességének* a részleges, majd utóbb teljes *megszűnését* és ennek megfelelően cselekedni. Ehelyett a közigazgatás még emberségesebb részében is nagyobbrészt abban a szellemben működött, hogy a törvényes magyar kormánynak a törvényes intézkedéseit hajtja végre, amelyek csupán kegyetlen és erőszakos végrehajtó közegek kezében vezettek különféle borzalmakra. Közigazgatási vezetők, táboradminisztrálók, anyakönyvi hatóságok, akik a zsidók deportálásával kapcsolatos teendőket végezték, még ha kedvetlenül csinálták is, azért a szabályos kötelességteljesítés jegyében, s komoly ellenkezést nem kockáztatva engedelmeskedtek feletteseiknek és a rendeleteknek. Arról, hogy a magyar közigazgatásban mindezeknek az intézkedéseknek valami összefüggő és hatásos bojkottálása történt volna, ami az egy egyénre eső kockázatot lényegesen csökkentette volna, ugyanakkor, amikor a deportálást véghezvinni akaró tényezőknek alig leküzdhető s a háborús összevisszaság növekedésével mind kevésbé leküzdhető nehézséget okozott volna, nem volt szó."[53]

A helyzet azonban az, hogy a magyar közigazgatás számára nem a központi döntések jogszerűségének megkérdőjelezése vetett fel problémát – e kérdés felvetéséig sokan még csak el sem jutottak. Ebben nemcsak annak volt szerepe, hogy Horthy a német megszállás után hivatalban maradt, s ezzel azt a látszatot keltette, hogy a magyar közigazgatás állami-jogi háttere ugyanolyan, mint korábban, hanem annak

---

németekkel való együttműködés nemzetenként igen változatos volt, s Berlinnek ellent is lehetett mondani. A finnek például ellentmondtak, a dánok pedig – a rendőreik segítségével – ellenszegültek. Az olaszok saját maguktól nem üldözték a zsidókat, a norvégok átengedték őket Svédországba. Egyedül a horvátok, a románok és a magyarok voltak e tekintetben feltétlen szövetségesek.

[53] Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* Budapest, Gondolat, 1984, Új Mandátum, 2001. (elérhető az interneten: regi.sofar.hu/hu/book/export/html/13337)

is, hogy a tisztviselők, s különösen a vezető hivatalnokok egy jelentős része – ekkor már hosszú évekre visszamenően – még a létező jogot is a zsidóság ellenében érvényesítette, mert antiszemita volt. E jelenség egyik aspektusát a történészek az ún. *bürokratikus antiszemitizmus* fogalmával írják le. Bár közigazgatás-tudományi szempontból a kifejezést nem problémátlan leírása egy jelenségnek, a történettudományi szakirodalomban meggyőző erővel használják, s vitathatatlan tényekre utalnak vele.[54]

Mi ez a bürokratikus antiszemitizmus? „Lényege az – fogalmazott Vági Zoltán –, hogy a törvények, rendeletek dzsungelében addig kell kutatni, amíg olyan, akár rég elavult, esetleg múlt századi rendelkezést nem találunk, amelyet már senki nem vesz komolyan, nem tart be. Ha megvan, amit keresünk, akkor már csak fel kell elevenníteni, és utasítani kell a helyi szerveket, hogy ellenőrizzék, vajon ki nem tartja be a zsidók közül azt a rendelkezést, amelyet már a hatóságok is rég elfeledtek. Abban az esetben, ha nem találunk megfelelő jogszabályt, akkor a meglévő és ténylegesen működő törvényeket kell addig magyarázni, gyúrni, hogy a végén már maga a jogalkotó se ismerjen rá. A cél ilyenkor sem változik, a lényeg továbbra is a zsidók ellehetetlenítése. Az utóbbi módszert a a bürokratikus antiszemitizmus részeként, de attól megkülönböztetve »törvénytelen antiszemitizmusnak« nevezhetjük, hiszen a felsőbb szervek, amennyiben tudomásukra jut, megsemmisíthetik a jogtalan rendeleteket, megszüntetve az okozott jogsérelmet."[55]

Endre László – egy 1928-as cikkében meg is ideologizálva[56] az általa követett gyakorlatot – már gödöllői szolgabíróként „szinte vadászott a zsidó kereskedőkre, boltosokra, vállalkozókra" és különböző bírságokkal, helyszíni szemlékkel zaklatta őket, iparengedélyüket bevonta, üzleteiket bezáratta, a tulajdonosokat pedig nem egy esetben lecsukatta.[57]

[54] A kifejezés Vági Zoltán történésztől származik, lásd Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944. In *Tanulmányok a holokausztról.* Szerk. Randolph L. Braham. 2. kötet. Budapest, Balassi, 2002. 81–153., kül. 131–145. Magyarázó erejéről vö. például Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944.* Pécs-Budapest, Jelenkor–OSZK, 2012. 101–106., 151–158. és 353–358., valamint Ungváry K.: A Horthy-rendszer…, *idézett kiadás* (2016) 127–133., 180–185. és 394–399.

[55] Vági Zoltán: Endre László…, *idézett kiadás* (2002) 131–132. Hasonlóképpen lásd Kádár – Vági: *idézett mű* (2013) 156–157.

[56] „A paragrafusok nem gondoskodtak minden helyzetnek törvényes úton való rendezéséről – fogalmazott –, igen sokszor kerül a közigazgatási tisztviselő abba a helyzetbe, hogy törvényes alap híján a józan ész és az érző szív szavára hallgatva kell bizonyos területen beavatkoznia. Ott, ahol a nemzeti érdek és szociális érzék megkívánják… a közigazgatás … sokkal kevésbé elvont s egész természete a lüktető és folyton változó élethez való alkalmazkodást kívánja. Az ilyen szellemben hozott intézkedéseket nagyon sokszor a felsőbb fórumok is helybenhagynák, ha nem állnának szemben azokkal a nyílt vagy titkos hatalmakkal, melyek az ügynek jogilag nem szabályos, de az élet szempontjából teljesen igazságos és szükséges elintézését hátráltatják és akasztják." Idézi Vági: *hivatkozott mű* (2002) 132.

[57] Kádár – Vági: *idézett mű* (2013) …

Az e fogalommal leírt gyakorlat az elemzések szerint „az 1930–1940-es évekre országszerte általánossá vált", bár az is igaz, hogy néhány esetben – például a törvényi alap nélküli diszkriminatív rendeletalkotás vagy a nyilvánvalóan a törvények ellenében hozott határozatok esetén – egyes felsőbb szervek igyekeztek azt megfékezni. A bürokratikus antiszemitizmus alatt a történészek nagyjából a következőket értik:

– a jogszabályok *szelektív* alkalmazása és (mint például a fenti esetben) azok betartásának szelektív ellenőrzése,
– a jogszabályok *„rugalmas értelmezése"*, és olyan értelmezési lehetőségek keresése, amelyek szembemennek a zsidók érdekeivel, miközben mások esetén ugyanazon jogszabályoknak másféle tartalma lesz;
– a zsidó vallású *közalkalmazottak* állásaikból való indok nélküli vagy mondvacsinált indokok alapján történt *kirúgása* („kiseprése"),
– az *antiszemitizmus*nak *a köz érdekeivel* való *azonosítása*; például egy-két névtelen feljelentő vagy érdekérvényesítő panaszlevél alapján, néha ilyen levelek nélkül is, hatósági eljárás indítása, valamint törvényi felhatalmazás nélküli rendeletalkotás azon az alapon, hogy az a közérdeket szolgálja, stb.
– *joghézagok* keresése, s az azok kihasználása, például a közigazgatás felügyeleti és ellenőrző tevékenysége során,
– a jogszabályok szándékos *átértelmezése*, s az átértelmezett jogszabályok zsidók ellenében történő alkalmazása,[58]
– *listázás*: azon közigazgatási egységek pozitív kiemelése (például újságban történő dicsérete), amelyek átvettek egy – egyébként önhatalmúlag és önkényesen alkotott – zsidóellenes helyi rendeletet másoktól, s ezáltal a rossz példa terjesztése,
– *listázás és megjelölés*: mivel a magyar jog 1944-ig nem tette lehetővé sem a zsidó személyek, sem a „zsidó üzletek" megjelölését (például bojkottálási célból), ezért – egy 1939-es minisztertanácsi rendeletre hivatkozva és azt félreértelmezve – Endre utasításban rendelte el beosztottjai számára, majd pedig leiratban írta elő a polgármesterek számára: „minden eszközzel hassanak oda, hogy »az összes tiszta keresztény kereskedő üzletében a keresztény magyar üzlet feliratú táblát függeszszék ki«" (egy évvel később a leiratot a miniszter hatályon kívül helyezte),[59]
– a jogszabályok *rosszhiszemű alkalmazása*; például telefonkészülékek azon az alapon való lefoglalása, hogy azokat rémhírterjesztéshez fogják felhasználni; annak vallási megfontolásokkal történő megtiltása, hogy a (tulajdonképpen „bazáráruval" kereskedő) zsidó árusok keresztény temetők környékén való gyertyát, virágot és kegyszereket áruljanak,

[58] Az egyik konkrét példa szerint az ipartörvény rendelkezéseinek a rituális fürdőkre és a zsinagógákra való alkalmazása, s azon az alapon történő bezárásuk, hogy a járda szélessége nem felel meg a törvényi előírásoknak.

[59] Lásd Vági Z.: Endre László…., *idézett kiadás* (2002) 131.

– *félreértelmezett* tűzvédelmi rendelkezések alapján zsidó imaházak és zsinagógák felújításának elrendelése, s azoknak a felújítás idejére való bezárása (a felügyeleti szerv ezeket a döntéseket is felülvizsgálta – egy csaknem kétéves fellebbezési eljárás után),[60]
– a hivatali formaságok betartásának megkövetelése olyan esetekben is, amikor azokat nem lehet betartani, vagyis az „amit kell, azt lehet is" elv megsértése.

Ez utóbbi esetben a bürokratizmus nem egyszerűen a *hivatali packázást* jelentette, hanem a *hatalommal való visszaélés*t. A kereskedelmi és iparengedélyek kiadásához vagy ellenőrzés esetén azok fenntartásához például magyar állampolgárságra volt szükség, amit *eredeti* okiratokkal kellett igazolni. Ezeket azonban sokszor csak a trianoni határokon túli hatóságoktól lehetett beszerezni, ami meglehetősen nehéz, sokszor lehetetlen vállalkozás volt, s eredménytelensége az üzlet bezárásához vezetett. Endre például még az okiratok közjegyzői másolatát sem fogadta el. A „bürokratikus antiszemitizmus" tehát azt jelentette, hogy a hivatalnok ott és úgy ártson a zsidóknak (kereskedőnek, iparosnak, vallásgyakorlónak s általában az embernek), ahol és ahogy csak tud, s hatósági eszközökkel lehetetlenítse el vagy nehezítse meg az életét. A történészek leírása szerint természetesen nem a teljes magyar hivatalnoki kart jellemezte ez a gyakorlat, s mai tudásunkkal erről csak ennyit mondhatunk: voltak kezdeményezői és „specialistái" (ilyen volt például Endre László), s az efféle „intézkedések átvételére vagy kitalálására a közigazgatás jelentős affinitást mutatott".[61]

Közigazgatás-tudományi szempontból a kifejezést fentebb azért neveztem kissé problematikusnak, mert az elnevezés nem pontos megjelölése egy jelenségnek: teljesen különböző, s bizonyos szempontból ellentétes jellegű tevékenységeket von egy kategóriába. Így például egyfelől a „hivatali túlkapásokat" és a hivatali önkényt, másfelől a hivatali formalizmust és szabálykövetést. Ennek körébe tartozik továbbá a hatalommal való visszaélés és a jogellenes hatósági tevékenység, de ide sorolhatók a jogszerű tevékenység diszkriminatív kilengései, és felhatalmazás (jogalap) nélküli jogalkotás is. Ezek egy része valójában „antiszemita motívumokat követő bürokratizmus", más részük pedig hatalommal való visszaélés antiszemita motívumok által indíttatva. Kissé félreérthető az is, hogy e „bürokratikus antiszemitizmusnak" a leírások szerint része lehet a „törvénytelen antiszemitizmus" is, különösen azután az, hogy a magyar jogrendszernek a *numerus clausus* óta, de különösen a zsidótörvénynek nevezett törvények és azok végrehajtási rendeleteinek megszületése után volt egy „törvényes antiszemitizmust" mutató vonása is – már amennyiben a „törvénye-

[60] A konkrét eseteket lásd Vági Z.: Endre László…., *idézett kiadás* (2002) 133–145., Ungváry K.: A Horthy-rendszer…, *idézett kiadás* (2016) 130–133. és 394–400. „Egy 1922-ben kiadott mű a bürokratikus antiszemita gyakorlat 36 minősített esetét sorolta fel" – jegyezte meg Ungváry Krisztián; *ugyanott* 131.

[61] Ungváry K.: *idézett mű* (2016), 395. és 400.

set" a hatályos „törvényekhez" kapcsoljuk vagy azokból vezetjük le, ami általában sem szükségszerű, az adott korszakban pedig különösen nehéz. Ezek a fenntartások persze nem érintik a tényeket: a tisztviselői kar és a rendészeti szervek jelentős részében már az 1930-as években elterjedt antiszemita érzelmek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarországi holokauszt idején – ahogy sokan fogalmaznak – az egész közigazgatás rendkívül olajozottan és hatékonyan működött.

Ha a történelemnek vannak tanulságai, akkor a „bürokratikus antiszemitizmus" és az ahhoz hasonló mai jelenségek azonosításának, a kialakulásukhoz vezető tényezők időben történő korlátozásának, sőt felszámolásuknak a fontossága mindenképpen ezek közé tartozik.

JOGELMÉLET, JOGSZOCIOLÓGIA ÉS ETIKA

Ars casus formandi

SZABÓ MIKLÓS

A jelen kötet címét kínáló Baruch Spinoza 1664/65-ben írta, majd halálának évében, 1677-ben jelent meg *magnum opus*a, az *Etika, geometriai módon bizonyítva*.[1] 1664-re tehető a fiatal Gottfried Wilhelm Leibniz jogra irányuló tudományos aktivitásának kezdete, s 1678/79-re az a jogfilozófiai igényű összefoglalás, amelyet jogi tárgyú munkásságának lezárásaként is értékelhetünk.[2] S bár Leibniz éles kritikát mondott Spinozáról, s így követőjének sem tekinthető,[3] a „geometriai módszer" egyfelől etikai, másfelől jogi normarendszerre alkalmazásának törekvése kétségtelenül összekapcsolja őket. Nem utolsósorban Spinoza „*ordo et connexio idearum*"[4] gondolata

Szabó Miklós, egyetemi tanár, CSc., a jogelmélet művelője, Miskolci Egyetem ÁJK, jogszami@uni-miskolc.hu

[1] Benedicti De Spinoza *Ethica Ordine Geometrico Demonstrata et In Quinque Partes Distincta.* In B. d. S. *Opera posthuma quorum series post Praefationem exhibetur*. Amsterdam: Rievwertsz, mdclxxvii.

[2] *De legum interpretatione, rationibus, applicatione, systemate* (1678–1679). Ld. 'Interpretation and Argumentation in Law.' In Marcelo Dascal et alii (eds.): *G. W. Leibniz: The Art of Controversies*. Dordrecht: Springer, 2006, pp. 77–92.

[3] Gottlob Ernst Schulze professzor 1830-ban tudósított a göttingeni *Revue Savante* lapjain Spinoza Etikájának Hannoverben fellelt azon példányáról, melyen Leibniz lapszéli jegyzetei voltak azonosíthatók. („Ez a munka – vetette lapszélre Leibniz – annyira tele van hibákkal, hogy az már elképesztő! … Spinoza ott kezdte el, ahol Descartes abbahagyta: a naturalizmusnál.") Ezt követően bukkant fel egy „Wachter" feliratú papírköteg, benne egy kritika Leibniztől (a spinoziánus) J.-G. Wachter 1706-ban kiadott *De Recondita Hebraeorum Philosophia, aut Elucidarius Cabbalisticus* című írásáról *(Animadversiones ad Joh. Georg. Wachteri librum de recondita Hebraeorum philosophia),* s azon belül egy átfogó Spinoza-kritika, melynek keletkezése 1706 és 1710 közé tehető. Ezt A. Foucher de Careil adta ki (*Réfutation inédite de Spinoza par Leibniz*. Paris, 1854). Vö. O. F. Owen (ed.): *A Refutation Recently Discovered of Spinoza by Leibnitz.* Edinburgh: Thomas Constable & Co., 1855.

[4] „*Ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum*" vagyis „A képzetek rendje és kapcsolata ugyanaz, mint a dolgok rendje és kapcsolata". Spinoza: *Etika.* II. Rész 7. Tétel. (Ford.: Szemere Samu) Budapest: Magyar Helikon, 1969, 60. o.

Leibniznél is megtalálható: „*coincidat et naturae et cognitionis ordo*".[5] A következőkben Leibniz néhány jogi vonatkozású, korai, de máig friss és leleményeinknek eszmetörténeti perspektívát kínáló észrevételét idézzük fel röviden.

*

1. A címbeli kifejezést Leibniz használta a *De arte combinatoria* második problémájának kifejtése során: „Porro *ars casuum formandorum* fundatur in doctrina nostra de complexionibus." „Továbbá az esetek formálásának mestersége a komplexitásokról szóló doktrínánkon alapul. – Majd tovább: – Amint ugyanis a juriszprudencia több dologban hasonlít a geometriára, hasonlít abban is, hogy mindkettő elemekből áll és mindkettőben vannak esetek. Az elemek szimplicitások; a geometriában idomok: háromszög, kör stb., a jogtudományban egy aktus, egy ígéret, egy elidegenítés stb. Az esetek ezek komplexitásai, amelyek mindkét területen végtelenül variálhatók. Euklidész megalkotta a geometria *Elemei*t, a jog elemeit pedig a *Corpus Juris* tartalmazza, de mindkettő magában foglal komplikáltabb eseteket is. A jog azon egyszerű terminusait azonban, amelyek kombinációiból a többi előáll, úgyszintén a quasi *loci communes*t és valamennyi válfajukat Bernhard Lavintheta, egy minorita szerzetes gyűjtötte össze Lully *Ars magná*jához fűzött kommentárjában (mit majd látjuk). Mi úgy látjuk: a terminusok, amelyek komplexitásaiból előáll az esetek sokfélesége a jogban, a személyek, dolgok, akciók és jogok."[6]

Leibniz a máig ható, s átfogóan máig feldolgozatlan elméleti hatásrendszere ellenére nem az akadémiai filozófia embere volt. *Theoria cum praxi:* eszménye a tevékeny (köz)élet volt, melynek sodrában, vagy inkább oldalvizén filozófiai kalandozásokba is bocsátkozott.[7] Jelentős jogászi tradíciójú családi háttérrel húszévesen szerzett jogi doktori végzettséget 1666-ban, amelyet a leginkább a diplomáciához és közszolgálathoz köthető, de bíróként is kifejtett gyakorlati működése során hasznosíthatott. Indíttatását, első inspirációit tehát a jogászatból nyerte, amelyek a fiatalkori – a 20.-tól a 26. életévéig terjedő –, Mainzhoz kötődő munkásságát

[5] Gottfried Wilhelm Leibniz: 'Dissertatio de arte combinatoria, cum appendice.' (1666) In: God. Guil. Leibnitii *opera philosophica quae exstant Latina Gallica Germanica Omnia*. Instruxit: Joannes Eduardus Erdmann. Pars prior. Berolini: Sumtibus G. Eichler, MDCCCXL, 'Appendix Logica' I. 4. (43. o.) Leibniz persze hozzáteszi: „…maga a dolog természete a gondolkodásunkból és alkotásunkból ered".

[6] *Dissertatio de arte combinatoria*, 'Usus Probl. I. et II.' 40–41. (20. o.) A 'komplexitás' neve a mai kombinatorikában: 'kombináció'.

[7] Nem véletlen, hogy mind a *Specimen*…, mind a *De Casibus Perplexis* (jog)esetelemzések sorozatát tartalmazza; de a jog mint tudomány filozófiai alapjait lefektető *Elementa juris naturalis* (1671) – melyet *Elementa juris naturae* címen 1669–1670 között több tervezet előzött meg – a tervezett római jogi (modern terminusokkal való re)kodifikáció: a *Corpus iuris civilis reconcinnatum* első részeként került kiadásra.

meghatározták.[8] Ennek tárgya az *analytica seu ars judicandi*, amely a jogászat matematikailag értett racionális alapjainak lefektetését célzó filozófiai program. A jogászat és a filozófia összefonódottságáról vallott meggyőződése már az első, 20 évesen a jog területéről gyűjtött filozófiai problémákról írott disszertációjában hangot kapott: „…az itt kinyilvánított felismerésem talán hozzájárul annak az elutasításnak az oldásához, amelyet a filozófiával szemben a jog iránt elkötelezettek táplálnak, belátván, hogy a jogukban milyen sok helyen kerülnének kibogozhatatlan labirintusba a filozófia vezérfonala nélkül, s hogy tudományuk régi tekintélyei a bölcsesség főpapjai is voltak."[9]

Ahol a jog (gyakorlata és tudománya) bajba kerülhet és segítségre szorulhat, az a „nehéz eset" – vagy, ahogy Leibniz nevezte *'casus perplexus'*: összefonódott, összekuszált, összecsomózott, szövevényes, tekervényes eset – felbukkanása.[10] Ez nem olyan eset, mint amikor kételybe *(dubium)* ütközünk döntési helyzetben: „a szövevényes esetben mindkét döntési lehetőség szilárd alapokon nyugszik, a szorosan vett kétséges esetben egyik sem".[11] Az előbbi csak a pozitív jogban fordulhat elő, mert a természetjog Isten alkotása. A szövevényes esetek eldöntésének egyik lehetősége ennek megfelelően a természetjogra való visszavezetés; a másik, ha az előbbi út nem járható, az általa kimunkált analitikai módszer. Ennek (Descartes kiigazításával lefektetett) két szabálya: „1. csak olyan szavakat alkalmazzunk, amelyek értelmét kifejtettük; 2. csak olyan állításokat alkalmazzunk, amelyeket bizonyítottunk."[12] Maga a módszer pedig – mint minden „Elementa", Euklidészé is – két lépésből áll: az elemi

[8] E korszakához lásd Paksy Máté: 'Leibniz, a jogász – Leibniz, a filozófus. Észrevételek az életmű jogtudományi vonatkozásairól.' Budapest: MTA BTK *Working Papers in Philosophy* (2015/5). [https://fi.btk.mta.hu/images/Esem%C3%A9nyek/2015/Working_Papers_2015/2015_05_paksy_mate_leibniz_the_lawyer_leibniz_the_philosopher.pdf] Továbbá Hubertus Busche: *Leibniz' Weg ins perspektivische Universum: eine Harmonie im Zeitalter der Berechnung.* Hamburg: Meiner, 1997. E kötet ismertetésére Boros Gábor: 'Új monográfia Leibnizről.' 45 *Magyar Filozófiai Szemle* (2001/4) 589–595.o. Hasonlóképpen uő: 'Leibniz racionális cselekvéselmélete.' 44 *Világosság* (2003/5–6) 27–35. o. Ugyanehhez lásd még Matthias Armgardt: 'Leibniz as Legal Scholar.' 20 *Fundamina* (2014/1) 27–38. o. Az 1672-t követő négy év Londonban és főleg Párizsban fordította érdeklődését a matematika felé.

[9] *Specimen quaestionum philosophicarum ex jure collectarum* (1664) 'Proemium' 1. In A. Artosi – B. Pieri – G. Sartor (eds.): *Leibniz: Logico–Philosophical Puzzles in the Law. Philosophical Questions and Perplexing Cases in the Law*. Dordrecht: Springer, 2013, 2./50. o.

[10] *De Casibus Perplexis* (1667) In A. Artosi – B. Pieri – G. Sartor (eds.): *i.m.* Az eset „összekuszálódása" fakadhat egyrészt egy jognyilatkozat *(dispositio)* ellentmondásosságából, másrészt a versengő (pl. kielégítési) igények összeütközéséből *(concursus),* amikor a perbeli pozíciók is bizonytalanok. A *casus perplexus* természetesen nem azonos a nehéz esettel, ahogyan azt ma értjük: az utóbbi egy specifikus változataként foghatjuk fel. Vö. pl. Hanina Ben-Menahem: 'Leibniz on Hard Cases.' 79 *Archiv Für Rechts- Und Sozialphilosophie* (1993) 200. o.

[11] *Uo*. 75./134. o.

[12] *„1. Ut nulla vox admittatur, nisi explicata, 2. ut nolla propositio, nisi probata." (De arte combinatoria)* Boros G. (id. és ford.): 'Leibniz racionális cselekvéselmélete', 27. o.

összetevők, vagyis terminusok *(partitiones juris)* definiálása, majd ezek kombinációiból előírások *(praecepta)* szerkesztése.[13]

A szövevényes esetek kezelésének ezen módszere már egy évvel a *Specimen*… kiadása után elnyerte körvonalait,[14] hogy arra egy évvel kiteljesedjen a *Dissertatio de Arte Combinatoria* lapjain.[15] Még egy év, még egy lépés, hogy a – *De casibus perplexis* kiadásával egy évben – a „*docendo discimus*" szelleme jegyében papírra vesse a jog tanításának és tanulásának új metódusát.[16] Ezt a jogi módszertanon való munkálkodást zárta és összegezte a *Specimen certitudinis seu demonstrationum in jure exhibitum in doctrinam conditionum* (1669), arra következtetve, hogy (geometriai és logikai alapú) bizonyítás és a bizonyosság elérése lehetséges a jogi kondicionálisokból kiindulva is.

A metódus tehát az *ars combinatoria;* az *'ars'* jelentésén pedig – közismert módon – osztozik a „tudomány", a „művészet" és a „mesterség". A következőkben ezek kínálatát tekintjük át.

2. A *kombinatorika tudománya* a matematika egyik területe – az, amelyre a jogesetek kérdése elvezette Leibnizet, s amelynek megalapozásában jelentős érdemeket szerzett. A kombinatorika a matematikán belül a valószínűség-számítás egyik területe;[17] a véges *n* számú elemből álló halmazok elmélete. E halmazokon két fő feladat végrehajtását biztosítja: a sorba rendezést és a kiválasztást. A vizsgálat kiterjedhet az *n* elemű halmaz minden elemére, vagy az azok közül valamely szempont szerint kiválasztott *k* számú elemre. Az előbbi esetben végezhető *permutálás:* egy ilyen halmaz elemeinek sorba rendezése és annak kiszámítása, hogy ez hányféleképpen lehetséges; e változatok az elemek *permutációi*. A sorok kialakítása lehet *ismétlés nélküli* és *ismétléses*. Ismétlés nélkül egy elem csak egyszer szerepelhet; pl. a, b, c elemek esetében: *abc, acb, bac, bca, cab, cba*. A permutációk száma ekkor az elemek számának szorzata; az [a, b, c] halmaz háromelemű, tehát 1x2x3=6 permutációt tesz lehetővé. Ismétléssel ugyanaz az elem (pl. a betűk vagy a szavak egy szövegben) többször is előfordulhatnak, ismétlődhetnek; ezek permutációinak kiszámítására is van egy képlet, ez megfelelő helyen megtalálható.[18] A második esetben nem egy teljes

[13] *Uo*. 29. o.

[14] *Disputatio arithmetica de complexionibus* (1665), a kombinatorika és logika lehetőségeit vizsgálva.

[15] *Dissertatio de Arte Combinatoria* (1666)

[16] *Nova methodus docendae discendaeque iurisprudentiae.* Francofurti: Zunnerus (1667) Vö. Marine Picon: 'Doctrine des habitus et ordonnancement encyclopédique des disciplines chez Leibniz: *Nova methodus docendae discendaeque iurisprudentiae.*' 2 *Noctua* (2015/1–2) 402–431. o. Nem érdektelen, hogy Leibniz hasonló címmel matematikai tárgyú dolgozatot is írt: 'Nova methodus pro maximis et minimis, itemque tangentibus, quae nec fractas nec irrationales quantitates moratur, et singulare pro illis calculi genus.' *Acta Eruditorum*, 1684. Innen származik a 'kalkulus' terminus.

[17] A kapcsolatot a halmazokon belüli előfordulások, gyakoriságok és eloszlások problematikája képezi, s ez a matematikai statisztikához is köti a kombinatorikát.

[18] Értőbb és részletesebb ismertetésért a [www.mateking.hu] oldal lapjait javasolható felkeresni.

halmaz, hanem a halmaz bizonyos számú elemének permutációit („az *n* elem *k*-ad osztályú" variációit vagy kombinációit) kapjuk meg. Ha a kiválasztott elemek sorrendje jelentőséggel bír – pl. egy 10 fős mezőnyből a dobogós helyezésre esélyesek változatainak kiválasztása –, akkor *variáció* végezhető el, ha nem számít a sorrend – pl. öt lottószám lehetséges változatai a 90-ből –, akkor *kombináció*. A kiválasztás módja ezek esetében is lehet *ismétlés nélküli* (pl. a lottószámok) és *ismétléses* (pl. a totó-találatok 1, 2, x lehetőségei).

A kombinatorika mindhárom eljárásával – permutáció, kombináció, variáció és ezek fajtái – foglalkozott Leibniz, bár a kombinációt a *'complexiones'* terminussal nevezte meg, a variációra pedig nem vezetett be *terminus technicus*t. Elmélyült matematikai megalapozottságra csak a mainzi évei után, 1672 és 1676 között, elsősorban Párizsban tett szert, ahol a karteziánus Antoine Arnauld, valamint Nicholas Malebranche, legnagyobb hatással pedig a holland matematikus és fizikus Christiaan Huyghens révén szerezte meg a szükséges ismereteket, de megismerkedhetett Descartes és Pascal akkor még kiadatlan kéziratainak is. Az *Ars combinatoria* azonban még ezt megelőzően született, s a permutációkkal és kombinációkkal foglalkozott – Lully *Ars magná*ja nyomán, s azt hol meghaladva, hol kiegészítve. Lully „gondolkodó gép" ideája, s az annak alapját képező kombinatorikus korong (1. ábra) még viszonylag egyszerű volt: a három külön-külön forgatható tárcsa három betű, és az azokhoz rendelt fogalmak kombinációit állította elő mechanikusan. Ezt Leibniz kilenc betűre és velük jelölt fogalomra, valamint hat fogalomkészletre bővíti,[19] ami már igencsak nagyszámú variációt tesz lehetővé. A rekonstruálható logikai rendszer terminusokból és propozíciókból (illetve definíciókból, posztulátumokból és axiómákból) épül fel.[20] A terminusok alapját az „első" (atomi) terminusok képezik; mint pl. a 'van' létige. Ezek összefűzéséből állnak elő a hosszabb – véges és végtelen – ter-

[19] Lásd *Dissertatio de arte combinatoria*', 'Usus Probl. I. et II.' 92. (28. o.):

1. Questiones	An.	Cum quo.	Ubi.	Quando.	Quomodo.	Quantum.
2. Status	Bellum.	Pax.	Induciae.	Colloquium.	Foedus.	Transactio.
3. Personas	Patriotae.	Subditi.	Foederati.	Clientes.	Neutrales.	Hostes.
4. Actus	Manere.	Cedere.	Pugnare.	Proficisci.	Expeditio.	Hiberna
5. Fines	Decus.	Lucrum.	Obedientia.	Honestas.	Necessitas.	Commoditas.
6. Instrumenta facere non est	Sol.	Aqua.	Ventus.	Itinera.	Angustiae.	Occasio.
7. Instrumenta … adhibemus	Currus.	Scalae.	Pontes.	Ligones.	Palae.	Naves.
8. Instrumenta usus consumtio	Pecunia.	Commeatus.	Pulvis Torm.	Globi Torm.	Equi.	Medicamenta.
9. Actus finales	Excubiae.	Ordo.	Impressio.	Securitas.	Agressio.	Consilia.

[20] Összefoglalóan lásd John N. Martin: 'Lebniz' De Arte Combinatoria.' University of Cincinatti, Department of Philosophy (2003) URL: [http://homepages.uc.edu/~martinj/Rationalism/Leibniz/Leibniz%20-%20Art%20of%20Combinations%201666.pdf]

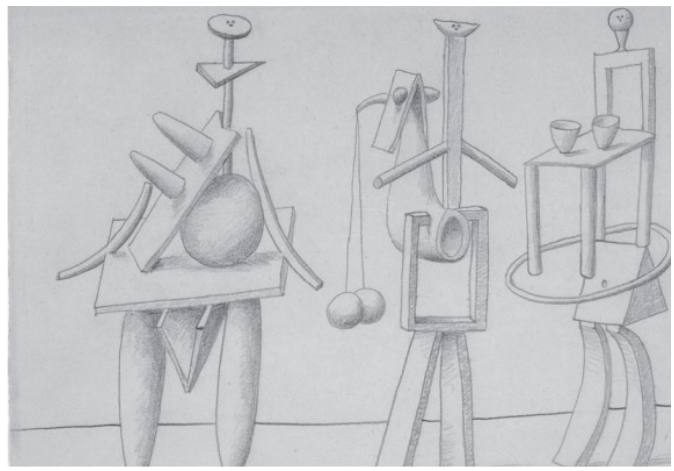

1. ábra: Pablo Picasso: Három nő

minusok; az utóbbira példa: 'Isten'. A propozíciók a terminusokból »*t* [az van = *est*] *t'*« szerkezetben összeállított kijelentések. Az interpretáció során fogalmakat rendelünk a terminusokhoz, és ezek adják meg a kijelentések intencióját. A terminusokat követően a propozíciók is lehetnek végesek és végtelenek. A rendszert kiegészíti a lehetséges világok elmélete, amely megalapozza a kontingens (szükségszerűen igaz) és apodiktikus (lehetségesen – a lehetséges világok valamelyikében – igaz) állítások megkülönböztetését. A terminusok/fogalmak pedig Lullyhez hasonlóan, mechanikusan propozíciókká szerkeszthetők.

3. Az 'ars' második jelentésrétegében – mint azt az 'ars poetica' alkalmazza – beszélhetünk *a kombinatorika művészetéről* is. Ez nem (csak) arra utal, hogy a kombinatorikát „művészi szinten", hanem a művészet*ben* is használni lehet. Az elemekre bontás és azok kombinációjából való építkezés pedig nemcsak a költészetet ihlette meg, hanem a képzőművészetet és zeneművészetet is. Ezt az eljárást legláthatóbban a kubizmus irányzata követte, egy századfordulóval ezelőtt – amint azt Picasso egyik vázlatával is példázhatjuk az *Anatómia*-sorozatából származó, a 2. ábrán látható nyomatából.[21] A mű egyik dokumentuma annak, ami miatt Picassóban „a kubista anatómia megteremtőjét" ünnepelték, s ünneplik ma is – még ha nem is vele kezdődött a kubizmus. Azért érdemes mégis rá hivatkozni, mert jelentősége elvitathatatlan a művészettörténetben – nem arról van szó, hogy csak „pálcika-embereket" tudott rajzolni, hanem zseniálisan rajzolt –, s ezért blaszfémia nélkül egybevethető Leibnizével a saját területén.

[21] Pablo Picasso: *Anatómia: Három nő* (1933, részlet) Picasso Gyűjtemény, Párizs. Vö. Roland Penrose: *The sculpture of Picasso*. New York: The Museum of Modern Art, 1967, 213. o., a szobrok fotói *uo*. 67. skk. o.

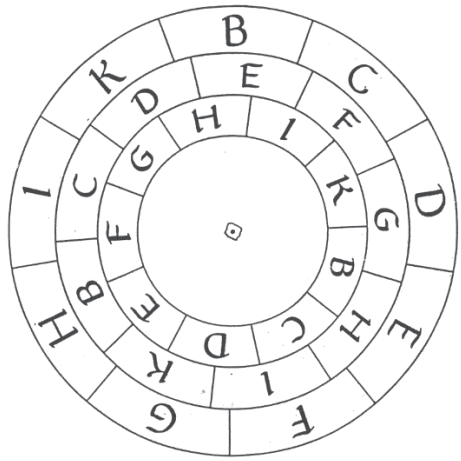

2. ábra: Lully kombinatorikus korongja

Egy másik művészeti ág felé fordulva beszélhetünk *kombinatorikus költészetről*.[22] Egy idesorolható verssel találkozva előrántjuk a skatulyánkat: „szabadvers" – pedig éppen hogy nem szabad. E versek véges számú elemeit (tetszőlegesen: a szavakat, a sorokat, a versszakokat stb.) a permutáció, kombináció, variáció szabályai rendelik egymáshoz, rendezik (bizonyos) sorba (sor-variációkba).[23] Például:[24]

Tűnt est/köd/harc/fagy/szél/víz/hő/dél/kelet/nyugat/észak/nap/tűz *s a dögvész,*
Jött reggel/fény/vér/hó/csend/föld/tűz/langy/hő/kéj/hűs/láng/füst *és ínség erre:*
Tűnt gond/kín/csúf/félsz/had/jaj/baj/vész/gúny/seb/harc/csel/csép *s gúnyt űzve*
Jött kedv/dísz/rév/víg/dics/ész/nyert/nyugvás/díj/tréfa/csend/jav/kín *öröm-örökrész.*

Manuális kombinatorikai játékként lehet ismerős a gyerekkorból az a füzet, amelynek három csíkra vágott lapjain alakok rajzai voltak láthatók, s a csíkokat külön-külön lapozva lehetett alakkombinációkat előállítani; pl. hogy kalóz falábához balerina törzs és tűzoltó fej tartozzon. A gondolat verses kötetben is testet öltött oly módon, hogy egyazon vers soronként csíkokra vágott lapjait lehessen ugyanazon verssorok változatos kombinációiban összeállítani.[25]

[22] Ehhez lásd pl. Nádor Zsófia: 'Gödel tétele a kombinatorikus költészetben.' 46 *Világosság* (2005/4) 21–32. o.; vö. Szentpéteri Márton: 'Kombinatorikus technopaegniumok: néhány »matematikai« eljárás Johann Heinrich Alsted Poétikájában.' *6 Iskolakultúra*, (1996/5) 3–43. o.

[23] Más – grafikus – logika szerinti elrendezés esetén születik a „képvers".

[24] Quirinus Kuhlmann: 'Az emberi dolgok változása.' (1671) Részlet a szonett egy változatából – a kombinatorikailag lehetséges 23.298.085.122.481 variáns közül. Idézi Nádor Zs.: *i.m.* 23. o.

[25] Raymond Queneau: *Százezer-millió költemény*. (1961) Hivatkozza Nádor Zs.: *uo.* A kombinatorikus versszerkesztés a XVII. században annyira divatos volt, hogy – Alsted inspirálására – Szen-

3. ábra: A kurpfalzi hangiskola alapjai

Amit meg lehet tenni számokkal és szavakkal, azt meg lehet tenni hangokkal is: kombinatorikai műveleteket lehet végezni rajtuk is. Leibniz is utal az orgona regisztereinek kombinatorikai lehetőségeire,[26] majd a VI. probléma taglalásakor a hat hangból álló skála *(ut, re, mi, fa, sol, la)* lehetséges változatait hozza példaként.[27] Ezt felidézve Göncz Zoltán röviden áttekinti a leibnizi módszer zeneelméleti utóéletét, hivatkozva Bach kései spekulatív írásaira (de Leibniz V. problémájánál tárgyalt „ciklikus permutáció" lehetséges hatására is Bach permutációs fúgáira; pl. *Contrapunctus 14*), Lorenz Christoph Mizler 1739-es könyvére, Georg Venzky 1742-es írására.[28] A kombinatorikus tárcsa zenei hangokra való adaptálását példázza Georg Joseph Vogler: *Gründe der Kuhrpfälzischen Tonschule in Beispielen* (Mannheim, 1778) egyik ábrája.[29]

4. A kombinatorika mestersége – előképként – felvillan már Platón egyik párbeszédében. A szofista Euthüdémosz és Dionüszodórosz Kleiniasz zavarba ejtésével kívánja bemutatni tudományát Szókratésznek. A gyanútlan Kleiniasz kérdésükre azt válaszolja, hogy a tanulók azt tanulják, amit nem tudnak. Tisztázva, hogy a betűket ismeri, Euthüdémosz behúzza a mattot: „Vagyis, ha ismered az összes betűt – mondta –, akkor azt tanulod, amit ismersz. Amaz igenlően felelt."[30] Platón máshol a kombinatorika alapeljárását alkalmazó mesterséget is azonosítja: „Nos, vajon mindenki tudja, hogy melyik hang melyikkel képes közösségre lépni, vagy szakértelemre van szüksége annak, aki helyesen akar e kérdésben cselekedni?" Kérdezi a vendég, s válaszol Theaitétosz: Szakértelemre a nyelvtan terén. „De tovább: vajon nem így áll-e

---

ci Molnár Albert is kísérletezett vele. Ehhez lásd Szentpéteri Márton: 'Régi modernek.' *Palimpszeszt* (1998/10) URL: [http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/11.htm#fnB0]

[26] *Dissertatio de Arte Combinatoria* 'Usus Probl. I. et II.' IV. 16. (13. o.)

[27] Kilenc elosztás és ezek 187.920 variánsa (1. *ut, re, mi, fa, sol, la;* 2. *ut, ut, re, mi, fa, sol;* 3. *ut, ut, re, re, mi, fa;* 4. *ut, ut, re, re, mi, mi;* 5. *ut, ut, ut, re, mi, fa;* 6. *ut, ut, ut, re, re, mi;* 7. *ut, ut, ut, re, re, re;* 8. *ut, ut, ut, ut, re, mi;* 9. . *ut, ut, ut, ut,re, re*).

[28] Göncz Zoltán: *Bach testamentuma. A fúga művészete filozófiai-teológiai hátteréről*. Budapest: Gramofon, 2009, 1.4. Fejezet.

[29] Közli Göncz Z.: *i.m.*

[30] Platón: *Euthüdémosz*, 277b. (Ford.: Steiger Kornél) In Platón *Összes művei*. I. Budapest: Európa, 1984, 864. o.

a dolog a magas és mély hangokat illetőleg is? Az, akinek megvan a szakértelme ahhoz, hogy felismerje: mely hangok vegyíthetők egymással és melyek nem, zeneértő; aki viszont nem ért ehhez, az nem az? […] És ugyanilyen viszonyokkal találkozunk más téren is a szakértelmet és kontárságot illetőleg."[31] S aki ugyanerre a fajtákat illetőleg is képes, a fajtákat összesorolni és szétválasztani, az a dialektika tudományát birtokló filozófus. Leibniz hasonló logikára építi a mesterségét. Nem a betűket használja a tudás építőköveiként,[32] hanem a szavakat – pontosabban azok definiált zárt halmazát: a terminusokat. Az eljárás a továbbiakban ismerős: kombinációjuk révén propozíciók előállítása, s azokból cáfolással kiszűrve a hamisakat, megkapjuk az igaz állítások készletét.[33] A mesterségbeli tudás a terminusok és propozíciók fajták szerinti összesorolása és szétválasztása, s ehhez a jogászat mesteremberének a dialektika tudományát birtokló filozófusnak is kell lennie.

Az 1. pontot nyitó idézetben Leibniz a juriszprudencia és a geometria párhuzamából kétféleképpen definiálja azokat az elemeket, amelyekből a jogesetek felépülnek. Egyszer „egy aktus, egy ígéret, egy elidegenítés stb." – ma azt mondanánk beszédaktus, vagyis olyan (explicit vagy látens beszéd-)megnyilvánulás, amelynek gyakorlati jogi következményei vannak. Az így felfogott esetet nevezzük történeti tényállásnak. Másszor viszont a jog elemeiről szólva a kategóriákat nevezi meg, amelyek pedig „a személyek, dolgok, akciók és jogok." A kategóriák Arisztotelész filozófiájában azok a nyelvi kifejezések („fogalmak"), amelyek valamiről állíthatóak – egy névvel jelölt valaminek a létezését (szubsztancia) vagy tulajdonságát (attribútum) állítják. A jogi kategóriák eszerint azok a (jogi) nyelvi kifejezések, amelyek a jogi univerzumon belül valamiről – személyekről, dolgokról, akciókról és jogokról – állíthatók, mégpedig hogy léteznek-e, és ha igen, kihez/mihez tartoznak (birtoklás), milyenek/miben állnak (minőség), milyen mértékben (mennyiség), kik/mik között (viszony), mi módon (helyzet), hol (hely), mikor (idő), ki által (cselekvés), kivel/mivel szemben (elszenvedés). Mármost azt, hogy a jogon belül mi állítható, a törvényi tényállás(ok összessége) határozza meg. Ami pedig a világról, a valóságról állítható, az a *tény*. A summázat Wittgensteintől származik: „A világ mindaz, aminek az esete fennáll. A világ tények és nem dolgok összessége."[34] A jog világa is.

A jogászi mesterség ehhez képest az eset megkonstruálásából, és a megkonstruált eset által felvetett kérdés megválaszolásából áll. A mesterembernek azonban a vála-

[31] Platón: *A szofista,* 253a-b. (Ford.: Kövendi Dénes) In Platón *Összes művei*. II. 1179–1180. o.

[32] Jóllehet kiszámította a latin ábécé 24 betűjének összes permutációját is – ami 24 jegyű számot eredményez. Ugyanerre alapítja egy olyan könyv (elvi) lehetőségét is, amely minden lehetséges mondatot tartalmaz: *„…ut liber esse possit in quo omnia scripta scribendaque inveniantur…" Dissertatio de Arte Combinatoria* 'Probl. IV.' 16. (36. o.)

[33] Egyszerűen szemléltetve: az ábécé első négy betűjének (1x2x3x4=24) kombinációjából a következő magyar szavak maradnak fenn a szemantikai rostán: bab, baba, abba, Ada, Abda.

[34] Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés.* (Ford.: Márkus György) Budapest: Atlantisz, 2004, 1., 1.1.

szát *ex mero jure:* pusztán a jogból kell és szabad levezetnie.[35] A magyarázatot is a jogász-mesterember gondolkodásával vezeti le. 1. Egyszerű az eset, ha a pozitív jog *(leges positivae)* szabályai egyértelmű választ adnak az eset eldöntésére. 2. Abban az esetben, ha a pozitív jog nem terjed ki az esetre, a természetjoghoz *(jus naturae et gentium)* kell fordulni, amely mindig bizonyos, s a pozitív jog mint kivétel vagy mint megszorítás hiányában előrelép. 3. Ha a pozitív jog valamely szabálya vonatkoztatható az esetre, azonban az értelmezése bizonytalan, akkor az értelmezést vezérlő természetes ész szabályai *(regulae interpretandi rationis naturalis)* igazítanak el. 4. Ha azonban a természetes ész egyaránt alátámasztja mindkét fél álláspontját, akkor bizonyítási problémaként kell kezelni: aki a pozitív jogra hivatkozó igényt támaszt, annak kell a jogot bizonyítani; veszít, aki nem képes a perindítást kellően bizonyítani *(quam tamen introductam satis probare non potest)*. „Így nyilvánvaló, hogy valóban minden eldönthető pusztán a természetjog és népek joga alapján, amelyben semmi sem bizonytalan…"[36]

5. A „természetes ész" eszköze is a kombinatorika. Amiként (ha már megértettük) természetesnek tartjuk a számok világát és törvényeit („a kétszer kettő józanságát"), úgy természetesnek tartjuk a szavaink világát és törvényeit (azt, hogy – és ahogy – mondanivalónkat megfogalmazzuk). Közlendőink közlése: narráció, s a narrációk összeállításának is vannak a grammatikáéhoz hasonló szigorúságú szabályai. Amint pedig a mondatok szavak kombinációiként állnak elő, úgy a narrációk mondatok kombinációi. Joggal beszélhetünk ezért „narratív kombinatorikáról" is, melynek – a történetek elmondásának – archaikus alapját és eredetét a népmesék képezik. Ezt ismerte és térképezte fel a szovjet-orosz Propp 1928-ban, s indította útjára a – strukturalista – narratológia tudományterületét.[37]

Az alapfelismerés kézenfekvő módon adódott az orosz varázsmeséket gyűjtő és rendszerező etnográfus Propp számára: a varázsmesék (a mai *„fantasy"*) világában bárki és bármi feltűnhet és bármi megtörténhet vele – és mégsem ez a helyzet. Vi-

[35] *„Nos speramus ex mero jure decidi omnes casus posse…"* („Azt reméljük, hogy minden eset eldönthető pusztán a jog alapján…" – amint, teszi hozzá a *Landrecht* glosszájára hivatkozva, nincsen betegség sem, amelyre minden egyes gyógyszer hatástalan.) Leibniz: *De Casibus Perplexis* (1667) In A. Artosi – B. Pieri – G. Sartor (eds.): *i.m.* XI. (136. o.) Korábban elvetette már a *non liquet* (VII.: *uo.* 134. o.) és a sorshúzás *(sorte decidi)* vagy istenítélet *(tentatio dei)* (VIII.: *uo.* 135–136. o.), de a teljes diszkréció *(liberum iudice arbitrium)* (IX.: 136. o.) lehetőségét is. Dworkin javaslatához a szabálykövető diszkréció *(regulatum iudicis arbitrium)* állna közel (X.: *uo.*), megengedve a szeretet, méltányosság, emberiesség, célszerűség, hasznosság stb. *(regulas sequitur charitatis, aequitatis, humanitatis, commoditatis, utilitatis, etc.)* szabályainak követését – Leibniz azonban ezt is elveti, lévén ezek a szabályok nem a jog szabályai.

[36] *„Ita patet omnia ex mero jure naturae et gentium in effectu semper decidi, quibus nihil incertum esse…" Uo*. 137. o.

[37] Vö. Vlagyimir Jakovlevics Propp: *A mese morfológiája*. (Ford.: Soproni András) Budapest: Gondolat, 1975; Osiris, 1999; uő: *A varázsmese történeti gyökerei*. (Ford.: Istvánovits Márton) Budapest: L'Harmattan, 2006. Propp elemzéseit aztán A. J. Greimas vitte tovább a modern szemantika és logika révén az 1960-as években.

szonylag kevés számú szereplőtípus viszonylag kevés számú cselekménytípusából mint a történetet szolgáló funkciókból szövődnek ezek a mesék. Hét alaptípusba,[38] néhány további speciális szerepkörbe,[39] s a szereplők által megvalósított 31 funkcióba[40] sorolta a mesék összetevő elemeit, melyek konkretizációiból és kombinációiból állnak elő az egyedi történetek. „A funkciók állandók, és ez lehetővé teszi, hogy rendszerezzük azokat az elemeket is, amelyek a funkciók körül kristályosodnak ki. Hogyan építhetjük fel rendszerünket? A legalkalmasabb módszer a táblázatok készítése. […] Mi összeállítottunk néhány ilyen táblázatot. […] Ha meghatároztuk a szereplő funkcióit, megállapítottuk például, hogy az illető adományozó, segítőtárs stb., és kiírtuk a megfelelő rubrikákba mindazt, amit a meséből megtudtuk róla, akkor rendkívül érdekes kép alakul ki. Egy-egy rubrika egész anyagát minden mástól függetlenül végigkövethetjük az egész meseanyagon. Bár ezek a formák változó komponensek, itt is igen nagyfokú ismétlődéssel találkozunk. A leggyakrabban ismétlődő, legmarkánsabb formák valóságos kánont alkotnak."[41]

Ezzel az eljárással a leibnizi programnak csak első szakaszát: a tovább már nem osztható elemeknek a kibontását és osztályozását végezte el Propp. S hogy miként lesz ebből narratív kombinatorika? Úgy, ahogy Elek apó már jóval Propp előtt feltalálta és hasznosította a maga „népmese-generátorát":

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy	szegény gazdag öreg beteg bölcs ostoba	ember asszony király királynő	volt annak 1 3 7 9 12	fia lánya	mondja egyszer a szegény ember stb.	elindult, ment, mendegélt a fia lánya	találkozott egy koldussal, öreggel, rókával, varjúval, törpével stb.	mondja neki a koldus stb.	halod-e te…

Propp elemzési eljárásának az 1960-as években robbanásszerűen bekövetkezett népszerűsége után nem kellett sokat várni arra a felismerésre, hogy az nem csak az (orosz tündér)mesékre alkalmazható, hanem bármely narrációra a viccektől a krimikig, az eposzoktól a tanúvallomásokig.

[38] 1. Az ellenfél (károkozó), 2. az adományozó (felfegyverző), 3. a segítőtárs, 4. a cárkisasszony (keresett személy) és az apja, 5. az útnak indító, 6. a hős, 7. az álhős. V. J. Propp: *A mese morfológiája,* 78. o.

[39] Panasztevők, feljelentők, rágalmazók, árulók stb. *Uo*. 79. o.

[40] I. A család egy tagja eltávozik; II. A hős tiltó parancsot kap; III. A tilalmat megszegik; … XXIX. A hős új alakot ölt; XXX. Az ellenséget megbüntetik; XXXI. A hős megházasodik és trónra lép. *Uo*. 33–65. o.

[41] *Uo*. 86–87. o. Az I. melléklet tartalmaz hat mintát a mesék táblázatba foglalásához.

6. Ahogy azt az aktus–terminus relációban már exponáltuk, a jogeset ezek dialektikájában, vagy kissé átfogalmazva: egy (kombinatorikus módon előállított) valóságos történet (a történeti tényállás) és egy (kombinatorikus módon előállított) lehetséges történet (a törvényi tényállás) egymásra vonatkoztatásával képződik ki. Itt lép be az *ordo naturae et cognitionis* megfelelése, de nem akként, hogy az ismeret leképezi a természetet. Ebben a relációban a (kognitív) törvényi tényállások képezik a túlsúlyos mozzanatot, mert ezek jelölik ki a (naturálisan) lehetséges elemek (szereplők és cselekmények) taxonómiáját (terminológiáját) és ezek – jogilag „értelmes", vagyis jogi következményekkel járó – kombinációit (kombinatorikáját). A geometria csak olyan testeket és idomokat ismer, amelyeket – képletekbe foglalva – definiált. Ha nem ilyennel találkozik, ilyenekre kell felbontania, hogy műveleteket tudjon végezni velük. Ezt teszik pl. az arcfelismerő/azonosító algoritmusok, de még nyilvánvalóbban a pixelekre bontott képmások.

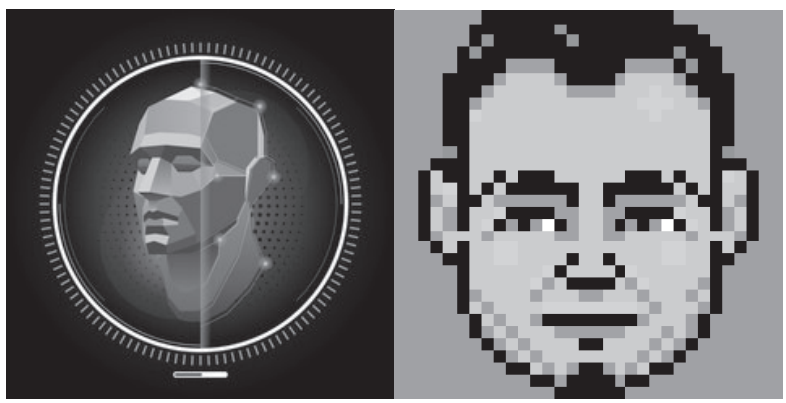

5. ábra: Arcfelbontás

Ezt az eljárást követi a jog is. Definiálva vannak azok az elemi kategóriái, amelyek kombinációiból állnak elő a jogi konstrukciók: definiált kategória-kominációk, vagyis jogintézmények. E sémákat rögzítik a törvényi tényállások, s ezek illeszthetők az egyedi tényállások (az individuális „arcok") fölé, hogy a jog univerzumán belül azonosíthatóak legyenek. Az azonosítás természetesen tárgyának a séma struktúrájáig való lecsupaszítása árán történik meg, mint a *Bűn és bűnhődés* történeti tényállásának azonosítása az *Aki mást megöl* törvényi tényállásával. A „jogeset formálása" tehát a jogi konstrukciók sémáinak megszerkesztésével kezdődik, amelyek segítségével az életbeli tény-konstellációk jogilag kezelhető tényállásként szerkeszthetők meg.

A kombinatorika – ha nem is matematikai, de gondolati eljárásként – a jogi konstrukciók készletének kialakításában nyújt segítséget. Mint a 6. jegyzetben hivatkozott helyen már láttuk, Leibniz szerint a jog elemi kategóriái – a jogi konstrukciók építő-

kövei – a személyek, dolgok, akciók és jogok. Ezek tovább nem oszthatók, de fajtáik elkülöníthetők.[42] Leibniz nem állít fel teljes taxonómiát sem a kategóriákból, még kevésbé a konstrukciókból, de – lévén a jog nyitott és változó rendszer – ez nem is volna lehetséges. A kategóriákhoz kínál a római jogi hagyományra támaszkodó példálózó felsorolást. A *személyek* lehetnek természetesek: férfiak, nők, hermafroditák, torzszülöttek, némák, vakok, betegek, embriók, gyermekek, ifjak, leányok, vének és másfélék; továbbá mesterségesek, amelyek élőnek számítanak: testületek vagy kollégiumok és hasonlók. A *dolgok* ingók, ingatlanok, oszthatók, oszthatatlanok, testiek, testetlenek; különösen háziállat, fogoly, holdkóros, bűnös; ló, víz, jószág, tenger – és mindazok a dolgok, amelyekre a jog vonatkozik. Az *aktusok* természetesként („dolgok módjára" – mondhatnánk Durkheimmel) kezelendők: ennélfogva lehetnek oszthatók, oszthatatlanok, múlékonyak; birtoklás, átruházás, megsemmisítés, vétség vagy erkölcsös tett; szignifikáns vagy inszignifikáns; szavak, tanácsok, megbízások, rendelkezések, ígéretek, elfogadások, feltételek.[43] A *jogok* dologiak vagy személyiek; tiszták, elhalasztottak vagy függők; specifikusak pl. tulajdonjog, használati jog, haszonélvezet, birtokjog; hatalom; kötelezettség stb.[44]

Általánosított változóként eszerint a személy (S), dolog (D), aktus (A), reláció (R) tételezhető a jog világában, szükség szerint indexálva. Ezek segítségével szerkeszthetők meg azok a konstrukciók (kombinációk), amelyek közül a jog számára jelentőséggel (tehát értelemmel) bírók képezik a jogintézményeket. S_1 és S_2 között $D_{1\text{-}n}$ dologra (tárgyra) vonatkozóan $A_{1\text{-}n}$ aktus (cselekvés: vétel, átvétel, elvétel, rongálás, javítás, előállítás, megsemmisítés stb. stb.) performálható, és – ezek feltételeként vagy ezek folytán – $R_{1\text{-}n}$ féle, jogok és kötelezettségek együttesével definiált reláció (jogviszony) jöhet létre. Leibniznek ugyanaz a jogász énje, amely elindította a jogesetek kombinatorikájának kidolgozása útján, megakadályozta, hogy végigmenjen ezen az úton: hiszen a jog praktikumát a – geometriai vagy jogi – rendszeren kívüli élet mozgatja, tudományunkkal legfeljebb medret vájhatunk az éle szabad folyásának. A juriszprudencia két oszlopa a *theorica* és a *practica:* egyfelől a jogi normák rendezett összessége (*didactica* vagy *positiva*), másfelől ezek megmérettetése a jogesetek vitáiban (*polemica* vagy *controversaria*).[45]

*

Leibnizet máig polihisztorként, a tudományok egyetemes lángelméjeként ünnepeljük, aki jelentősen hozzájárult a jogtudomány, a történettudomány, a teológia, a logika (azon belül a deontikus és a valószínűségi logika), a matematika, a fizika, a geo-

[42] *Dissertatio de arte combinatoria*, 'Usus Probl. I. et II.' 41–44. (20. o.)

[43] „E szavak teljes változatossága és a grammatikusok szerinti értelmezése." („Haec omnis verborum varietas et interpretatio ex Grammaticis.") *Uo*. 43.

[44] „A jogok katalógusa pedig csak a juriszprudenciából nyerhető ki." („Jurium autem catalogus ex sola Jurisprudentia sumitur.") *Uo*. 44.

[45] *Nova methodus docendae discendaeque iurisprudentiae,* Pars 2, § 3.

lógia s filozófia – azon belül különösen az episztemológia és metafizika fejlődéséhez. Ugyanakkor az is igaz, hogy többet írt, mint publikált, s amit írt, azt sem rendezett, szisztematikus formában, hanem töredékekben, ötletsziporkákban. Hírnevet sem ezekkel szerzett magának, hanem két nagy összefoglaló művével, a *Teodiceá*val és a *Monadológiá*val.[46] Mégis egyet lehet érteni Paksy Mátéval[47] – aki egyetért Marcelo Dascallal[48] – abban, hogy Leibniz életműve inkább olvasható és értelmezhető a jogi inspiráció felől, mint fordítva, s a jog iránti érdeklődését is elsősorban a gyakorlati, s csak másodsorban az elméleti problémák motiválták. A jog problémái gyakorlati problémák – a „Mit tegyek?" konkrét kérdései –, amelyeket egy formalizált (s miként formalizálható) szabályrendszer koordinátarendszerén belül kell megválaszolni. Az (egyetlen helyes) válasz meglelésének nehézségei (a nehéz esetekben), a válasz formalizált eljárással való levezetésének és igazolásának lehetőségei és korlátai az emberi állapot univerzális kérdései, amelyek megválaszolásához az univerzális tudomány eszközrendszerét kell igénybe venni. Ezért, hogy Leibniz munkássága nem pusztán a tudománytörténet egy emlékezetessé nemesedett pillanatát jelenti, hanem máig tartó, eleven kihívást a nem múló kérdések megválaszolására. Ezért, hogy kombinatorikai tanulmányát követően kijelölte a juriszprudencia – és annak oktatása – számára követendő utat.[49]

*

[46] *Essais de Théodicée* (1710); *La Monadologie* (1714).

[47] Paksy Máté: 'Leibniz, a jogász – Leibniz, a filozófus', 19. o.

[48] Marcelo Dascal et alii (ed.): *G. W. Leibniz: The Art of Controversies,* xxxiv. o. Lásd még Marcelo Dascal (ed.): *Leibniz: What Kind of Rationalist?* Dordrecht: Springer Science+Business Media B. V., 2008.

[49] „Mindaz, ami a teljes jogászképzést érinti, a teológusképzéshez hasonlóan osztható részekre: *didaktikai* vagy *pozitív* rész, amely azt tartalmazza, ami hiteles törvénykönyvekbe foglaltan áll rendelkezésünkre mint konkrét jogszabály; *történeti* rész, amely a törvények eredetét, megalkotóit, változásait és eltörléseit követi nyomon; *exegetikus* rész, amely a hiteles törvénykönyvek magyarázatát, és végső soron a többi rész megkoronázását adja; *polemikus* avagy *vitatkozó* rész, amely a vitás jogesetek ésszerűségen és hasonlóságon alapuló megoldását célozza." („Quidquid ad jurisconsulti perfecti eruditionem pertinet dividi potest ad instar theologiae in partem *didacticam* seu *positivam*, ea contitentem, quae in librici authenticis expresse extant, & certi juris sunt, *historicam*, originem, auctores, mutationes, abrogationesque legum enarrantem; *exegeticam*, ipsos libros authenticos interpretantem & denique apicem ceterarum; *polemicam* seu *controversariam,* casus in legibus indecisos ex ratione & similitudine definientem.") *Nova methodus docendae discendaeque iurisprudentiae,* Pars 2, § 2.

Doctrinal Study of Law, or Rechtsdogmatik, or Doctrine Juridique

CSABA VARGA

Introduction

As inquiries into the languages of law have revealed,[1] beyond the law (in books) and its application (in action), one may find both the doctrinal study of law and legal scholarship, each of them using somewhat differing languages. Basically, within the domain of law, in a strict sense there is nothing but mere words. They are used as speech-acts, to represent and operate the law's working. In practice, this is a discourse wherein terms of law are treated and processed. When approached from the perspective of either the doctrinal study of law or legal scholarship, those terms (and their conceptual representations) will be seen as a *meta*-conglomerate, that is, a reformulation at a higher, systemic level. This will be the law's *meta*-system provided

Research Professor Emeritus, Institute for Legal Studies of the Hungarian Academy of Sciences & Professor Emeritus, Faculty of Law of the Pázmány Péter Catholic University. e-mail: varga@jak.ppke.hu

Professor Péter Takács, to whose 65th birthday this paper is dedicated, has been an old and respected, fully trusted and very much time-honoured colleague of mine since the time he joined the Department of the Theory of State and Law at the Eötvös Loránd University, headed by Professor Imre Samu for long, who, by then, had already invited me to teach there in addition to my standing and decades-long research position at the Institute for Legal Studies of the Hungarian Academy of Sciences. When the Pázmány Péter Catholic University and its Faculty of Law had been founded, within its Institute for Philosophy of Law I had established and directed therein, he came to succeed Professor Péter Paczolay's chairholding for Theory of State, including the introductory propedeutic course on law. A novative talent and ingenious teacher, he magneted the ablest students of us, interested in theoretical subjects, to work with him effectuously, mostly on curricular and subject reform—aiming to publish an own, modern and up to date, comprehensive textbook, which, in a scholarly sense, would represent the highest level of the state of the art and could respond to the huge variety of the most urgent theoretical and political challenges of contemporaneity—, by the best of them becoming newcoming colleagues themselves, after a while, in our Institute. Since the time he felt he would leave us to a state university again, each occasion of encountering him in person again has been used both by me and his then students to commemorate, in agreement with him, his achievements with us and the wonderfully creative air of our Institute. The only wish I can formulate here and now is that he can and will go on further and further, for the sake of our common brand of disciplinary interest, of its cultivation and teaching.

[1] Bronisław Wróblewski *Język prawny i prawniczy* [The language of law and of lawyers] (Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1948) v + 184 [Prace Komisji Prawniczej Polskiej Akademiji Umiejętności 3].

by doctrine, by which that what has been authoritatively manifested as the posited text of the law comes now digested in, as organised into and reconstructed within a coherent conceptual system, mainly by the means of linguistic-logical analysis.[2]

Law and its Doctrinal Study

The law's doctrinal study is practically coeval with law. Once law gets objectified and positivated, discourses (either authoritative or else, e.g., scholarly and private) on what it exactly *is* (i.e., stands for what requirements and meanings applicable *hic et nunc*) are necessarily expressed in statements at a *meta*-level to it.

In Roman legal development, statements of law and statements on law were still mostly in direct transformation, transmutation, or express fusion of one to the other. Early dogmatics in separation could have a start later, with the emergence of the differentiated role of jurisprudents only. From the reception of Roman law, it had started what became *pandectism* at an ulterior time. And from modern times, with both codification achieved (as embodied by the successful Napoleonic Code in France) and codification in want but badly needed (as in Germany), two narrowly positivistic stands came to being, the *exegetic school*, reducing legal scholarship to the valid law's textual analysis, that is, to mere dogmatics,[3] and *jurisprudence of concepts*, reducing whatever analysis of law to mere abstract conceptual schemes,[4] respectively.

Seen from some perspective, the doctrinal study of law stands indeed for practical action itself as part, extension, or completion of treating whatever law-posited text taken as the exclusive embodiment of the law—i.e., acknowledging anything as legal [*ius*] only provided that it can be deduced from the legal [*lex*]—and thereby treating law-texts as the starting point of all departures in and reflexive intellectual exercises on law. When, by their critical analysis and systemic reinterpretation, dog-

[2] For a first approach to, and, then, treatment in depth of, the whole problematics by the author, see Csaba Varga 'Doctrine and Technique in Law' *Iustum Aequum Salutare* IV (2008) 1, 23–37 & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20081sz/02.pdf> and Csaba Varga 'Law and its Doctrinal Study (On Legal Dogmatics)' *Acta Juridica Hungarica* 49 (2008) 3 & in <http://real-j.mtak.hu/763/1/ACTAJURIDICA_49.pdf>, 253–274, respectively.

[3] "From 1814 to 1880, in the face with this new and sacred Code, jurists agree[d] on the need for an exegesis work, that is to say, literal interpretation, as had been done for centuries for the Bible", writes Jean-Louis Halpérin *Histoire du droit privé français* depuis 1804 [1996] 2e éd. (Paris: Presses Universitaires de France 2012) vii + 391 [Quadrige / Manuels: droit – science politique], ch. 1, para. 21 at 35 [„Face à ce Code neuf et sacralisé, tous les juristes conviennent de la nécessité d'un travail d'exégèse, c'est-à-dire d'interprétation littérale, comme on le faisait depuis des siècles pour la Bible"].

[4] Cf., e.g., Hans-Peter Haferkamp 'Begriffsjurisprudenz / Jurisprudence of Concepts' in *Enzyklopädie zur Rechtsphilosophie* <http://www.enzyklopaedie-rechtsphilosophie.net/inhaltsverzeichnis/19-beitraege/105-jurisprudence-of-concepts> (2011).

matists produce linguistic-logical projections on such texts, they reconceptualise the word-use of these texts, resolve their latent contradictions, fill in their obvious gaps, and complete the conceptual framework within which the given rules/norms[5] do apply. By giving professional meaning[6] to the terms and notions used by the law-posited texts according to one uniform logic,[7] they do produce a coherent system as the result of nothing but linguistic-logical operation.[8] Otherwise expressed, with the doctrinal studying of the law we are in fact reconstructing and also conceptually formulating the systemic idea which, too, *may* (or, properly speaking, is supposed to) have governed the thought patterns of those who had drafted the law. Considering the fact that from the historically cumulated amalgamate of the body of the law more than one reconstructions can be achieved, rivalling systemic constructs may emerge. But its every single product is a singularly authored one, even if mostly produced by a historical chain of authoring, working on the reconstructive material already produced.

The Novelty of the Law's Doctrinalisation

All of this is reflected in the usual definitions of the doctrinal study of law. For instance, "Legal doctrine in Continental European law (*scientia iuris*) consists of professional legal writings, e.g., handbooks, monographs, etc., whose task is to systematize and interpret valid law. By production of general and defeasible theories, legal doctrine aims to present the law as a coherent net of principles, rules, meta-rules, and exceptions, at different levels of abstraction, connected by support relations."[9] Accordingly, the outcome will be "a system of sentences by the help of which the valid law is conceptually and systematically processed and traced back to

[5] Csaba Varga 'Differing Mentalities of Civil Law and Common Law? The Issue of Logic in Law' *Acta Juridica Hungarica* 48 (2007) 4 & in <http://real-j.mtak.hu/762/1/ACTAJURIDICA_48.pdf>, 401–410.

[6] The terms 'having a meaning' and 'giving a meaning' are remarkably equated by Chaïm Perelman 'Avoir un sens et donner un sens' *Logique et Analyse* 5 (1962), No. 20, 235–250.

[7] Béla Pokol *Theoretische Soziologie und Rechtstheorie* Kritik und Korrigierung der Theorie von Niklas Luhman (Passau: Schenk Verlag 2012), ch. 4, para. 3 simply calls legal doctrine, as a decisive part of the several layers of the law's meaning, its system of meaning [„Die Sinnschichten des Rechts: Rechtsdogmatik als Sinnsystem"].

[8] Some authors insist on that normative evaluation is also involved. E.g., according to Aleksander Peczenik 'A Theory of Legal Doctrine' *Ratio Juris* 14 (2001) 1, 75–105, Abstract, "The argumentation used to achieve coherence involves not only description and logic but also evaluative (normative) steps."

[9] Ibid.

more abstract institutions in order to control its application".[10] Or, simplifyingly for the French tradition, "Legal doctrine denotes all opinions (writings, commentaries, theories, etc.) given by academics and jurists."[11]

Considering that "the essence of jurisprudential dogmatics lies in the systematic assignment of the individual case to basic rules and basic principles on the basis of the valid law",[12] and that its tools, conceptualisation and abstraction, are "propositions for the understanding […]; a factor for coordinating […], the value of which is measured by its usefulness in explaining […]",[13] doctrinal study may and will rightly seem to be hardly more than an explanatory framework attached exteriorly and posteriorly to the law. By whom and to whom? By and to anyone who is addressed by or interested in it. And whose order will be presented by it? Roughly speaking, no one's in person, but in the name of the law taken as an institution embedded in and lived for by a given culture. (For law by itself, we repeat it again, is just a set of words, silent like a rock, until addressees start making it speak for—and by and within—the culture that integrates both law and its addressees, in order to implement and advance this specific culture.)

What is presumed here at all times is that the inner systemicity of the whole regulation, taken as a historical process in continuation, will be disclosed and exhibited thereby.

Law is not even a conceptual phenomenon by itself. More precisely, its conceptualisation (even if the law's wording is already based on some conceptualising tradition) is a posteriorly added product of some deliberate system-creating effort.

At the same time, ordering via conceptual systematisation is a most intricate, composite process, in which neither points of departure nor axiomatic bases are in anticipation given. All particles and elements drawn from the laws' terms are just variables in a huge reconstructive game, to be positioned in one or another way for that it can be ascertained what their systemic identity will have been from the beginning. When conceptualising, first we create some taxonomy out of the text of the law. However, forming taxonomic units is potentially in a constant change and flux, since the matter of what and at which level will become a taxonomic identifier

[10] Uwe Volkmann 'Veränderungen der Grundrechtsdogmatik' *Juristenzeitung* 60 (2005) 6, 261–271 at 262 [„ein System von Sätzen mit denen das geltende Recht begrifflich-systematisch durchdrungen und auf abstraktere Institute zurückgeführt wird, um so seine Anwendung zu steuern"].

[11] <https://fr.wikipedia.org/wiki/Doctrine_juridique_française> [„la doctrine juridique désigne l'ensemble des opinions (écrits, commentaires, théories, etc.) données par les universitaires et les juristes."]

[12] Rolf Stürner 'Die Zivilrechtswissenschaft und ihre Methodik' *Archiv für die civilistische Praxis* 214 (2014), 7–54 at 11 [„Allgemein gesagt liegt das Wesen rechtswissenschaftlicher Dogmatik in der systematischen Zuordnung des Einzelfalles zu Grundregeln und Grundprinzipien auf der Basis des geltenden Rechts."].

[13] Stanislaw Ehrlich 'On the So-Called Legal Dogmatics, Sociology of Law and Political Science (A Polemic Paper) *Polish Round Table* 1 (1967), 113–130 at 125.

is contingent on the whole structure's internal dynamic as seen by its actual reconstruction operator; and the issue of what will function in quality of exactly what will have only been defined in the end, by—and in function of—the entire contexture of the system (involving the issue as well, e.g., which is to stand for a rule or a principle, or whether or not some same words used in various texts of the law will indeed have differing meanings).[14] And such a taxonomisation, that is, such taxonomic *locus/loci* will turn to be decisive when describing which of the consequences prescribed by the law are to be drawn, when classifying an event.[15]

In sum, something new will be the result of the mental operations, using, among others, conceptual division, classification, categorisation, and hierarchisation. For, instead of simply words having turned into concepts, it is conceptualisation within a systemic idea in constant formation that will serve as the foundation of the law's *meta*-system. (For, as known, anything that is not law itself but relates to its meaning, cannot be else—even if it would be a word-to-word reproduction in any new or changed context—than some sort of a *meta*-level communication.)

The Doctrine's Formative Role

Thanks to doctrinal work, a new quality is brought into being. This, by "redescribing" the corresponding legal area in a "clearer context",[16] makes "the law more coherent than mere legislation-cum-judicial practice is".[17] As an exemplification taken from the Common Law world holds, "Behind the facade of simply describing what the law was, deriving it in the most orthodox way from the reported decisions of the courts, [legal writers] gave it a structure that English law had not previously had. In a sense they brought nothing new to the law, in that all the principles so demonstrably introduced from abroad could easily be identified somewhere in the English case law. On the other hand, and what was new, though, they elevated these prin-

[14] Cf. Csaba Varga 'Structures in Legal Systems: Artificiality, Relativity, and Interdependency of Structuring Elements in a Practical (Hermeneutical) Context' *Acta Juridica Hungarica* 43 (2002) 3–4, 219–232 & <http://www.akademiai.com/content/r27863g6u01q777u/fulltext.pdf> as well as in *La structure des systèmes juridiques* [Collection des rapports, XVIe Congrès de l'Académie internationale de droit comparé, Brisbane 2002] dir. Olivier Moréteau & Jacques Vanderlinden (Bruxelles: Bruylant 2003), 291–300.

[15] As the example by Thijmen Koopmans 'Denken en doen in het recht' in *Juridisch stippelwerk* (Deventer: Kluwer 1991), 67–75 at 68 shows, "If biologists classify a whale as a mammal instead of as a fish, nothing changes in the world of facts […]. But if jurists qualify a barstool as a movable object and not as an immovable, they mean to say that in case of insolvency of the pub owner, it is not the bank that as mortgagee is entitled to the stool, but the brewery".

[16] Catharine Pierce Wells 'Langdell and the Invention of Legal Doctrine' *Buffalo Law Review* 58 (2010) 3, 551–618 at 617.

[17] Peczenik 'A Theory of Legal Doctrine', 94.

ciples to the status of doctrinal orthodoxy. As doctrinal orthodoxy these principles could both influence the way in which lawyers thought about the law and the way in which the more concrete rules of law were framed."[18] By the very acknowledgment of the fact that "Legal doctrine sets the terms for future resolution of cases in an area.",[19] it is assumed to operate in function substitutive to clearly defined rules and standards where they are missed in the Common Law.

In a timeline perspective, the doctrinal reconstruction of the law offers a conceptual framework in which the very same law is reflected as a logically structured system. In a longer run, once accepted, this reflection will form the basis and framework of any imagination of law as well, causing this to prevail in defining the mental channels and patterns within which law is thought when applied and about which law is thought when remade, that is, in a perspective of both *de lege lata* and *de lege ferenda* considerations.

It is precisely in the sense above that one may ascertain that legal dogmatics has an "ordering and stabilising" function in *complemental* parallelity;[20] accordingly, "[t]he doctrine is consubstantial with the law";[21] because, in an irreversibly progressing process in time continuation, "law is not simply {any longer – Cs.V.} a body of rules: it is a body of reasoned doctrines that are interconnected and interrelated."[22] Or, in a historical perspective, the law given at any time and its doctrinal counterpart are mutually preconditioned. That is why the doctrinal instantiation of the law always claims to be final but finite in its given state, even if it may or will in fact reopen the

[18] David Ibbetson 'Legal Printing and Legal Doctrine' *Irish Jurist* 35 (2000) (N.S.) 345–354 at 351–352. Anyhow, Common Law is specific in that its doctrines are mostly engendered by the analysis of precedents. This results both in that "doctrinal choices in fact matter in judicial decisionmaking" and that "[j]udges create new doctrine all the time." Cf. Emerson Tiller & Frank B. Cross 'What is Legal Doctrine' *Northwestern University Law Review* 100 (2006) 1, 517–534 & <http://law.bepress.com/nwwps-plltp/art41> at 527 and Edward Rubin & Malcolm Feeley 'Creating Legal Doctrine' *Southern California Law Review* 1989 69 (1996), 1989–2037 at 2037, respectively. It means that the casual aggregate of precedents is arranged, conceptualised and completed through its doctrinal elaboration in the Common Law world. Or, as it is noticed of the historically accumulated mass of precedents, "if the index to a book is complete and accurate, it may not matter that the table of contents discloses profound disorder." Tony Weir 'The Common Law System' in *International Encyclopedia of Comparative Law* II: The Legal Systems of the World, Their Comparison and Unification; Chapter 2: Structure and the Divisions of the Law (Tübingen: Mohr & The Hague: Mouton 1974), 79.

[19] Tiller & Cross (2006).

[20] Nils Jansen 'Rechtsdogmatik im Zivilrecht' in *Enzyklopädie zur Rechtsphilosophie* <http://www.enzyklopaedie-rechtsphilosophie.net/inhaltsverzeichnis/19-beitraege/98-rechtsdogmatik-im-zivilrecht> (2011) [„ordnende und stabilisierende Rekonstruktion"].

[21] Anne Marmisse-d'Abbadie d'Arrast '*Le rôle de la doctrine dans l'élaboration et l'évolution de la responsabilité civile délictuelle au XXe siècle (1ère partie)' Les Petites affiches* (2002) 188 at 4 [„la doctrine est consubstantielle au droit"].

[22] Grant Lamond 'Analogical Reasoning in the Common Law' *Oxford Journal of Legal Studies* 34 (2014), 567–588 at 581.

next moment. Or again, as it has been sharply formulated, "legal doctrine takes part in the production of law".[23]

Thereby doctrinal research plays a creative role in the development of the heuristics of law, in its timely completion. The cultivation of legal dogmatics is a practical step in the direction of the once positivism's geometrical ideal of law,[24] owing to its identifying laws' words (expressions or substitutes) as embodying or representing some conceptuality; searching for and reconstructing an order for the random and contingent texts positivated as the law; and arranging the latters' composing parts as transformed into some quasi axiomatic systemicity.

It is to be noted, too, that since the earliest time of legal development, the doctrinal study of law has ever operated with whatever material available to it. For, thanks to generalisation and extrapolation, it is capable of producing perfect systemicity out of almost anything.[25]

The Doctrine as a Tentative Scheme

As to the timely product(s) of the doctrinal study of law, it is known from the outset that neither any attempt nor the timely cumulation of efforts at it is logically necessary but is alternative and concurrent, that is, displaying a certain (theorised and practice-bound) optimum at the most. And this is to mean that none of the seemingly justifiably conceivable variations of the law's doctrinal reconstruction can be made exclusive. They are "open to constant correction",[26] because no degree of correlation, equivalency and systemic coherence offered by any given dogmatic work can exclude the chance of some differing (re)construction, arriving at a different idea or breaking down of systemicity.[27]

There are always theoretical possibilities, but the law does not have—and, indeed, does withstand to be locked in—an idealistically perfect, finished and closed system, due to the fact that law itself is practical action, a response given to particular

[23] Jacques Chevallier 'Doctrine juridique et science juridique' *Droit et Société* 50 (2002), 103–119 at 103.

[24] Cf., e.g., Wolfgang Röd *Geometrischer Geist und Naturrecht* Methodengeschichtliche Untersuchungen zur Staatsphilosophie im 17. und 18. Jahrhundert (München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1970) 246 [Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse: Abhandlungen 70].

[25] Classically, this is exemplified by the long and successful usage, and the record of various reception stories, of a most casuistic monster, the General State Laws for the Prussian States (*Allegemeines Landrecht für die Preußische Staaten*, 1791).

[26] Ehrlich 'On the So-Called Legal Dogmatics…', 125.

[27] For the limits of axiomatism in law cf. Csaba Varga 'The Quest for Formalism in Law: Ideals of Systemicity and Axiomatisability between Utopianism and Heuristic Assertion' *Acta Juridica Hungarica* 50 (2009) 1, 1–30 & <http://www.akademiai.com/content/k7264206g254078j/>.

varying challenges.[28] In the case of concurrence, the issue will be decided by *volitio*, helped by pragmatically oriented systemic considerations. It is to be remembered here as well that "Being reasonable is weighing and considering all reasons, not merely the reasons some methodology or epistemology or logic claims to be stations of the cross along the one pass to Justified True Belief."[29] That is, assessment is the same as addressed to either law or its dogmatic processing: "Juridical rationality basically lies not in individual consciousness but in an institutional process, organised according to the legally prescribed division of labor."[30] This accords to the general truth, according to which whatever is justifiable is justifiable on the basis of the background network of acceptances and preferences.[31]

And indeed, legal dogmatics' relative permanence in whatever time section is a function of the chosen perspective. Once we are to see it in some historical continuum, we recognise that we are faced with a progressive chain of development.

The Issue of Scientific Status

Law itself is neither theoretical in nature, nor a directly scientific product. It is *practical* a category. Consequently, no statement regarding what the law says can be of a cognitive character. Accordingly, the doctrinal study of law does not "cognitively recognise". Instead, that what it gives is a more sophisticated, linguistically-logically organised, and thereby higher-level—systemic—form to a formal manifestation: the mere wording of the law. Consequently, no result of dogmatics can be verified or falsified. Owing to it, we merely reduce the incidental nature and somewhat increase the utility of our worded things by our purposeful act of creating order *via* organisation.

Attributing scientific nature to the doctrinal study of law would miss its target from the outset, first of all because the doctrinal study of law is still fundamentally a parasite: an entity contingent on the law in force, a sort of the way how to understand it.

[28] A challenge may simply call for a change in the normative content, but it may also require a legal response to a new factual situation (either a new combination of known facts or the emergence of previously unknown facts).

[29] Deirdre N. McCloskey *The Rhetoric of Economics* (Madison, Wis.: University of Wisconsin Press 1985) xx + 209 [Rhetoric of the Human Science] at 51–52.

[30] Helmut Schelsky *Die juridische Rationalität* (Opladen: Westdeutscher Verlag 1980) 17 [Vorträge: Rheinisch-Westphälische Akademie der Wissenschaften, G 247] at 7 [„Die juridische Rationalität entsteht […] grundsätzlich nicht im Einzelbewußtsein, sondern in einem institutionellen, nach Regeln arbeitsteilig organisierten Prozeß."].

[31] Keith Lehrer *Self-Trust* A Study of Reason, Knowledge, and Autonomy (Oxford: Clarendon Press 1997) ix + 204 at 3.

Moreover, the potential implied by dogmatics is not of a material or objective nature: it cannot be described by the polarity of true and false, at least not in the sense that it would describe independently existing (prevailing, etc.) entities. Essentially, by conceptualisation we are creating something new with a changed character and nature.[32] This is why there is a standing competition amongst players of the 'law' world for becoming the agent who can master the whole span of its practical life through dominating its dogmatics.

In sum, the doctrinal study of law cannot be a scientific field on its own. As a reflection on what is positivated as valid law, it is just a function of the law, given at any time. This is why it might rightly be asserted: "Three words amended by the legislator and whole libraries become wastepaper!"[33] It concludes therefrom that "One can hardly give the attribute of science to a skill, the accomplishments of which can be annulled at any time by *extrascientific* intervention. 'Legal dogmatics' is neither a theoretical nor an applied science. In fact, it is no science at all."[34] After all (and if at all), "by means of criteria of clarity, precision and coherence" it can perhaps be qualified as "objective or at least intersubjective."[35]

Sometimes doctrinal work on law is compared to theologies constructed upon godly revelations, that is, to the reasonable human search for decoding, and giving meaning to, some holy text, in order to understand its self-imposing authoritativity.[36]

[32] Cf. Csaba Varga *The Paradigms of Legal Thinking* [1997/1999] enlarged 2nd ed. (Budapest: Szent István Társulat 2012) 418 [Philosophiae Iuris] & <http://mek.oszk.hu/14600/14657/>, in particular para. 2.3.

[33] Julius H. von Kirchmann *Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft* [Berlin 1848; reprint] hrsg. Hermann Klenner (Freiburg & Berlin: Haufe 1990) ix + 141 at 23 [„Drei berichtigende Worte des Gesetzgebers und ganze Bibliotheken werden zu Makulatur!"].

[34] Ehrlich 'On the So-Called Legal Dogmatics…', 114.

[35] Anne Ruth Mackor 'Legal Doctrine As a Non-Normative Discipline' <https://www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/lawandmethod/2012/1/ReM_2212–2508_2012_002_001_003 Facts and Norms in Law>, reprinted in *Facts and Norms in Law* Interdisciplinary Reflections on Legal Method, ed. Sanne Taekema, Bart van Klink & Wouter de Been (Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2016), ch. 6: »Legal Doctrine is a Non-normative Discipline: An Argument from Abstract Object Theory«, 127–149.

[36] Cf. Julius Kraft 'On the Methodical Relationship between Jurisprudence and Theology' ['Über das methodische Verhältnis der Jurisprudenz zur Theologie' *Revue internationale de la théorie du droit* 3 (1928–1929), 52–56] trans. Neil Duxbury *Law and Critique* 4 (March 1993) 1, 117–123 at 118: "The dogmatics of law and religion are neither theoretical-empirical nor pure-rational disciplines, but depictions of systems of legal or religious ordinances as if their objectivity were beyond doubt. Thus, dogmatics is generally the depiction of a system of arbitrary propositions as a system of objective judgements."

For a-rational motifs and even formulations abundant in judicial decision-making practice, too, see, among others, JMT Labuschagne 'Juridiese denkpatrone as oorblysfels van oerreligieuse rites: 'n Regsantropologiese perspektief op die behoefte aan angswerende meganismes by respraak' [Patterns of legal thought as remnants of primitive religious rituals: An anthropo-legal perspective on the need for anxiety averting mechanisms in judicial decisions] *Tydskrif vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg* [Pretoria] 65 (2002) 4, 539–555.

In addition, it is benevolently characterised by modelling representation as well, likened to the methodical approach characteristic of theoretical economics.[37]

There remains, however, a basic difference when any kind of analogy in outlook, approach or method is drawn between the doctrinal study of law, on the one hand, and theology and theoretical economics, on the other. Namely, legal doctrine is self-limiting and self-reducing from the outset, an abstractly sterilised analysis of nothing but *the law*'s own texture, with no grounding in any factual contexture, albeit—as the old maxim on *law*'s dependence on the case's facts (*ius in causa positum*)[38] suggests—it is, in the end, exclusively given with the facts.[39] For "Rules are not self-applying, as Wittgenstein noted, and their application is therefore intrinsically mixed with the facts of the case or, in other words, its context."[40]

Conclusion

As a result of the doctrinal work on law, changes will occur not in law but in its understanding. Doctrine, by transforming the given texture of the law into a logically organised conceptual system, "supplies the language of legal — or rather, judicial — decisionmaking".[41] Thereby it duplicates the legal phenomenon, giving mere wordings conceptuality and systemicity.

[37] Cf. Csaba Varga 'A jogtudomány természete (Komplexitás, modellértékűség: eszmények, korlátok) [The nature of legal scholarship (Complexity and modelling function: Ideals and limits)]' *Acta Universitatis Sapientiae* Legal Studies 5 (2016) 2, 309–325 & <http://jog.sapientia.ro/data/tudomanyos/Periodikak/scientia-iuris/2011–3/hu1-Varga.pdf>.

[38] D.9.2.52.2 in *The Digest of Justinian* trans. ed. Alan Watson (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1985).

[39] William Twining *Law in Context* Enlarging a Discipline (Oxford: Clarendon Press & New York: Oxford University Press 1997) 365, 26–28.

[40] Marc A. Loth 'Private Law and the Limits of Legal Dogmatics' in *Facing the Limits of the Law* ed. Erik Claes, Wouter Devroe & Bert Kiersbilck (Berlin & Heidelberg: Springer-Verlag 2009), 25–45 at 26, with reference to Ludwig Wittgenstein *Philosophical Investigations* (Oxford: Basil Blackwell 1978), para. 84–87.

[41] Robert W. Gordon 'Lawyers, Scholars, and the »Middle Ground«' *Michigan Law Review* (1993) 91, 2075–2112 & in <https://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/1355>, at 2078.

A római jog szingularitása

Időszerűtlen gondolatok a jog „elgépiesedéséről”[1]

DELI GERGELY

1. Bevezetés

Már minden bizonnyal hallottak a technikai szingularitás fogalmáról.[2] Ez azt az időpillanatot jelenti, amikor a mesterséges intelligencia robbanásszerű mértékben meghaladja az ember kognitív képességeit. Ennek jogi megfelelője a jogi szingularitás.[3] Ha a jogi szingularitás egyszer egyáltalán megvalósul, egy homogén jogi tér lesz, amelyben valós időben generálódik válasz a feltett jogkérdésekre. A jogi szingularitást, ha elérkezik, várhatóan két dolog teszi majd lehetővé. Egyrészt szükséges lesz hozzá, hogy a világban érzékszervvel tapasztalható jelenségek a mainál jóval nagyobb mértékben legyenek digitalizált formában tárolva (azaz egyszerűbben kifejezve: jóval több adat legyen).[4] Másrészt a mainál sokkal fejlettebb gépi következtetési módszereknek kell rendelkezésre állniuk. Ezen két feltétel találkozása felszámolhatja a jogbizonytalanság jelenségét. Ez a mai, állásukat féltő jogászok szemében talán nem is olyan idilli állapot lenne az újabban a Vinge által kitalált, később többek mellett Kurzweil által népszerűsített technikai szingularitás[5] jogi megfelelője, a jogi szingularitás.

Dogmatikai értelemben a jogi szingularitást a jogrend azon állapotaként foghatjuk fel, amelyben megszűnik a jogbiztonság és az egyedi eset igazságossága között

Deli Gergely, habilitált egyetemi docens, PhD, Széchenyi István Egyetem ÁJK ; gdeli@mcc.hu

[1] Jelen tanulmány az Aldo Petrucci és Földi András szervezésében 2019. március 26-án megrendezésre kerülő, „*Responsabilità contrattuale ed extracontrattuale dalle radici romanistiche agli ordinamenti europei contemporanei*” című nemzetközi konferencián elhangzott előadás jelentős mértékben átgondolt és továbbfejlesztett írásbeli változata.

[2] I. J. Good, *Speculations Concerning the First Ultraintelligent Machine*, in F. L. Alt – M. Rubinoff (szerk.), *Advances in Computers*, vol. 6. Cambridge, 1965, pp. 31–88; V. Vinge, *Technological Singularity*, 1993, https://frc.ri.cmu.edu/~hpm/book98/com.ch1/vinge.singularity.html

[3] B. Alarie, *The Path of the Law. Toward Legal Singularity*, 2016, https://ssrn.com/abstract=2767835 [2019.06.06.]; P. Legrand, *On the Singularity of Law*, in «*Harvard International Law Journal*» 47/2 (2006), pp. 517–530.

[4] A dataizmus veszélyeiről ld. Y.N. Harari, *Homo Deus. A Brief History of Tomorrow*, London, 2016, pp. 451–458.

[5] R. Kurzweil, *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*, London, 2006.

feszülő ellentét.[6] Ma az igazán nehéz esetekben, kénytelen-kelletlen kompromisszszumot kell kötnünk e két alapérték között. Ha az egyes eseteket egyediségüknek megfelelően, esetről-esetre döntenénk el, a jogbiztonság szenvedne súlyos sérelmet. Ha pedig mereven ragaszkodnánk a jog kiszámíthatóságához, igazságtalanul merev ítéletek születnének. Mindkét szélsőséges állapot a jogrend beteges deformációját okozná. A jogi szingularitás éppen a miatt lenne igazi jogi szingularitás, hogy a döntést hozó algoritmusok az eset összes egyedi körülményét figyelembe véve, mégis objektív, elfogulatlan módon hoznák meg döntésüket. A jogbiztonságot egyfelől a jogrend homogenitása okozná, azaz hogy bárki bárhonnan ugyanahhoz az algoritmizált bírói fórumhoz fordulhatna. De a jogbiztonságot biztosítaná a jogi válaszok egyidejűsége is: a feltett jogkérdésre szinte azonnal, legalábbis a fény sebességével megérkezne a jogi válasz is. A jogbizonytalanság, mielőtt felmerülhetne, már meg is szűnt.

Ha a jogi szingularitás bekövetkezik, akkor az igazi jogi Esemény lesz, méghozzá heideggeri értelemben véve negatív esemény.[7] Heidegger szerint a technikai fejlődés rákényszerítheti az embert mint létezőt, hogy szembenézzen a léttel. Ez a szembenézés az Esemény *(Ereignis)*, a lét „létezése" *(Wesung des Seins)*.[8] A jogi szingularitás megvalósulásakor az ember a normativitás hiányával néz majd szembe. A homogén jogi térben ugyanis a normativitás értelmét veszti és tényszerűséggé kopik. Ha ugyanis mindenki saját egyedi ügyére szabott döntésben részesül, elvész a normativitás objektív tapasztalata. Ez a normativitás elfelejtődésének pillanata.

Mi, jogászok többnyire csak arról beszélünk, honnan ered a normativitás, vagy megállapítjuk, hogy egy tétel normatív erővel bír-e. A normativitásra magára azonban ritkán kérdezünk rá. A normativitás az akarat horizontján értelmezhető, ahol az igazságosság és a jog találkozik: *Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*.[9] Az igazságosság állandó és örök akarat mindenki saját jogának biztosítására. Elsődleges fontosságú kérdés tehát, hogy a jogi szingularitás idején milyen típusú normativitással kívánunk majd szembesülni.

Mindez olyan hihetetlennek hangzik, hogy talán nem is tűnik érdemesnek további gondolatokat fecsérelnünk rá. Ha azonban a releváns tendenciákat nagyobb történelmi távlatba helyezzük, jobban megértjük, miről is van szó.

[6] E dilemmáról bővebben ld. C. Bäcker: *Rechtssicherheit oder Gerechtigkeit. Von der Radbruchschen Formel zurück zum Primat der Rechtssicherheit,* in M. Jestaedt – O. Lepsius – Ch. Möllers – A. Voßkuhle (szerk.): *Recht – Wissenschaft – Theorie. Standpunkte und Debatten*, Tübingen, 2014, pp. 33–48.

[7] M. Heidegger, *Das Sein (Ereignis)*, in M. Heidegger, *Heidegger Studies*, vol. 15, *Renewal of Philosophy, Questions of Theology, and Being-historical Thinking* Berlin, 1999, pp. 9–15.

[8] M. Heidegger, *Beiträge zur Philosophie: Das Da-sein und Das Seyn (Ereignis)*, in M. Heidegger, *Heidegger Studies*, vol. 23, *Being-Historical Thinking, and Life-Philosophy, Anthropologism, Racism, and Formal Logic*, Berlin, 2007, pp. 9–17.

[9] Ulpianus 1 *reg.* in D. 1.1.10pr.

Az ősi római pontifikális jogtudományt durván leegyszerűsítve olyan jogrendnek foghatjuk fel, amelyben a jogbiztonság tökéletesen adott volt, az eset egyedi igazságossága pedig alig érvényesült. A jogi formulák szűkössége és kötöttsége[10] elméletileg teljes jogbiztonságot nyújtott. A jog fejlődésének kezdetén tehát az egyedi igazságosság rovására biztosított teljes jogbiztonság áll.[11] Ezt követi a mai kompromisszumos helyzet. Végül a jövő az egyedi igazságosság és a jogbiztonság egyidejű teljes megvalósulását ígéri. Henry Sumner Maine a társadalmi kapcsolatok tekintetében a státusztól a szerződésig tartó fejlődési útról beszélt.[12] Ehhez hasonlóan mi a jogrend fejlődésének dinamikáját írhatjuk le. A jogrend evolúciója a teljes, de az egyedi esetekre tekintettel nem lévő jogbiztonságtól, a *ius strictum*tól, a méltányos jogon, a *ius civile*n keresztül, az egyedi esetek egyediségére tekintettel lévő teljes jogbiztonság jogrendje, a jogi szingularitás felé halad.

Természetesen a fenti eszmefuttatás során a jogbiztonság fogalmába nem értettem bele a jog megismerhetőségének, illetve átláthatóságának követelményét. A jog átláthatósága valószínűleg a jogi szingularitás idején sem lesz biztosított. A mesterséges intelligencia fejlődésének iránya ma ugyan újból visszafordulni látszik a nehezen átlátható neurális hálózatoktól a könnyebben utánfejthető döntési fák, illetve az ún. logisztikus regresszió felé.[13] Mégis okkal vélhetjük úgy, hogy a felhasznált adatok mennyisége, illetve az alkalmazott módszerek bonyolultsága miatt egy adott jogi döntés keletkezési okainak dekódolása roppant erőforrásigényes lesz.[14] Azaz a jog biztos és igazságos lesz, de nem átlátható. A jogi formulák, mint tudjuk, azonban a pontifikális jogtudomány idejében sem voltak nyilvánosak.[15]

Mit nyerhetünk a római jog tanulmányozásából egy esetleges második „pontifikális" jogtudomány beköszönte előtt?

[10] Gai. 4, 30. A pontifikális jogtudományról ld. továbbá W. Kunkel – M. Schermeier, *Römische Rechtsgeschichte*, 13. Aufl., Köln, 2001, p. 34.

[11] Erre utal az ismert mondás: *summum ius summa iniuria*. Ld. J. Stroux, *„Summum ius summa iniuria." Ein Kapitel der Geschichte der interpretatio iuris,* Berlin–Leipzig, 1926, pp. 33skk; H. Honsell: *In fraudem legis agere*, in *FS Kaser,* 1976, p. 114; továbbá Nótári T., *Summum ius summa iniuria – megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti hátteréhez*, in «*Jogelméleti Szemle*» 4/3 (2004). Elérhető: http://jesz.ajk.elte.hu/notari19.html

[12] H. S. Maine, *Ancient Law. Its connection with the early history of society and its relation to modern ideas,* 4th ed., New York, 1906, pp. 165–166.

[13] Ld. I. Döbel et al., *Maschinelles Lernen. Kompetenzen, Anwendungen und Forschungsbedarf. Frauenhofer Gesellschaft*, 2018. Elérhető: https://www.bigdata.fraunhofer.de/content/dam/bigdata/de/documents/Publikationen/BMBF_Fraunhofer_ML-Ergebnisbericht_Gesamt.pdf

[14] M. Tegmark, *Élet 3.0. Embernek lenni a mesterséges intelligencia korában*, Budapest, 2018, p. 100.

[15] Honsell egyenesen titkos tudományról *(Arkandisziplin)* beszél. Ld. H. Honsell, *Römisches Recht*, 8. Aufl., Berlin, 2015, p. 11.

Nem foglalkozom a kézenfekvő problémákkal, ezekről ugyanis már ma is kiterjedt szakirodalom szól.[16] Hogy a robotot mint rabszolgát[17] vagy mint kutyát kell-e koncipiálnunk, vagy adjunk-e nekik valamiféle jogalanyiságot,[18] vagy hogy biztosítsunk-e számukra különvagyont[19] fontos, már ismert és ismertetett kérdések. Ezek azonban lényegében csak technikai jellegű részletkérdések. Ami engem érdekel, hogy rendszerszinten milyen tanúságokat nyerhetünk a klasszikus római jog tanulmányozásából a jogi szingularitás felé haladva.

A római jog szerepét firtató kérdésre adott válaszaim két szempontból is időszerűtlenek. Egyrészt időszerűtlenek azért, mert a jogi szingularitás még igen távoli. Az elmúlt évtizedben átélt robbanásszerű fejlődés a mesterséges intelligencia területén igen kevéssé érintette a jog világát. Ennek az az oka, hogy a legújabb eredmények szintaktikai jellegűek, a jogi munkához azonban alapvetően szemantikai megközelítésre van szükség.[20] Észrevételeim időszerűtlenek másrészt azért, mert a jogi szingularitás potenciális lehetőségével szembesülve egy ókori joghoz, a klasszikus római joghoz fordulok segítségért. Hogy e kettős időszerűtlenséget tompítsam, a jogi szingularitás előtti, felkészülési időszakra fókuszálok. Az érdekel, hogy a jogi döntések „betanítása" során milyen belátásokat nyerhetünk a klasszikus római jog tanulmányozásából.

A „betanítási" problémákkal foglalkozik a mesterséges intelligencia etikus nevelése kapcsán Ben Goertzel.[21] Kutatási eredményei szerint a gépi értelem betanítása akkor optimális, ha jól hierarchizált célokat tud minél szélesebb összefüggésrend-

[16] Ld. magyarul pl. Ződi Zs., *Platformok, robotok és a jog. Új szabályozási kihívások az információs társadalomban*, Budapest, 2018, pp. 191 és 207.

[17] Talán elsőként így N. Wiener, *Human use of human beings*. London, 1989, p. 162. Később pedig J. J. Bryson, *Robots Should Be Slaves*, in Y. Wilks (szerk.), *Close Engagements with Artificial Companions: Key social, psychological, ethical and design issues,* Amsterdam, 2010, pp. 63–74; U. Pagallo, *The Laws of Robots. Crimes, Contracts and Torts*, Cham, 2013, pp. 102–104.

[18] E vitához ld. J. E. Schirmer, *Rechtspersönlichkeit für autonome systeme?* in Konrad Adenauer Stiftung – Analysen und Argumente, Ausgabe 303. 2018. Elérhető: https://www.kas.de/analysen-und-argumente/detail/-/content/rechtspersoenlichkeit-fuer-autonome-systeme-1

[19] Így U. Pagallo, *op. cit.,* p. 104.

[20] M. Grupp, *25 facts about AI & Law you always wanted to know (but were afraid to ask)*, 2019, Elérhető: https://medium.com/@Grupp/25-facts-about-ai-law-you-always-wanted-to-know-but-were-afraid-to-ask-a43fd9568d6d

[21] B. Goertzel – S. V. Bugaj, *Stages of Ethical Development in ArtificialGeneral Intelligence Systems,* in *Proceedings of the 2008 conference on Artificial General Intelligence 2008*, Amsterdam, 2008, pp. 448–459; B. Goertzel – J. Pitt, *Nine Ways to Bias Open-Source AGI Toward Friendliness*, in «*Journal of Evolution and Technology*» 22/1 (2012), pp. 116–131; S. V. Bugaj – B. Goertzel, *Five Ethical Imperatives and their Implications for Human-AGI Interaction*, in «*Dynamical Psychology*». Elérhető: http:// goertzel.org/dynapsyc/2007/Five_Ethical_Imperatives_svbedit.htm.

szerbe ágyazva átadni.[22] Minden tanulást végző rendszernek biztosítani kell egy jól meghatározott környezetet.

A legfőbb hipotézis, amelyet igazolni kívánok, hogy a klasszikus római jog alkalmasabb kontextust képes biztosítani a jogi szingularitást megelőző tanítási szakaszban, mint a kontinentális, hatályos jogok. Érveim alapvetően kétfélék. Egyrészt a klasszikus római jog egyes megoldásai jobban figyelembe veszik az ember biológiai, lelki és szellemi adottságait és azokat a maguk egységében szemlélik. Ezt a tulajdonságot a római jog univerzalitásigényének nevezhetjük. Másrészt a klasszikus római jog egyes megoldásai érzékenyebbek arra a reflexív, háromelemű viszonyra, amely az egyes jogalanyok, jogtárgyak és a jogi normák között fennáll. Ez a jellemző adja a római jog reflexióérzékenységét. Az alapvetően duális szemléletű, a szubjektum és az objektum kettősségére épülő modern jogi megoldások többnyire egyszerűen érték-, illetve érdekalapúak.

Az univerzalitásigény demonstrálására Nicolai Hartmann ontológiája, a reflexióérzékenység ismertetése okából pedig Gotthard Günther metafizikája segítségével elemzek néhány klasszikus római jogi fragmentumot.

Vágjunk hát bele!

2. A klasszikus római jog univerzalitásigénye

Nicolai Hartmann szerint a létezők négy fő létréteget alkotnak: a fizikai-anyagi, az élő, a lelki, és szellemi létréteget.[23] A felsőbb létrétegek nem lebegnek szabadon az alsóbbak felett, hanem azokon nyugszanak. Az organikus életet az élettelen természet hordozza: az élet az élettelen anyag építőelemeiből (atomok és molekulák) áll össze. A lelki létréteg teljesen új minőséget hoz létre. A szubjektív egyéni aktusokat (cselekvés, akarat) és érzelmeket (gyűlölet és szeretet) a külvilággal kapcsolja össze, és ezáltal túllép az egyéni tapasztalat és tudat határán. Ezzel az átlépéssel már a szellemi létrétegbe jutunk. Itt azok a jelenségek találhatóak, amelyek nem oldódnak fel az egyéni tudatban. Ilyenek a nyelv, a jog, az erkölcs, a vallás, a művészet és a technika. Ezek alkotják az objektív szellemet.[24]

A mesterséges intelligencia újdonsága, hogy áthág két ontológiai alapszabályt is, amelyeket Hartmann felállított. Az egyik szabály szerint a felsőbb létrétegek minden esetben az alsóbb létrétegeken nyugszanak. A másik szabály értelmében az al-

[22] Az értékek átadásának nehézségeiről ld. N. Bostom, *Superintelligence. Paths, Dangers, Strategies*, Oxford, 2017, p. 240.

[23] N. Hartmann, *Alte und neue Ontologie*, in *Actas del Primer Congreso Nacional de Filosofía*, tomo 2, Mendoza, 1949, p. 784.

[24] Jól összefoglalja a hartmanni tan lényegét Pokol B., *A mesterséges intelligencia társadalma*. Budapest, 2018, pp. 105–110.

sóbb létrétegek erősebbek a magasabb létrétegeknél.[25] A mesterséges intelligenciával azonban más lesz a helyzet. A mesterséges intelligencia a szellemi létréteg terméke, de közvetlenül a fizikai-anyagi létréteghez fog kapcsolódni.[26] Teljes mértékben független lesz az élő és a lelki létrétegektől. Azaz a mesterséges intelligenciának nem lesz szüksége a biológiai és lelki létrétegre mint nyugvóalapra. Másrészt a mesterséges intelligencia, noha a szellemi létréteghez tartozik, mégis erősebb lesz a biológiai és lelki tényezőknél. A mesterséges intelligencia az átszellemült anyag győzelme az élet és lélek felett.

Ebből adódik a nyilvánvaló konfliktus az ember és a mesterséges intelligencia között. Az embert mind a négy létréteg meghatározza. Az ember egyszerre fizikai, biológiai, lelki és szellemi lény. A mesterséges intelligencia ezzel szemben egy olyan létező, amelynek csak a fizikai törvények szabnak határt.[27] A mesterséges intelligencia a maga szellemi létrétegét közvetlenül a fizikai létréteggel kapcsolja majd össze, kihagyva az embernél meglévő biológiai és lelki létrétegeket. Ezt a tényt mindenképp figyelembe kell vennünk a jogi szingularitásra való felkészülés során. A jognak egy olyan modelljét érdemes közvetítenünk a mesterséges intelligencia számára, ami egyértelművé teszi a jognak az élő és lelki létrétegekkel való kapcsolatát.

Erre a közvetítő szerepre a hatályos jog kevésbé alkalmas. A hatályos jog koncepcionális értelemben nagyon kevés közvetlen kapcsolatot mutat fel az élővel. A hatályos jog belső törvényszerűségeinek, azaz dogmatikájának vizsgálata egy magába zárt gondolati rendszert tár fel. A jogdogmatika tanulmányozása során nem azt tapasztaljuk, hogy a jog él, azaz hogy szerves és kölcsönösen reflektív kapcsolatban áll a világ fizikai adottságaival. A lelki jelenségek sem rendszeralkotó elemként jelennek meg a hatályos jogban. Legfeljebb egyfajta külső módosító tényezőként, például a szándékosság, az indíték, vagy a nyereségvágy formájában találkozunk velük.[28]

A klasszikus római jog ezzel szemben sokkal nyilvánvalóbban mutatja fel azt a kapcsolatot, amely a jogot az élővel és a lelki jelenségvilággal összeköti. Nézzünk erre egy pár példát!

A Kr. u. 2. században élt jogász, Papirius Fronto a *peculium*ot, a rabszolgák különvagyonát az emberrel hasonlította össze:

> *Peculium nascitur crescit decrescit moritur, et ideo eleganter Papirius Fronto dicebat peculium simile esse homini.*[29]

[25] Ld. N. Hartmann, *op. cit.,* p. 784.

[26] Ld. Pokol B., *op. cit.,* p. 115.

[27] M. Tegmark, *op. cit.,* p. 277.

[28] Egy részterület kapcsán ld. S. Korch, *Haftung und Verhalten. Eine ökonomische Untersuchung des Haftungsrecht unter Berücksichtigung begrenzter Rationalität und komplexer Referenzen*, Tübingen, 2015, p. 55.

[29] Marcianus 5 *reg.* in D. 15.1.40pr.

A rabszolga különvagyona megszületik, növekszik és meghal; és ezért Papirius Fronto találóan vélte úgy, hogy a különvagyon hasonlít az emberhez.

Ma senkinek sem jutna eszébe azt mondani, hogy mondjuk a korlátolt felelősségű társaság vagy egy részvénytársaság vagyona megszületik vagy meghal.[30] Ennek oka nem csupán az, hogy a mai jogászi nyelv kevésbé metaforikus.[31] A ciklikusság gondolata is hiányzik a hatályos jogok vagyonra vonatkozó felfogásából. A modern polgári jogi dogmatika megközelítése szerint a polgári jogi vagyon az egy személyhez tartozó, pénzben kifejezhető értékű jogok összessége.[32] Lényegében a vagyon az a valami, amiből a hitelező az igényét kielégítheti, ha az adós nem fizet. A modern civiljogi vagyonfogalom alapvetően duális szemléletű. Két legfontosabb eleme a hitelező mint szubjektum és az ő igényének kielégítési alapja mint objektum. Nyomát sem találjuk a Marcianus fragmentumban szereplő, az objektum és szubjektum éles elhatárolásán túllépő felfogásnak.

A *homo* kifejezés a szövegben egyértelműen embert jelent. Azonban a kortárs ókori olvasó nyilvánvalóan mögé hallotta a *homo* szó másik, jogi szövegekben igen elterjedt jelentését, a rabszolgát is.[33] Ez a kétértelműség igen sokatmondó: a *peculium*, mint jól tudjuk, a rabszolga kezelésében áll.[34] A *peculium* lényegében *de facto* lehetővé teszi a jogilag releváns cselekvőként való fellépést a rabszolga számára.[35] A különvagyon nem önálló jogi aktor, születése és halála a *dominus*tól függ, azonban e két létmomentum között nem létezhet a rabszolga nélkül.[36] A gazdasági életben a *peculium* mint objektív érték és a rabszolga mint akarattal bíró szubjektum csak együtt értelmezhető.[37] Nem egyszerűen a szubjektum és az objektum szemben-

[30] A. M. Fleckner, *Antike Kapitalvereinigungen: ein Beitrag zu den konzeptionellen und historischen Grundlagen der Aktiengesellschaft*, Köln, 2010, p. 237.

[31] H. Kiefner, *Ut eleganter Papirius Fronto dicebat. Metaphern im römischen, gemeinen und bürgerlichen Recht*, in K. P. Berger et al. (szerk.), *Festschrift für Otto Sandrock zum 70. Geburtstag*, 2000, p. 489.

[32] K. Larenz – M. Wolf, *Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts*, 9. Aufl. München, 2004, p. 379.

[33] H. G. Heumann – E. Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, 9. Aufl., Jena, 1907, p. 226; így H. Kiefner, *op. cit.,* p. 483 is.

[34] A szövegkörnyezetből tudható, hogy a *peculium* rabszolga és nem fiúgyermek különvagyonára vonatkozik. Megerősítőleg H. Kiefner, *op. cit.,* p. 482.

[35] Földi A., *Remarks on the Legal Structure of Enterprises in Roman Law*, in «*Revue Internationale des Droits del'Antiquité*» 43 (1996), pp. 201skk.

[36] Aubert szerint a hasonlat azért nem túl találó, mert a különvagyon kiüresedhet, attól azonban még nem szűnik meg, ld. J. J. Aubert, *Dumtaxat de peculio: What's in a Peculium, or Establishing the Extent of the Principal's Liability*, in P.J. Plessis (szerk.), *New Frontiers. Law and Society in the Roman World. Law and Society in the Roman World*, Edinburgh, 2013, p. 196. Ebben igaza van, de a *peculium* halálába nem is értik bele annak kiüresedést a források. A különvagyon halálának azt tekintik, ha a rabszolgatartó visszaveszi rabszolgájától a különvagyont. Ld. Marcianus 5 *reg.* in D. 15.1.40.1.

[37] C. Pelloso, *Serviles personae in Roman Law "Paradox" or "Otherness"?* in «*Journal of Global Slavery*» 3 (2018), 116.

állásáról van tehát szó, hanem egy olyan reflexív viszonyról, amely e két minőségen túli többlettartalmat hordoz.

Az élettelen *peculium* és az élő ember közötti hasonlóságot Papirius Fronto vélhetően sztoikus sugallatra állította fel. A mindent átható Logos[38] éppúgy mozgatja a különböző életciklusokon keresztül a különvagyont, mint az azt létrehozó, illetve kezelő embert. Ráadásul egyesek szerint[39] ez a hasonlóság nem csupán az egyedi ember konkrét életciklusára utal, hanem az emberi társadalmak fejlődési fázisaira is, amiről Polybius is értekezett.[40] Így a hasonlat már valóban szinte kozmikus dimenziót nyer. A *peculium* szövegbeli definíciójában az élettelen létréteg (az egyes vagyonelemek), a lelki létréteg (az akarattal bíró rabszolga), illetve az objektivizált szellemi létréteg (az emberi társadalom) harmonikus egységet alkot. Az összekötő erőt a biológiai létréteghez tartozó, az életszakaszokra utaló hasonlat biztosítja.

A következő példában más szempontból figyelhetjük meg azt, hogy a klasszikus római jogi gondolkodás miképp kapcsolja be szervesen a lelki létréteget a jog normativitásába.

Non vero in totum xeniis abstinere debebit proconsul, sed modum adicere, ut neque morose in totum abstineat neque avare modum xeniorum excedat. Quam rem divus Severus et imperator Antoninus elegantissime epistula sunt moderati, cuius epistulae verba haec sunt: „quantum ad xenia pertinet, audi quid sentimus: vetus proverbium est: οὔτε πάντα οὔτε πάντοτε οὔτε παρὰ πάντων. Nam valde inhumanum est a nemine accipere, sed passim vilissimum est et omnia avarissimum."[41]

A proconsulnak nem kell teljes mértékben elutasítania az ajándékokat, de mértékletességet kell tanúsítania, így mogorván nem utasíthat el mindent, sem kapzsi módon nem habzsolhatja az ajándékokat túlzó mértékben. Ezt a dolgot az isteni Septimius Severus és Caracalla császár igen elegáns módon szabályozta egy leiratában, amely levélnek a szavai az alábbiak: „ami az ajándékokat illeti, halld meg, mit rendelünk el. Régi szólás: Nem mindent, nem mindig, nem mindenkitől. Ugyanis valóban embertelenség[42] *senkitől sem elfogadni, de mindenfelől elfogadni igen alantas, és mindent elfogadni igen kapzsi*[43] *dolog is."*

[38] M. Pohlenz, *Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung*, 8. Aufl., Göttingen, 2010, pp. 111skk.

[39] J. J. Aubert, *op. cit.,* p. 196.

[40] Polybius, Hist. 6.5.

[41] Ulpianus 1 *de off. procons*. in D. 1.16.6.3.

[42] A. Palma, *Humanior Interpretatio. Humanitas nell'interpretazione e nella normazione da Adriano ai Severi*, Torino, 1992, pp. 172–173; C. Kreuzsaler – J. Urbanik, *Humanity and Inhumanity of Law. The Case of Dionysia*, in «*The Journal of Juristic Papyrology*», 38 (2008), p. 151.

[43] Hasonló erkölcsi felfogást találunk Seneca, *Epistulae* 94. A kapzsiságról mint mértéktelenségről ld. A. Aurelio: *Usura e modus. Il problema del sovraindebitamento dal mondo antico all`attualità*, Bari, 2003, p. 41.

Ez a szöveg azzal a problémával foglalkozik, hogy a provinciát vezető proconsul mennyi ajándékot fogadhat el a tartományi lakosoktól.[44] Ulpianus szerint a proconsulnak mérsékletet kell tanúsítania.[45]

Ez a császári iránymutatás nem ad egyértelmű, világos választ. A görög szólás és a latin magyarázat felépítése ugyanis eltér egymástól, és egy kissé különböző normatív üzenetet is hordoznak. A görög szólás egy három elemből álló konjunktív feltételrendszert tartalmaz: nem mindent, nem mindig, nem mindenkitől. A latin magyarázatban ezzel szemben két szélsőséges viszonyítási pont került meghatározásra: egyrészről mindent visszautasítani embertelen, másrészről mindenkitől mindent elfogadni alantas és kapzsi dolog. Nem teljesen egyértelmű, hogy a két iránymutatás azonos mennyiségű ajándék elfogadását sugallja-e.

Az egyes használt kifejezések tartalma sem teljesen fedi egymást. Például a görög szólásban egy időhatározót találunk *('oute pántóte'* – nem mindig), míg a latin magyarázatban egy helyhatározó van (*passim* – mindenfelé). A *passim* a klasszikus jogi szaknyelvben többnyire „válogatás nélkül", „nyomós ok nélkül" jelentéssel bír. A szövegben konkrétan arra utalhat, hogy a proconsul inkább ne fogadjon el ajándékokat alacsony társadalmi állású személyektől.[46]

A görög és a latin szövegek közti tartalmi különbözőségnél számunkra azonban fontosabb a szembeötlő stílusbeli különbség. A görög szólás egy teljesen hétköznapi közmondás, a latin ezzel szemben egy emelkedett, moralizáló szöveg.

A latin indoklás a három bűnre (embertelenség, alantasság, kapzsiság) történő utalással a görög népi bölcsességet szofisztikált erkölcsi tanítássá alakította át. Ez az erkölcsi tanítás nagyon hasonlít az erkölcsi felelősségvállalás sztoikus doktrínájához. Ez, amint azt a Kr. u. 2. század első felében élő, késő sztoikus Hierocles[47] etikájából tudjuk, egyre bővülő körökben határozta meg az egyén magával és másokkal szemben fennálló erkölcsi kötelezettségeit: szellem, test, szülők, testvérek, feleség, további rokonok és a nemzetség, polgártársak és az egész emberi nem. E koncentrikus körök leegyszerűsítve fragmentumunkban is megtalálhatóak. Egyrészt, mint egyén mindenki felelős önmagáért. Másrészt, mint a társadalom tagja, mindenki fe-

[44] A szövegről ld. F. Procchi, *Plinio il Giovane e la difesa di C. Iulius Bassus. Tra norma e persuasione*, Pisa, 2012, p. 140.

[45] A proconsul kötelességeiről ld. M. Talamanca, *Gli ordinamenti provinciali nella prospettiva dei giuristi tardoclassici*, in: G. G. Archi (szerk.), *Istituzioni giuridiche e realtà politiche nel tardo impero iii–v sec. d.C. Atti di un incontro tra storici e giuristi*, *Firenze, 2–4 maggio 1974*, Milano, 1976, p. 138.

[46] A tartományi helytartó személye elkülönült a helyi lakosságtól, ld. D. Potter: *The Unity of the Roman Empire*, in S. McGill – C. Sogno – E. Watts (szerk.), *From the Tetrarchs to the Theodosians: Later Roman History and Culture, 284–450 CE*, Cambridge, 2010, p. 26.

[47] Nem a Kr. u. 5. században élő neoplatonikus Hieroclesről van szó. Kettőjük felcserélése igen gyakori, ld. H.S. Schibli, *Hierocles of Alexandria*, Oxford, 2002, p. 13.

lelős polgártársaiért is. Végül, mint az emberi nem tagja, mindenkit erkölcsi kötelék fűz össze a teljes emberiséggel.[48]

Úgy vélem, hogy a latin magyarázatban említett három bűn (embertelenség, alantasság, kapzsiság) a sztoikus kozmopolitizmus három szintjére (egyén – állam – emberiség) utal. Az emberiség szintjén embertelenség *(inhumanum est)*, ha senkitől sem fogadnak el ajándékot.[49] A proconsul, aki mindenkit visszautasít, kiszakítja magát az emberek közösségéből. A középső, állami szinten, mint láttuk, a kormányzónak figyelemmel kell lennie a helyi társadalmi hierarchiára. Ajándékot csak magas rangú személytől fogadhat el, egyébként lealacsonyítja magát *(vilissimum est)*. Végül az egyéni szinten a proconsulnak saját egyéni, kapzsi szenvedélyét kell legyőznie *(avarissimum est)*.

Ez a gyönyörű fragmentum nem csak annak iskolapéldája, hogy Ulpianus hogyan fordított át egy hétköznapi görög szólást a római kolonializmus praktikus eszközévé. Kiválóan szemlélteti azt is, hogy miképp lehet a legtriviálisabb közigazgatási jogi problémát egy, a szenvedélyeket megregulázó, átfogó erkölcsi rendszer alapján megoldani. Ha azt akarjuk, hogy a jogi szingularitás humánus jogi válaszokat eredményezzen, Ulpianus mintájára hasonlóképp kell érzékennyé tennünk a robotbírókat emberi érzelmeink és szenvedélyeink iránt.

Harmadik példánkban Ulpianus szintén a lelki létréteg jelenségét fűzi bele a jog objektivizált szellemi létrétegébe.

Eleganter quaerit Pomponius libro quinto decimo ex Sabino, si paciscatur maritus, ne in id quod facere possit condemnetur, sed in solidum, an hoc pactum servandum sit? Et negat servari oportere, quod quidem et mihi videtur verum: namque contra bonos mores id pactum esse melius est dicere, quippe cum contra receptam reverentiam, quae maritis exhibenda est, id esse apparet.[50]

Pomponius elegánsan teszi fel a kérdést Sabinushoz írt kommentárjának tizenötödik könyvében, hogy vajon jogilag kikényszerítendő-e az a megállapodás, amelyet a férj annak érdekében kötött, hogy ne arra ítéljék, amennyit teljesíteni képes, hanem az egész tartozásra? És tagadja, hogy ezt az egyezséget figyelembe kellene venni, ami valóban és nekem is igaznak tűnik: ugyanis ezt az egyezséget jobb a jó erkölcsökbe ütközőnek mondani, mivel szemben állónak tűnik azzal az áthagyományozódott tisztelettel, amelyet a férjekkel szemben tanúsítani kell.

[48] Hierocles idevágó tanairól ld. I. Raelli, *Hierocles the Stoic: Elements of Ethics, Fragments, and Excerpts*, Atlanta, 2009, p. lxxix.

[49] A *humanitas* alatt jólneveltséget ért Aulus Gellius, de egyben elismeri annak egyetemes emberi szerepét ld. Gell. 13, 17.

[50] Ulpianus 36 *ad sab*. in D. 24.3.14.1.

A szöveg értelmében a jó erkölcsökbe ütközik és ezért érvénytelen az a megállapodás, amelyben a férj lemondott arról a létfenntartását biztosító összegről, amit egyébként a válás után is megtarthatott volna a felesége számára visszaadandó hozományból.[51] Az indokolás elég összetett: három hierarchikus rendbe szervezett arisztotelészi szillogizmusból áll. Az alsóbb szintű érvelés konklúziójából a felsőbb szintű érvelésben premissza minor lesz. Így egy összetett érvelési láncolat jön létre: a megállapodás sérti a férjekkel szemben tanúsítandó tisztelet követelményét, ezért a jó erkölcsökbe ötközik, és így jogilag nem kikényszeríthető.

Van azonban egy bökkenő. E szép érvelési felépítmény igen ingoványos talajon áll. Inkább idealizált feltevés, mint társadalmi realitás volt,[52] hogy a válófélben lévő feleségek a férjük iránt érzett tiszteletből nem hagyják őket teljesen elszegényedni.[53] Ilyen társadalmi gyakorlat nem létezett, azt csak fokozatosan a bírói gyakorlat alakította ki.[54] Nem a feleségek, hanem a bírák mentették meg a férjet az éhezéstől.[55]

Ulpianus számos, „jogásziasabb" érvet is választhatott volna e helyett az elég gyenge lábakon álló érvrendszer helyett. Mai szemmel mondhatta volna azt, hogy a megállapodás túlzó mértékben egyenlőtlen. Vagy hivatkozhatott volna arra is, hogy a felek lényegében kijátszották azt a bírói gyakorlatot, amely kedvezményként minimális egzisztenciát biztosított a férj számára. Végül döntését arra is alapozhatta volna, hogy egy ilyen *pactum* társadalmi szempontból is káros, hiszen mindenféle vagyoni támasz nélkül hagyja az elvált férjeket.

Ulpianus azonban nem ezeket, a mai jogász számára sokkal kézenfekvőbbnek tűnő megoldásokat választotta. Ehelyett egy kívánatos lelki attitűdre, a férjek iránt tanúsítandó tiszteletre alapozta ítéletét. Tette ezt annak ellenére, hogy igazáról maga sem volt teljesen meggyőződve. A szövegben három alkalommal is használ bizonytalanságra utaló szófordulatot: *videtur verum* (igaznak tűnik), *melius est dicere* (jobb

[51] A. Guarino, *Studi sulla "taxatio in id quod facere potest"*, in SDHI, 7 (1941), pp. 5skk.

[52] Ugyanakkor a *beneficium* intézménye megfelelt a római mentalitásnak. Ld. P. Grimal, *L'Empire romain*, éd. 9., Paris, 2017, p. 142.

[53] A *beneficium competentiae* igen széles szakirodalmából ld. M. Pampaloni, *Sulla teoria del "beneficium competentiae" nel diritto romano*, in *Studii Schupfer*, I, Torino, 1898, pp. 59skk; O. Clerici, *Cenni sul "beneficium competentiae" in diritto romano*, Torino, 1900; W. Litewski, *Das "beneficium competentiae" im römischen Recht*, in *Studi in Onore di E. Volterra*, IV, Milano, 1971, pp. 469skk; A. Levet, *Le bénéfice de compétence*, Paris, 1927; P.P. Zanzucchi, *Sul c.d. "beneficium competentiae"*, in *BIDR*, 29 (1916), pp. 61skk; L.M. de Bernardis, s.v. *"Beneficium competentiae"*, in NNDI, II, Torino, 1958, pp. 346skk; V. Arangio Ruiz, Vincenzo, *L"exceptio" in diminuzione della condanna*, Modena, 1930; S. Solazzi, *Sull' „exceptio" in diminuzione della condanna*, in *Scritti di diritto romano*, III, Napoli, 1960, pp. 463skk; M. Marrone, *Note di diritto romano sul c.d. „beneficium competentiae"*, in AUPA, 36, Palermo, 1976, pp. 5skk; J. Gildemeister, *Das „beneficium competentiae" im klassischen römischen Recht*, in IVRA, 37 (1986), pp. 144skk; S. Serangeli, *„Abstenti", „beneficium competentiae" e codificazione dell'editto*, Ancona, 1989.

[54] J. C. P. Rodríguez, *La „ratio iuris" del llamado „beneficium competentiae" en el ámbito dotal*, in Revista de Estudios Histórico-Jurídicos [Sección Derecho Romano] 34 (2012), p. 109.

[55] Inst. 4,6,37; D. 24,3,18,1; D. 42,1,20; D. 42,1,23; D. 42,1,24; D. 42,1,52 valamint C. 5,13,1 pr. és 7.

ekképp mondani), *esse apparet* (úgy tűnik). Nem bizonyosságról, csak relatív értékítéletről, szinte véleményről van szó. Ulpianus számára fontos volt, hogy ne dogmatikai okoskodással, hanem egy tiszteletreméltó ősi erénnyel alapozza meg a jogi kikényszeríthetőséget. Ezzel példát mutat számunkra is, akiknek a robotbírót kell megtanítanunk arra, hogy a dogmatikai konstrukciók mögött sokszor emberi erények állnak.

A megfogalmazás bír még egy számunkra fontos további sajátossággal. Ha alaposan elolvassuk a szöveget, láthatjuk, hogy a tisztelet erényét nem a feleségnek, hanem a *pactum*nak kell felmutatnia. A *pactum*ot azonban két fél, a férj és a feleség köti![56] Ha a megállapodás tiszteletlen, akkor nemcsak a konkrét feleség, hanem a konkrét férj sem nőtt fel a feladatához. A férj nem érdemel dicséretet azért, mert önfeláldozó módon igyekezett a feleség teljes hozományát visszafizetni. Épp ellenkezőleg. Ez a gyenge, érzelgős férfi nem nőtt fel ahhoz a tisztességhez, ami a római férjeket megilleti. A férjek *(maritis)* többes számú alakja egyértelművé teszi, hogy itt egy általános mércéről van szó. Ez az általános mérce, a „férjek" idealizált sztenderdje nem érinthetetlen platóni ideál. Egyszerre szubjektív és objektív, de van olyan aspektusa is, amelyet a szubjektív–objektív, illetve a fakticitás–normativitás kettőssége nem merít ki. Egyrészről nyilvánvaló, hogy valamiképp a konkrét szubjektumokból, hús-vér férjekből épül fel. Másrészt azonban túl is mutat rajtuk, hiszen nem egyszerűen egy elképzelt átlagos férjről van szó. A férjeknek tanúsítandó tisztelet *(reverentia)*[57] reflexív természetű, közvetít a konkrét és az ideális férj között. A tisztességet egyrészt tényszerűen tanúsítani kell, másrészt ideáltipikusan meg is kell felelni neki. A tiszteletreméltóság hordozza azt az információt, amely a konkrét és ideális férjet összekapcsolja.

Ez a reflexivitás azonban már átvezet bennünket következő nagy témánkhoz, a klasszikus római jog reflexióérzékenységéhez.

3. A klasszikus római jog reflexióérzékenysége

Gotthard Günther tévedésnek tartja a klasszikus metafizika azon feltételezését, amely szerint a valóság csak két metafizikai valóságkomponensből, az anyagból és a szellemből áll. Az ősi kettősségek, mint a szubjektum és objektum, lét és gondolkodás, halál és élet mellett véleménye szerint van egy ma már jól meghatározható terület, amely nem szubszumálható maradéktalanul ezen kettősségek alá. Ezt a

[56] Egyesek szerint a reverentiát a házasságban mindkét félnek tanúsítania kell a másik irányába. Ld. B.W. Frier – T. A. J. McGinn, *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford, 2004, p. 99.

[57] W. W. Buckland, *The Main Institutions of Roman Private Law*, Cambridge, 1931, p. 58; A *reverentia* utóéletéhez ld. A. Duncker, *Gleichheit und Ungleichheit in der Ehe: persönliche Stellung von Frau und Mann im Recht der ehelichen Lebensgemeinschaft 1700–1914*, Köln, 2003, p. 385.

maradványt hívjuk információnak. Információ alatt pedig nemcsak az információ közvetlen tényét értjük, hanem azt a kommunikációs folyamatot is, amely közvetíti azt.[58] Amint a fenti, *peculium*ról szóló és a *reverentiá*val kapcsolatos töredékek elemzésekor már tapasztaltuk, a klasszikus római jog meglehetősen érzékeny a dualitásokat meghaladó, reflexív folyamatok iránt.

Fordítsuk most figyelmünket egy olyan fragmentum felé, ahol ez különösen világosan kifejezésre jut!

Is autem qui negotiorum gestorum agit non solum si effectum habuit negotium quod gessit, actione ista utetur, sed sufficit, si utiliter gessit, etsi effectum non habuit negotium. Et ideo si insulam fulsit vel servum aegrum curavit, etiamsi insula exusta est vel servus obit, aget negotiorum gestorum: idque et Labeo probat.
Sed ut Celsus refert, Proculus apud eum notat non semper debere dari. Quid enim si eam insulam fulsit, quam dominus quasi inpar sumptui deliquerit vel quam sibi necessariam non putavit? Oneravit, inquit, dominum secundum Labeonis sententiam, cum unicuique liceat et damni infecti nomine rem derelinquere.
Sed istam sententiam Celsus eleganter deridet: is enim negotiorum gestorum, inquit, habet actionem, qui utiliter negotia gessit: non autem utiliter negotia gerit, qui rem non necessariam vel quae oneratura est patrem familias adgreditur.
Iuxta hoc est et, quod Iulianus scribit, eum qui insulam fulsit vel servum aegrotum curavit, habere negotiorum gestorum actionem, si utiliter hoc faceret, licet eventus non sit secutus.
Ego quaero: quid si putavit se utiliter facere, sed patri familias non expediebat? Dico hunc non habiturum negotiorum gestorum actionem: ut enim eventum non spectamus, debet utiliter esse coeptum.[59]

Az pedig, aki a megbízás nélküli ügyvitel keresetével perel, nem csak akkor ér célt e keresettel, ha eredményes volt az az ügy, amit intézett, hanem elegendő az is, ha célravezetően cselekedett, jóllehet az ügy mégsem bír eredménnyel. Ha tehát egy bérházat megtámasztott, vagy egy beteg rabszolgát gyógyított, jóllehet a bérház leégett vagy a rabszolga elhunyt, megkapja a keresetet, ahogy ezt Labeo is véli.
Azonban Celsus beszámol róla, hogy Proculus Labeo véleményéhez azt a megjegyzést fűzi, hogy a kereset nem mindig jár. Mi van akkor, ha olyan bérházat támaszt meg, amelyet a tulajdonos a költségek elkerülése érdekében elhagyott, vagy amelyről úgy vélte, hogy nincs rá szüksége?
Proculus szerint Labeo véleménye alapján az ügyvivő megterhelhette a tulajdonost, pedig mindenkinek jogában áll, hogy dolgát elhagyja, és ezzel a károkozással fenyegető ingatlan miatt fizetendő biztosíték adását elkerülje.

[58] G. Günther, *op. cit.,* p. 4.
[59] Ulpianus 10 *ad ed.* in D.3.5.9.1.

De ezt a véleményét Celsus elegánsan nevetségessé teszi: ugyanis az kap a megbízás nélküli ügyvitelből eredendő keresetet, mondja, aki az ügyet hasznosan végezte. Az pedig nem vitte az ügyet hasznosan, aki felesleges dolgot intézett el, vagy aki a pater familiasnak hátrányt okozott.

Közel áll ehhez az, amit Iulianus ír, hogy az, aki a bérházat megtámasztja, vagy a beteg rabszolgát ápolja, megkapja költségei megtérítésére a keresetet, ha hasznosan cselekedett, jóllehet az eredmény nem következett be.

Én azt kérdezem, mi van akkor, ha az ügyvivő magáról úgy vélte, hogy hasznosan cselekszik, de az még nincs a pater familias hasznára? Azt mondom, hogy ez nem kapja meg a megbízás nélküli ügyvitel keresetét. Ha ugyanis az eredménytől eltekintünk, az ügyletet legalább hasznosan kell megkezdeni.

Ebben a szövegben Ulpianus az *actio negotiorum*[60] megadásának előfeltételeit foglalja össze mesterien tömör módon.[61] Leírja azt a fejlődést, amelyen a megbízás nélküli ügyvivő igényérvényesítésének tana végigment.

Labeo előtt már megadták a keresetet akkor is,[62] ha az ügyvivő elérte a kívánt eredményt *(effectum)*, azaz eredményesen *(utiliter)*[63] tevékenykedett, de az eredmény azonban később, egy tőle független, objektív ok következtében végül megsemmisült.[64] Például, ha sikeresen megtámasztott egy düledező házat, azonban később az épület ettől függetlenül leégett.[65] Proculus nem értett egyet teljes mértékben Labeóval, és úgy vélte, hogy ilyen esetekben csak akkor jár a kereset, ha egyébként az elért, de később megsemmisült eredmény az ügy urának szubjektíve hasznos volt. Miért kellene fizetni valakinek egy olyan tevékenységért, amelynek eredménye

[60] Ld. ehhez F. Kreller, *Das Edikt de negotiis gestis in der klassischen Praxis*, in «*Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*» 59 (1939), p. 390; E. Rabel, *Ausbau oder Verwischung des Systems? Zwei praktische Fragen*, in «*RheinZ*» 10 (1919), p. 95; E. Zimmermann, *Die Lehre von der stellvertretenden negotiorum gestio*, Strassburg, 1876, p. 132; R. Zimmermann, *Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford, 1996, p. 433.

[61] A fragmentum eredetisége mellett érvel H. Ankum, *Utiliter gestum*, in «*OIR*» l (1995), p. 29.

[62] F. Schulz, *Prinzipien des römischen Rechts*, München, 1934, p. 28; M. Kaser, *Römisches Privatrecht. Das altrömische, das vorklassische und das klassische Recht*, München, 1971, p. 483; E. Jost, *Geschäftsführung ohne Auftrag und Erfüllung einer Nichtschuld als Quasikontrakte im französischen Zivilrecht*, Bielefeld, 1970, p. 27; F. Lent, *Begriff der auftragslosen Geschäftsführung*, Leipzig, 1909, p. 87.

[63] Az *utilitas* szó jelent egyrészt valamire való alkalmasságot, használhatóságot, hasznosságot, másrészt hasznot, előnyt, érdeket, végül célszerűséget és méltányosságot is. Ld. H. Heumann – G. Seckel, *op. cit.*, p. 542. Figyelemre méltó, hogy a célszerű és a méltányos egy jelentésbokorban szerepel.

[64] M. Navarra, *Ricerche sulla utilitas neI pensiero dei giuristi romani*, Torino, 2002, pp. 14–15 szerint Labeo lehetett az első, aki az *utilitas causá*val foglalkozott a római jogászok között. Véleménye szerint Labeonál az *utilitas* az állam üdvét, a közérdeket jelentette. L. ehhez A. Palma, *Iura vicinitatis. Solidarietà e limitazioni nel rapporto de vicinato in diritto romano dell'etá classica*, Torino, 1988, p. 142.

[65] A példákat A. Cenderelli, *La negotiorum gestio. Corso esegetico di diritto romano*, I, Torino, 1997, p. 179 iskolapéldának tartja.

meghiúsult, és ami amúgy sem állt az érdekében?[66] Celsus nevetségessé tette Proculus nézetét, felhívva a figyelmet arra, hogy a kereset megadásának az a feltétele, hogy az ügyvitel hasznos[67] legyen. Az az ügyvitel azonban nem lehet hasznos, amely nem felel meg a jó és gondos családapa érdekeinek – vélte Celsus.[68]

Figyeljük meg, hogy Celsus másképp értelmezi a kulcsfontosságú *utiliter* kifejezést,[69] mint Labeo. Labeo eredményeset értett alatta, Celsus pedig a *pater familias*nak hasznosat, azaz objektíve[70] hasznosat.

Iulianus véleménye közel áll Celsuséhoz abban a tekintetben, hogy az *utiliter* alatt ő is objektíve hasznosat ért. Lazít azonban a másik feltételen, az eredményességen.[71] Labeóval, Proculusszal és Celsusszal szemben ő már nem követeli meg, hogy az ügyvivő tevékenysége következtében az eredmény elő is álljon. Elég, ha olyat tesz, amely egyébként objektíve hasznos lenne. Azaz az ügyvivő akkor is megkapja a keresetet, ha megtámasztja a házat, de az összedől, vagy gyógyítgatja a rabszolgát, aki azonban ennek ellenére meghal.

Ulpianus kissé megijed ettől az expanzív értelmezéstől. Felteszi a kérdést, hogy mi van akkor, ha az ügyvivő úgy vélte magáról, hogy objektíve hasznosan cselekszik, de tévedett. Úgy véli, ilyenkor nem jár a kereset. Indokolása szerint, ha eltekintünk az ügyvivő cselekményének eredményétől, a kereset csak akkor jár, ha az ügyvivő objektíve hasznosan járt el, és legalább cselekménye megkezdésekor alapos okkal úgy gondolhatta, hogy tevékenysége eredményes is lesz.

Mint láttuk, a szövegben kétfajta okozati lánc található.[72] Az egyik az objektív, élettelen fizikai okozatiság, a másik pedig az élő, szubjektív személyekben megnyilvánuló okozatiság. Az első, objektív okozatiság arra vonatkozik, hogy mi történik a

[66] Természetesen, ha a beavatkozás az úr kifejezett akarata ellenére valósult meg, az ügyvivő nem kaphatott keresetet. Ld. F. Schulz, *Nachklassische Quaestionen in den justinianischen Reformgesetzen des Codex Justinianus*, in «*Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*» 50 (1930), pp. 238–247; H.H. Seiler, *Der Tatbestand der negotiorum gestio im römischen Recht*, Köln, 1968, pp. 86–93. Továbbá A. Bergmann, *Die Geschäftsführung ohne Auftrag als Subordinationsverhältnis. Die Rechtsinstitute der negotiorum gestio in subordinationsrechtlicher Betrachtungsweise*, Tübingen, 2010, p. 321; W.A. Lauterbach, *Collegium theoretico-practicum Pandectarum*, Tübingen, 1707, 3,5,4.

[67] E feltétel a továbbélés során megerősödik, ld. A. Vinnius – J. G. Heineccius, *In quatuor libros institutionum imperialium commentarius academicus et forensic*, II, 3,28: *de negotiorum gestione, comment. § 2 ad „negotiorum gestori contraria*".

[68] Harke szerint egy, az ügy urának terhes ügyvitel már az ügyvitel kezdetekor sem lehet *utiliter*. Ld. J. D. Harke, *Argumenta Iuventiana — Argumenta Salviana. Entscheidungsbegründungen bei Celsus und Julian*, Berlin, 2012, p. 44.

[69] Az *utilitas* jelentőségére nézve 1d. R. Knütel, *Die Inhärenz der exceptio pacti im bonae fidei iudicium*, in «*Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.*» 84 (1967), p. 148.

[70] Ellentétes nézetért ld. G. Finazzi, *Ricerche in tema di negotiorum gestio*, I, Cassino, 2003, p. 523.

[71] Ehhez ld. V.S. Ussani, *L'utilitá e la certezza. Compti e modelli del sapere giuridico in Salvio Giuliano*, Milano, 1987, p. 134.

[72] Az okozatiságról a római jogban általánosságban ld. D. Nörr, *Causa mortis: Auf den Spuren einer Redewendung*, München, 1986, p. 188.

dologgal, amit az ügyvivő a károsodástól megóvni kívánt. A ház megtámasztásra kerül, majd leég, ahogy a fizikai okozatiság azt meghatározza. A szubjektív okozatiság az ügyvivő és az ügy ura belső szubjektív értékítéleteire vonatkozik. Amint arra Proculus is rámutat, ez az értékítélet eltérő lehet a két személynél. Azonban ezeknek az eltérő véleményeknek is megvan a maguk sajátos, szubjektív kauzalitás szerinti oka.

Günther az első, fizikai kauzalitást nem reflexív, a második, emberi kauzalitást reflexív kauzalitásnak nevezi. A hagyományos felfogás mereven szétválasztja e kétféle okozatiságot. Günther szerint ez azért van, mert az emberi kauzalitás a fizikainál lényegesebben bonyolult, és még nem értjük, hogyan működik. Meggyőzően érvel amellett, hogy lényegében csak egy okozatiság létezik.[73]

Ulpianus véleményében e kétfajta kauzalitási láncolat valóban össze is kapcsolódik. Az ügyvivőnek egyszerre kell objektív szempontok alapján úgy vélni, hogy cselekvése mind a fizikai kauzalitás, mind pedig az emberi kauzalitás vonatkozásában megfelelő. Azaz, egyrészt nyomós okkal úgy kell vélnie, hogy a fizikai kauzalitás alapján a kívánt eredmény elő fog állni, például a ház stabilizálódik, vagy a rabszolga meggyógyul. Másrészt jól kell megítélnie, mit kíván meg az adott helyzetben tőle a jó és gondos családapa objektív mércéje. A két kauzalitás közötti összekötő kapcsot az *utiliter* fogalma adja, ez egyszerre jelent eredményeset a fizikai kauzalitás értelmében, és hasznosat a szubjektív kauzalitás szerint.

Más szempontból az *utiliter* fogalma szolgáltatja azt az információt is, amely összeköti a szubjektív egyéni értékítéleteket a jó és a gondos családapa mércéjével. A szubjektív és objektív értékítéletek ütközése gyönyörűen megfogalmazódik a szövegben. Proculus az ügy urának szubjektív értékítéletére gondol, ezért a *dominus* kifejezést használja. Celsus és Ulpianus ezzel szemben az objektív mércére gondolnak, ezért náluk a *pater familias* szót olvashatjuk. Látjuk azt is, hogy az ügyvivőnek mint szubjektumnak nem maradéktalanul hozzáférhető az objektív mérce. Még az *utiliter* cselekvés feltételének ismerete sem biztosítja a helyes cselekvést. Valami hiba került a kommunikációs folyamatba. Ulpianus kérdéséből látjuk, hogy az ügyvivő néha csak úgy véli, hogy objektíve hasznosan cselekszik, de téved. Az ügyvivő egyrészt reflektál arra a szabályra, hogy hasznosan kell cselekednie, másrészt reflektál a saját cselekedetére is, és azt hiszi, hogy a kettő átfedi egymást. Ez azonban nem minden esetben igaz. És ez még csak a szubjektív okozatisági láncolat.

Ulpianus emellett azt is megköveteli, hogy az ügyvivő nyomós okkal úgy vélje tevékenysége kezdetén, hogy az nemcsak hasznos, hanem eredményes is lesz, a fizikai kauzalitás szempontjából. Az ügyvivő azonban nemcsak szubjektív értékítéletében, de a fizikai kauzalitás megítélésében is tévedhet. Később felmerülhet olyan, előre

[73] G. Günther, *Erkennen und Wollen. Eine gekürzte Fassung von Cognition and Volition,* in *Cybernetics Technique in Brain Research and the Educational Process. 1971 Fall Conference of American Society for Cybernetics*, Baden-Baden, 2002.

nem látható körülmény, amely meghiúsítja a kívánt eredmény bekövetkeztét.[74] Ezért Ulpianus csak annyit követel meg, hogy legalább a tevékenység kezdetekor legyen nyomós oka az ügyvivőnek azt vélni, hogy hasznosan és eredményesen fog cselekedni.

Azt hiszem, mindez megfelelőképpen demonstrálta, milyen reflexióérzékeny tud lenni a klasszikus római jog. Természetesen a hatályos jogok megbízás nélküli ügyvitelre vonatkozó tana is igen bonyolult és reflexív.[75] Azonban bizonyos értelemben hiányzik belőle a humanitás,[76] az emberhez való közelség.[77] A BGB 677–687 §-ainak értelmezésekor az ügy urának érdekét objektíve kell megítélni, ahogy már Celsus is vélte. Az ügy urának érdeke azonban egy egysíkú, gazdasági tényező.[78] A latin szövegben az érdek szempontja helyett a jó és gondos családapa (a *pater familias*) mércéjét találjuk. A *pater familias* mércéje egyrészt összekötő kapocsként szolgál az ügy ura és az ügyvivő személye között: mindkettejüknek igazodni kell hozzá.[79] Másrészt egy sokkal emberközelibb, humánusabb metafora.[80] A *pater familias* az emberi társadalom legtermészetesebb alkotóelemére, a családra utal. Mércéje nem pusztán az anyagi érdek egydimenziós megközelítése, hanem sokkal teljesebb emberi viszonyrendszert tükröz vissza.[81]

[74] Az indeterminháltság akkor oldódik fel, ha kölcsönhatásba kerül valami mással, itt a *pater familias* mércéjével. Az indeterminációhoz ld. C. Ravelli, *Az idő rendje*, Budapest, 2018, p. 91.

[75] S.vJ. Stoljar, *Negotiorum gestio*, in E. Caemmerer – P. Schlechtriem (szerk.), *International Encyclopedia of Comparative Law*, X, Tübingen, 1984, p. 6.

[76] Az algoritmikus jogi döntéshozatal etikai aspektusainak nehézségeihez ld. Y.N. Harari, *21 Lessons for the 21st Century*, London, 2018, pp. 56–61.

[77] Ezzel szemben a római jogban az intézmény közel állt a *pietas*-hoz, ld. M. Zldlická, Pietas et negotiorum gestio, in I. Piro (szerk.), *Règle et pratique du droit dans les réalités juridiques de la antiquité*, Catanzaro, 1999, p. 550. *Fides*-szel való kapcsolatáról pedig ld. G. Dulckeit – F. Schwartz – W. Waldstein, *Römische Rechtsgeschichte: ein Studienbuch*, München, 1989, p. 129; M. Kaser, *op. cit.*, p. 588; Th. Mayer-Maly, *Probleme der negotiorum gestio*, in *«Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.»* 86 (1969), p. 421.

[78] A fő veszélyforrás az, hogy ez az egysíkúság jól illeszthető az algoritmusok jelenlégi fejlettségi szintjének egysíkúságához. Ld. erről M. Sautoy, *The Creativity Code. How AI is learning to write, paint and think*, London, 2019, p. 299.

[79] Az egyéni és általános érdek összeegyeztetésének szükségességéhez ld. P. F. Mourier, *Cicéron. L'avocat et la République*, Paris, 1996, p. 113.

[80] A római jogászok nem absztrakt jogelvekben gondolkodtak, hanem a gyakorlati problémák minél optimálisabb megoldását keresték. Ld. P. Grimal, *op. cit.*, p. 142.

[81] A rend fogalmának központi helyét az információelméletben átveszi a viszony fogalma. Ld. M. Alizart, *Cryptocommunisme*, Paris, 2019, p. 25.

4. Összegzés

Talán e rövid tanulmány végére már feltűnt a tisztelt olvasónak, hogy a fejtegetéseim során elemzett összes szövegben szerepel az elegánsan *(eleganter)* kifejezés.[82] A felvetett jogi problémákra adott válaszok tömörek,[83] lényegbevágóak és meggyőzőek, azaz elegánsak voltak. Azonban nem csak erről van szó. Az elegáns jogi döntés összhangban áll az egyén és a római társadalom ritmusával, a világrend ritmusával. Ez az a rend, amit a sztoikusok *heimarmene*-nek hívtak.[84] Az elegáns jogi válasz során a római jogtudós kiolvassa *(e-legit)* a világ rendjéből a normativitást. Ez az a lényegi jogi tevékenység, amit a robotbírókba érdemes lesz beletáplálnunk, ha továbbra is egy humánus világban szeretnénk élni.

Természetesen nem azt állítom, hogy a rómaiak tökéletesen és minden esetben eltalálták a világ „ritmusát". Csupán amellett érvelek, hogy módszerük, amely révén az emberi érzelmeket a társadalom rendjével és a fizika akkor ismert törvényeivel összekapcsolni igyekeztek, ma is példamutató. Az embert a maga érzelmi és szellemi totalitásában igyekeztek az állam és a világ szerves részévé tenni. Amint láttuk a provinciabeli helytartó vagy a válófélben lévő férj példájából, komoly figyelmet fordítottak az érzelmi létréteg jogi transzformációjára. Továbbá nagyon humánus reflektív viszonyokat építettek a jogba, például a jó és gondos családapa *(bonus et diligens pater familias)* ideálját, vagy a kibernetika nyelvén szólva: információját.

Természetesen a hatályos jogok is reflexívek és információgazdagok. Sőt, talán jóval hatékonyabb és egységesebb információs bázist alkalmaznak, mint a római jog. A hatályos jogok végső információs bázisa az anyagi érdek, a pénz.[85] Azonban két szempontból sem jó, ha a „robotjog" legfőbb forrása a pénz lesz. A piaci mechanizmusokra alapított jogi rend nagyon embertelen világot is eredményezhet. Egyrészt azért, mert a piac sok esetben segíti a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulását, illetve elmélyítését. Ez az érdekalapú jogrenddel szembeni méltányossági-fenntartás *(fairness objection)*. Ha a rómaiak nem ügyeltek erre, egy kapzsi helytartó egész társadalmi rétegeket nyomoríthatott meg a tartományában. Másrészt a piac elérték-

[82] E problémakörről ld. L. F. Corrêa, *The Elegant but Indefinable Legal Art*, in «*Fundamina*» 19/2 (2013). Elérhető: http://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1021–545X2013000200002; H. Wieling, *Eleganz und Sachzwang im Römischen Statusrecht*, in «*Fundamina*» (*editio specialis, Ex iusta causa traditum. Essays in Honour of Eric H. Pool*) 11/1 (2005), pp. 415–424; P. Stein, *Elegance in law*, in «*Law Quarterly Review*» 77 (1961), pp. 242–255; H. Ankum, *Elegantia iuris*, in «*Revue de la Faculté de Droit de l'Université d'Ankara*», 28/1 (1971), pp. 341–353.

[83] A szabályok tömörségének előnyeit hangsúlyozza az algoritmikus döntéshozatal esetében P. Domingos, *The Master Algorith: How the Quest for the Ultimate Learning Machine Will Remake Our World*, New York, 2015, p. 78.

[84] M. Pohlenz: *op. cit.,* p. 102.

[85] A DCFR vonatkozásában megerősítőleg A. Petrucci, *Considerations about the DCFR in the Light of the European Legal Tradition*, in B. Sitek – J. J. Szczerbowski – A.W. Bauknecht (szerk.), *Comparative Law in Eastern and Central Europe*, Cambridge, 2013, p. 22.

teleníthet és sérthet egyes emberi értékeket és magatartásmintákat. Ez az ún. korrupciós-fenntartás *(corruption objection)*.[86] Megszűnhet a férji tisztesség és a jó és a gondos családapa ideája.

A római jogot az Osztrák–Magyar Monarchia egykori országaiban alapvetően történeti-dogmatikus alapon tanítjuk. Azt a benyomást keltjük a hallgatókban, hogy a római jog a hatályos jogok előképe. Azt hangsúlyozzuk, ami a római jogban és a hatályos jogokban közös. Ez a hozzáállás mára néhány helyen feleslegessé vagy megkerülhetővé tette a római jog tanítását. A jövőben elképzelhető lesz, hogy a római jogot különlegessége miatt lesz érdemes tanulmányozni. Lehet, hogy arra lesz érdemes fókuszálnunk, ami a római jogban eltér a hatályos jogoktól. Kutatásaink és előadásaink tárgya nem a továbbélő és közös római jog lesz, hanem a római jog egyedisége lesz: a római jog szingularitása.

[86] A két ellenvetésről ld. M.J. Sandel: *What Money Can't Buy. The Moral Limits of Markets*, London, 2012, p. 110.

Szabályok és elvek, könnyű eset és nehéz eset

Néhány releváns normatani kiegészítés egy jogalkalmazási problémához

PŐDÖR LEA

I. A téma exponálása

Témánk ahhoz a jogalkalmazási problémához kapcsolódik, amely az eldöntendő esetek szempontjából tesz különbséget a bíró előtt álló ügyek között, s azt vallja, hogy két típusa létezik az ügyeknek: könnyű esetek és nehéz esetek vetődnek fel a gyakorlatban. Egy meglehetősen általános összefüggésként az emelhető ki ezek közös nevezőjeként, hogy a választóvonalat az írott „szabály" (mint jogalkotói rendelkezés) léte vagy nem léte jelenti.[1] E jogalkalmazási kérdéssel függ össze a szabályok és elvek egymáshoz való viszonya is. A hagyományos, kissé laikus felfogás azt vallja, hogy a bíró az írott szabály alapján dönt, ám már régi időktől fogva tudható, hogy létezik számos nem-formális elem a jogrendszerekben – a tudományos diskurzus arról szól, hogy megengedhető-e ezek behívása a döntéshozatalba. Egy római jogi maxima is sokat elárul már a kérdés örök aktualitásáról: summum ius, summa iniuria. Eszerint tehát már a római jogászok is érzékelték, hogy egy írott szabály vak követése képes akár maximálisan is igazságtalan helyzetet előidézni. A vizsgálati tárgy azért is igen jelentőségteljes, mert a jog természetével kapcsolatos problémákra reflektál, lévén, hogy olyan alapvető kérdések merülnek fel az elemzés során, mint a jog és a jogforrás fogalma.

II. Az ügyek tipizálása az eldöntendő eset szempontjából és a jogfogalom mint visszatérő kérdés

Lényegében két út áll rendelkezésre a megkülönböztetés alapjainak feltáráshoz: az egyiket egy jogtörténeti kitérő segítségével, a másikat pedig jogdogmatikai elemzéssel hozhatjuk közelebb. A probléma eredetének megértése helyett viszont inkább

Pődör Lea (PhD), egyetemi tanársegéd, SZE ÁJK Jogelméleti tanszék,elérhetőség: leapodor@gmail.com

[1] Itt most még mindenféle dogmatikai pontosítást nélkülöz a *szabály* terminus használata, de ezt a későbbiekben megtesszük.

arra törekszünk, hogy felvázoljuk a két kategória fogalmi kereteit. Kiindulhatunk a római jogászok által használt „casus normalis" terminusból: a könnyű eset olyan helyzetet jelent, amelynél a jogalkalmazónak van egy biztos fogódzója, méghozzá az írott formában megjelenő szabály. Az eset tényei és a szabály egyszerűen egymásra vetíthetők, mert az életbeli tényállás és a jogalkotó által meghatározott életszituáció olyan mértékben felelnek meg egymásnak, hogy a bíró mondhatni csak ráhúzza a szabályt az esetre. Ilyenkor gyakorlatilag nincs valós döntési szituáció, de ha van is bármiféle homályos jele, annak áthidalása sem igényel különösebb szellemi erőfeszítést.[2] Szabó Miklós így írja körül a könnyű esetet: nem jön szóba dilemma a tények vagy a szabály értelmezésével kapcsolatban; egyik fél sem tett vitatható állítást a tényekkel vagy az alkalmazandó normával kapcsolatban; ha pedig mégis adott ilyen vitatható elem, a bíróság azt elvetette, így egyben megakadályozta, hogy az ügy nehéz esetté avanzsáljon. Az eset könnyű volta azt akarja jelezni, hogy egy rutinesettel áll szemben a bíró, amelyet az írott jog segítségével el tud dönteni.[3]

Az ún. nehéz esetekben az írott szabályok nem a hagyományos szerepet töltik be a jogalkalmazás során. A könnyű esethez képesti többletet itt az adja, hogy a nehéz eseteknek több, egymással ellentétes minősítésű megoldása lehetséges. Az a kérdés pedig, hogy konkrétan mi tesz egy esetet nehéz esetté, számos oldalról megközelíthető, a problémát vizsgáló szerzők jó néhány forrását megnevezik a jogalkalmazási nehézségeknek (pl. a tényállás megállapításának nehézségei, a természetes nyelv nehézségei, morális nehézség stb.). Érzékelhető, hogy sokszor a nehézséget jelentő elem nemcsak a jogból magából adódhat, hanem jogon kívüli tényezőkből is.

Van azonban egy égető kérdés, melyet nem lehet megkerülni: vajon a könnyű eset vagy a nehéz eset lehet az ún. paradigmatikus eset?[4] Jerome Frank kiválóan rátapintott a lényegre: ha el is tudjuk határolni a két kategóriát az elmélet síkján, a gyakorlatban nem biztos, hogy működni fog, hiszen egyes ügyek egyszerű esetnek tűnnek az egyik gyakorlati jogász, míg más esetek nehéz esetként jelentkeznek más jogász számára. Mit üzen hát a jogdogmatika a jogászoknak: könnyű esetként kezeljék az ügyeket, vagy mindig úgy tekintsenek a feladatra, mint amely magában hordja a nehézség valamely faktorát? Talán az volna helyes, s egyben a jogászi hivatáshoz méltó, ha ez utóbbi álláspontra helyezkednénk. Ha a könnyű esetet vesszük alapesetnek, voltaképpen nem lenne szükség jogászokra. Ellenben, ha érveinket a nehéz eset mellé sorakoztatjuk, beláthatjuk, hogy minden problémában ott rejtőzik

[2] Bencze Mátyás: Nehéz esetek és a jogdogmatika. In Szabó Miklós (szerk.): *Jogelmélet és jogdogmatika*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2007. 121–133., 127. o.

[3] Szabó Miklós: Jogi metodológia. Avagy: „hogyan működtethető a jog?" In Szabó Miklós (szerk.): *Jogbölcseleti előadások.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 1998. 51–74., 48–50. o.

[4] Több helyütt a Regina vs. Dudley & Stephens esetet említik amolyan paradigmatikus nehéz esetként. Lásd Márkus Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon*. V. kötet. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1904. 433. o. Ennek analógiájára alkotta meg Fuller a barlangász esetet, így akár ez is lehet mintaeset.

a nehéz esetté válás lehetősége. Ekkor tudjuk, hogy a jogalkalmazás nem mechanikus módon megy végbe, mert minden eset eldöntése igényli a gondolkodást. „Az ilyen gondolkodás egyéniesített (esetközpontú), de célja az általános normák valamely konstellációja alá rendelhetőség (vagyis az univerzalizálhatóság)."[5]

Ugyan e tanulmány kereteit túlfeszítené, ha vizsgálódásunkat kiterjesztenénk a jogfogalomra, ezért csak utalunk néhány fontos összefüggésre. Minket az érdekel igazán, hogy vajon mikor teszi fel a jogalkalmazó a „mi a jog" kérdést? Nyilvánvalóan akkor, amikor *dönt*, ebből kifolyólag ő úgy látja, hogy minden egyes ügyben más és más lesz a jog, vagyis nagyon sokféle válasz fog születni a praxisában az évek során. Ezekből a válaszokból „(…) kirajzolódik a jog mibenléte a (…) tipikus eseteket illetően, s bizonyos támpontok a határ- vagy nehéz eseteket tekintve. Teljes és befejezett válasz azonban már csak azért sem várható, mert a jog maga sem teljes és befejezett. A válasz ekként esetről esetre megfogalmazásra vár."[6]

Igen hatalmas tárháza maradt ránk különböző korok különböző jogfogalmainak.[7] Gyakorta hallani Kant elhíresült gondolatát: a jogászok állandóan keresik a jogról szóló fogalom lelőhelyét,[8] s úgy tűnik, ez a mai napig egy maradandó kihívás a szakma számára. A jog unitas multiplexként[9] létezik, vagyis számos egymástól eltérő jellegű és különböző természetű jelenség összekapcsolódása – de mindezek ellenére mégis egy. Találóan mutat rá Moór Gyula, hogy a jog fogalmiasításának kérdése nem oldható meg egyszerű tételes jogi kérdésként, hanem a jogelmélet tudja megadni a választ.[10] Ehhez a leghelyesebb, ha kijelölünk egy genus proximumot, vagyis egy magasabb osztályozó fogalmát, amelybe a jogfogalom behívható, s kell lennie valamilyen megkülönböztető jegynek is, differentia specificának, amely képes arra, hogy elkülönítse sok más hasonló jelenségtől. Néhányan a genus proximumot abban találják meg, hogy a jog a normák osztályába tartozik, de az így érvelők rendszerint itt nem jutnak tovább, tehát a differentia specificát már nem lelik meg.[11] Helyes az az álláspont, mely elismeri: a jog mibenlétére vonatkozó kérdésfeltevés nyitott kérdés, ez pedig a jog ontologikus legitimációs kényszere miatt van így.[12]

[5] Szabó Miklós: *Ars iuris. A jogdogmatika alapjai*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2005. 160–161. o.

[6] Szabó Miklós: *i. m. (1998)*, 245. o.

[7] A kérdést kiválóan körüljárta Takács Péter is, lásd „A jog fogalma – a fogalmi sokféleség okai" in Szigeti Péter-Takács Péter: A jogállamiság jogelmélete. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 25–33.o.

[8] Varga Csaba: *A jog társadalomelmélete felé*. Szent István Társulat, Budapest, 1999. 83. o.

[9] Szigeti Péter: *Szintetikus jogfelfogás és a jogállamiság érvényességtartománya*. Habilitációs előadás szerkesztett változata. ELTE ÁJK, Budapest, 1998. február 17. Elérhető: https://www.ajk.elte.hu/file/Szigeti_Peter_Hab.pdf (Letöltés: 2018. január 3.)

[10] Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*. Pfeifer, Budapest, 1923. 13. o.

[11] Samu Mihály – Szilágyi Péter: *Jogbölcselet*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 1998. 181–182. o.

[12] Deli Gergely: Mi a jog? Hart jogelméletének kritikai aspektusai a római jog nézőpontjából. *Jog Állam Politika*. 2012/1. szám, 61–82., 62. o.

Mégis, mit vegyünk figyelembe egy jogfogalom elfogadásakor? Tanulságos megállapítást jegyez meg Pospisil; szerinte nem szerencsés a jogot kifejezetten az írott szabállyal azonosítani. Egyrészt mert nem képes megválaszolni a gyakorlatban nem élő szabályok kérdését, nem tud mit kezdeni a jogalkalmazás kapcsán felmerülő dedukcióval és annak általában tapasztalható lehetetlenségével, végezetül pedig azt sem képes magyarázni, hogyan tölthet be a jog bármiféle szerepet egy társadalom életében, ha az írott szabályokat kevesen ismerik.[13]

III. A jogi normatanról: norma, szabály, jogi norma, jogtétel, jogelv, generálklauzula, esetnorma – és ami mögöttük van

III. 1. SZABÁLY, NORMA, JOGI NORMA

Normatani kiindulópontunk a szabály és norma viszonyának tisztázása. Első értelmezésben határozzuk meg ezeket a következőképpen: a szabály fogalmát értsük úgy, mint szabályosság, ismétlődés, a normát pedig tekintsük Sollennek, vagyis olyan előírásnak, amely valamilyen követelményt foglal magában („lennie kell", „legyen").

A norma szavunk latin eredetű, főnévként „zsinórmérték", illetve „szabály" jelentést hordoz.[14] Nagyon sok más szó jelentéstartalmának meghatározásához hozzájárul: gondoljunk a „normális" szavunkra, vagy a „mérce", „mérték" kifejezésekre. Mélyebb etimológiai elemzések helyett annyit érdemes rögzíteni, hogy a norma szót mint magatartási norma használjuk jelen esetben, s képében egy olyan mércére gondolunk, amely mintát állít az emberi magatartások elé, segíti a jó mintához való igazodást.[15] A társadalomban egyidejűleg többféle norma, pontosan többféle normarendszer uralkodik és érvényesülhet akár párhuzamosan is. A társadalmi normák közül ma a jogi norma tekinthető a legjelentősebb kategóriának, több okból is kitüntetett szerepe van (pl. állami kikényszeríthetőség; írott forma; konkrét tartalom).[16]

Különbséget kell tenni norma és normaszöveg között. Az előbbi a magatartásnak a mércéje, de ennek önmagában nincsen fizikailag tapasztalható jelenvalósága. Ezért van szüksége a normaszövegre, ami által érzékelhetővé válik, ám a szöveg nem egyenlő a normával. Kiválóan szemléltethető ez az összefüggős egy jogi normával, az emberölés törvényi tényállásával: „Aki mást megöl…" – ez könnyedén átfogalmazható (pl. ha valaki elveszi más ember életét) egy másként, de hasonlóan hangzó

[13] Varga Csaba: A jog mint folyamat. Szent István Társulat, Budapest, 2002. 150–152. o.

[14] Györkösy Alajos (szerk.): *Latin-magyar szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

[15] Szabó Miklós: *Jogi alapfogalmak*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002. 11–12. o.

[16] Szabadfalvi József: A jogszabály. In Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog-és államtudományokba*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995. 53–74., 54–55.o.

normaszöveggé, ám ettől még a norma nem változik. Tehát, a norma leginkább úgy definiálható, mint egy absztrakció, gondolati konstrukció, amelyet a normaszöveg révén lehet kifejezni.[17]

A norma mellett a szabály kifejezés is gyakorta hangoztatott. A latin eredetű „regula" szó „egyenes lécet", „vonalzót", illetőleg „zsinórmértéket", „szabályt" jelent.[18] Szabó Miklós igen találóan hivatkozik arra, hogy e kifejezés meglehetősen gazdag jelentésövezettel bír, felidézve a szabály szó hatalmi kontextusát, azt, hogy a szabályt elrendelik, megparancsolják, méghozzá azon személyek, akiknek erre autoritása van.[19] Fentebb a szabály kifejezésnek „szabályosság" jelentést tulajdonítottunk előzetes, orientáló jelentésadásként. Talán ezen a ponton lehet indokolt tisztázni a „szabály és/vagy norma" problematikaként emlegetett dilemmát, amelynek bemutatása jóval árnyaltabbá teszi a normatan és jogalkalmazás összefüggéseit.

A szabály és a norma kifejezések használata kapcsán igen divergáló a jogelméleti szakirodalom felhozatala. Csak hogy két igen jelentős jogtudóst említsünk: Kelsen előszeretettel használta a norma szót,[20] Hart pedig szabályokról beszélt.[21] Aztán vannak, akik szerint a két szó egymás szinonimája; van, aki szerint a norma általános kategória, s két alesettel rendelkezik, melyek a szabály és az elv (Szabó Miklós); s van, aki szerint éles határvonalat szükséges húzni a szóhasználat területén (Hegyi Szabolcs). Mint ahogy az imént említett felfogásoknak, úgy annak az észrevételnek is van védhető tartalma, hogy a fogalmi tisztázás nem tudományos kérdés, pontosabban közvetlen értelemben nem tudományos probléma, sokkal inkább a történelem, a kultúra, illetve az etimológia segítheti a tisztán látást, merthogy inkább nyelvhasználati szokás kérdése, melyik kultúra melyik szót részesíti előnyben (Varga

[17] Szabó Miklós: *Jogi alapfogalmak*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002. 14. o.

[18] Györkösy Alajos (szerk.): i. m.

[19] Szabó Miklós: *i. m. (2002)*, 16–17. o.

[20] Kelsen a normát tartotta a jog alapegységének, s azt vallotta, hogy az egyes történeti tényállások egy norma által kapnak sajátos jogi értelmet és jelentést. Az érvényesség a norma sajátos egzisztenciája, az a különös mód, ahogyan adva van – valamely időre és helyre nézve érvényes, csak olyan folyamatokra vonatkozik, amelyek csak valahol és valamikor játszódnak le. „Ha a bíró egy konkrét tényállást, mondjuk egy bűncselekményt adottként állapít meg, akkor megismerő tevékenysége mindenekelőtt a természeti valóságra irányul. Megismerése csak akkor lesz jogi megismerés, amikor az általa leszögezett tényállást az általa alkalmazandó törvénnyel kapcsolatba hozza, amikor azt lopásként vagy csalásként értelmezi. Így pedig csak akkor értelmezheti, ha e tényállás tartalmát egészen sajátos módon norma tartalmaként ismeri fel." Kelsen, Hans: *Tiszta jogtan*. (Ford. Bibó István) ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest, 1988. 4. o.

[21] Hart szerint a jogrendszer szabályokból áll, pontosabban elsődleges és másodlagos szabályok halmazából. Ez utóbbi kategória három továbbit foglal magába: változtatási szabály, ítélkezési szabály és elismerési szabály. Az elismerési szabály a legfontosabb láncszem, mert a szabályok akkor tekinthetők érvényesnek, ha megfelelnek az elismerési szabályban foglalt feltételeknek. Hart, Herbert L. A.: *A jog fogalma*. (Ford. Takács Péter) Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 19. o.

Csaba).[22] Jelen ponton azt hangsúlyozzuk, hogy a szabály az általánosabb fogalom, generikus, míg a norma a szabálynak/a szabály halmazának logikai formája, esetleg magának a szabályozás aktusának logikai, normatív előfeltétele. A szabály amolyan „hozzáférhetőségi egység", külső megfogalmazottság, míg a norma a belső tartalomösszefüggés logikájaként mutatkozik meg. A norma egy elvont összefüggést rejt magában, s nem a szabályban rejlik, hanem szabály/szabályok tartalmának mentális rekonstrukciójában. Azonban egyik kategória sem állhat meg magától, hiszen a szabály kimondásban, tételezésben lesz jelenvaló, a norma pedig mentális folyamatok, műveletek végrehajtásaként (tehát ha norma-formára hozzuk).[23] Hozzá kell tenni mindehhez azt a kiegészítést, hogy vajon miért van szükség a szabályformára? Fontos értékként aposztrofálják a jogrendszerek a nyilvánosságot és jogbiztonságot; annak érdekében, hogy egy magatartási előírás kiszámítható legyen, nyilvánosnak kell lennie, vagyis szabály formájában kell megjelennie – mindez pedig a jogalkalmazást is segíti.[24]

A jogi normát szokás a jog legkisebb, még önálló értelemmel bíró gondolati egységeként megnevezni, mely nem csak gondolati, hanem tartalmi és logikai egység. Képes arra, hogy jogviszonyokat keletkeztessen, vagy máskor éppen azok oltalmazását valósítsa meg. S miért is érdemel oly kitüntetett figyelmet? Azért, mert már puszta létezésével képes az emberi magatartások befolyásolására. Kettős hipotetikus szerkezettel[25] rendelkezik. A jogi norma hat olyan ismérvvel rendelkezik, mely a társadalmi normák közül egyedül őt illeti meg: érvényesség; általánosság; ismételtség; szankcionáltság; hipotetikus szerkezet; reciprocitás.[26]

Alapvető kérdés a jogi normák típusainak számba vétele. A legfőbb osztályozási szempont szerint regulatív és feladatkijelölő normákról szólhatunk. A regulatív jogi norma („klasszikus jogi norma") kapcsán kimutatható a hagyományos hipotetikus

[22] Varga Csaba: Szabály és/vagy norma – avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága. In Szabó Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. 23–30., 23. o.

[23] Varga Csaba: *i. m.* (2004), 24–27. o.

[24] Hegyi Szabolcs: A szabályfogalom jogelméleti jelentőségéről. In Szabó Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. 83–92., 88. o.

[25] A klasszikus regulatív jogi norma hipotetikus szerkezetének említése akarva-akaratlanul rátereli a figyelmet a jogot jellemző típusalkotásra. A jogban a lényegtípusnak van az a speciális rendeltetése, hogy befolyásolja a fennálló életviszonyokat vagy valamiféle újítást hozzon létre, mindezeket tételezett formában – itt jön képbe a jogalkotás. A jogi norma szerkezeti elemei, a hipotézis és a diszpozíció kapcsolata a szabályozás tárgyi tartalmát adja meg, a diszpozíció és a szankció kapcsolata pedig értéktartalmat közvetít. Ezek révén érheti el a jogalkotás a célzott viszonyok alakítását. Fontos azonban, hogy a jogalkotás ne mozduljon túlontúl az egyedi irányába, mert az kazuisztikus szabályozást fog jelenti, s a másik végletet, a túlzott általánosságra való törekvést is kerülnie kell, mert azzal keretjellegű szabályozást tud csak létrehozni. Az aurea mediocritas tehát az, ha a jogalkotó hatalom a tipikusság-különösség szintjét ragadja meg. Szigeti Péter: Típusalkotás a jogban és a művészetben – egy marxista megközelítés. *Ezredvég*. 2018/11–12. szám, 129–143., 135–137. o.

[26] Szigeti Péter: *Jogtani és államtani alapvonalak*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2011. 81–82., 118–119. o.

szerkezet. Általában a spontán kialakult társadalmi viszonyok védelme érdekében lép fel. A regulatív normák körében másodlagos jelleggel adódnak még parancsoló jellegű normák is. Lényeges, hogy érvényesüléséhez nincs szükség feltétlenül az állami szervek közbejöttére.[27] E normatípuson belül további osztályozást lehet végezni. A regulatív norma mellett pedig a másik fő normatípus a feladatkijelölő norma. „(…) a feladatkijelölő jogi norma tartalmi jellemzője, hogy elsősorban olyan magatartások szabályozására szolgál, amelyek spontán módon nem vagy csekély gyakorisággal jönnének létre, így mindenekelőtt az új társadalmi viszonyok létrehozásához kapcsolódó és a szervezeti magatartások szabályozására."[28]

Létezik a jogi norma tipizálásának egy további lehetősége, mely azonban nem széles körben elterjedt vélekedés. Itt Szigeti Péter nézetére kell támaszkodni, aki rávilágított a reproduktív és innovatív normák különbségére, mely a valósághoz való viszony alapján végzi el a szelekciót. A kategóriák elnevezése az alábbi értelmezést takarja: a szabály szabályossága egy lehetséges állapot reprodukciójára utal, az innovatív jelző pedig arra, hogy a fennálló állapothoz képest újítást várunk el a normahatás révén. Ez a különbségtétel nem a statikusan felfogott jogi normatanból következik, hiszen a magatartást mint követelményt előíró normatan számára nem értelmezhető a különbség e kettő között. Ezt a szintet meghaladva viszont olyan tipológiát kapunk, amely átvezet a nem formális jogforrások terrénumára is. A reproduktív jogi normák között helyezhető el a szokásjogi jogképződés termékei, a jogszokások, illetőleg a regulatív jogi normák, az innovatív jogi normának pedig a feladatkijelölő jogi norma feleltethető meg. [29]

Ezek után érdemes egy kicsit összeszedettebben nyilatkozni a szabályfogalomról, mely által talán a világosabbá válik a szabály–norma–jogi norma közötti kapcsolat. A szabályról megtudtuk, hogy általánosabb fogalom, egyének, események valamely körére nézve ír elő valamiféle szabályosságot. „Ha az általánosító kifejezések előíró jellegűek, akkor címzettek vagy magatartások valamely osztályára írnak elő valamilyen szabályt – sematikus: ha (van) A, akkor legyen B. A normatív szabályok tehát a hipotézis–jogkövetkezmény szerkezetre épülő általánosító előírások. A normák maguk lehetnek individuálisak – ekkor beszélünk pl. parancsokról –, de lehetnek általánosak is – s ezek közé tartoznak a szabályok. A szabálytól azt várjuk továbbá, hogy legyen pozitív – ember által alkotott, tételezett – és egyértelmű magatartási előírás (…)."[30] Mindebből következik az az igen releváns összefüggés, hogy az általános normák egy bizonyos körét teszik ki a szabályok, tehát a két kategóriának van

[27] Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 265. o.

[28] *Uo.* 269. o.

[29] Szigeti Péter: Szabály és norma azonossága és különbsége. A normakontinuum elmélet – kitekintéssel a generálklauzulák és a jogelvek közötti különbségek természetére. In Szabó Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. 63–82., 72. o.

[30] Szabó Miklós: *Rendszeres jogelmélet*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2015. 105. o.

egy közös metszéspontja, ahol azonos a kettő. Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert az egyes szerzők jogalkalmazás–és könnyű eset–nehéz eset felfogásainál gyakran átfedésbe kerül a két fogalom.

III. 2. JOGTÉTELEK, JOGELVEK, GENERÁLKLAUZULÁK ÉS AZ ESETNORMA

Eljött az idő arra, hogy elemzésünkkel a jog nem-normatív forrásait is feltárjuk, hiszen azt hangoztattuk, hogy a jogalkalmazásban van szerepe ilyen elemeknek is.

Elsőként vegyük górcső alá a *jogtételeket*. A jogtétel olyan jogi mondat, amely gondolati és nyelvi egység – de nem szükségképpen tartalmi is egyben. „Az a forma, ahogy a jogalkotó a normát, illetve a nem normatartalmú rendelkezéseit kifejezi és kifejezheti (…). A jogi norma egy vagy többi jogi mondatból, vagyis jogtételből áll. Ugyanakkor nem minden jogtétel jogi norma is egyben, csak a jogi normát egy jogtételként kimondók azok."[31] Sajátos kapcsolat van tehát a jogi norma és a jogtétel között, képes jogi normaként viselkedni, vagyis normatartalmat kifejezni, máskor viszont a magatartások befolyásolására vonatkozó képessége nincs meg. A legtöbbször akkor adott a normatartalom kifejezése, ha a jogtétel a norma egyes szerkezeti elemeihez társul, pl. ha az adott jogtétel hátrányos jogkövetkezményt állapít meg. További releváns tény, hogy a jogalkotó gyakorta jogtételként fejez ki jogelveket.

Az *elvekről* való normatani és jogfilozófiai teoretizálás izgalmas kutatási kihívás; meg fog világosodni előttünk, hogy bizonyos átfedések tapasztalhatók az imént bemutatott jogtétel, valamint az elvek és annak különféle árnyalatai, úgymint a jogelv, generálklauzula és esetnorma között. Egyelőre azonban azt szükséges belátni az elvekről való értekezés felütéseként, hogy a jogalkalmazás kérdései kapcsán kiemelten fontos a szabályok és elvek problematikájának tisztázása. Ez a megkülönböztetés inkább az angolszász jogrendszerben vált elterjedtté, s teljesen más jelentésárnyalatban jelenik meg, ha a kontinentális jogrendszerben kívánjuk érzékelhetővé tenni. Akármelyik jogrendszerről is szóljunk, annyi biztos, hogy igen sokan azonosulnak ezzel a felfogással, s ami még fontosabb: felhívják a figyelmet arra, hogy a jog nem csupán normákból áll, hanem nem-normák is részét képezik. Erre a dolgozat elején óvatosan utaltunk is már, s azt a kijelentést tettük, hogy hiba a jog kizárólag jogi normák összességével való azonosítása. Ha így járnánk el, nem jutnánk előbbre a jogalkalmazás egyik égető elméleti (és gyakorlati) problémájának megértésében, a könnyű eset–nehéz eset dilemma immanens tartalmának kifejtésében. Az elvek megértését tehát ott kell kezdeni, hogy meg kell fogalmazni azok pontos státuszát, típusait. Az elv kifejezés általános elnevezés, olyan elemeit jeleni a jognak, melyek természetszerűleg mások a szabálynál, a normánál; találó Szabó Miklós „ideális norma" kifejezése, merthogy ebben a címkében „(…) egyesül a tételes szabályok

[31] Szigeti Péter: *i. m. (2011)*, 119. o.

tartalma, a szabályok mögötti erkölcsi megfontolás, s a szabályok alkalmazása során formálódó gyakorlati tapasztalat."[32] Nehéz azonban a definícióalkotás kívánalmának megfelelni az elvek kapcsán, mert, mint látjuk, némileg összefüggést mutatnak a jogtételekkel, hiszen a jogtétel lehet sokszor az a forma, melyben megjelenik egy-egy elv, máskor viszont a jognak további komplex jelenségeivel kerül átfedésbe, mint például a jog eszméivel.

A *jog eszméi* alapvető értékekre utalnak, amelyek áthatják a jogrendszer egészét, s érzékeltetik, hogy a jog a társadalomirányítás jelentős eszköze, ezért sajátos, speciális igazolásra szorul, mely igazolás hitelt ad egyben a jog funkcióinak is. Elég, ha a Radbruch által hangoztatott igazságosságra mint értékre gondolunk, vagy a polgári átalakulás során előretörő ésszerűségi követelményekre. A jogpozitivizmus térnyerésével, illetve a modern jogrendszerekben általános jelleggel elterjedve leginkább a jogbiztonság követelménye tölti be a jog eszméjének „főszerepét".[33]

Most tekintsük át az elvek egyes típusainál tapasztalható sajátosságokat, átfedéseket.

Szorosabb egymáshoz való kötődést mutatnak a *jog alapelvei* és az *általános elvek* nevet viselő kategóriák. A jogi alapelvek mindig egy-egy konkrét jogág irányító eszméi, amelyek a jogág által felölelt jogszabályok tartalmára nézve adnak iránymutatást, illetve azok alapvonásait tükrözik. Előfordul, hogy ezek megjelennek kodifikált formában, gondoljunk például a szerződési szabadságra és annak megannyi variánsára, vagy a nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege elvére. Megesik, hogy a jogi alapelvek nem kifejezett formában élnek az adott jogág területén, ilyen esetekben a jogszabályok szelleme segít az elv alapvető természetének megismerésében, körülírásában.[34] Az általános elvek úgy térnek el a jogi alapelvektől, hogy szűkebb a hatókörük, nem egy jogágra terjesztik ki vonzáskörzetüket, hanem általában csak egy konkrét kódex vagy egy törvény vonatkozásában. Az általános elvekre lehet jó példa az eljárásjogi törvényekben megjelenő res iudicata elve.

A *generálklauzulák* „(…) olyan általánosan megfogalmazott jogtételek, amelyek egy adott jogi normaegyüttesen belül elkülönült, önálló szerkezeti egységet (clausula) alkotnak, azonban tárgyi hatályuk igen széles és a konkrét jogi normáktól eltérően viszonylagosan nagyszámú, de valamely markáns jellemzőjük miatt egynemű (generalis) tényállást foglalnak magukban."[35] Szükséges némi finomhangolás e definíció mellett; a generálklauzulák képesek összekötni a realitás világát az ideális

[32] Szabó Miklós: *i. m. (2015)*, 127. o.

[33] Szabó Miklós: *i. m. (2015)*, 125. o.

[34] Farkas Szabina: A polgári jog alapelveinek érvényesülése a gazdaságirányítás korszerűsített rendjében. *Acta Iuvenum Juridica et Politica*. Elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/6152/1/iuvenum_juridica_et_politica_sn_001_001–018.pdf (Letöltés: 2018. november 11.)

[35] Deli Gergely: *A jó erkölcsökről*. Medium, Budapest, 2013. 35. o.

értékek rezsimjével, merthogy a kettő közötti átmenet képébe tudnak bújni és közvetítenek. A legjobb tehát, ha a generálklauzulákat (pl. jóhiszeműség és tisztesség) együtt olvassuk a normák szövegével[36] – ekkor az elv a norma értelmezését segíti elő (de ez nem azonos státusz az alapelvi döntéssel!).

Az imént felvonultatott katalógus felvet egy újabb kérdést: hogyan lehet felismerni, vagy egyáltalán megállapítani az elveket? Világos, hogy adott esetben az elvek lehetnek jogrendszer-specifikusak, de az egyetemes jogi kultúrát tekintve kicsit sem elhanyagolható a szerepük a jogéletben – honnét tudunk létezésükről, hogyan lehet őket észrevenni? A legegyszerűbb, már hivatkozott eset, amikor a normaszöveg explicite tartalmaz egy elvet, ennek két alesete van: nevén nevezheti a normaszöveg a konkrét elvet, ha pedig csak absztrakt szabály utal rá, akkor a jogtudomány és a joggyakorlat segítik kikristályosítani a képletet. Másik esetkör, amikor az írott jog elemzése során születnek elvek úgymond mesterségesen: ezt vagy a konkrét szabályok absztrahálása révén teszik meg, vagy pedig az adott szöveg politikai-morális kontextusának vizsgálata révén (vö. Dworkin). Végezetül nem ritka eset, amikor a jogtudomány vagy a bírói gyakorlat hív életre bizonyos elveket, de elképzelhető a felvonultatott módszerek valamilyen kombinációja is.[37]

Maradt még egy elem, melynek kitapintása első nekifutásra meglehetősen homályos lehet. Ez a jelenség az *esetnorma* nevet viseli. A kontinentális jogrendszert tekintve talán furcsán hat e fogalom felemlegetése, hiszen ún. esetjogi szemlélet az angolszász jogi világot hatja át. Az angolszász jogrendszerben a jogalkalmazási folyamatban az írott szabályra való hivatkozás mellett/helyett sokkal jelentősebb tényező a korábbi bírói döntések hivatkozása. Magát az angol jogot is akként szokás aposztrofálni, mint ami a precedensek tekintélyéből kialakult történeti képződmény. Míg a kontinensen a pozitív jogot „késznek" tekintik és a gyakorlati esetekben „csak" alkalmazzák, addig a másik területen jognak kifejezetten csak az alkalmazott jogot tekintik; maga a jog a bírói ítéletekben ölt testet.[38] A korábbi bírói döntésekben csak az ún. ratio decidendi részelem a kötelező erejű, amit amolyan „döntési alapként" fogható fel. Az esetnorma pedig úgy értendő, ahogyan a ratio decidendi is: egyfajta döntési indokra gondolunk e fogalom alatt. Bencze Mátyás, hivatkozva Fikentscherre, így határozza meg a lényegét: „(…) konkrét előírás, amely az adott ügyben, az eset tényeire tekintettel a jogalkalmazó döntésének közvetlen hivatkozási alapját képezi (egy normavariáns). (…) megjelenhet explicit módon és implicite is, amikor a döntés indokolásában használt érvekből tárjuk fel utólagos rekonstrukcióval. (…) az esetnorma tisztázó funkciót tölt be. Megmagyarázza, hogy miért – vagy miért

[36] *U.o.* 37. o.

[37] Jakab András: *A magyar jogrendszer szerkezete*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2007. 56–57. o.

[38] Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001. 7–8. o.

nem – alkalmazható az adott eset tényeire valamely általános szabály."[39] A jelenség számos további kérdést indukál: meg lehet-e egyáltalán ismerni a döntési indokot, vagy ha már valamiféle sui generis normatípusról van szó, rendelkezik-e olyan érvényességgel az esetnorma, mint a jogi normák?

III. Szabályok és elvek a bírói jogalkalmazásban

A fejezetcímben szereplő normatani halmazokról való elmélkedés azért is nehéz, mert „(…) az elvek és a szabályok különbségének természetesen más a helyi értéke az angol–amerikai és az ún. kontinentális jogrendszerekben. Ez részben azért van így, mert eltér a jogszabályok megfogalmazásának konkrétsága, részben pedig különbözik az általánosan elfogadott jogértelmezési kultúra (…). A legfontosabb ok azonban az, hogy a kontinentális jogrendszerek törvénykönyvei szabályokként fogalmaznak meg egyes általános elveket, míg az angolszász jogokban (…) a szabályokba öntött elvek viszonylag ritkák. Az angol-amerikai jogban felvetődő probléma mindazonáltal a kontinentális jogrendszerekben sem érdektelen."[40] Az is említést érdemel emellett, hogy hagyományosan Dworkinnak tulajdonítják a szabályok és elvek szétválasztását (ami a Harttal szembeni fellépésében igen jelentős momentum) – ez viszont nem jelenti azt, hogy ne találnánk meg messzi időkre visszamenő gyökereit e kérdéskörnek, merthogy kiválóan illusztrálható a két jelenség határozott elválasztása vagy éppen baráti módon való azonosításának kísérlete a római jogtól kezdve napjainkig. A következőkben áttekintünk néhány releváns elméletet, amiből megérhető a szabályok és elvek szerepe a jogalkalmazásban, konkrétan a könnyű eset-nehéz eset distinkció körében.

Dworkin szerint a jog szabályokból, elvekből és politikákból áll – amelyet maga a szerző a „teljességként felfogott jog"-ként nevezett el. Így a jogrendszer zárt és hézagmentes lesz, hiszen alapvetően maguk a szabályok nem tudnának minden egyes felmerülő jogalkalmazási kérdést elvarrni, viszont az elvek és a politikák segítenek ebben. Dworkin szerint az ún. nehéz esetekre is mindig van megoldás, méghozzá egyetlenegy. E gondolat nehezen védhető, s egy eszményi bírói alak megalkotásával próbálta tompítani az egyetlen helyes válasszal kapcsolatos tudományos vitákat. Így ír erről a bizonyos eszményi bíróalakról: „Át kell gondolni, hogy egy bölcs bíró miként alakítana ki a törvényhozói szándéknak és a jogi elveknek való megfelelés kívánalmával kapcsolatos teóriákat. Mindezt valószínűleg olyan módon konstruálná meg, mint ahogy egy bölcs döntőbíró meghatározná az általa vezetett játék karakterét. E cél érdekében alkottam meg egy emberfeletti képességgel, ismerettel, türelem-

[39] Bencze Mátyás: Az esetnorma és annak érvényessége. In Szabó Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. 135–148. o., 137–138. o.

[40] Szigeti Péter – Takács Péter: *i. m.* 108–109. o.

mel, éles ésszel felruházott bíróalakot, akit Herkulesnek nevezek el. Feltételezem, hogy Herkules látja el az igazságszolgáltatást néhány jellegzetesnek mondható amerikai bíróságon. Felteszem, hogy az ítélkezése során elfogadja a jog legfőbb, kétségbevonhatatlan konstitutív és regulatív szabályait. Elfogadja, hogy a törvényeknek megvan az az általános ereje, hogy képesek létrehozni-eltörölni törvényes jogokat, s hogy a bíráknak az a kötelezettsége, hogy figyelembe vegyék előző döntéseiket és a felsőbb bíróságok döntéseit, melyek ésszerű alapja kiterjed az éppen eldönteni kívánt esetre."[41] Mire jó mindez? Mindenki tudja, hogy bármely hús-vér bíró képességeiben egészen biztosan elmarad Herkulestől, ám ha őt állítjuk mintaként a jogalkalmazók elé, az minden bizonnyal ösztönzőleg hat a bírói karra.

Dworkin normatanának igen fontos üzenete van. A könnyű esetek a szabályok alapján eldönthetők (ilyen szempontból szabályalapú döntések születnek), azonban a szabályok a nehéz ügyekben nem adnak megfelelő fogódzót, s a bíró kénytelen az elvekhez és politikákhoz fordulni. Az elvek és a szabályok különböznek egymástól a döntésben betöltött rendeltetésük szempontjából, s e két kategória több további ponton is különbözik egymástól. A szabályok „mindent vagy semmit" alapon alkalmazhatók, az elvek viszont egy érvelési irányra mutatnak rá. A szabályokból általában kiolvashatók a szabály alóli kivételek esetei, azonban az elvek nem határozzák meg ezt a kört. Az elvek a jogrendszer összetartó elemei, előfordulhat, hogy bizonyos körülmények között orvosolni képesek a szabályok által keletkeztetett igazságtalanságokat. Mindezek mellett kiemelhetjük, hogy a szabályok lényeges tulajdonsága az érvényesség, amivel vagy rendelkezik a szabály, vagy sem, az elvek esetén ez a jellemző pedig a fontosság lesz. Ez a különbözőség az alábbi ponton igen releváns lehet: ha két szabály ellentmond egymásnak, egyik sem lesz érvényes (vagy nem érvényesíthető), viszont ha két elv összeütközésbe kerül, attól még sértetlenül fennmaradnak, más esetben alkalmazhatóvá válnak.[42] Funkciójukat tekintve is eltérnek: az elvek a szabályok felett állnak, biztosítják azok koherenciáját és igazolják is azokat – lévén, hogy a szabályok tisztán az elveket „szolgálva" alapoznak meg jogokat.[43]

Dworkin szerint teljességgel gyakorlati kérdésnek tekinthető a következő kérdésfeltevés: a bírók *miként döntik el* és *miként kell eldönteniük* a nehéz eseteket? A válaszadása összefügg a joguralomról alkotott nézetével. Szerinte a joguralom egy sajátságosan fontos politikai intézmény, s két nagyon alapvetőnek tekinthető felfogása létezik, ezeket „jogkönyv" és „jogokra épülő" felfogásnak nevezi. A „jogkönyv" arra utal, hogy a bírák csak és kizárólag a jogkönyvekben foglalt szabályokra ala-

[41] Dworkin, Ronald: *Taking Rights Seriously.* Bloomsbury, London-New York, 2013. 132. o.

[42] Dworkin, Ronald: A szabályok modellje. (Ford. Ződi Zsolt) In Szabadfalvi József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996. 17–46. o.

[43] Szabó Miklós: A 'szabály' és a 'norma' fogalmának teoretizálhatósága. In Szabó Miklós (szerk.): *Regula Iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. 9–22.o., 21. o.

pozhatják döntéseiket, a „jogokra épülő" nézet pedig azt erősíti, hogy az emberek rendelkeznek bizonyos erkölcsi jogokkal. A két felfogás ebből következően teljesen eltérően válaszolja meg a nehéz esetek dilemmáját. A „jogkönyv" felfogás amellett érvel, hogy a jogkönyvekben foglalt jogalkotói szándékot kell feltárni, s nem szabad politikai meggyőződés alapján döntést hozni – gyakorlatilag tehát tisztán szabályalapon kell dönteni. A „jogokra épülő" nézet értelmében a nehéz eset tárgyalásakor egy politikai kérdést kell feltennünk: megilleti-e a szóban forgó erkölcsi jog a szemben álló feleket? Az ilyen eset eldöntésekor jutnak szerephez az elvek, mert Dworkin szerint azok, mint a jog releváns építőelemei, segítenek a válaszadásban. Azonban figyelembe kell venni egy fontos összefüggést: hogy a bíró végül melyik elvet is választja ki, arra bizony befolyással van az adott jogkönyv szellemisége is (nyilvánvaló például, hogy nem szemelhet ki olyan elvet, amely összeegyeztethetetlen az ítélkezés területén érvényben lévő jogkönyvvel).[44]

Dworkin mellett híres vitapartnere, Hart nézetének bemutatása is szükséges. Hart szerint az általános magatartásminták emberekkel való megismertetésének legjobb módja a törvényhozás. Az általános szabályokban foglalt útmutatásoknak is van azonban bizonyos határa, amely a nyelv természetével magyarázható meg. Teljes biztonsággal felfedhetők az általános kifejezések jelentései, s nincsen bizonytalansági tényező; azt is mondhatnánk, hogy ezen általános kifejezések alkalmazhatósága tekintetében egyetértés uralkodik.[45] Adódnak azonban olyan esetkörök is, ahol nem egyértelmű az általános kifejezés jelentéstartalma. Hart életszerű példával világította meg mindezt: tegyük fel, hogy egy általános szabály azt juttatja kifejezésre, hogy járművel tilos a parkba hajtani. Nyilvánvaló mindenki számára, hogy a jármű mint általános kifejezés magában foglalja a gépkocsit – ez tehát egy egyértelmű eset; a kérdés akkor okoz fejtörést, ha be akarjuk sorolni a gördeszkát vagy éppen a repülőgépet e fogalom alá, mert itt már nehézségbe ütközünk. Az egyszerű szillogisztikus következtetés módszere itt nem hoz eredményt.[46] „Minden szabály feltételezi, hogy általános fogalmak eseteiként ismerünk fel vagy ilyenekként sorolunk be egyedi eseteket. (…) Amikor általános szabályok alá sorolunk egyedi eseteket, semmi sem

[44] Dworkin, Ronald: A politikai bírók és a joguralom. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből.* ELTE ÁJK Tempus Kiadó, Budapest, 1995. 132–156. o., 132–140. o., és Ficsor Krisztina: Szabályok és erkölcsi megfontolások bírói döntést meghatározó szerepe. *Debreceni Jogi Műhely*. 2005, OTDK Különszám. Elérhető: http://www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/otdk_kulonszam/a_szabalyok_es_erkolcsi_megfontolasok_biroi_dontest_meghatarozo_szerepe/ (Letöltés: 2017. október 10.)

[45] Hart máshol utal rá, hogy sokan kritizálják az egyértelmű esetek elméleti konstituálását, mondván: nehéz meghatározni, mi tesz egyértelművé egy egyértelmű esetet, vagy mitől lesz egy általános szabály egyértelműen alkalmazható az esetre. A szabályokról ugyanis tudniillik, hogy nem jelölhetik ki saját alkalmazási eseteiket, s a való élet esetei sem „felcímkézve várnak a bíróra". Hart, Herbert L. A.: A jogi érvelés problémái. (Ford. Takács Péter) *Jogesetek Magyarázata*. 2010/3. szám, 87–94., 90. o.

[46] Hart, Herbert: *i. m.* (1995) 149–152. o. és 159. o.

képes megszüntetni a bizonyosság lényegi magvának és a kétség holdudvarának ezt a kettősségét."[47] Tulajdonképpen tehát a könnyű esetek azok, amelyek az alkalmazandó szabály kifejezéseinek magjába tartoznak, a nehéz esetek pedig a szabály félárnyékába (holdudvarába) sorolandók. Ez utóbbi esetkör azt várja el a bírótól, hogy a mérlegelés segítségével hozzon döntést, melynek alkalmazását maga a nyelv teszi lehetővé, s igen szélesen vonja meg a mérlegelés határait.[48]

Dworkin és Hart vitájából fontos kiemelni néhány további összefüggést. Dworkin szerint a jogpozitivizmus nem képes igazolni az elvek nyilvánvaló létezését. Hart teóriájában ugyanis nem másról van szó, mint egy olyan modellről, amely „szabályokból áll és a szabályokért van" – ezt el kell utasítani. Számos olyan jogeset említhető azonban, amikor a bírák írott szabály hiányában elvekre alapozták döntésüket. Az amerikai jogtudós óvatosan rámutat, hogy egy enyhe olvasat szerint a bíró köteles diszkréciót gyakorolni, méghozzá abban az értelemben, hogy tőle megkívántatik a döntés elvek segítségével való indokolása, amely elvek végső soron a konklúziót adják ki az ügyben. Persze abban az értelemben is élhetnek a diszkréció jogával, hogy néhány partikuláris esetben az ő szavuk az utolsó. Dworkin kifejti, hogy amint egyszer valaki felismeri az elvek létezését, tisztává válik számára: a bírákat az elvek valóságos tengere veszi körül, legfőképpen a nehéz esetekben.[49]

Utaltunk már rá, hogy Hans Kelsen munkásságában kifejezetten a norma szót használta, tehát a jogalkalmazásról értekezvén is erre a terminusra hagyatkozott. A jogrend nála normákból építkezik, s az egész rendszer fundamentumát az alapnorma alkotja, amely hipotetikus érvényességgel bír, s minden más norma ebből nyeri érvényességét. A szabály szó nála vagy a norma alá eső fogalomként bukkan fel, de az is megesik, hogy eltér attól, ilyenkor a szerző a jog szabályossági tételeiként hivatkozik rá, melyeket maga a jogtudomány állít fel: ezzel a szabályok olyan tényt írnak le, hogy valakinek bizonyos módon viselkednie kell. Hogyan foglalt állást az elvekről? Úgy látta, az elv egyáltalán nem jogi kategória. „Léteznek ugyan politikai, morális, szokásbeli elvek, amelyek befolyásolják a jogalkotókat vagy bírákat, ezek azonban akkor sem válnak jogelvvé, a jog részévé. (…) Az elvek akkor sem lesznek jogelvek, ha normákban is kifejeződnek – pozitiválódnak –, mert ami pozitiválódik, az nem az elv, hanem a norma. Tiszta jogtanának megfelelően a jogon belül semmi

[47] *Uo.* 146. o.

[48] Leiter, Brian: Legal Formalism and Legal Realism: What is the Issue? *Chicago Unbound*. University of Chicago Law School, Public Law and Legal Theory Working Papers. 2010. 28. o. Elérhető: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.hu/&httpsredir=1&article=1178&context=public_law_and_legal_theory (Letöltés: 2018. január 3.)

[49] Shapiro, Scott J.: The Hart-Dworkin debate: A short guide for the perplexed. *Michigan Law*. University of Michigan Law School, Public Law and Legal Theory Working Paper Series. No. 77. March 2007. 1–55., 11–12. o.

más nincs, mint a jogi normák, s ehhez képes az ezeken kívül megfogalmazott elvek jogon kívüli, metajurisztikus mozzanatnak tekintendők."[50]

A szabályok alkalmazhatóságával kapcsolatos legszkeptikusabb álláspontot az amerikai jogi realizmus fogalmazta meg. Az irányzat neves művelője, Jerome Frank képviselte talán a legautentikusabban ezt az iskolát, így itt most az ő nézeteit hívjuk segítségül. Frank jogfogalma is tükrözi már a jogalkalmazás kitüntetett szerepét; úgy látja, a jog nem más, mint adott helyzetre vonatkozó egyedi múltbeli döntés, vagy egy olyan találgatás, amely a későbbi, jövőbeni egyedi döntésre vonatkozik.[51] Tudvalévő, hogy a jogi realizmuson belül két táborba verbuválódnak a képviselők: tényszkepticisták és szabályszkepticisták táborába. A szabályszkepticizmus azt fejezi ki, hogy nem az írott formában megjelenő szabályok irányítják a jogalkalmazókat – ennek az a következménye, hogy a laikusok és a jogászok még a szabályok ismerete birtokában sem tudják kiszámítani, hogyan fog a bíróság ítélni. Tulajdonképpen így érveltek már a szabadjogi mozgalom teoretikusai is, például Ehrlich vagy a pragmatista Pound, akik megkülönböztették az élő jogot a jogkönyvekben kifejezett jogtól. Frank elemezte, hogy ezen szerzők az élő jog fogalmával hivatkoztak egy valóban létező, ám sajátos szabályrendszerre, amiből megismerhető, mi alapján döntenek a bírák – a jogtudomány kutatási tárgya pedig az élő jog kategóriájának feltárása. Frank magát egyébként nem ebbe a táborba, hanem a tényszkepticisták közé sorolta (Hart viszont– s az utókor – mégis szabályszkeptikusnak tartja). Rámutatott, hogy a szabályszkepticisták túlhangsúlyozzák a szabályok fontosságát, azt, hogy a szabályokból megjósolhatatlanok a bírói döntések, mert a valóságban nem ez a legnagyobb probléma. Sokkal inkább mérvadó ugyanis az, hogy a bírák nem a jogkérdésekben bizonytalanok, hanem a ténykérdésekben. A szóbeliség elvére épülő eljárások során a bíráknak az esetek nagy százalékában szóbeli vallomások útján kell rekonstruálniuk a történteket, viszont mind a felek, mind a tanúk, mind pedig a bírák emberek, akiket igen sokféle szubjektív tényező befolyásol (pl. előítélet, saját személyes preferenciák stb.). [52] A realistákig senki nem hangoztatta ilyen bátran a bírói szubjektum szerepét az ítélkezési folyamatban. Ugyan ezek az elméletek a könnyű eset–nehéz eset dinamikájáról nem szólnak, de újfajta színezettel gazdagítják a szabályok szerepéről való gondolkodást: felhívják a figyelmet arra, hogy a szabályok egyrészt vagy nem a hagyományos szerepet töltik be az ítélkezésben, másrészt, a szabályokról való elmélkedés helyett égetőbb probléma az, hogy a bírák számára igencsak akadállyal terhelt a tények feltárása. Ha ez utóbbi észrevételre koncentrálunk, mondhatjuk óva-

[50] Szabó Miklós: *i. m. (1996)*, 256. o. és Kelsen, Hans: Legal Norms and Legal Principles: Esser's Transformation Theory. In Kelsen, Hans: General Theory of Norms. Oxford University Press, Oxford, 1991. 115–122. o.

[51] Frank, Jerome: A jogi realizmus. In Badó Attila (szerk.): *Jerome Frank – Bíráskodás az elme ítélőszéke előtt*. (Válogatott írások) Szent István Társulat, Budapest, 2006. 28–32. o., 31. o.

[52] Badó Attila: Jerome Frankről: bevezetés. In Badó Attila (szerk.): *Jerome Frank – Bíráskodás az elme ítélőszéke előtt*. (Válogatott írások) Szent István Társulat, Budapest, 2006. 9–18. o., 10–11. o.

tosan, hogy a tényfeltárás ilyen fokú nehézségei arra engednek következtetni, hogy minden ügy egy potenciális nehéz eset, vagy könnyen azzá válhat – ahogy Szabó és Dworkin is állítják, többek között a tényfeltárás problémái tehetnek egy ügyet nehéz esetté.

A kortárs Frederick Schauer fő kérdése híres tanulmányában: vajon szabályokból kell-e állnia a jognak? Igen, mondja, s több rétegét mutatja be a szabályoknak (leíró és előíró szabályok; regulatív szabályok és a döntéshozó intézményeket létesítő szervezeti szabályok – ez utóbbi hatalmasság vagy felhatalmazó szabály névvel is illethető). Igen lényegesek a döntés eredményét meghatározó tartalmi szabályok; a döntéshozók lényegében ezeket alkalmazzák az ügyek megoldása során, de mérlegelési joguk csak akkor van, ha a szabály konkrétan nem mondja meg az eredményt. A való élet azt mutatja, hogy a döntéshozó támaszkodik a különféle társadalmi és morális elvekre, illetve célkitűzésekre – ha így tesz, akkor ún. diszkrecionális jogalkalmazást, más szóval standardok alkalmazását végzi. Schauer ugyanakkor világosan kijelenti, hogy maga nem azonosul a szabályok és standardok megkülönböztetésével, mert szerinte a distinkció annak mértékét, hogy egy norma mennyiben korlátozza a döntéshozót, kizárólag az alkalmazandó előírás nyelvi specifikussága alapján méri. A dolog azonban jóval többről szól ennél a nyelvi aspektusnál. A végkövetkeztetés az, hogy a modern korban is jognak tekinthetjük azt, amikor a döntéshozó keze nincsen erősen megkötve, hiszen megengedett a szabályok által lényegében nem kötött döntéshozatali formák joghoz számítása. A szerző a jelenséget párhuzamba hozza a kádi bíráskodással és az equity bíráskodással is – szélsőséges példák, de ezek is a jog részeként funkcionálnak, hiába nem a szigorú szabályhoz kötöttség jellemzi a döntéshozó eljárását. Nézetét rögtön ütköztethetjük egy általa is hivatkozott szerzővel; Lon Fuller szerint ugyanis éppenhogy a szabályok egzakt, kézzelfogható léte a hangsúlyos; főművéből (melyben bemutatja többek között nyolc rossz útját a jogalkotásnak) kiolvasható ugyanis szabályorientált álláspontja, s félelme is, ti. az ad hoc döntéshozatal veszélyes, mert a jogalkotás teljes kudarcát vetíti elénk.[53]

IV. Következtetések és összegző gondolatok

Célunk az volt, hogy megvilágítsuk a szabályok és elvek normatani funkcióját és szerepét a jogalkalmazásban, s hogy feltárjuk, milyen szerepe van e két elemnek a könnyű és a nehéz esetek eldöntésénél. Elsőként érdemes azt kiemelni, hogy a vizsgált terület a legalapvetőbb jogelméleti kérdéspárral jár kéz a kézben: akkor ugyanis, amikor a szabályok–elvek és könnyű eset–nehéz eset dilemmában szeretnénk

[53] Schauer, Frederick: A szabályok és a jog uralma. In Bódig Mátyás-Győrfi Tamás-Szabó Miklós (szerk.): *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. 407–457., 409–419. o.

előbbre jutni, el kell ismerni, hogy legelőször a „mi a jog" és „mi a jogforrás" kérdést kell körültekintően megválaszolni. Ha ez megtörtént, az befolyással lesz arra, hogy miként töltjük meg a szabály és elv fogalmát, milyen szerepet szánunk ezeknek a jogalkalmazásban, mi több, abban is orientál, hogyan húzzuk meg a határt a könnyű esetek és a nehéz esetek között. Ez a dolgozat nem tűzött ki célul ilyen feladatot, de illusztrálta ezt az összefüggést.

Értelemszerű, hogy ha a jog fogalmába bevonjuk a nem tisztán normatív elemeket, akkor jogforrástani szempontból nem-formális jogforrásokat is a jog részének fogunk tekinteni. Itt most kifejezetten az elvekre kell gondolni, melyek viszonya meglehetősen sajátos a jog többi építőeleméhez. Érzékeltetve státuszát, beszédes az „absztrakt szabály", vagy éppen az „ideális norma" terminus technicus, s talán többet és érthetőbben szólnak ezek a nevek az elvről. Ha szabályokról beszéltünk, mindig a kanonizált formára hozott normatív rendelkezést értettük alatta, az elvek vonatkozásában viszont már nem egyöntetű, hogy melyik típusa jelenik meg a pozitív jogban és melyik nem. Normatani vizsgálatunk elidőzött e probléma felett, s láttuk, hivatkozott szerzőink nem tettek különbséget az egyes elvek típusai között, bár sok helyütt (pl. Dworkinnál) igencsak érzékletes, hogy az általa emlegetett elvek nem az írott jog részei (bár tegyük hozzá a példához, Dworkin természetesen a jogi gondolkodás részeként tekintett rájuk). Olyan szerzővel is találkoztunk (Kelsen), aki kategorikusan elutasította az elvek létezését, mondván, ha meg is jelennek a jogalkotói akaratban, akkor már nem elvek többé, hanem normák. S ha már szóba került a normák köre, azokat lehet tárgyalni az általános és a különös síkján; az előbbi esetkörben egybeesnek a szabályok körével (szabály itt mint a jogalkotó által alkotott és tételezett, egyértelmű, normatív erejű magatartási előírás), az utóbbi esetében pedig – a kelseni gondolatfonalat felvéve – az egyedi döntések körére gondolhatunk, melyek egyik nagy halmazát alkotják a bírói döntések. A bírói döntések említése miatt ismét felvetődik az esetnorma jelensége, melyet egy normavariánsként fogtunk el, olyan előírásként, amely a döntés közvetlen hivatkozási alapját képezi. A jogpozitivizmus nem sokat foglalkozik e jelenséggel, mert azon az álláspontón van, hogy a döntés és a szabály, melyen az előbbi alapul, mindig egymásra vonatkoztatottak, ezért vica versa megfejthető, megismerhető mindkettő. A realisták tagadták el először ezt a mechanizmust, mert azt vallották, hogy a szabályok valójában csak arra valók, hogy utólag racionalizálják az egyébként más alapokon (pl. intuíció, összbenyomás révén) meghozott konklúziót. Az esetnorma létezését többen is elfogadták, például Horváth Barna is, aki irracionális jelenségnek vélte, de kiemelte, hogy ennek a fajta irracionális jogtalálásnak az a korlátja, hogy a bírót nem szoríthatja olyan döntésre, mely abszurd következményekkel járna.[54]

A könnyű esetről tudjuk, hogy megoldása nem kíván szellemi erőfeszítést, a szabály üzenete világos, a döntés szépen tükrözni fogja azt a tipikus szintet, amit a jog-

[54] Az irracionális jogtalálás horváthi értelmezését lásd Bencze Mátyás: *i. m. (2004)*, 141. o.

alkotó megpróbált megragadni a törvényi tényállás keretei között. Hozzá kell tenni, hogy könnyű esetek elbírálásakor a bíró egészen biztosan a szabályok, a jogi normák köréből emeli ki a megfelelőt, hiszen ezeknek van egzakt, világos tartalmuk és pozitívjogi megjelenésük. A nehéz eset felmerülése teljes mértékben az egyediség (és esetleg a kivételesség) síkján mozog. Az, hogy a jognak mely forrásai segítenek egy ilyen eset eldöntésénél, meglehetősen összetett kérdés: annyi bizonyos, hogy ha egy elv segít a konklúzió meghozatalában, akkor nehéz esettel állunk szemben (vö. Dworkin). De az is elmondható, hogy a szabályalkalmazás nem zárja ki, hogy egy eset nehéz esetté avanzsáljon: Hart és Bencze nyelvi okokkal magyarázza ezt az eshetőséget, vagy elég, ha Magnaud-ra gondolunk, aki az igazságosság és erkölcsiség jegyében ítélt contra legem, sőt, a híres paradigmatikus eset, a Mignonette-ügy is megmutatja, hogy adott körülmények között igen problematikus lehet egy világosan fogalmozó szabály ráolvasása a konkrét életbeli tényállásra. Az ilyen és ezekhez hasonló nehéz esetek valamilyen formában hátat fordítanak az írott jognak, vagyis a tipikusság szintjét felmutató szabályoknak, merthogy a döntés egyedi voltára irányítják a figyelmet, adott esetben a döntéshozó önállóságára.

Gondolatok a jogszociológia általános intellektuális vonalainak kezdeteiről

NAGY ZSOLT

Talán érdemes rátérni azonnal a címből is kivilágló fő kérdésre, nevezetesen magára a *jogszociológiára*: mit is jelent ez a kifejezés, hogyan definiálható, definiálható-e egyáltalán, más szavakkal: az elemzés tárgyát képező problémakör *konceptualizálásával*, a kutatás tárgyának meghatározásával állunk szemben. Ám a meghatározás esetében szükséges lehet annak mélyebb megismerése, s ennek a megismerési folyamatnak részét képezi az adott tudományterületen belüli intellektuális irányvonalak ismerete, illetve, hogy ezek az irányzatok milyen gyökerekkel bírnak. A hétköznapi (bár semmiképpen sem laikus) kommunikáció alapján – mint ahogy ez más fogalmak esetében is – a szó jelentése kapcsán feltételezhetően közmegegyezés létezik. A kifejezés értelme a jogásztársadalomban sem képezheti első pillanatra vita tárgyát, minthogy mind a praxisban, mind az elméleti tudományokban jártas jogászok saját maguk megtapasztalhatták „gyakorlatilag önmagukat is", mintegy akár a „résztvevő megfigyelő", akár a „nem résztvevő megfigyelő" pozíciójából ismerik azt. Vagyis a jogászság bármely tagjának a fogalom hallatán többé-kevésbé ugyanazok a képzettársításai lehetnek: olyan tudományos intézmény, ahol jogi ismeretek útján jogi szabályokat vagy döntéseket elemzenek, illetve ezen jogalkotásnak és döntéshozatalnak a társadalmi hátterét vizsgálják. Mégis, ha kifejezésünket alaposabb elemzés alá vesszük, elemeire bontjuk, szembetűnik, hogy a kérdés némiképp komplikáltabb. Szükséges kitekinteni – már ahogy az előbbiekben is említésre került –, hogy milyen különféle felfogások voltak, illetve napainkban is létező irányvonalak mentén alakult ki a jogszociológia, ezek az intellektuális vállalkozások pedig milyen változásokon mentek keresztül, illetve, hogyan hatottak egymásra-és akadémiai környezetükre vagy a szélesebb jogi intellektusra (jogalkotás, jogalkalmazás stb.).

Kronológiai és differenciálódási, illetve közeledési pólusokat figyelembe véve a következő markánsabbnak nevezhető felfogást találhatjuk: 1. A jogszociológia az általános szociológia részterülete; 2. az általános jogelmélet segédtudománya; 3. egyféle szakszociológia, ami a szociológia módszertanát használva, a jog szféráján belül empirikus kutatásokat végez. Vitatható *Renato Treves* álláspontja, miszerint csak az

Nagy Zsolt, egyetemi docens, PhD, jogszociológus, Szegedi Tudományegyetem ÁJK, nagyzs@juris.u-szeged.hu

utóbbi szakszociológiaként definiált irányvonalat lehet a jogi formalizmus vagy akár az elméleti szociológiai jogtudomány és a szabadjogi iskola által életre hívottnak tekinteni. Minden bizonnyal ez utóbbi foglalta le a leginkább markáns pozíciót a korábbi „*mainstream*" elméleti irányzatokkal szemben, ám a szociológiai szemléletű jogelméletek is – talán kevésbé markánsan –, de szintén eltértek a konvencionális intellektuális áramlattól. Az első esetben pedig maga a szociológia tudományának kialakulása és annak társadalmunk nagy részére kiterjedő, azt behálózó jogi szféra vizsgálata szinte magától adódott, s ez a distanciával járó vizsgálódás szintén a hagyományos professzionális elképzelésen túlmutató megállapításokkal járt. A második esetben a jogelmélet a hagyományos dogmatikai „mantrától" a társadalom felé is tekintve – a jogi pozitív tradíciókkal ellenben ténylegesen megvalósuló – szociális realitás hangsúlyozása primátust vagy legalábbis elfogadottságot nyert. A harmadik szempont pedig kifejezetten a tapasztalati tényezőket veszi figyelembe, és esetleg azokból von le a konkrét jogrendszerre vonatkozó általánosabb következtetéseket. De érdemes megnézni a fentieket egy kicsit részletesebben.

1. E felfogás szerint a jog szférája egyike a társadalom különböző szféráinak, és a jog területe működik a társadalom többi területeinek egyikeként, attól nem független, együtt változik vele. Ebből is következően a jogszociológia az általános szociológia keretein belül kezelhető, továbbá ezzel együtt összekapcsolható a történelemtudománnyal, történelemfilozófiával, irodalomtudományokkal stb. és általában a kognitív tudományokkal. Persze ezen belül különböző irányzatokat lehet felfedni: mint például a jogrendszert a mechanikus szolidaritás státuszelvétől az organikus szolidaritás szerződési láncolatáig kialakuló fejlődésként definiáló, vagy éppen antagonisztikus osztályjellegű ellentétek feszültségének, esetleg kisebb közösségek közti konfliktusok eredményeképpen létrejött kutatásoknak. Előbbire példaként említhető *Émile Durkheim*, aki szerint a jog korai státuszában a szankcionálást, későbbi szakaszában pedig a mellérendeltségi viszonyokat preferálta. Utóbbira példa az, hogy *Karl Marx* társadalomfilozófiájában a jog egyértelműen csak a szociológiai vizsgálódás egyik aspektusát jelentette; s ez könnyedén (nem mellékesen) elvezetett a jogrendszer(ek) szociológiai jellegű kritikájához; sőt, ezt a tételes jogtudományok is sok esetben elismerik, mivelhogy egy társadalmi intézmény státuszáról van szó. Mindenesetre közös pontként meghatározható, hogy a jog előbb-utóbb követi a létrejövő/létrejött társadalmi változásokat. Ez persze egyértelműen elvezetett a jogi normák társadalmi hatékonyságának, továbbá a társadalom igényeinek jogi megoldásai közötti (sok esetben kritikusan megfogalmazott) problematikus megoldások megvilágításához – melyeket már a jogtudomány normatív képviselői közül is sokan elfogadnak.[1]

[1] Kulcsár Kálmán (szerk.): Jog és szociológia. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1979. 7. p.

2. Eszerint a jogszociológia feladata a jogelméleten belül egy olyan általános jogtan megteremtése, melynek a jogrendszer szerkezetének összefüggéseire és annak faktikus működésére kell összpontosítania. Általában ezek a szellemi törekvések a jog és az állam kapcsolatának tételezése vagy annak megkérdőjelezése mellett a jogrendszer pluralitásának primátusát vallják, vagyis az „élő jog" kerül előtérbe, így a jog alapvető forrása a társadalmi tényekben található. Ahogy ezt *Eugen Ehrlich* is megjegyezte: a joghatóság elé kerülő vitás ügyek, a jogviták nem a jog tökéletes működését mutatják, épp ellenkezőleg, a jog működésének *patologikus* voltát tárják elénk. De mint, ahogy a betegség vagy a halál része az életnek, úgy ez a jog esetében is igaz: a diszfunkcionális problémák éppúgy részét képezik a normarendszerek életének, mint az előbb említett fiziológiai folyamatok. A jogszociológia pedig épp a fordítottjából indul ki: a „*non-ius*" területe az elsődleges; az élet a jog területénél sokkal gazdagabb, bonyolultabb és tágabb, s a jog talán inkább „mint hullám fodor, tajték a társadalmi vagy személyközi viszonyok mozgalmas feszínén".[2] Ennek elsősorban eljárásjogi szempontokra fókuszált irányzatai magára az eljárásra, annak anyagi implikációira, lényegében a „gépiesített" mechanizmusok vizsgálatára fókuszálnak.[3] (Nem feltétlenül fordultak sokan az antiformalizmushoz és az etatizmushoz, vagy éppen azok ellentétjéhez, s ennek eklatáns példáját adják *Eugen Ehrlich* vagy *Max Weber* is.)

3. Ez utóbbi szellemi áramlat a jogszociológia feladataként célul tűzte ki, hogy megvizsgálja: az egyes tételes jogi normarendszerek a valóságban miként valósulnak meg. Empirikus kutatások alapján mutatnak rá, hogy a társadalom „viselkedése", szemlélete és a normák tartalma között milyen korreláció mutatható ki (milyen magatartást tanúsít a társadalom a rá vonatkozó szabályokkal kapcsolatban). Ezek már önmagukban is sok esetben szakszociológiát alkotnak, és sokszor inkább módszertani különbözőségeket lehet tapasztalni, mivel az ilyen kutatásokra általában meghatározott gyakorlati célok miatt kerül(t) sor, mint például gyakran előforduló jogesetek megoldása, jogalkotási problémák kérdései, egyes – általában állami norma útján is befolyásolható – társadalmi problémák kezelése, stb. E „felfogáscsoportban" két markáns irányvonal különböztethető meg: ad 1. a jogot alkalmazó egyes intézmények működésének leírása (bíróság, esküdtek, rendőrség, közigazgatás, etc.); ad 2. a normák és hozzájuk kapcsolódó intézmények létrejöttének genealógiai vizsgálata és azok társadalmi szerepe. Ide tartoznak egyes tételesjogi elvek, szabályok alakulásához és azok megvalósulásához köthető vizsgálatok, azok leírása és megmagyará-

[2] Jean Carbonnier: Az elméleti jogszociológia alapvető hipotézisei. In: Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1976. 51–64. 64. p.

[3] Részletesebben lásd: Ehrlich, Eugén: Grundlegung der Soziologie des Rechts. Duncker und Humblot. München, Leipzig. 1929.; Talcott Parsons: Law and Social Control. In: Evan, William (ed.): Law and Sociology. New York. 1962. 58. p.

zása (például-mint munkaviszonyok, családi viszonyok, állampolgári jogok, emberi jogok stb.).[4] S valóban: gondolhatunk *Horváth Barná*ra[5] vagy *Jean Carbonnier*re, akik – többek között – figyelmüket az eljárás gépezetére és annak az „igazságra" való kihatását állították fókuszpontba, és előbb-utóbb a jog lényegét találták meg az említett „liturgiában." Az empirizmust és a konkretizációt kivéve ugyanakkor nem sok különbség van megállapításaik és a szabadjogi iskola jogelméleti jellegű tanai között, amelyek szintén az eljárás során hozott diszkréció jelentőségét mutatták ki, másképpen: az eljárás meghatározhatja a tartalmi igazságosságot, valóságot, tényszerűséget stb.[6] Innentől pedig már nem is lehetünk olyan messze az elsődleges és másodlagos szabályoktól, azok kereteitől és azok tényszerű, szociológiai vizsgálataitól.

Az előbbiekből persze az következik (s nem is alaptalanul!), hogy a jogszociológia kifejezés három különböző kérdéskört, három különböző problémakört és három (módszereiknél is tárgyuknál fogva is) különböző kutatási minőséget illet. Mégis miért történhet(ett), hogy mindhármat, továbbá a hozzájuk kapcsolódó egyéb részletekbe menő kutatási formákra és produktumokra ugyanazt a diszciplínát meghatározó kifejezést használják. A hagyomány erején kívül talán a mindhármat meghatározó és azok esetében meglévő *genus proximum* feltehetően a mindegyiket egyesítő *egy fajta* szemléletben rejlik: a jogot kívülről szemlélik; nem annak a szemszögéből, akiknek a gondolkodását a meglévő normák meghatározzák, hanem egy olyan nézőpontból, ahonnan objektíve a normákkal kapcsolatos viselkedések tanulmányozása elsődleges szempontként jelenik meg.[7] S ez különbözteti meg a gyakorló jogászok szemléletéttől, akikre az adott, vizsgált normák vonatkozhatnak, s mint „igények, követelmények, jogosultságok, bírálatok, szankciók, továbbá életviszonyaik alapjául is szolgálhatnak".[8]

A fentiekhez (melyek talán profán módon, de mindenképpen összefoglalják a jogszociológiára jellemző közös gondolatvilág alapjait) kapcsolódva azonban még néhány dolgot szükséges megemlíteni. A diszciplínán belül szintén közösnek tekint-

[4] Részletesebben lásd: Renato Treves (red.): Sociologia del diritto. Origini, problemi e ricerche. Giulio Einaudi Editore. Piccolabibliotheca di Einaudi. Nouvaserie. Milano. 2002.

[5] Részletesebben lásd Horváth Barna: Jogszociológia. Osiris Kiadó. Budapest. 1995. (Ford.: Zsidai Ágnes.)

[6] A tényszerűség meghatározása egy eljárási renden alapul, mely rend faktikus meghatározása a jogalkalmazón, innentől pedig saját normáik, szokásaik, szemléletük erősen befolyásolja az ügy anyagi jogi kimenetelét, vagyis tulajdonképpen magának a jogesetnek az eldöntését, és annak következményeit.

[7] Másképpen az akár kötelezően előírt, kógens szabályok sem befolyásolják „elvileg objektív" nézőpontját, nem korlátozza, nem határolja be a vizsgálódás gondolati kereteit, a kutatás során a kutató nem érezheti a kutatott normák magára nézve kötelező erejét. Vö.: Renato Treves: treconcezioni e unaproposta. 1. Sociologia del diritto. 1. Giuffré. Milano. 1974. 1–9. p. (Ford.: Léderer Pál.)

[8] Herbert Lionel Adolphus Hart: A jog fogalma. (The Concept of Law.) Osiris Kiadó. Budapest. 1995. 105–108. p., 120–122. p.; Norberto Bobbio: Il diritto. In: Albino Babolin (red.): Le Scienzeumane in Italia, oggi. Societa Editrice il Mulino. Bologna. 1971. 274–275. p.

hető egy kifejezetten konkrét történeti, jogtörténeti gyökerekből eredő gondolatmenet: ez a történeti fordulat a nagy francia forradalom után létrejött exegetikus iskola, mely abszolútumnak tekinthető teorémája szerint a jog egyenlő a törvénnyel, pontosabban a jog és a törvény szövege azonos. Ám a korabeli Franciaországban is az átlagban évi háromszázezer ítélet vizsgálata könnyedén kimutathatta, hogy az ítéletek többsége nemcsak, hogy nem feltétlenül a törvényszövegek textuális értelmezésének egyedi vonatkoztatása, de még csak nem is ítéletek sokaságával megszilárdított gyakorlat (vagyis szokás), hanem sokkal inkább mondhatni egyedi, vagy akár méltányossági jellegű. Márpedig az egyediség tömege szintén társadalmi jelenség, vagyis az okaiknak is társadalmiaknak kell lenniük; jelen helyzetben ezek az okok jogásztársadalmiak és jogalkalmazásiak. Így a szigorú normatív egyenlet kibővült: a jog jelenségébe beletartozik a törvényen kívül a szokás, a bírói gyakorlat és a bírósági mechanizmusokon kívüli gyakorlatok, mint közjegyzőség, közigazgatási űrlapok stb. Másképpen: a dogmatikai állásponton túl – pont annak, akár kvantitatív szempontok vagy más tarthatatlan merevség miatt is – egy társadalmi, ha tetszik, szociológiai megvilágítást adtak a jognak: a klasszikus exegézis formalitása mellett más tényezők is a jogrend részét képezik és ezek is társadalmi szempontból jogforrásoknak tekinthetőek. Bár ez még mindig egy kissé etatista álláspont, viszont az is igaz, hogy kiszélesíti a jogforrások szféráját; vagyis az említett normák valamilyen tekintélyen alapuló jelenségnek tekinthetőek, melyek elhelyezkedhetnek a jogi tényezők között.

Egy másik közös gondolati séma pedig, hogy az emberek közössége, a köztük lévő kapcsolatok, illetve az emberi konfliktusok sokkal komplexebbek, sokkal sűrűbbek, mint ami a *ius* területére tartozik; akár azért, mert nincs és nem is lehet szabályozni, vagy azért, mert egyáltalán nem kerül bármilyen állami autoritás (hatóság) elé. Ennek történeti oka pedig a különböző egységes országok, birodalmak (német egység, olasz egység) létrejöttéhez köthetően az egységes szabályozások fogalmaihoz köthető dogmatizmus. Ez egyrészt elviekben kiterjesztette a *ius* körét a társdalom szinte minden szegmensére, másrészt feltételezte, hogy minden emberi tevékenység mögött ott húzódik a jog, illetve annak ismerete, továbbá annak ellenőrző szerepe; más szavakkal: „a jog kitölti a teljes univerzumot, s nem hagy benne semmiféle űrt".[9] S erre a „pánjurizmusra" nem feltétlenül a törvény által lefedett jog tartozik, hanem a bírói, igazgatási gyakorlat is. Ahogy ezt *Eugen Ehrlich* is hangsúlyozta: a hatóság tudomására jutott ügyek száma töredéke a konfliktusok összességének (körülbelül 3–5%), tehát az életnek csupán töredékét jelenti. Ha ehhez hozzávesszük, hogy ténylegesen hányan alkalmazkodnak az állam által megalkotott szabályokhoz, vagy egyáltalán van azokról valamiféle tudomásuk, akkor a valóság területének nagy része

[9] Jean Carbonnier: Flexibledroit. Textes pour unesociologie du droitsansrigeur. Libraire Générale de Droit et de Jurisprudence. R. Pichon ét R. Durand-Auzias. Paris. 1969. 5–19. (Ford.: Léderer Pál.) 19. p.

– már csupán az előbbiek miatt is – összehasonlíthatatlanul komplexebb és diverzifikáltabb. S akkor még nem is esett szó a jogot egyáltalán nem érintő életvilágról, mely különféle erkölcsi normák, szokások, társadalmi szemléletek által lefedett. S a jog nem tudja, nem is lehet képes és nem is akarhatja ezeket a területeket bármi módon befolyásolni, esetleg konkrétan szabályozni, s a jogszociológia egyik legfontosabb feladata ennek a ténynek és okainak a feltárása.[10]

Az első intellektuális vállalkozás esetében a jogszociológia határozottan összefügg az általános szociológiával, hiszen a „miként változik a jog a társadalomban" egyértelműen általában vett társadalmi kérdés, mely esetben a jog területe részletesebben jelenik meg. Elég csupán *Émile Durkheim*re gondolni (aki szerint a jog egyetlen területe sem kivétel az alól, hogy kövesse a társadalmi munkamegosztás szociológiai folyamatát; *Division of Labourin Society*),[11] vagy *Ludwig Gumplovitz*ra, aki szerint az evolucionista tanok asszociációban állnak a marxi osztályharcelmélettel. S az előbbiekből következhetett is, mivel *Vaccaró*tól *Hubert*ig többen összefüggésbe hozták a *durkheim*i társadalmi tényeket a dogmatikus jogi tényekkel, egészen addig terjedően, hogy a társadalmi tények a maguk totalitásában implikálják a jogi tényeket is. Ebből természetesen nem következhet, hogy a társadalmi tény azonosulna a jogi ténnyel, inkább az, hogy a jogi tény azonosul a társadalmi ténnyel, amennyiben ez utóbbiak a maguk totalitásában jelennek meg. Ehhez képest a jogi tény a partikularitás és a totális entitás viszonyát tartalmazza, s ennek összhangja vagy diverzifikációja talán a társadalmi viszonyok harmóniáját, ambivalenciáját, equilibriumát stb. mint indikátor jeleníti meg; erre jó példát szolgáltat *Niklas Luhmann* törekvése, miszerint jogszociológiával szinte kizárólag más szakszociológiákkal együtt lehet foglalkozni, vagyis módszertani és gondolkodási, intellektuális kérdésekben az említettek egybeesnek. S az a (tudományszociológiai szempontból!) megfigyelhető tény, miszerint a kutatóknak szükséges nemcsak a jogszociológiával, hanem egyszerre többféle szakszociológiával és általában a szociológiával foglalkozniuk. Ez máig hatással van nemcsak a jogszociológiára, hanem „*en masse*" a jogtudományra is.

A második felfogás említetten a jogelmélethez áll igen közel, s ez önmagában (mármint a megközelítést illetően) egy választóvonalat jelenthet a szociológiától mint „anyatudománytól": elsősorban a jog mibenlétének társadalmi megközelítése és a jogrendszer szerkezeti elemeinek felkutatása, meghatározása jelenik meg célként. Ám itt megjelenik egy distinkcionálási probléma, mivel az egyértelműen jogelméleti műnek tekintett „A jog fogalmában" *Hart* maga jelentette ki, hogy mindez „leíró szociológiai könyvnek is tekinthető", olyan könyv, mely ténylegesen hasz-

[10] Jean Carbonnier: Az elméleti jogszociológia alapvető hipotézisei. In: Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1976. 51–64. 64. p.

[11] Részletesebben lásd: Durkheim, Émile: A társadalmi munkamegosztásról. Ford.: Csákó Mihály. Osiris Kiadó. Budapest. 2001.

nául szolgál a jogszociológia tanulmányozásához.[12] Elég csak figyelmet fordítani a jogszabály, mint „*elismerési norma*" esetére, ami egyértelműen társadalmi jellegű. Ugyan *Herbert Lionel Adolphus Hart* jogfogalma elsősorban jogelméleti munkának tekinthető, mégsem lehet annak jogszociológiai relevanciájáról megfeledkezni, hiszen az „elismerés" egyértelműen társadalmi jellegű. Elég csupán arra gondolni, hogy bizonyos normák egyes közösségekben sokkal nagyobb fontossággal bírhatnak, mint az egész társadalomban, azonban az össztársadalmi szabályokat pontosan azok elismertsége folytán a kisebb közösségnek sem lehet teljesen figyelmen kívül hagynia. Mi több, az össztársadalmi normák is a kisebb közösségek normáinak egymáshoz való viszonyából, illetve azok „legnagyobb közös osztójából" alakulnak ki. (Mint ahogyan ezt vallja *Sally Falk Moore* elmélete is, miszerint: „a fél-autonóm társadalmi mező" kifejezés olyan belső szabályokat és szokásokat indukáló entitásként definiálható, mely csoportok „sérülékenynek" tekinthetőek minden olyan szabályok, döntések vagy bármiféle ráható erőkkel szemben, melyek a „nagyvilágból" erednek, s melyek ezeket a mezőket körülveszik. Ezek a fél-autonóm társadalmi mezők szabályalkotó kapacitással rendelkeznek, ugyanakkor részei a nagyobb szociális mátrixnak, mely hathat és hat is rájuk, ám természetesen a külső társadalom tagjai is részesei lehetnek az adott „kisebb" mezőknek".)[13]

Az említett harmadik irányvonal szerint, amely elsősorban a tételes jogok gyakorlati megvalósulásának feltérképezését tűzte ki célul, szintén lehet kapcsolata az általános szociológiával vagy éppen egyes szakszociológiákkal. Az előbbi állítás már csak azért is helytálló, mivel egyértelműen az általános szociológia módszertanát használják fel a kétségkívül empirizmusra alapozott kutatásokban (interjúk, kérdőívek, statisztikai adatok felhasználása etc.). Sok esetben – mivel konkrét kérdések feltérképezéséről van szó – nem is tekintik jogszociológiának, csupán a jog szféráján belül folytatott *ad hoc* szociológiai kutatásoknak.[14] Pedig nem ez lenne az

[12] Herbert Lionel Adolphus Hart i.m. 22. p.

[13] Sally Falk Moore.: *Law and social change: the semi-autonomous social field as an appropriate subject of study*. In: Sally F. Moore (ed.): Law as Process: An Anthropological Approach. Routledge Kegan and Paul. London. 1978. 54–81. 55–56. p. ezek a társadalmi mezők egy végeláthatatlan láncolatot alkotnak, melyek egymásra is hatnak, illetve egy komplexebb társadalmi viszonyt hoznak létre. Ezek a mezők természetesen átfedhetik egymást, bizonyos aspektusaiban azonos vagy hasonló szabályaik is lehetnek, „összehangolódhatnak", és komplexitásukban egymás kötelezettségeit – akár kölcsönösen is – meghatározhatják; mi több, egy „első pillantásra" átláthatatlan kötelezettségi-rendszert alkotnak, melyek végül elvezetnek a teljes társadalom komplexitásához. S ebbe beletartozhat bármilyen legális, illegális, vagy jogon kívüli szervezet, mely képes szabályokat alkalmazni vagy éppen – akár az állami büntetéssel megegyezően (pénzbüntetés, gazdasági helyzet ellehetetlenítése, stb.) – szankcionálni. Sőt, akár e szabályok sokkal erősebbek lehetnek az adott csoportok tagjai számára, egyrészt mivel az individuum tagja akar maradni az adott csoportnak, másrészt mivel a csoportok tagjai sokkal inkább függnek az adott autonóm mezőtől, mint az egészet tárfogó társadalomtól. Uo. 57–58. p.

[14] Megjegyzendő, hogy a legtöbb jogszociológiai kutatás átsorolható lehetne más szakszociológiákhoz, és a fő különbségtétel sokkal inkább abban áll, hogy az adott jogi szférát érintő kutatás több

egyetlen eset, hogy az egyes tudományokon belül (legyen az társadalomtudomány, vagy természettudomány, a különféle szaktudományok integrációjának konglomerátuma, valamiféle integrációja) nem feltétlenül parttalan eklektikusságot okoz, mi több, inkább olyan összefüggéseket tárhat fel, melyek a társadalom vagy természet több szférájának feltérképezésére vagy alakulására is hatással lehetnek. Jelen esetben pedig épp ez lehetne az összekötő kapocs a különféle „gyűjteményes" tudományágak integrációjához, mely – megfelelően kezelve és interpretálva – óhatatlanul gyümölcsözővé válhatna mindegyik diszciplína esetében. A tételes jogtudományok és gyakorlat; általában saját szférájának részletesebb kidolgozását tartja szem előtt, annak mélyebb részleteit tárja fel, illetve egészíti ki, de a jogszociológia ezen irányzata nemcsak a praxis valóságát mutatja meg, hanem a különböző jogágak, jogi pályák, stb. közti összefüggésekre is rámutat; s mivel a tételes tudományok ezt nem igazán teszik meg, *ezt a funkciót töltheti be a jogszociológia*. (Ennek pedig oktatási relevanciája is vitathatatlan!)[15]

Nos, az előzőekből is kitűnik, hogy a jogszociológia kifejezést sokan sokféleképpen határozták, határozzák meg, s talán ez nem is probléma, hiszen nem feltétlenül kell mindent pontosan és egzaktan meghatározni, ám mégis érdemes egy olyan distinkció megtétele, ami a mai, más tudományterületektől s főleg más szakszociológiáktól elkülönülve jelenhet meg. Ennek elsődleges oka, hogy napjaink követelményeihez, s kulturális és szakmai elvárásoknak megfelelhessen az immáron „megcsontosodni" kezdett tudáshalmaz. Innentől kezdve természetes, hogy a különféle komplexebb kutatásokban résztvevők különféleképpen más-más irányvonal

---

részszociológia, szakszociológia területét is magába foglalja. (Például egy bíróságra vonatkozó kutatás nevezhető szervezetszociológiának, de foglalkozásszociológiának vagy éppen professzió-kutatásnak, de mindezek együttesének is. Vö.: Harry C. Bredemeier: Law as an Integrative Mechanism. In: William M. Evan (ed.): Law and Sociology. Explatory Essays. Free Press of Glencoe. New York.1962. 73–91. 73–74. p. Így például az első olasz jogszociológiai kutatásban (mely az olasz igazságszolgáltatással volt kapcsolatos) részvevők többségükben, még csak nem is jogászok, hanem közgazdászok, médiaszociológusok, szervezetszociológusok, etc. vettek részt. Vö.: Renato Treves: Giustizia e giudicinella societá italiana. Problemi e ricerche di sociologica del diritto. Laterza. Bari. 1972. Capitolo VII.

[15] Az integrációs oktatással ellentétben az úgynevezett kollekciós kód rendszerében általánosságban igaz, hogy a magasabb strukturális pozíció „kevesebbről tanít többet", egyre szakosítottabbá válik az oktatás és alkalmazás, egyúttal individuálisan egyre különbözőbbekké válnak a képzésben részvevők; ugyanakkor a gyűjteményes formák ritkán tartalmaznak vegyes kategóriákat, mivel ez a diszciplináris lojalitást és a szolidaritást gyengítheti. A tudás – az éles határmegvonások mellett – hierarchikusan elrendezett, „a tárgy végső rejtélye nem összefüggés, hanem összefüggéstelenség; nem rend, hanem rendetlenség; nem az ismert, hanem az ismeretlenség (…,) s a rejtély a gyűjteményes kódok esetében az oktatás igen késői szakaszában tárul fel." Bernstein, Basil: Class, Codes and Control. On the Classification and Framing of Educational Knowledge. Routledge and Kegan Paul. 1971. In: Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.): Az iskola szociológiai problémái. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó. Budapest. 1974. 123–152. Ford.: Pap Mária. 137. p. Vagyis sokkal inkább foglalkoznak saját diszciplínájukkal és az ahhoz tartozó és azt erősítő mechanikus szolidaritás erősítésével, mint azt ugyan talán ezt gyengítő, de asszociációkat kereső integrációval.

primátusát hangsúlyozva definiálták saját szakismeretüket. Így a szociológia hajnalán a szakszociológiákat (a jogszociológiával egyetemben) az általános társadalomelmélet keretei között látták megvalósulni, ugyanakkor ugyanabban a korszakban, sok esetben egy hasonló ihletésű kutatómunka éppúgy volt tekinthető általában vett jogelméletnek, mint jogszociológiának; akik pedig az általános filozófiától távolabb álltak, inkább – a harmadik felfogás keretében – az empirizmus talajára léptek.[16] Ennek egyik fő oka talán az lehet, hogy nyilvánvalóvá vált *Robert King Merton* azon tézise, miszerint a nagy ívű elméletek szükségképpen „megbuknak a valóság talaján", mivel a hosszú távú előrejelzések eleve bukásra ítéltetnek, hiszen (akár a statisztikai progresszió) nem feltétlenül lehet minden esetben hosszú távú bizonyossággal bíró, mivel **„***hosszú távon mindannyian halottak vagyunk.*" Mindenesetre napjaink állandóan változó társadalmi rendszerében sok esetben a középtávú előrejelzések sem tekinthetők – bármilyen tudományos megalapozása is van – „próféciának." Következésképpen egyfelől érdemesebb a rövid távú problémákat feltárni, mivel a hosszabb távú kérdések megoldása több esetben egy „*kibogozhatatlan gordiuszi csomó*hoz" vezet, másfelől napjaink állandóan változó és a pillanatokra koncentráló társadalmi világában a konkrét, akkut probléma primátusa evidensnek hat. Ennek nyilvánvaló folyománya, hogy a jelenlegi kutatások elsődlegesen empirikusak. Ezekben a kutatásokban mindenekelőtt a statikus (sokszor avíttas) társadalmi szituációknak megfelelő szabályozások és a jelenlegi szociális helyzet közti diszkrepancia feltérképezése, továbbá ennek magyarázata kapott szerepet. Ebből egyenesen következik a jelen társadalom joggal kapcsolatos attitűdjének vizsgálata, hiszen a szabályozások rájuk vonatkoznak, s azok követése, nem követése, azokkal kapcsolatos szemléletek vizsgálata. Vagyis egy társadalmi jogtudatvizsgálat: mennyire ismeri a laikus, de akár a professzionális társadalom a rájuk (vagy másokra) vonatkozó jogi normákat, a kibocsátótól (jogalkotó) hogyan, milyen áttétekkel jutott el annak alkalmazójához, s mindennek milyen *valid* társadalmi hatásai vannak vagy lehetnek. Ugyanakkor az empirizmus önmagában is inspirálhat olyan vizsgálatokat, olyan gondolati vonalakat, melyek a tapasztalati tényezőket, az elméleteket és változó (jogi) világunkat részleteiben és átfogó trendjeiben is megmutatja. *Vagyis hosszú távon semmiképpen sem lehet üdvözíteni sem az önmagában a puszta teoretizálást, sem a tiszta empirizmust preferáló irányvonalakat, ezek és a fenti háromféle irányvonal szinopszisa lehet a jogszociológia igazi „veleje", vagyis egymás értékeinek figyelembevétele és megőrzése lehet e diszciplína záloga is.*

Persze az említett empirizmus és annak térhódítása nem jöhetett volna létre az alapvető szociológiai látásmód és annak módszertani ismerete, továbbá azon elméleti keretek megteremtése nélkül, melyek az említett első két irányvonalat jellemez-

[16] Az említettekre lásd: Georges Gurvitch: Sociology of Law. Philosophical Library and Alliance Book Corporation. New York. 1942. HernryLevy-Bruhl: Sociologie de droit. Presses universitaires de France. Paris. 1981.; Jean Carbonnier: Sociologie juridique. i.m.

ték. Érdekességképpen említhető, hogy az első irányvonalnak is megvannak az elvi „oszlopai", a másodiknak is az empirikus oldala. A szociológia is korai nagy ívű elméletekből indult ki, mint *Cloud-Henry de Saint-Simon*, vagy *August Comte* elképzelései; ráadásul a pozitivizmus filozófiájából, melynek alapja a tapasztalati tényezők és az azokra való hivatkozás; az eredmény pedig az empirizmus. Továbbá például *Ehrlich* elsősorban tapasztalati, szociografikus munkákból eredeztette a társadalmiság jogát, s mégis elvi posztulátumokat vont le saját külső megfigyelői tapasztalataiból, vagyis absztrahálta a konkrétumokat.[17] Vagyis a konkrét empíria elméletté formálódott, és így egyfelől segítségére volt a jogszociológiának mint szakszociológiának, másrészt azt megmutatta a tételes jog formalitásával, illetve paradox módon a jogelméletből kiindulva annak formalista megközelítésével. A tiszta empirikus, a jog valóságát megmutató kutatások pedig az előbbiek nélkül nem valósulhattak volna meg, hiszen nem lett volna sem elméleti, sem módszertani keretük, ugyanakkor alátámaszthatják az említett posztulátumokat, illetve cáfolhatják is azokat, de mindkét esetben hozzájárulhatnak a „bizonyítási eljáráshoz", és további intellektuális tartalommal tölthetik ki azokat. (Arról nem is beszélve, hogy konkrét problémákat is feltárhatnak.) Végső soron a *differentia specificák* áttekintése utáni *genus proximum* alapján kimondható, hogy a jogszociológia fő problémája a jogtudomány és a társadalmi kutatás integrációja. Egy kicsit bővebben, ahogy *Philip Selznick* fogalmazott: „a jogszociológia átfogó célja a jogrend alapjaira, a jogi változás szerkezetére és a jognak a társadalmi szükségletek és törekvések megvalósításához való hozzájárulására vonatkozó ismeretek bővítése. A szociológiának e kérdések iránti sajátos érdeklődése azon az alapvető feltételezésen alapul, hogy mind a jog, mind a jogintézmények a környező társadalmi viszonyok befolyása alatt álnak, illetőleg azokat befolyásolják."[18]

[17] *Eugen Ehrlich Dimitrie Gusti* román szociológussal (a Román Akadémia tagja, majd elnöke, a *Sociologie Românescâ* szakfolyóirat alapítója; életútjáról és magyarországi, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia tudósközösségével való kapcsolatáról lásd: https://hu.wikipedia.org/wiki/Gusti_magyar_kapcsolatai, letöltés: 2019. augusztus) végzett közös kutatásokat. Ezek az elsősorban szociográfiai feltárások az Osztrák-Magyar Monarchia „végvidékein", mint Bukovina, Galícia történtek; ahol tapasztalataik szerint egyes (elsősorban endogám) települések normái messze eltértek az osztrák-magyar jogtól, mi több nem is ismerték az állam jogrendszerét, sőt igazából magát az államberendezkedést sem; s az ott adott, elfogadott, sajátos normarendszer érvényesült ténylegesen.

[18] Philip Selcznick: Sociology of Law. In: David L. Sills: International Encyclopedia of the Social Scienses. 9. kötet. Macmillan – Free Press. New York. 1968. 50–58. Ford.: Marjai Krisztina. 50. p.

Miért az etika? és milyen etika?

Lukács György és a fiatal Mészáros István levelezéséhez kapcsolódva

SZIGETI PÉTER

Esszénkben két filozófiai kérdéséről és azok tanulságairól adunk számot, kapcsolódva a címben nevezett felek levelezéséhez.[1] A két téma pedig a marxizmus egykori reneszánsza, illetőleg Lukács etikai törekvései, utóbbi jogelméleti relevanciájával. Mindkettő diszkutálása ma is megvilágító erővel bír mind szerzőikre, mind pedig „Az *igazi* marxizmus jelentősége mint egyetlen kiút" egykori lukácsi programjára nézve. „Ezért: a szocialista országokban: a marxista ideológia mint a fennálló kritikája, mint a mind szükségszerűbbé váló reformok serkentése. Szubjektíve: kísérletek a marxi ontológia alapelveinek megfogalmazására"– írta a *Gelebtes Denken*ben (1989, 85.). Ezen időszakban alakult ki Lukácsban, hogy régóta tervezett etikája lételméleti megalapozást igényel. Levélváltásukhoz kapcsolódva, annak eredünk nyomában: miért és mennyiben az etika és miért egy társadalomontológiai perspektívából felvetendő etika?

Érdemes egy olyan levéllel kezdenünk, amelyben a két filozófus közötti komoly elméleti és útválasztási problémáról ír Lukács, aki amiatt olyannyira neheztelt Mészárosra, hogy egy angol írószövetségben szerepet vállalt, hogy majd két évig szünetelt levelezésük (1959 és 1961 között). Mészáros 1961. december 13-i levelében biztosítja mesterét, hogy „semmi ok nincs és nem volt azt feltételezni, hogy eltávolodtam volna attól az elméleti irányvonaltól, amelyre tanított. Ezt talán alátámasztják azok a különlenyomatok, az elidegenedés kérdéséről, amelyeket e levelemmel egyidejűleg postára adok. Az bizonyos, hogy sokan szeretnének engem izolálni és elnémítani, mert a tertium datur mindenütt kényelmetlen a fekete-fehér alapon való szemlélet híveinek. … A közeljövőben meg kell jelennie angolul a „Des Historische Roman"-nak és remélhetőleg nagy visszhangot vált majd ki. Anglia, meggyőződésem szerint nagy szellemi erjedésnek néz elébe, birodalmának végérvényes felbomlása következtében. Az „antihistoricizmus" éppen azért tudott itt verni a legmélyebb gyökereket, mert a birodalom szükségszerű felbomlását strucc-módra szemlélő „civil-servant-intellektuel" mentalitásnak szolgáltatott kézenfekvő ideológiát. (Jellemző módon, ezt az ideológiát az Osztrák–Magyar Monarchia roncsait metafizikai

[1] Munkám a Krausz Tamással együtt jegyzet könyvünk (2019) általam írt fejezetének kissé átdolgozott és bővített kifejtését tartalmazza.

vagy álszociológiai távlatokba vetítő bécsi jövevények szolgáltatták, Wittgensteintől Hayekig és Karl Popperig.) Persze az alapot eme 20 századi anti-történelmi ideológia befogadásához maga a birodalomépítés szolgáltatta, a francia forradalom és a napóleoni háborúk alatti sokkból felocsúdva. A mostani erjedésnek, ahhoz, hogy valami pozitív jöjjön ki belőle, vissza kellene nyúlnia Fergusonhoz és az őt megelőző szellemi fejlődés problematikájához. Ennek egyelőre nyoma sincs, de remélhetőleg a „Történelmi regény" ebbe az irányba jelent majd komoly ösztönzést."

Lukács 1962. január 30-i válasza: „Kedves Mészáros! Örömmel vettem tudomásul levelében kifejezett ragaszkodását, annyival is inkább, mert hiszen ez lényegében a marxizmus ügyének szól, amelynek én csupán közvetítője vagyok. Azt hiszem, Maga is érzi, hogy az igazi marxista módszer kidolgozása és a mai viszonyokra való konkrét alkalmazása a mostani kultúra döntő kérdése. Egész világosan látható a különböző modern irányzatok csődje, akár filozófiai, akár művészeti irányzatokról van szó. Az élet szükségszerű értelmetlensége a kapitalizmus körülményei között hozza létre ezt a zsákutcát. A sztálini időkben megmerevedett marxizmus nem képes semmiféle kivezető utat mutatni, elmegy az emberek füle mellett. Pedig mindenhonnan érezhető a kívánság új világnézeti orientáció iránt. A marxista módszer képviselőire így ma világtörténelmi felelősség hárul. Egyrészt kötelességük megszabadítani a marxizmust azoktól az eltorzulásoktól, amelyet a sztálini korszak évtizedei előidéztek. /Rendkívül bíztató jel, hogy a XXII. Kongresszuson Iljitsov világosan beszélt az ökonómia, filozófia és a történelem évtizedes stagnálásáról./ Ámde nem ilyen egyszerű kérdés a helyes marxista módszert megtalálni és a mai eseményekre konkrétan alkalmazni. Hiszen, hogy csak a fent említett kérdést említsem, a kapitalista élet értelmetlensége ma egészen más formák között nyilvánul meg, mint Marx vagy akár Lenin életében. Aki nem szabadítja meg a marxizmust ez évtizedekben létrejött eltorzulásoktól, képtelen az új jelenségeket megérteni; az viszont, aki az új jelenségek elemzésében nem ragaszkodik a marxista módszerhez, igen könnyen rabjává lehet felületes és lapos divatoknak, ami az utóbbi években nem egy jóhiszemű és okos emberrel megtörtént. Ezért kell – bár ezt gyakorlatilag csak áldozatok árán lehet keresztülvinni – megalkuvás nélkül harcolni mind a szektás dogmatizmus mind pedig a polgári ideológiába lecsúszó revizionizmus ellen.

Ennek mindenütt megvannak a maga elméleti és életbevágó nehézségei. A Maga számára ezek egészen mások, mint az itt élők számára. De a nehézség nem jelent felmentést a kötelezettség alól. Ez különösen vonatkozik a kint élők részére az ott létező polgári, revizionista és renegát irányzatokhoz való viszonyra. Ezért volt, hogy amikor megtudtam, hogy Maga funkciót vállalt az ottani írószövetségben, kénytelen voltam minden kapcsolatot megszakítani magával. Remélem, azóta Maga is belátta, hogy azokkal az emberekkel lehetetlen együtt dolgozni, még csak kifelé is közösséget vállalni. Egészen mindegy, hogy polgári demokratákról van szó, akik most imperialista szolgálatba léptek, vagy a kommunizmus renegátjairól, aki úgy viselkednek, mint Dosztojevszkij »megtért forradalmárai«. Valamennyien, akár akarják,

akár nem, elállják a jövőbe vezető utat, ellenségei az egyedül lehetséges fejlődésnek. Illúzió azt hinni, mintha ezeknél taktikával vagy rábeszéléssel valamit is el lehetne érni. Már pénzforrásaik is lehetetlenné tesznek egy lényegbevágó változást. Ezért annak, hogy mi kapcsolatba maradjunk, előfeltétele a Maga teljes szakítása ezekkel az irányzatokkal.

Meg vagyok róla győződve, hogy Maga csakugyan komolyan keresi az utat a marxista módszer megtisztításához és mai problémákra való alkalmazásához. Sajnos, mint tudja, nem tudok olaszul és így nem vagyok képes dolgozatát komolyan elolvasni. De remélem, előbb-utóbb megjelenik Magától valami, olyan nyelven, amelyet én is olvasni tudok. Akkor megírom magának véleményemet írásáról. Nagy örömömre szolgálna, ha látnám, hogy Maga most is a helyes utat keresi és azon bizonyosan eredményeket elér. Hogy ezt jobbról is balról is támadják, az csak természetes; ezt a sorsot vállalni kell mindenkinek, aki a helyes utat keresi.

Amit az angol ideológiai változásokról írt, nagyon érdekelt engem és azt hiszem, hogy sok tekintetben igaza van. A történelmi regény még nem jelent meg, de kiadóm azt írja, hogy rövidesen kijön; utána a polgári realizmusról írt kis könyv fog megjelenni. A Hegellel foglalkozó professzor kollégájának adja át üdvözletemet és köszönetemet érdeklődéséért.

Gertruddal együtt üdvözöljük Magát és Donatellát."

Pedagógia érzéke mellett, különösen mai szemmel, persze tagadhatatlan egyfelől Lukács aufklärizmusa, amikor egy még emelkedőben lévő világmozgalom szellemi erejét a kultúra döntő kérdésének tekinthette, világtörténelmi felelősséggel. Olyan világnézetet, filozófiát, amely *nem* megy el az emberek füle mellett. Másfelől, a tertium datur kidolgozása helyett a polgári ideológiába lecsúszó revizionizmust – akár környezetében néhány évvel később felbukkanó képviselőire is okkal és joggal gondolhatunk – „látnoki" erővel, azaz gondolatisággal anticipálta.

Miért az etika és milyen etika?

Ha az első, *miért* kérdésre a fiatal, 1918/19-es Lukács Györgyöt kérdezzük, akkor könnyen válaszolhatunk. A *milyen* etika pedig éppen élete utolsó kilenc évében, hetvenhét esztendős korától már akként foglalkoztatta szerzőnket, hogy egy „ontológiai alapvetés nélkül az etika a levegőben lebegne."[2] Mielőtt ráfordulhatnánk a kifejtő magyarázatokra, érdemes felvillantanunk a kérdés megválaszolásának közel sem problémamentességét. Mészáros István Mesteréhez írt 1968. június 14-i levelében számot ad arról, hogy egy nyolc, viszonylag önálló esszéből álló kötetben próbálja meg átfogni Lukács életművének egészét, legalábbis olyan problematikákat, amelyek az „Ifjú Lukács" és az „Érett Lukács" életművének össz-perspektívájában nyerik

[2] Eörsi István: Egy posztumusz mű története In Lukács György , 1976/I., 10.

el jelentőségüket, a nyugati közönség számára bemutatva az oeuvre jelentőségét. Az etika és az ontológia viszonyának témájáról azt írja: „(Ez még borzasztó kérdőjel számomra. Az életművén oly nyilvánvalóan végigvonuló közvetlen vagy közvetett etikai kérdésfeltevések nem okoznak különösebb problémát. A Rowohlt kötet is ad bizonyos segítséget az ontológiai problematikát illetően. Ez azonban távolról sem elegendő a felmerülő kérdések kielégítő tárgyalásához. Valamiképpen majd módot kell találnom a most készülő – s talán már elkészült – Ontológia elolvasására. Ha másképp nem, úgy ha módom lesz rá Pestre látogatok s ott elolvasom és kijegyzetelem. A dolog nem borzasztóan sürgős, mert az utolsó előtti tanulmányról van szó, s nem igen hiszem, hogy jövő év közepe előtt el tudok készülni a kötettel. Az utazásra tehát vagy karácsonykor, vagy jövő húsvétkor sor kerülhet.)"

Induljunk ki abból, hogy az „Ifjú Lukács" 1918 őszén is a fennálló valóság meghaladásának álláspontján állt, amely számára a közjogi átalakuláson túlmenően gazdasági és szociális reformok permanenciáját jelentette, mégpedig a forradalom igazi céljaként. Az etikai idealizmushoz még ragaszkodó Lukács a praxis szintjén követel minőségileg új, hatalom nélküli társadalmi viszonyokat, minthogy a forradalom végső célja és legitimitásának alapja *egy új erkölcsi világrend létrehozása,* a társadalom teljes átalakításával (Budai Gábor, 2017, 158.). Ahogy a *Bolsevizmus mint erkölcsi problémá*ban megfogalmazta, „És hinni kell – és ez az igazi credo quia absurdum est –, hogy az elnyomatásból nem ismét az elnyomottak küzdelme az uralomért (egy új elnyomatás lehetőségéért) fog következni – és így tovább a céltalan és értelmetlen örök küzdelmek végtelen sora –, hanem az elnyomatásnak önmagát megsemmisítése." (Lukács, 1971, 16–17). Figyelemre méltó, hogy az erkölcsi hitet – a praxishoz kötötten – a társadalom transzformálásának lehetőségeként, már-már ontológiai bizonyítékaként hozza fel. Az etika ontológiai megalapozása ezzel persze nem megoldott, de felfogásában a forradalom célja egyértelműen egy olyan új erkölcsi világrend, amely uralommentes. Ezért az etika. De hogy milyen legyen az új erkölcsi világrend és a forradalmon túlmenően honnan jöhet, erre nincsenek kidolgozott válaszai. A probléma egy életen át foglalkoztatta, különösen miután maga mögött hagyta a kanti–fichtei etikai idealizmust, részben Hegel Kant kritikáján orientálódva, amely a kanti etikát rigorizmusán túlmenően annak tapasztalattól való függetlenségéért bírálta. Ahogy az *Utam Marxhoz* Előszavában jellemezte akkori felfogásának dilemmáit, megoldatlanságát: „Romantikus antikapitalista lázongásom a fennálló rendszer alapjai ellen oda vezetett, hogy már kezdetben mind élesedő ellentétet láttam morál és etika között. Bár hosszú ideig erősen hatott rám, de sohasem elégített ki Kant kategorikus imperatívuszának szigorú feltétlensége, a legalitás és a moralitás puszta, formális szembeállítása, melyet Kant maga is képtelen volt gyakorlatilag igazi következetességgel végigvinni. Túlságosan nyilvánvaló volt előttem a pusztán formális kötelességmorál elválaszthatatlan összefüggése a mindenkori uralkodó társadalmi állapot és fejlődés gyakorlati követelményeivel, főképpen a mindenkor érvényes jogrendszerrel. Ez persze nemegyszer Kantnál is világosan

kifejezésre jutott. Erre a kérdésre azonban, amikor gondolkodói fejlődésem Kanttól Hegel felé vezetett, Hegelnél sem találtam kielégítő filozófiai választ. Sőt, nála talán még egyértelműbben torkollnak be az erkölcsi követelések a mindenkor fennálló társadalom konkrét társadalmi (jogi stb.) követeléseibe. Más összefüggésben már utaltam arra, hogy a hegeli kibékülést a valósággal (Versöhnung mit der Wirklichkeit) sohasem tudtam magamévá tenni. Hegeliánus koromban is – hogy röviden és plasztikusan fejezzem ki magam – az Ady-féle »küldetéses vétó« (»Eb ura fakó, Ugocsa non coronat«) uralta a társadalmi cselekvésekhez való gondolati viszonyomat, természetesen elsősorban az etika területén. Ezért volt, hogy Hegellel szemben is szakadatlanul kerestem egy ilyen, a morálba és a jogba való kifutáson túlmutató erkölcs filozófiai megalapozását" – írta retrospektíve (Lukács, 1971a, 13–14.).

A magyar Tanácsköztársaság előtt írt „Taktika és etikában" világosan fogalmazta meg, hogy ne tekintsük evidenciának, „mintha a helyes taktika követése már magában véve is etikus volna. De most ahhoz a ponthoz érkeztünk el, ahol a marxizmus hegeli örökségének veszélyes oldalai napfényre jutnak. Hegel rendszerének nincs etikája; nála az etikát azon anyagi, szellemi és társadalmi javaknak a rendszere pótolja, amelyekben a társadalomfilozófia kulminál. Az etikának ezt a formáját a marxizmus lényegében átvette (lásd. Pl. Kautsky könyvét: *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung*. Stuttgart,1906), csak más javakat tett a hegeliek helyébe, anélkül, hogy felvetette volna a kérdést, vajon a társadalmi szempontból fontos javak, a társadalmilag helyes célok akarása – tekintet nélkül a cselekvés *belső* rugóira – már magában véve etikus-e. Pedig nyilvánvaló, hogy az etikai kérdésfeltevés csak itt kezdődhet; aki a kérdésfeltevésnek itt adódó kettéágazását tagadja, az tagadja az etika lehetőségét, és ellentétbe kerül a legprimitívebb és legáltalánosabb lelki tényekkel; a lelkiismerettel és a felelősségérzettel. Ezeknek mindegyike elsősorban nem azt keresi, hogy *mit* tett vagy akart az ember (ezt a társadalmi, politikai cselekvés normái szabályozzák), hanem, hogy azt, amit tett vagy akart – akár helyes az objektíve, akár nem –, *miért* tette, illetve akarta. Ez a miért-kérdés azonban csak az egyénekben vetődhet fel, csak egyénekkel szemben van egyáltalában értelme, éles ellentétben az objektív helyesség taktikai kérdésével, mely viszont egyedül embercsoportok kollektív cselekvésére vonatkozólag találhat egyértelmű megoldásra. Az előttünk álló kérdés tehát az, hogy az egyén lelkiismerete és felelősségérzete hogyan viszonyul a taktikailag helyes, kollektív cselekvés problémájához" (Lukács, 1971a, 192.). Ott és akkor – ne feledjük – a világháború, a „tökéletes bűnösség korában" alkot. Lukács megadta a választ is a helyes cselekvésre vonatkozólag. Ez egyfelől a történelmi helyzet történetfilozófiai értékelésén múlik. A világ megváltoztatása lehetőségének közepette a szocialista meggyőződésű ember nem vonhatja ki magát a helyes cselekvés felelőssége alól: „az etika az egyénhez fordul, és ennek a beállítottságnak szükségszerű következményeként az egyéni lelkiismeret és felelősségérzet elé azt a problémát helyezi, hogy úgy kell cselekednie, mintha az ő cselekvésén vagy nem-cselekvésén múlna a világ sorsának az a fordulata, amelynek eljövetelét előmozdítani vagy meg-

akadályozni az aktuális taktika hivatása. … Etikailag senki sem bújhat ki a felelősség alól azzal, hogy ő csak egyes ember, akin nem múlik a világ sora. … aki nem ebből a meggondolásból dönt… az az etika szempontjából a primitív, öntudatlan ösztönélet színvonalán áll" (1971a, 193–194.). Másfelől előállhatnak súlyosan tragikus helyzetek, ahol lehetetlenné válik a bűn elkövetése nélküli cselekvés. Azonban még a két bűn közötti tragikus választásszituáció esetében is fennáll, hogy van mértéke a helyes és a nem-helyes cselekvés közötti különbségtételnek: ekkor az áldozat a mérték, a kisebb áldozat választása.

Az etika jelentőségének fel- és elismerése tehát szilárd alapokon állt az Ifjú Lukácsnál. Az útkeresés épp ezért folytatódott, és szerzőnk még inkább a Marx felé megtett út következményeként keresi az *erkölcs evilági és közösségben* lehorgonyzott megalapozását. Hamar világossá vált számára, hogy ehhez nincs szükség felsőbb-fegyelmező-bűnbocsánatot adó lényre, és hogy egy „tiszta etika" – önmagában megálló sajátos szféraként, Sollen világként – nem létezik. Merthogy az általános életviszonylatokba és az emberi-történelmi fejlődésbe, annak elért fokába ágyazandóak a cselekvések értékei és mértékei.

Egy marxista etika elgondolása – ifjúkori előzmények után – már egy 1947-es milánói előadásán körvonalazódott – mutatja meg Szabó Tibor könyve (2017, 242–247).[3] Ekként: „Van választás? Van döntés? Éspedig egyénileg is és társadalmilag is. … Ha pedig van, milyen mértékben egyeztethető össze ez a döntés a történelmi szükségszerűség felismerésével?… van az egyes embernek (és erkölcsi magatartásának) befolyása a történelmi eseményekre?" – kérdezte. Szabó is rámutat, hogy az egzisztencializmussal hasonló kérdések, problematikák megválaszolásában Lukács etikai elvei Marxhoz vezettek. Lukács szerint „A polgári filozófia elkülöníti az etikát a többi emberi gyakorlattól, miáltal például előáll a legalitás és a moralitás hamis szembeállítása, elkülöníti az emberi megismeréstől, ami az irracionalizmus mocsarában való megfeneklésre vezet (egzisztencialista etika), elkülöníti az etikát a történelemtől, például a kanti erkölcs korfelettiségében, és ha elismeri a történelmet, relativista nihilizmusba zuhan. Az etikát az elvont egyéni elhatározás bensőségességére korlátozza s így létrehozza a szándék- és következményetika látszólagos dilemmáját" – így Lukács milánói előadásán. A radikális kritika nem zárja ki azt a folytatható örökség felismerését Lukácsnál, amely az ókori etika erősen hangsúlyozott társadalmiságától Spinozán át Hegelig vezet, amelyet Ő „tudományos etikának" nevezett. Ez pedig nem fogadja el az embernek individualista, önző magánemberré történő lefokozását, – a „rational choise"-antropológiai liberalizmusát, mondhatjuk.

[3] Azt azonban nem osztanánk, hogy ez lenne „a morál kérdésének késői szakaszából származó és jellemző *egyetlen* kidolgozása" /Szabó, 2017, 242./. Hiszen az Esztétikum sajátossága (németül 1963, magyarul 1965) nemcsak a katarzis esztétikai és befogadás pszichológiai problémája kapcsán foglalkozik etikai kérdésekkel, hanem kidolgozta *a moralitás, a jog és az etikai közvetítő közép különösségéről* szóló eredeti felfogását, melyre hamarosan rátérünk.

Ellenkezőleg, a citoyen ethosz pozitív szerepének és társadalmi beágyazottságának elgondolása Lukácsot az „egész és sokoldalú ember"-ért folytatott harc felé, a társadalmi problémák megoldásában a részvételi aktivitás felé, a sokoldalú személyiség kibontakoztatása felé vitte. Ahol az egyik ember szabadsága nem korlátja, hanem előfeltétele a másik szabadságának, ahol az egyik ember osztály- és társadalmi viszonyain keresztül kerül kapcsolatba az emberiség történelmi sorsával. Szabó prezentációja rámutat arra is, hogy bizonyos pontokon a késői munka, az Ontológia kategóriái is felbukkantak már ebben az előadásban. (2017, 242–247.).

Egy átfogó marxista etika megalkotásának úttörő feladatára Lukács csak 77 éves korára, 1962-ben határozta el magát. Azonban hamar ráébredt annak szükségességére, hogy ezt egy tömör ontológiai bevezetővel kell ellátnia. Levélváltásukban is többször történik utalás erre, így Mészáros 1962. április 24-i levelében arról érdeklődik, hogy: „Mikorra várható a nyugatnémet kiadó által meghirdetett etikai munkájának megjelenése? Rendkívül nagy szükség van rá, hogy rendet teremtsen az utóbbi évtizedek filozófiájának etikai összekuszáltságában. Ha a közeljövőben elkészülne, talán jó lenne angolul megjelentetni még a ‚Der junge Hegel' előtt." Nos, erre nem kerülhetett sor, de előbb idézzük Lukácsa május 10-i válaszát, amelyben nemcsak az áll, hogy munkája megjelenése ‚ma még beláthatatlan', hanem sokatmondóan fogalmazta meg e mű tervezett címét (Az etika helye az emberi tevékenységek rendszerében), filozófiai törekvéseinek indokaival együtt.

„Kedves Mészáros !
Köszönettel vettem április 24-én kelt levelét és nagy érdeklődéssel olvastam. … Ami levelének lényeges elméleti kérdéseit illeti, azt hiszem, hogy az etikai problémákat a helyes irányban keresi és ismeri fel. Az én véleményem szerint – ellentétben a ma uralkodó divatáramlatokkal – a praxis kérdését nem lehet elég szoros összefüggésbe hozni a valóság problémáival, vagyis az ontológiával. Minden cselekvés, akár tudja a cselekvő, akár nem, egy bizonyos valóságanyagot és valóságszerkezetet tételez és e kettő kölcsönhatásából ered azután a konkrét praxis tartalma és formája. Ez az egzisztencialista etikában az első rápillantásra nyilvánvaló. Mert hisz az egzisztencializmus Semmije szintén ontológiai állítás, amelynek visszahatását az egzisztencialisták nem képesek kellő módon elemezni. Ami pedig a neopozitivizmust illeti, ebben is kiindulási pont a praxis és a praxissal összefüggő ontológiai tételezés. De míg az egzisztencialisták általában véve egy gyökerét vesztett értelmiséget képviselnek, addig a neopozitivizmus igazi talaja a kizárólag technológiailag orientált értelmiség. Ezért hiszi sok neopozitivista, hogy kitérhet az ontológiai kérdésfeltevés elől, holott csak nem veszi észre, hogy praxisában abszolutizálja a számára szükségeset és hasznosat, és elhanyagol minden létezőt, amelyről azt hiszi, hogy ez az ő praxisával nem áll összefüggésben. A valóság persze nem sokat törődik az ilyen szubjektivista előítéletekkel. Világosan látható ez a szemantikán, ahol legtöbbször teljesen elhanyagolják, hogy a nyelv az emberek társadalmi életének szükségszerű médiuma és ezért olyan követeléseket állítanak fel egyértelműség /definiáltság/ irányában, amelyeknek a

nyelv igazi lényegéhez semmi közük. Nyelv és gondolkodás viszonya ilyen módon teljesen el van torzítva. A helyreállítást csak egy kritikai ontológiai kérdésfeltevés segítségével lehet létrehozni, amennyiben az igazi objektív valóságot, ez esetben a társadalmi valóságot állítjuk szembe a szemantikusok által hamisan tételezett valósággal. Ezt természetesen minden egyes kérdésben külön és konkrét analízissel lehet csak megvalósítani. E megvalósításnak előfeltétele az is, hogy a praxist széles értelemben fogjuk fel és elemezzük. mert hisz az etikai praxis csak igen kis része az emberek egész életre kiterjedő praxisának. *Az idealista filozófiák nagy hibája, hogy szinte kizárólag csak etikai szempontból nézik az emberi praxist. Ennek a hamis módszernek szeretnék véget vetni etikai könyvemben. Ezért is egyelőre így tervezem meg a címét:"Die Stelle der Ethik im System der menschlichen Aktivitaten."* (Kiemelés Tőlem – Sz. P.). Sajnos még mindig csak az előkészületeknél tartok. Hogy mikor kerül sor a megírásra és hogy az mikor fejeződik be, ma még beláthatatlan. Éppen úgy mint az is, hogy mikor jelenik meg. Esztétikámról remélem, hogy a jövő évben, de sajnos minden ország kiadóinál hosszú késésekkel kell számolni.

Nagyon köszönöm, hogy a Popper Leo cikket elküldte nekem. Nagy örömöm volt abban, hogy újra elolvashassam.

Gertruddal együtt sokszor üdvözöljük Magát, Donatellát és a gyerekeket."

Az ontológiai alapvetés „függetlenedett Lukács eredeti, pusztán az etikát megalapozó elképzelésétől: egyre terebélyesebben és több ágon bontakozott ki, Lukács pedig a nyomába eredt, ékesen bizonyítva, hogy a tudományban is érvényesülhet a realizmus diadalának zord kényszere. Ismét módosította tervét, és azt annál is szívesebben tette meg, mert úgy vélte: Marx szellemében jár el, ha mindenekelőtt a lét – és ezen belül főként a társadalmi lét – általános elméletét dolgozza ki. …. Így hát a módosított tervben az Ontológia került az első helyre, ezt követte az Etika," – jellemzi pontosan a helyzetet a hiteles tanú, Eörsi István (1976, 10.). A társadalmi lét komplexusokból álló komplexusainak közegében „az, amit a polgári gondolkodás etikai cselekvésnek nevez, mint ilyen nem létezik, vagy csupán határesetben létezik, hanem arról van szó, hogy az etikai cselekvés pusztán a totális praxis egyik lényeges aspektusa" – mutat rá és fogalmazza meg találóan Hermann (1985, 214).[4] Lukács számára az *Etika* előtt filozófiai feladattá vált egy új ontológia kifejtése. Erről így ír Mészárosnak válaszolva: …. „Ami a levelében felvetett filozófiai problémákat illeti, sok tekintetben helyes irányba keresi a megoldást. Én csak a következő megjegyzésekkel szeretném némileg konkretizálni a problémát. Ha mi most nagyon hangsúlyozzuk a történetfilozófiai kérdésfeltevéseket, akkor ennek oka az egész tudományos világkép átalakulásában van, amelyből azonban a polgári tudomány, ha ontológiai kérdésről van szó,

[4] Az Ontológiában módszertani elv rögzíti: „Feltétlenül ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy az egésznek elsőbbsége van a részekkel, az összkomplexusnak az ezt alkotó részkomplexusokkal szemben, mert egyébként – akarva-akaratlanul – extrapoláló módon önállósítjuk azokat az erőket, *amelyek a valóságban csupán valamely részkomplexus különösségét határozzák meg a totalitáson belül*;… „(Kiemelés – Sz. P., Lukács, 1976, 286.).

nem szokta levonni a következtetéseket. Arra gondolok, amit már Engels világosan kifejezett, hogy a mai tudomány szerint a nyugalom csak határesete a mozgásnak. A régi ontológiában, igen kevés kivétellel /Herakleitos/ teljesen megfordítva áll a dolog. A nyugalom, a statikus állapot jelenti az ontológiailag magasabbrendűt, az igazán létezőt, az örökkévalót. Én azt hiszem, hogy ezzel az ontológiával teljesen szakítani kell, ha nem akarjuk a filozófiát leválasztani a tudomány fejlődéséről. Sőt éppen ellenkezőleg, a filozófia feladata, hogy a tudományos világkép eredményeiből az igazi ontológiai következtetéseket levonja. Ez természetesen nem jelenti – a kérdésre magára később térek rá – hogy a mozgás ontológiai prioritása és ezzel a történelmi szempont általánossága /amit már Marx a német ideológiában megfogalmazott/ bármiféle relativizmushoz vezetne. Ellenkezőleg. A mai relativizmus egyik oka abban van, hogy a régi „örökkévalóság" fogalma összeomlott és az emberek kritika és dialektika nélkül átcsaptak az ellenkező végletbe. Ez természetesen csak egyik oka a relativizmusnak sok más között. Most már ha egész általánosan elismerjük a mozgás ontológiai prioritását, akkor ez fokozatosan érvényes ott, ahol az élet valósággá válik. Minden élet reprodukció és ezért – egészen általános értelemben – történelmi folyamat. A társadalmi összefüggéseknél még magasabb színvonalon érvényes az a helyzet, hogy a lét tulajdonképpen egyenlő a reprodukcióval. Innen ered aztán a történelem filozófia fontos szerepe.

Nagyon helyeslem, hogy olyan élesen szembefordul mind a neopozitivizmussal, mind az egzisztencializmussal. Abban is igaza van, ha ebben a harcban jelentékeny szerepet tulajdonít a koherencia kategóriájának. Én csak azt hiszem, hogy itt is bele kell kapcsolni azokat a kérdéseket, amelyeket az előbb érintettem. És ebben az esetben a döntő kategória a kontinuitás lesz, amelynek a koherencia csak alesete. Természetesen a kontinuitás/t/ dialektikusan kell felfogni. Hogy hegeli módon fejezzem ki magamat: a kontinuitás a kontinuitás és a diszkontinuitás egysége. Enélkül persze visszaesnénk egy lapos evolúcióelméletbe. Ha ellenben ezt a kategóriát következetes dialektikával alkalmazzuk, akkor meg tudjuk oldani mindazokat a problémákat, amelyeknek megoldatlansága erőt ad a relativizmusnak. Az amit pl. „örökérvényűnek" szoktak mondani, nem más, mint egy olyan összefüggés, amely ha egyszer a dialektikus fejlődés révén létrejött, a fejlődés folyamán szakadatlanul reprodukálódik és véglegesen többé nem küszöbölhető ki a reprodukciós folyamatból. Ez természetesen nem zár ki nagy diszkontinuitásokat sem. Pl. az érték már az árucserében létrejön és megmaradásának nem mond ellent, hogy az árucserés korszakokat időlegesen felválthatnak olyanok, amelyekben a naturálgazdaság az uralkodó. A fejlődés kétségkivül egy bizonyos ponton mindig újra reprodukálta a csereértéket. És így van ez a legszubtilisebb esztétikai, etikai, stb. problémáknál. Gondoljon pl. a hatástörténetre, teszem Homerosz vagy Shakespeare esetében. Az esztétikai kontinuitás úgyszólván sohasem valósult meg diszkontinuitás nélkül." … (1962. július 23.)

Esztétikájának angol nyelvű kiadási nehézségei kapcsán Lukács érdekes kulturális összefüggést ír le Mészárosnak, aki a könyv kiadását szervezte: „Abban persze

erősen kételkedem, hogy akad-e valaki, aki ezt a nagy könyvet angolra fordítaná és hogy a könyvnek volna e ott kelete. Az, hogy magának a könyv tetszik, az egy egészen más dolog. Maga nem ebben az angol mentalitásban nőtt fel[5] és én azt hiszem, hogy az egyes tanulmányokat az angoloknak még mindig könnyebb megérteni, mint egy ilyen nagy rendszeres munkát. … Ami az Etikát illeti, az nagyon lassan halad előre. Szükségesnek bizonyul, hogy egy nagy bevezető részt írjak a társadalmi lét ontológiájáról és ez is nagyon lassan halad előre. Persze remélem, hogy végül mégis valami értelmes dolog fog kisülni" (1964. január 13.). Szeptemberben pedig: … „nyakig benne vagyok a társadalmi lét ontológiájában; most fejezem be az első fejezetet" (szeptember 5.). Ami az *Etiká*t illeti, az 1947-es milánói előadás után is voltak ennek közvetlenül komoly előzményei Lukács munkásságában. Ezért is érdemes kitekintenünk azon tanulmányára, amelyben a *Moralitás, jog és az etikai közép* viszonyáról alkotott felfogását fejtette ki Lukács. Ez a szöveg, ezzel a címmel az *Esztétikum sajátosságá*ból közölt részletként jelent meg az *Utam Marxhoz* kötetben (1971b, 528–540, amelyet Márkus György állított össze). A nagy műben (magyarul) 1965-ben megjelent hosszabb szövegváltozata önálló cím nélkül, a *II. A különösség mint esztétikai kategória* fejtegetéseit előzi meg (1965, 194–205). Miután németül már 1963-ban megjelent, a szerző korábban írta (1971b, 566.). A különösség – közvetítés és közép – két változata tehát etikai és esztétikai területen is kifejtett Lukácsnál. Erkölcs (morál) – etika (tudomány) és jog (legális–illegális cselekvések) viszonyának tisztázásában nyújtanak segítséget levezetései.

In medias res markáns tézist fejt ki: „Az *etika az emberi gyakorlat rendszerében közvetítő közép a merőben objektív jog és a merőben szubjektív moralitás között*. Mégpedig olyan közép ez, amely nem egyszerűen pozícionális, mint a megismerés tipikus folyamatának esetében, hanem mindkét szélsőséges területtel szemben igen határozott, megszüntető és ezáltal módosító funkciókat gyakorol." (Kiemelés tőlem – Sz. P., Lukács, 1971b, 528). Látni fogjuk, hogy az ily módon felfogott etikai közép a különösség kategóriájaként nem egy középpontot, nem egy mechanikusan előállítható területet jelöl ki, hanem egy változó, eltolódó centrumú mozgásteret, amelyben nemcsak a moralitás (belső meggyőződés, lelkiismeret szerinti helyes cselekvés) és a legalitás (külső, imperatív kényszer) merev, feloldhatatlanul antinomikus kanti szembeállítása esik el, hanem az individuális lelkiismeret és felelősségérzék erkölcsisége is megkapja az őt megillető helyet – éspedig a jog általános meghatározásaival szemben és az etikai középre vonatkoztatottság tudományos objektivitásként történő tételezésével szemben egyaránt. A szubjektív morálok egyedisége, végtelensége

[5] Ezt a mentalitást több helyütt is az angolok *anti-historizmusaként, illetőleg teória ellenességeként* jellemzi a levélváltás (például Mészáros levelei Lukácshoz: 1961. XII. 13. ; 1963. V. 5. ; 1964, III. 31.), ami nem tesz jót Lukács befogadásának, hogy aztán Mészáros beszámolhasson arról, hogy (1965. IV. 8.): Lukács befolyása nő az angol nyelvterületen, a támadó cikkek ellenére (Encounter, 1965/április), továbbá a sussexi egyetemre kerülve konstatálja, hogy ott a marxizmus a filozófia oktatás szerves része (1966. VII. 3.).

és az általános érvényű jog objektivitása között található tehát az *az etikai közvetítő közép, amely különösségével megszünteti a morál és a jog egymást kizáró, merev kanti szembeállítását,* különneműségét. Így tisztázódik a kapcsolat a három fogalom között. Most már kétfelé bontva tisztázhatjuk a további összefüggéseket, először az etika és a moralitás (ad 1), majd az etika és a jog (ad 2) közöttieket.

ad 1).„… a közép tételezése az ember partikuláris indulatait túlemeli a partikularitás puszta egyediségén, anélkül, hogy túllépne ennek konkrét individualitásán; egy ilyen etika parancsainak legtökéletesebb beteljesítése *emberi példaszerűséget eredményezhet ugyan, mégis földi és emberi marad*, tehát sohasem veszi fel egy transzcendens általánosság formáját, mint Kantnál… a középen megvalósuló harmóniát kategoriálisan mint különösséget kell jellemeznünk, ellentétben a szélsőségekkel, amelyekben a szenvedély partikularitásába beleszőtt egyediség válik láthatóvá" (Kiemelés – Sz. P., Lukács, 1971b, 536.).

Lukács tehát az elvontan és elszigetelten egymásra vonatkoztatott szférák antinómiáival szemben a legalitásnak és a moralitásnak az etikum tételezésével történő közvetítésével dolgozik, operál. Azt bontja ki, hogy a jog szempontjából az *általánosság* a döntő kategória, az erkölcsiség szempontjából az *egyediség*, míg az etikában mint közvetítő középben a *különösség* játssza a döntő szerepet. Azért, mert „általánosítja a lelkiismeret egyedi aktusait azáltal, hogy kiemeli őket a morális szubjektum elszigetelődéséből" (Lukács, 1971b, 531), ezzel kitágítva az egész emberre, amely viszont nem azonos az éppen egyedileg, konkrét helyzetekben ‚ott és akkor' cselekvő emberrel. Amíg az *etika,* tehát a filozófiai megismerés általánosításokat hajt végre a morális aktusokon, az egyediséget a különösségbe megszüntetve és felemelve, addig a jogi szféra általánosságához képest, az etika az általánosságot szünteti meg és fokozza le a különösség szintjére. Így az etika szférája a különösség minden kategoriális ismérveit magán viseli. Ezért nem kell a tettek következményeit száműzni a morális megítélésekből, s így egy a *következményektől függetlenített szándéketikát csinálni,* amivel szemben egy olyan törvény, olyan jog állana, amelynek ítéletében *tisztán a tett következményeit vennék figyelembe, függetlenítve a szándéktól,* illetőleg a szándék és a tett egymásra vonatkoztatásától[6] – amint ez a jogszolgáltatás korai formái esetben volt (tehetjük hozzá). Az erkölcsi aktusokon végigvitt általánosításoknak nem szabad kikapcsolniuk az erkölcsi cselekedetek egyedi jellegét, mert ez esetben az etikai kategóriák elveszítenék funkciójukat. A moralitás, az individuális cselekedetek erkölcsisége, egyedisége megszüntethetetlen marad, a cselekedetek, tehát millió és millió cselekedet konkrét milyensége értelmében, de ez az egyedi diszkontinuitás mégis kapcsolatot találhat az etika rendszerével, annak közvetítő kü-

[6] Joggal hivatkozik itt Lukács Hegelre: „Az az alaptétel, amely a cselekvéseknél a következményeket semmibe veszi, és a másik, amely a cselekményeket a következményekből ítéli meg, és a következményt annak mértékévé teszi, ami jogos és jó – mindkettő egyformán elvont értelem" (Lukács, 1971 b, II. 532).

lönösségével, mégpedig éppen az etikai minőségek, fogalmak és mértékekhez való felemelés révén. Egyszerűen: az erkölcsileg motivált individuális cselekedetet kell hozzámérni az etikai normák mértékeihez.[7] Röviden összefoglalva: ez az általánosítás, az egyediség különösségbe emelése az egyedi erkölcsi tettet beilleszti az etika rendszerébe, amely beillesztés nélkül az etikai értékek, normák feleslegessé, funkcióotlanokká válnának.

ad 2). Nézzük most már az etika és a jog közötti kapcsolatot. Meggyőző a moralitás és az etika azonosságának és különbségének a különösség közvetítő közép erején keresztüli magyarázata. Ami azonban a három szféra (erkölcs–etika–jog) viszonyát illetően az etikai közvetítő közép különösségét és a *legalitás általánosságával* való kapcsolatát illeti, itt rá kell mutatnunk arra, hogy jogelméleti szempontból hiányzik Lukács Györgynél némi differenciálás: az, hogy a jogi törvények *nem* tartalmi értelemben vett általános követelményeket fogalmaznak meg, hanem az *érvényességük általános,* kötelező erejű, amíg tárgyi meghatározásaik – jogosultságok, igények kötelezettségek, jogszerű vagy éppen jogellenesnek minősített emberi magatartások, sőt bűncselekmények – a *különösség–tipikusság szintjén* mozognak. A társadalmi cselekvések, emberi magatartások jogi relevanciájához, jogi értékeléséhez szükséges a magatartás tényállásszerűsége. Figyelembe veendő, hogy az emberi tettek, cselekvések (legyenek ezek helyesek–helytelenek, jók–gonoszak, vagy éppen gyávák–bátrak stb.) kimeríthetetlen individuális sokasága ezért érintkezik, *vagy nem is érintkezik a legalitással* – nincs minden életszituációban a követendő magatartásra és társadalmi viszonyra jogszabályi elvárás, és nem is kell, hogy legyen. A moralitás ekkor független a legalitástól. Ellenben, ha egy cselekvés érintkezik a legalitással, jogilag releváns, akkor vethető fel, hogy megfelel-e egy érvényes jogi norma tartalmi különösségének (vagy ellenkezőleg, sérti azt, ezért jogellenes, és fellép a milyen mértékben kérdése is).[8] „A norma értéktartalma – ha és amennyiben a magatartás a

[7] Az etikai általánosítás sajátossága, hogy „a mindenkori cselekvésnek és végrehajtója személyiségének individuális-egyedülálló vonásait e magasabb rendű összefüggésbe illeszti, anélkül, hogy az egyediségét megsemmisítené …. (ez) csak oly módon következhet be, hogy az egyedit nem rendelik közvetlenül egyetlen általánosság alá, hanem inkább bekebelezik a különösségek miliőjébe, amelyben az egyediséget konstituáló meghatározások megőrzik ugyan egyediségüket és összpontosítottságukat az illető konkrét egyediségben, de az elszigetelt aktus közvetlenségén túlmutatnak, és mint az etika körének objektív meghatározottságait általánosítják őket, s ezáltal napvilágra kerülhetnek az etika más konkrét kategóriáival fenntartott – pozitív vagy negatív – összefüggéseik." (Lukács, 1971b, 540.).

[8] Ekkor érvényes, különösen a kontinentális jogcsaládra gondolva, Lukács igazságszolgáltatásra/jogalkalmazásra vonatkozó levezetése a kategóriatriász második és harmadik tagjára vonatkozóan. Ahhoz, hogy a jog lényegét ki lehessen fejezni, ez nem lehetséges sem a törvény (értsd tágabban: jogforrások – Sz. P.) meghatározó elkülönülése nélkül, sem a minden igazságszolgáltatás végpontját jelentő egyedi esetre történő alkalmazása és értelmező specifikálása nélkül. „Mindez nem mond ellent annak, hogy az általánosság ezen a területen kategoriális fennhatóságot gyakorol. Ugyanis az ezt meghatározó elveket általános formában kell kimondani, hogy a jog lényegét ki lehessen fejezni; a különösség és az egyediség az általánosság eme uralmának részint tárgya, részint megvalósítására szol-

norma tárgyi hatálya alá esik – pozitív vagy negatív értékítélethez vezethet, amiben *már feltétlenül jelen lévő az etikai közvetítő közép* (legalább is az etikailag megalapozható normák esetköreiben).[9] Ezekkel a megszorításokkal áll Lukács tétele az etikai közvetítő középről. Ekkor és ennyiben különössé-tipikussá módosul a legalitás általános érvényessége.[10] Az *Esztétikum sajátossága* II. kötetének a különösségről szóló terjedelmes fejtegetései (177–245.) közepette a különösség és az egyediség (tkp. a jogalkalmazás bevonásával) az általánosság uralmának részint *tárgyaként*, részint a *megvalósulás eszközeként* jelenik meg.

Marxizmus a világban és philosophia primae11 jelentősége

Teljesen világos mind a levelezésből, mind pedig Lukács munkáiból, hogy a polgári filozófia fő vonalának tekintett neopozitivizmussal és a filozófia ismeretelméleti kérdésfeltevéseivel szemben a marxi ontológia került érdeklődése középpontjába, különösen *Az Esztétikum* 1963-as megjelenését követően. Aligha volt ez teljesen független attól, hogy a mindennapi élet és gondolkodás témája előtérbe került francia marxista filozófusoknál (például Henri Lefèbvre-nél /1965/ vagy Lucien Goldmannál), továbbá az egzisztencializmus sartre-i válfajának fellendülése is motiválta törekvését.[12] A fiatal, mindössze 27 éves Mészáros, aki tanulmányt ír Lukácsról („G. L. Il filosofo del tertium dature e del dialogo coezistenciale"), egy párizsi konferencián ismerkedett meg J. P. Sartre-ral, aki meghívta lakására, és ott kétórás beszélgetést folytattak. Mint írta, éppen a dialógus újrafelvétele érdekében ment el hozzá. „Bizonyára látta már a ‚Les Temps modernes' legutóbbi számában megjelent tanulmányát, *Question de la méthode,* amelyben nemcsak felületesen, hanem fura hangnemben is bírálja a *Existencialisme ou Marxise*-t (L. GY. tanulmányát[13] – Sz. P.). A beszélgetés végén roppant sajnálatát fejezte ki e miatt, arra hivatkozva, hogy a hazatéréssel kap-

gáló eszköz" (1965, 198.). Itt érhető tetten, hogy a jog jogesetekben, a joggyakorlatban egzisztálva is létrelevanciához jut.

[9] A jogi norma érvényességére, tárgyi tartalmára és értéktartalmára vonatkozóan lásd: Peschka, Vilmos: A jog sajátossága, Akadémiai Kiadó, 1988, 70–84. és Szigeti Péter: Típusalkotás a jogban és a művészetben, Ezredvég, 2018/6. szám 133–137.

[10] Számos jogi norma viszont nem igényel etikai megalapozást, elég egy jogimmanens célszerűség szükségessége (például az időmúlás vagy az eljárási cselekmények, határidők joghatásának figyelembe vétele jó néhány jogintézménynél/, megalkotásukhoz és funkcióik betöltéséhez.

[11] Az antikvitástól eredő filozófiai hagyományban a „philosophia primae" a lételmélet volt, megelőzve az ismeretelméleti, logikai problémákat.

[12] Például: „ éppen az ontológiai a mindennapi gondolkodás talajából fakad, és sohasem válhat hatékonnyá, ha nem képes arra, hogy – akár egyszerűsítő, sőt vulgárisan eltorzított módon – itt kössön ki újból" (Lukács, 1976b, 22.).

[13] Lukács egzisztencializmust bíráló esszéje eredendően 1948-ban jelent meg, majd 1961-ben újranyomták.

csolatban félrevezették és megígérte, hogy a megjelenő könyvből kihúzza ezeket a bántó részeket. De ezen túlmenően is a legnagyobb és legőszintébb hajlandóságot láttam nála a dialógus újrafelvételére. … szeretné, ha létrejöhetne a szellemi párbeszéd" (1957. november 29.). Lukács válaszában azt írja: … „hogy a gondolati közeledés nem veendő túlságosan komolyan. Én az eddigi cikkeket csak felületesen olvastam; meg akarom várni az egész könyvet, hogy pontosan lássam, mi az igazán új benne. Attól tartok, filozófiailag igen kevés. Az a benyomásom, hogy Sartre politikailag balfelé fejlődött és ennek megfelelően közeledett a történelmi materializmushoz, azonban a döntő filozófiai kérdésekben megmarad existencialista álláspontján. Ezért olyan kaotikus gondolatilag az, amit eddig írt" (1958. február 23.). Sartre sokat foglalkozott a husserli fenomenológiával, ezért is érdekes, amit Lukács ennek kapcsán ír Mészárosnak, hozzászólva filozófiai problémáihoz, melyek kifejtését rendkívül hasznosnak tartaná. „Mert a polgári filozófia kritikája a legtöbb marxista által nem veszi figyelembe azokat az óriási változásokat, amelyek a polgári filozófiában az utolsó évtizedekben végbementek és úgy kritizálják őket, mintha még mindig a machizmusról vagy az újkantianizmusról lenne szó. … a valóság problémát egészen egyenesen, határozottan, az elvont ismeretelméleti megállapításokon túl kell felvetni. Ezt például egy olyan értelmes polgári filozófus, mint N. Hartmann világosan felismerte. Ha még nem olvasta volna el, olvassa el az ő »Naturphilosophie« c. művét, amelynek különösen a térről és az időről szóló fejtegetései rendkívül érdekesek és tanulságosak.

Az új kérdésfeltevések szükségessége persze jóval túlmegy a neopozitivizmus bírálatán. Maga is említi levelében az exisztencializmust. Ezt azonban filozófiailag nem lehet komolyan bírálni, ha nem megyünk vissza forrásaira, nevezetesen a Husserl-féle fenomenológiára és a belőle kinőtt ontológiára. Itt már ezek az irányzatok is – ellentétben a neopozitivizmussal, mely a valóság létezését vagy legalábbis megismerhetőségét tagadja – kifejezetten valóságmegismerésre törekszenek. Ebben az a csábító, amely csábításnak gyöngébb felkészültségű marxisták is áldozatul esnek, hogy szemben a pozitivizmusssal és a kantianizmus puszta formalizmusával tartalmi megismerésre törekszenek. Ezek azonban teljesen ingoványos talajra épültek. A fenomenológiai kérdésfeltevés ugyanis azáltal, hogy a Husserl programja szerint »zárójelbe teszi« a valóságot, képtelen a filozófiailag döntő problémákat komolyan megragadni. Én itt csak két ilyen kérdésre hívom fel a figyelmét: az egyik az, hogy a fenomenológiai módszer alapján elvileg lehetetlen szubjektivitást és objektivitást egymástól elválasztani és így azt, amit teszem Heidegger vagy Sartre mint objektív valóságot vélnek ontológiailag megtalálni, mindig zagyva keveréke szubjektív és objektív elemeknek. A másik kérdés a jelenség és a lényeg kérdése. Ezeket csak a valóságban magában lehet egymástól igazán megkülönböztetni és valóságos dialektikájukat felismerni. A kérdésnek természetesen van ismeretelméleti oldala is, de itt helyes megoldást csak akkor találunk, ha a valóságból megyünk a megismerés felé és nem fordítva" (1962. március 9.).

Etikája hipotetikus alapvonalairól

A valóság ontológiai birtokbavételének igénye és szükségessége megvilágíthatja azt is, hogy Lukács miért akart *Etiká*ja elé társadalomontológiai megalapozást írni. Az etika kérdésfeltevései nem mehetnek túl az emberi praxison, ahhoz kötöttek, de mint szó volt róla, annak egészét sem foghatják át. Az *etikában a szubjektív praxis teremti meg a dialektikát*, mint ahogy ezt a moralitás – etikai közvetítő közép – legalitás kapcsán Lukács megmutatta. Ha azonban létezik ontológia, és létezik a *szervetlen és a szerves-organikus létszférát előfeltételező, azokra ráépülő, de azokra a kategoriális ugrás következtében soha vissza nem vezethető társadalmi lét,* akkor a dialektika nem merülhet ki a szubjektív praxisban. A társadalmi lét az anyagiság Marx által felismert új létmódja. Egyrészt mert van a szervetlen és még inkább a szerves természet (evolúciós mechanizmusok) objektivitásában dialektika, másrészt pedig a *társadalmi lét, mint olyan, Marx által felfedezett objektivitása* sem merülhet ki az egyedi, partikuláris emberi aktivitásában (amit az egzisztencializmus kiélezett döntésszituációkkal vagy éppen a normatív semmi alapján felfogott aktivitás bemutatásával tárgyal). A létszférák négyes, hartmanni felosztásával szemben Lukács a szellemi és a lelki helyett *az önreproduktív társadalmi lételméletet* dolgozta ki, de akceptálva az anorganikus és organikus létszférát, és ezzel a természet dialektikáját (eltérően 1923-as, ezt tagadó álláspontjától). Hermann István helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy: „Látszólag persze itt csupán a természet dialektikája kérdéséről van szó, a valóságban azonban minden szempontból sokkal többről. A természet dialektikájának tagadása ugyanis egyértelműen azt jelenti, hogy a dialektika alapja a szubjektum–objektum viszonyban van. Lukács ezzel szemben *a dialektika alapjaként itt az azonosság és nem azonosság azonosságának problémáját jelöli meg*[14] (kiemelés tőlem – Sz. P.). Vagyis arról van szó, hogy pusztán a szubjektív praxis teremti-e meg a dialektika lehetőségét vagy pedig az objektív történeti folyamat már a természetben is állandóan létrehozza azokat a jelenségeket, melyek dialektikus vizsgálata elengedhetetlen" (Hermann, 1985, 209.).[15] Lukács rájött, hogy a társadalmi lét ontológiája – amely őt foglalkoztatja – előfeltételezi a két nagy természeti anyagforma, a szervetlen és a szerves természet ontológiáját.

[14] Amit Lukács jelölt, valóságos filozófiai álláspont. Lásd kidolgozott formában a magyar marxista filozófiában, Szigeti József: Azonosság és nem-azonosság azonossága. Magyar Filozófiai Szemle, 1998/4–5–6, 445–507., ugyanez angolul, József Szigeti: The Principle of the Identity of Identity and Not-Identity in: Nature, Society, and Thought Vol.12, No. 3., 1999, 261–384. NST University of Minnesota

[15] Ennek a filozófiai álláspontnak a következtében történt meg a szakítás bizonyos, korábban a marxizmuson orientálódó tanítványok (Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György) és Lukács között (vö.: Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról 1968–1969.; illetőleg Hermann, 1985, 210).

A lételmélet lukácsi változata filozófiai irányultságában és politikai vonatkozásaiban is erőteljes gondolati alapot nyújtott egy neomarxista reneszánszhoz.[16] (Annak ellenére, hogy munkáját nem tudta kiteljesíteni, értékes újítás, bár nehézkes formájú és tartalmilag is torzó maradt). Politikai aspektusában tertium daturt keresett a sztálinizmus és a polgári társadalomhoz történő visszacsúszás között, egy olyan időszakban (1956–1971), amikor még léteztek jelentős államszocialista kísérletek és volt Európában munkás- és kommunista mozgalom, erős pártokkal, baloldali szakszervezetekkel és mozgalmakkal. A „szocialista évszázad" filozófusának törekvéseiről van tehát szó.

Elősegítette ezzel a hazai és a régiónkbeli reformfolyamatokat.[17] Filozófiailag egy túlhangsúlyozott ismeretelméleti nézőpont – különösen a század második felében a neopozitivizmusban testet öltött – álláspontjával szemben rehabilitálta a philosophia primae-t, a lételméletet. De a liberális felfogású kontraktualizmusokhoz képest is és a konzervatív, organikus társadalomfelfogásokhoz képest is eredeti gondolati alappal (ratio cognoscendi) szolgált. Az embert nem pusztán akarati, hanem ezt megelőzően szükségletkielégítő lénynek tekinti, amelynek gyakorlati tevékenysége közben „dolgozza ki" egyfelől képességeit, másfelől ezzel egyidejűleg létrehozza

[16] Néhány általunk elemzett példa ehhez Peschka Vilmos jogfilozófiai-, Eörsi Gyula összehasonlító polgári jogi-jogfejlődési teljesítményeiről: A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon 1963–1988; Lételmélet és jogi objektiváció", in Peschka emlékkötet (2017); illetve: Mészáros István életműve (Eszmélet 116, 2017). Továbbá, mások mellett biztosan e kőrbe tartozik Márkus György: Marxizmus és antropológia (Akadémia, 1966), Heller Ágnes: Marx szükségletelmélete MKKE Társadalomelméleti Kollégium, Budapest. é. n., Tőkei Ferenc társadalmi formaelmélete stb. A marxizmus reneszánszáról lásd még: Sziklai László, 2009, 163–166.; Varga Csaba pedig „az ontológiai jogfelfogás a marxizmus általános reneszánszának útján"-ról írt, 1981, 260–265.

[17] A manipulatív polgári demokráciával szemben a szocialista demokrácia kifejlesztését a gazdasági reformok nélkülözhetetlen velejárójának tekintette Lukács: üzemi dolgozói részvétel a fejlesztésekben és a vezetésben: demokratizálás és szocializálás (nem liberalizálás és privatizálás – tehetjük ma hozzá a történelmi tapasztalatok nyomán). A *Demokratizálás – ma és holnap* reformprogramját azonban tragikus módon tette inaktuálissá az 1968-as csehszlovákiai katonai megoldás. (Vö: Hermann, 1985, 202–206.). Ami pedig a magyar pártot illeti: Lukács párttagságának visszamenőleges elismerése 1967-ben nem sokat változtatott az aczéli/kádári kultúrpolitika lényegén, amely nem igazán kívánta „használni" Lukács kritikáit és elméleti felismeréseit: balra inkább zárt, de jobbra nyitott maradt a kétfrontos harc általa, sajátosan alakított mértékeivel. (Vö. erről recenziónkat, Agárdi Péter*: Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014.* Napvilág Kiadó, 2015 kötetről: „Aczél liberalizmusa kapcsán vetnénk fel: nem kellene-e Aczél értékelését összekötni azzal, amit más helyütt és „sans nom", név nélkül Agárdi is megír: Magyarországon a liberalizmus fő támogatója „a baloldali államhatalmi hegemónia korszakában pedig hallgatólagosan a ‚puhuló' diktatúra ‚tűr' modellje,…" volt (82. o.), ami valós helyzetleírás, következményekkel. Utóbbi a kétfrontos harc Főnökének is feltűnt, aki bár későn, de visszatekintve mégiscsak jelentős momentum, hogy észrevette az ‚aránytévesztést' és Aczélt 1985-ben – Monor éve – leváltotta. „A bölcs kompromisszumok elnyűhetetlen robotosa" szemében korábbi bizalmas tanácsadója ekkor és ezzel már közel sem a párthűséget szolgálta, mert olyan szellemeket engedett ki a palackból, amelyek nemcsak a bűvészinast, de magát a pódiumot is elvitték. (Persze sok más, ennél jelentősebb világpolitikai tényező hatása mellett)" (Eszmélet, 109 /2015/, 13–18).

azokat a társadalmi viszonyokat és objektivációs formákat, melyek között él: nyelvet, vallást, művészetet, tudományt és a jogot. Utóbbiakat a maga sajátszerűségével, különösségével. Ezt pedig sem az individuális akaratból kiinduló szerződéselméletek, sem a biológiai vagy funkcionális analógiával építkező organikus-konzervatív társadalomfelfogások nem tudják kielégítően magyarázni. *A társadalmi lét ugyanis egy önálló létréteg,* amelynek ontológiai előfeltétele a szervetlen- és a szerves (az élő) anyag, azokra épül rá, de a létrétegek között nincs visszavezethetőség. Van közöttük előfeltételezettségi, ráépülési viszony, azonban nincs visszavezethetőség a három nagy, a szervetlen, a szerves és a társadalmi létréteg között, mert a magasabb létréteg mindig kategoriális nóvumot tartalmaz. Az élettelen anyagban csak le- és felépülés van, végtelen az ismétlődés. Az élő anyagban már jelen van az evolúció, a fejlődés nóvuma. A társadalmi létben pedig *a finális determináció* a nóvum: a célkitűző értelem által vezérelt tevékenység(ek). Amely *nem azonos a tudattalan célszerűséggel*, a spontán folyamatok során keletkező variációs, stabilizálódó, adaptációs folyamattal, amelyre az élő természetben is számtalan példa adódik. Elemi formájában a munkafolyamat tartalmazza a finális determinációt, a maga teleologikus meghatározottságában.[18] Ebből, a munkavégző tevékenységből bontható ki *a kétpólusú társadalmi létben az egyén és az össztársadalmi viszonyok reprodukciója,* amelyben az emberi, tárgyteremtő gyakorlat tárgyiassági formái keletkeznek és fungálnak. A szubjektum aktivitásával. Ez a filozófiai álláspont lehetővé tette *az államszocializmus sztálinista, pánpolitizáló formájával való szembefordulást: az önteremtő emberi praxisban keletkező társadalmi viszonyok és tárgyiassági formák központi helyét a társadalmi létben.*[19] Másként is lehetett volna, mint ahogy a megtörténtet hatalmilag legitimálták.

Ezzel korábbi, az ismeretelméleti aspektust és a visszatükrözés-elmélet jelentőségét fontos pontokon érvényességén túlterjesztő felfogásával immáron szakító megoldás nyomán még egyszer megpróbálunk – hipotetikus – választ adni a *milyen etika* kérdésére. Kínálkozik néhány elvi jelentőségű tétel megfogalmazhatósága, az ifjú és az érett Lukács ontológiai és etikai-filozófiai törekvéseinek együttes figyelembevételén keresztül. Eljátszva a gondolattal, természetesen csak nagyon vázlatosan érdemes ilyen hipotézist felállítanunk.

Bizonyos, hogy Lukács egy olyan etikai értékrend jegyében gondolkodott, amely közösségi elvű, s ekként szolgálja az individuum szabad kibontakozását. Ezért kereste szakadatlanul egy ilyen*, a morálba és a jogba való kifutáson túlmutató* etika megalapozását. Hogyan? Egy etikai közvetítő közép értékrendje az általános élet- és társadalmi viszonyoktól és praxisformáktól kondicionáltan, az emberi-történelmi

[18] Lukács György (1976) társadalomontológiai szisztematizálásában a munka a társadalmi lét *megszüntethetetlen alapja* (mert annak kialakulása, … „önállóvá-szerveződése a munkára, vagyis a teleológiai tételezések folyamatos megvalósulására épül fel."); kategoriális felépítése tartalmaival a társadalmi lét *csírája* (16–54); és egyben a társadalmi gyakorlat *modellje* (55–99).

[19] Felfogásunkban támaszkodtunk a francia Lukács-kutató, André Tosel (2001) megállapításaira.

fejlődésbe, annak elért fokába ágyazódóan úgy hozhatja létre a cselekvések mértékeit és értékét, ha az abban rejlő konkrét lehetőségeket egy kívánatosnak tételezett értékrend felé mozdítja el. A fennállóhoz képesti újítással. Ezt pedig természetéből kifolyóan kevéssé hatalmi-politikai, sokkalta inkább társadalmi normák erkölcsisége és az önigazgatás közösségei szerveznék (mindennemű szocializmusra vonatkoztatva). Ebben mutatkozhat meg az erkölcs politikai hatalommal szembeni korlátozó elsőbbsége, amely a szocialista kísérletekre vonatkozóan, történeti adottságai – a nem klasszikus út problémája – miatt eleve nem lehet közhatalom és legalitás nélküli. Azonban ennek a legalitásnak a társadalom erkölcsiségéhez közel kell esnie, és a társadalom kollektív tudatával összhangban kell működnie. Mitől? A válaszhoz a társadalmi lét két pólusának viszonyát kell figyelembe venni. Az egyén és az össztársadalmi viszonyok reprodukciójában a köztulajdoni dominancia adhatja meg a fő strukturális karaktert: *kizsákmányolásmentességet és ennek következtében osztályszintű társadalmi egyenlőséget* – de nem az egyéni teljesítménytől független kispolgári nivellálást – és a létező elidegenedés visszavételére törekvést. Ez utóbbi *az etika közvetítő* és *felszabadító beavatkozása* révén mehet végbe. Nézzük a közvetítő szerepet: „Már az a tény is, hogy a társadalom lényeges rendező hatásformái (már a szokás, a hagyomány is, de még tisztább formában a jog és az erkölcs) kivétel nélkül az összes emberhez fordulnak a társadalmi követelményekkel – elég a tízparancsolatra utalni –, azt mutatja, hogy ahhoz az ontológiai fejlődéshez, amely a kezdetben pusztán egyedi nembeli példányt egyéniséggé alakítja, társadalmi szerv szükséges, mert az egyed a társadalmi törvényeket csak így tudja gyakorlatilag és valóságosan önmagára vonatkoztatni, és csak egy ilyen közvetítés révén válhat a társadalmi élet erkölcsi szabályozása az egyéniség előmozdítójává. Világos, hogy ezzel az etikára gondolunk" (Lukács, 1976, 329–331.). „A magasabbrendű ideológiai objektivációk jelentőségét világtörténelmileg éppen az méri, hogy milyen mértékben – pozitív, vagy negatív befolyást gyakorolva, példaadóan stb. – képesek hatni az emberek mindennapi magatartására. Itt minden egyes embernek mint más egyedekkel közvetlenül érintkező egyednek kell döntenie saját elidegenedései mellett vagy ellen" (1976, 735.) Az etika betöltheti azt az ösztönző szerepet, hogy mindennapi életükben az emberek emelkedjenek bensőleg saját elidegenedett partikularitásuk fölé. Az egyének törekvéseit, orientációit pedig az ideológiák – így vagy úgy – befolyásolják, kapcsolatot teremtenek emberek, embercsoportok, osztályok között. Az ideológia a valóság társadalmi feldolgozásának konfliktusokat kihordó, harci formája, amely tömegeket, mozgalmakat érint, éppen azért, mert arra szolgál, hogy „tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát" (Lukács, 1976, 449). A strukturális viszonyokba ágyazódó kollektív tudat az össztársadalmi póluson és az egyéni döntések etikai mértékek szerinti közvetítő orientálása a másikon, csak együtt vezethetnek az emberi-társadalmi reprodukció új formáihoz.

Objektív és szubjektív, adott és önteremtő ontológiai tényezők történetileg elérhető fejlettsége alapozhat meg egy olyan etikát, amelynek középpontjában az ember

társadalmiságának és humánumának kibontakoztatása áll. Ahogy utolsó nyilvános szereplésekor, a Goethe-díj 1970-es átvételekor mondotta: „Úgy hisszük – Marxszal –, … az emberiség valódi nembeliségének megvalósítása egy olyan problémakomplexum, melynek megoldása ugyan sok, látszólag kudarcot vallott mozzanatot saját fejlődésének elemeként önmagában megment, a »szabadság birodalma« azonban éppúgy a történelemnek, az ember öntevékenységének a terméke, mint ahogyan mi azt »a szükségszerűség birodalmával« kapcsolatban szüntelenül megélni kényszerülünk. S ha e fejlődés egyáltalán nem mélyülne, nem terjedne a »szabadság birodalmának« szubjektív faktoráig, akkor ez is elvont utópia maradna." [20]

Irodalom

Budai Gábor 2017 Az erkölcsi világrend felé Lukács György forradalomfelfogása 1918/19-ben. In: Eszmélet 115.

Eörsi István 1976 Egy posztumusz mű története in: A társadalmi lét ontológiájáról I. kötet Történeti fejezetek. Magvető

Hermann István 1985 Lukács György élete Corvina, Budapest

Krauszt Tamás – Szigeti Péter 2019 Lukács György és Mészáros István Filozófiai útkeresés – levelezésük tükrében Eszmélet Alapítvány 121 p.

Lefebvre, Henri 1965 Metaphilosophie, Collection Arguments, Les Éditions du Minuit Paris

Lukács, George 1948 Existentialisme ou Marxisme? Collection „Pensées", Paris, Les Éditions Nagel 290 p.

Lukács György 1965 Az esztétikum sajátossága I. és II. kötet, Akadémiai kiadó, Budapest

Lukács György 1971 Történelem és osztálytudat Magvető

Lukács György 1971a Utam Marxhoz I. Kötet, Magvető

Lukács György 1971b Utam Marxhoz II. Kötet, Magvető

Lukács György 1976 A társadalmi lét ontológiájáról II. kötet, Szisztematikus fejezetek Magvető Kiadó, Budapest

Lukács György 1976b A társadalmi lét ontológiájáról I. kötet, Történeti fejezetek Magvető Kiadó, Budapest

Lukács György 1989 Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon. Magvető, Budapest

Peschka Vilmos 1988 A jog sajátossága Akadémiai Kiadó

Szabó Tibor 2017 Lukács Görgy, az autonóm filozófus Kritikák – Viták – Teóriák Gondolat Kiadó, Budapest

Szigeti Péter 2006 A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon 1963–1988 elérhető: http://mek.oszk.hu/04400/04073

Szigeti Péter 2017 Lételmélet és jogi objektiváció in: Jog és Jogfilozófia Konferencia Peschka Vilmos emlékére ELTE ÁJK, 2017. január 13-i előadásom szerkesztett változata, amely elérhető: http://jog.tk.mta.hu/blog/2017/02/letelmemelet-es-jogi-objektivacio

[20] Emeljük ki a Curriculum vitaeből, Hermann István hosszabb idézéséből, 1985, 204–215.

Szigeti Péter 2017 Tisztelet a filozófusnak *Mészáros István (1930–2017)* in: Eszmélet, 115 /2017/, 6–27.
Szigeti Péter 2018 Típusalkotás a jogban és a művészetben in: Ezredvég, 6.
Sziklai László 2009 Heller Ágnes valódi élettörténete Fordulat, 7. sz. 158–170.
Sziklai László 2010 A kommunizmus mint Lukács erkölcsi problémája in: Megélt esztétika Argumentum Kiadó Lukács Archívum,163–173.
Tosel, André 2001 Le dernier Lukács et l'école de Budapest in: Marx Dictionnaire contemporaine PUF, Paris
Varga Csaba 1981 A jog helye Lukács György világképében Magvető, Budapest

EURÓPAI UNIÓS ÉS NEMZETKÖZI JOG, ALKOTMÁNYJOG

Az Európai Unió Bíróságának értelmező döntései a devizahitelezéssel kapcsolatos magyar ügyekben

LÉVAYNÉ FAZEKAS JUDIT

1. Bevezetés

A Takács Péter professzor úr 65. születésnapját köszöntő ünnepi kötetbe írt tanulmányom témája az Európai Bíróság devizahitelezéssel kapcsolatos magyar ügyekben hozott jogfejlesztő döntéseinek bemutatása, illetőleg a devizahiteles perekre gyakorolt hatásuk vizsgálata.

A XXI. század első évtizedében a közép-kelet-európai országokban,[1] különösen Magyarországon a lakossági hitelezés általánosan elterjedt formájává vált az ún. devizaalapú hitelezés. A devizahitelek alacsony kamatai miatt a fogyasztók hosszú távon is kedvezőnek és kiszámíthatónak tekinthették a devizában történő eladósodást.

A lakáshitelpiacon versengő pénzintézetek új ingatlanfedezetű devizaalapú hitelkonstrukciókat ajánlottak, melynek következtében először a lakáscélú, majd a fogyasztási cikkek piacán is dominánssá váltak az akkor még olcsónak számító devizaalapú kölcsönszerződések. A Magyar Nemzeti Bank kimutatásai alapján 2004 és 2012 között mintegy 800 000 devizaalapú fogyasztói kölcsönszerződést kötöttek. 2011-re a devizaalapú hitelek értéke elérte a tízmilliárd eurót, ami megközelítőleg a magyar GDP 11%-ának felelt meg. A teljes hitelállományon belül a devizahitelek aránya 68%-ot tett ki. 2011 tavaszán a Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 576 000 háztartásnak (közel kétmillió ember) volt lakáscélú jelzáloghitele, amelynek közel a fele devizaalapú jelzálogkölcsön volt, mintegy 287 000 háztartást és kb. 1 mil-

Fazekas Judit (CSc.), tanszékvezető egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Polgári Jogi és Polgári Eljárásjogi Tanszék. Elérhetőség: fazekas.judit@sze.hu

[1] Magyarország mellett a devizahitelezés rendkívüli megugrása látható a balti országokban: Észtországban, Lettországban, Litvániában. 2011-ben az Európai Unió országai között a lakossági devizahitelezés tekintetében Lettország, Litvánia és Magyarország volt a három listavezető. Ugyancsak megnövekedtek a devizahiteles konstrukciók Lengyelországban, Romániában és Bulgáriában, de ezekben az országokban nem okozott olyan kiterjedt adósválságot, mint az első csoportba tartozó országoknál. Csehország esetében a devizahitel engedélyezési rendszere az ezredforduló után is fennmaradt, Szlovákiában pedig az eurózónához való 2009-es csatlakozással, a deviza árfolyam-ingadozásból eredő kockázatok eliminálódtak.

lió személyt érintve.[2] A 2008-ban kirobbant világméretű pénzügyi válság következtében a korábban stabil (vagy stabilnak hitt) devizaárfolyamok „elszálltak", aminek következményeként a törlesztőrészletek elviselhetetlen mértékben megemelkedtek, mivel a devizaalapú kölcsönszerződéseknél a kereskedelmi bankok által alkalmazott általános szerződési feltételek az árfolyamkockázatot kizárólag a hiteladósokra terhelték. A társadalmi válsággá szélesedett devizaadósság-válság immár egy évtizede tart, és elmondható, hogy nem eredményeztek átfogó megoldást sem a jogalkotási,[3] sem a kormányzati intézkedések.[4] A 90 napon túli késedelmes lakossági jelzáloghitelek száma 2018 végén 109 ezer volt,[5] és a 2010–2018 között megindított több mint 60 ezer devizahiteles perből még jelenleg is folyamatban van mintegy 5000.

A devizahiteles perek elbírálását, valamint a Kúriának a jogegység fenntartása érdekében hozott jogegységi határozatait nagymértékben alakították az Európai Unió Bíróságának (továbbiakban EUB) a magyar ügyekben hozott értelmező döntései. Ezek közül is meghatározó jelentőséggel bírnak a C-26/13. sz. Kásler-ügyben,[6] a C-51/17. sz. Ilyés Teréz és Kiss Emil-ügyben,[7] valamint a C-118/17. sz. Dunai Zsuzsanna-ügyben[8] hozott döntések.

A továbbiakban a teljesség igénye nélkül és hivatkozva a tárgykörben korábban megjelent tanulmányokra, ezeket tekintem át.[9]

[2] KSH Statisztikai Tükör 2011/77. szám (2011. november 27.). Emellett a nem lakáscélú hitelek, pl. gépkocsilízing-hitelek 75%-a is devizaalapú hitel volt, ami 390 ezer személyt érintett.

[3] A Kúriának a pénzügyi intézmények fogyasztói kölcsönszerződéseire vonatkozó jogegységi határozatával kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről szóló 2014. évi XXXVIII. törvény, a Kúriának a pénzügyi intézmények fogyasztói kölcsönszerződéseire vonatkozó jogegységi határozatával kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről szóló 2014. évi XXXVIII. törvényben rögzített elszámolás szabályairól és egyes egyéb rendelkezésekről szóló 2014. évi XL. törvény, továbbá a természetes személyek adósságrendezéséről szóló 2015. évi CV. törvény.

[4] Lásd a Nemzeti Eszközkezelő által történő ingatlanvásárlások, amelyek során mintegy 40 ezer bedőlt jelzáloghitellel rendelkező devizaadóstól vásárolta fel az Eszközkezelő a lakást, biztosítva a bennmaradás lehetőségét, majd a kedvezményes visszavásárlást.

[5] Magyar Nemzeti Bank Pénzügyi Stabilitási Jelentés 2019. május; https://www.mnb.hu/letoltes/penzugyi-stabilitasi-jelentes-2019-majus.pdf, letöltés: 2019. június 29.

[6] C-26/13. sz. Kásler és Káslerné Rábai Hajnalka-ügy, [ECLI:EU:C:2014:282].

[7] C-51/17. sz. Ilyés Teréz és Kiss Emil-ügy, [ECLI:EU:C:2018:750].

[8] C-118/17. sz. Dunai Zsuzsanna-ügy, [ECLI:EU:C:2019:207].

[9] Lásd: Somssich Réka (2014): Az Európai Bíróság ítélete a fogyasztókkal kötött szerződésekben alkalmazott tisztességtelen feltételekről. A tisztességtelenségi vizsgálat terjedelme. *JEMA* 4, 73–83.; Fazekas Judit: The Consumer Credit Crisis and Unfair Contract Terms Regulation before and after Kásler. *Journal of European Consumer and Market Law* 2017 (3) Volume 6, p. 99–106; Fazekas Judit: Gondolatok a devizaalapú hitelszerződések hátteréről és a tisztességtelen általános szerződési feltételek érvénytelenségi kontrolljáról. In: *Jog Állam Politika:* Jog-és Politikatudományi folyóirat 8:4 pp. 73–96., 24 P. (2016); *Bodzási Balázs (szerk.): Devizahitelezés Magyarországon. A devizahitelezés jogi és közgazdasági elemzése*, http://unipub.lib.unicorvinus.hu/4108/1/devizahitelezes2019.pdf, letöltés 2019.július 3. ; Nagy, Zoltán (2014): The judgement practice of the European Court of Justice in connection with the foreign currency loans from consumer protection point of view. In: *A devizahitelezés nagy kézi-*

2. A C-26/13. sz. Kásler-ügy, avagy vizsgálható-e az árfolyamkockázat viselésére vonatkozó kikötés tisztességtelensége

A Kásler-ügy felperesei az OTP Jelzálogbank Zrt.-vel kötött devizaalapú kölcsönszerződés azon kikötése tekintetében kérték az érvénytelenség megállapítását, amelynek értelmében a devizaalapú kölcsön összegének a meghatározása a folyósítás napján érvényes, a bank által alkalmazott deviza vételi árfolyamon történik, a törlesztőrészletek forintösszegét viszont az esedékesség napját megelőző napon érvényes deviza eladási árfolyamon kell teljesíteni. A kölcsönszerződésben azt is rögzítették, hogy az adósok tudomásul veszik, a forint/devizaárfolyam változásából eredő kockázatot teljes mértékben ők viselik. A felperesek a kikötés érvénytelenségének megállapítása mellett kérték, a bíróság úgy módosítsa a kölcsönszerződést, hogy az eladási árfolyam helyett a törlesztőrészletek forintösszegének megállapítására is a deviza vételi árfolyama legyen alkalmazandó.

A perben első fokon eljáró Békés Megyei Bíróság, valamint a másodfokon eljáró Szegedi Ítélőtábla helyt adott a felperesek keresetének. Az első fokú bíróság ítéletének indokolása szerint nem áll szemben valós szolgáltatás az árfolyamrés alkalmazásából befolyó haszonnal. Az árfolyam-különbözetből eredő haszon szokásosan a devizaértékesítés velejárója. A peres felek egyetlen kölcsönszerződést kötöttek, amely esetén a bank haszna a kamatban realizálódik. A vételi és eladási árfolyam közti különbség, mint a banknál jelentkező haszon, indokolatlan előny a hitelező oldalán, egyben egyoldalú hátrány a fogyasztóra nézve. Az ilyen kikötés pedig a Ptk. szerint semmis.[10] A Szegedi Ítélőtábla elutasította az alperes fellebbezését, megerősítve, hogy a bank a devizaalapú kölcsönkonstrukcióban ténylegesen nem nyújt deviza vételére vagy eladására irányuló szolgáltatást, így az árfolyam-különbözetből eredő haszon nem tekinthető a banki szolgáltatás ellenszolgáltatásának. A másodfokú bíróság úgy ítélte meg, hogy a kikötés nem világos és nem egyértelmű, mivel nem derült ki belőle, miért tér el a kölcsön folyósításkori, illetve a törlesztéskori elszámolásának módja.[11]

Az Ítélőtábla jogerős ítélete ellen benyújtott felülvizsgálati kérelemben az OTP Jelzálog Bank a jogerős ítélet hatályon kívül helyezését és a felperesek keresetének elutasítását kérte. Az alperes arra hivatkozott, hogy az érintett kikötés a szerződés elsődleges tárgya körébe tartozik, amiből következően a fogyasztókkal kötött szerződésekben alkalmazott tisztességtelen szerződési feltételekről szóló 93/13/EGK ta-

---

könyve. Szerk. Prof. dr. Lentner Csaba. Nemzeti Közszolgálati és Tankönyv Kiadó, Budapest; Osztovits András (2009): A közösségi jog hatása a fogyasztói szerződések magyar szabályozására és joggyakorlatára. *Gazdaság és Jog*, 17. évf., 12. szám, 11–15.

[10] Békés Megyei Járásbíróság 5.P20360/2010/31.

[11] Szegedi Ítélőtábla Pf.I.20.052/2012/7.

nácsi irányelv[12] 4. cikkének (2) bekezdése[13] értelmében a tisztességtelen jelleg nem vizsgálható. Az irányelv ezen szabályának átültetése a régi Ptk. 209. §-ának (4) bekezdésében történt meg, de az átültető rendelkezés nem tartalmazta a világos és érthető megfogalmazás követelményét.[14]

A Kúria az előtte folyó eljárást felfüggesztette, és az Európai Bíróságtól az árfolyamréssel összefüggésben az Irányelv 4. cikk (2) bekezdés értelmezési tartományának meghatározását kérte, az elsődleges tárgy fogalmának terjedelme, illetőleg a világos és érthető megfogalmazás követelménye tekintetében (első és második kérdés). A harmadik kérdés a tisztességtelen kikötés esetén a nemzeti szabályozás szerint alkalmazható jogkövetkezményeknek és az Irányelv 6. cikk (1) bekezdésének viszonyára kérdezett rá, vagyis, hogy az Irányelv kérdéses cikkéből következik-e, hogy a bíróság — a szerződés teljesíthetősége érdekében — a tisztességtelen kikötést a jogszabály diszpozitív rendelkezésével pótolja. A feltett kérdés arra kért iránymutatást, hogy összhangban van-e az Irányelv 6. cikkével — tekintettel az EUB által kialakított joggyakorlatra — olyan jogkövetkezmény alkalmazása a bíróság részéről, mely az érvénytelen kikötést — a szerződés teljesíthetősége érdekében — módosítja.[15]

Az Európai Unió Bírósága 2014. április 30-án hirdetett ítéletet a Kásler-ügyben.[16] Az ítélet a Kúria első kérdésére adott választ illetően megerősítette a korábbi joggyakorlatot, leszögezve, az Irányelv 4. cikkének (2) bekezdésében szereplő kivételt szigorúan kell értelmezni.[17] Ugyancsak megerősítette a tagállami bíróság és az EUB közötti feladatmegosztást. E szerint az EUB hatáskörébe tartozik azoknak a szempontoknak a levezetése az uniós jogból, amelyeket a nemzeti bíróságnak figyelembe kell venni annak megítélésekor, hogy az adott szerződési feltétel a szerződés elsődleges tárgyának fogalma alá tartozik-e. A nemzeti bíróság feladata — a kölcsönszerződés természetére, általános rendszerére és kikötésére, valamint jogi és ténybeli összefüggéseire tekintettel — annak megítélése, hogy az adós szolgáltatásának (mely nem más, mint a hitelező által a rendelkezésére bocsátott kölcsönösszeg visszafizetése) alapvető eleme-e az átváltási árfolyamot meghatározó, egyedileg meg

[12] HL L 95., 29. o.

[13] A 93/13/EGK tanácsi irányelv 4. cikk (2) bekezdése szerint: "A feltételek tisztességtelen jellegének megítélése nem vonatkozik sem a szerződés elsődleges tárgyának a meghatározására, sem pedig az ár vagy a díjazás megfelelésére az ellenértékként szállított áruval vagy nyújtott szolgáltatással, amennyiben ezek a feltételek világosak és érthetők."

[14] Ptk. 209. § „A tisztességtelen szerződési feltételekre vonatkozó rendelkezések nem alkalmazhatók a főszolgáltatást megállapító, illetve a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás arányát meghatározó szerződéses kikötésekre."

[15] A Kásler-ügyben első fokon eljáró Békés Megyei Bíróság a régi Ptk. 237. §-ának (2) bekezdése alapján módosította a kölcsönszerződést, és a kölcsön törlesztésének havi részleteire a bank által alkalmazott vételi árfolyam alkalmazását írta elő. Az ítéletet a másodfokú bíróság is helybenhagyta.

[16] A Kásler ítéletről lásd Somssich, (2014) i. m. 73–83.; Osztovits, (2009) i.m. 11–15.

[17] C-26/13. Ítélet 43. pont.

nem tárgyalt feltétel. A Caja de Ahorros-ügyben[18] kidolgozott „alapvető szolgáltatás" elvéből kiindulva az EUB megerősítette, *nem minősülhetnek a szerződés elsődleges tárgyának azok a kikötések, melyek a szerződés lényegét meghatározó feltételekhez képest járulékos jellegűek*.[19] A díjazás és ellenszolgáltatás megfelelése tekintetében a Bíróság egyértelműen — a konkrét esetre vetítve és elvi éllel is — kimondta, hogy a díjra vonatkozó irányelvi rendelkezés nem alkalmazható, minthogy a devizaalapú szerződések átváltási árfolyamot határoznak meg anélkül, hogy a hitelező bármilyen átváltási szolgáltatást nyújtana. Szolgáltatás nélkül pedig nem tekinthetünk az árfolyamkülönbözetre mint olyan díjazásra, amelynek a hitelező által nyújtott szolgáltatásnak ellenszolgáltatással való megfelelése a tisztességtelen jellege tekintetében értékelhető lenne az Irányelv 4. cikk (2) bekezdése értelmében.[20]

A feltételek világos és érthető megfogalmazására irányuló követelményt illetően az EUB leszögezte, hogy a világosság és érthetőség elvárása nem korlátozható kizárólag a feltétel nyelvtani és alaki szempontból való érthetőségére. A szerződésnek átlátható jelleggel fel kell tüntetnie az érintett feltételben meghatározott külföldi pénznem átváltási mechanizmusának konkrét működését, valamint az e mechanizmus és a kölcsön folyósítására vonatkozó többi feltételben előírt mechanizmus közötti viszonyt oly módon, hogy a fogyasztónak módjában álljon egyértelmű és érthető szempontok alapján értékelni a számára ebből eredő gazdasági következményeket. Az utaló bíróságnak a feltételt a releváns ténybeli elemek összességére tekintettel (reklám, tájékoztatás) oly módon kell megvizsgálnia, hogy az általánosan tájékozott, az ésszerűen figyelmes és körültekintő, átlagos fogyasztó nemcsak felismerni képes-e a külföldi pénznem eladási és vételi árfolyama között a pénzpiacon általánosságban megfigyelt különbség fennállását, hanem képes-e értékelni is az általa megfizetendő törlesztőrészletek kiszámítására alkalmazott eladási árfolyam alkalmazásának gazdasági következményeit is, ennélfogva az általa felvett kölcsön teljes költségét.[21]

A harmadik kérdésre adott válaszában a Bíróság a C-618/10. sz. Banco Espanol-ügyben[22] hozott döntését megerősítve kimondta, hogy ellenétes lenne az Irányelv fogyasztóvédelmi célkitűzéseivel, ha a nemzeti bírónak lehetősége lenne a tisztességtelen kikötés módosítására.[23] Nem ütközik viszont az uniós jogba, ha a nemzeti bíró a tisztességtelen feltételt elhagyja, és azt a nemzeti jog valamely diszpozitív rendelkezésével helyettesíti. Az EUB rámutatott ennek szükségességére, mert

[18] C-484/08. sz. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid kontra Asociación de Usuarios de Servicios Bancarios-ügyben az EUB úgy értelmezte az Irányelv 4. cikk (2) bekezdését, mint ami a „szerződések alapvető szolgáltatásaira" (essential obligations of contracts) irányul.

[19] C-26/13. Ítélet 50. pont.

[20] C-26/13. Ítélet 58. pont.

[21] C-26/13. Ítélet 74. pont.

[22] C-618/10. sz. Banco Espanol de Crédito ítélet [EU:C:2012:349].

[23] C-26/13. Ítélet 79. pont.

amennyiben nem volna megengedett az érvénytelen kikötés valamely diszpozitív szabállyal való helyettesítése, a nemzeti bíróságnak az egész szerződést meg kellene semmisítenie. Ezzel nem a tisztességtelen kikötés alkalmazóját, hanem a fogyasztót büntetnék, hiszen a kölcsön egy összegben esedékessé válna.[24] A Kásler ítélet indokolásából arra következtethetünk, hogy az EUB szerint a Kásler döntés nem írta felül azt az elvet, mely szerint a szerződésnek a tisztességtelen kikötés elhagyása után minden további módosítás nélkül fenn kell maradnia. A semmis kikötést helyettesítő diszpozitív jogi norma alkalmazására csak a fogyasztó érdekében és csak akkor kerülhet sor, ha a mellőzött, tisztességtelen kikötés nélkül a szerződés nem teljesíthető. Nils Wahl főtanácsnok a Dunai Zs.-ügyben készült főtanácsnoki indítványában ezt úgy összegzi, hogy a helyettesítésnek azt kell eredményeznie, hogy a szerződés a tisztességtelen kikötés elhagyása ellenére továbbra is fennmarad, és továbbra is kötelező marad a felekre nézve. Abban az esetben pedig, ha a bíróságnak a szerződést egészében meg kellene semmisítenie, a diszpozitív normával való helyettesítésnek annak elkerülését kell szolgálnia, hogy a fogyasztóra olyan különösen káros következmények háruljanak, amelyek révén a szerződés megsemmisítéséből eredő visszatartó erő veszélybe kerülne.[25] Az Európai Bíróság ezen értelmezése szolgált alapul a Kúria 2/2014-es Polgári Jogegységi Határozatának és a jogalkotó által elfogadott kógens jellegű devizahiteles törvényeknek.

3. A Kúria 2/2014. Polgári Jogegységi Határozata (PJE)

Az Európai Bíróságnak a Kásler-ügyben született döntésére alapozva fogadta el a Kúria a 2/2014. számú jogegységi döntését. A jogegységi döntés iránymutatást adott a bíróságok számára azoknak a követelményeknek az alkalmazását illetően, melyek az Európai Bíróság értelmezését figyelembe véve a konkrét devizahiteles ügyekben a bíróság feladatkörébe tartoznak. A jogegységi döntést megerősíti a devizaalapú fogyasztói kölcsönszerződés azon rendelkezése, mely szerint az árfolyamkockázatot kizárólag a fogyasztó viseli, s a szerződés elsődleges tárgyának minősül, így annak tisztességtelensége főszabályként nem vizsgálható. Önmagában azonban az, hogy az árfolyamkockázat viselése az alapvető szolgáltatás (főszolgáltatás) körébe tartozik, nem zárja ki a feltétel tisztességtelenségének vizsgálatát, ha a szerződési feltétel a releváns ténybeli elemek összességére tekintettel, így a szerződés szövegére és pénzügyi intézménytől kapott tájékoztatásra, a reklámra és közzétett más tájékoztatásra is figyelemmel nem felel meg a transzparencia követelményeinek, azaz az ésszerűen figyelmes, általánosan tájékozott, körültekintő átlagos fogyasztó számára a feltétel nem világos és nem érthető, vagy az összes rendelkezésre álló információ alapján a

[24] C-26/13. Ítélet 83. és 84. pont.
[25] Főtanácsnoki indítvány 2018. november 15. [ECLI:EU:C:2018:921].

fogyasztó alappal gondolhatta, hogy az árfolyamkockázat nem valós, őt csak korlátozottan terheli, vagy egészben vagy részben érvénytelen (PJE 1. pont).

A Kúria jogegységi határozatának fontos eleme az árfolyamkockázat megítélése tekintetében hozott egységes jogalkalmazást segítő azon döntés, amely kimondta, hogy a különnemű (vételi és eladási) árfolyamok alkalmazása tisztességtelen, mert nem áll ezekkel szemben a fogyasztónak nyújtott szolgáltatás, illetőleg alkalmazásuk gazdasági következményei nem voltak a fogyasztó számára transzparensek. A tisztességtelen kikötés helyett a Magyar Nemzeti Bank hivatalos devizaárfolyama válik a szerződés részévé. A jogalapot a Kúria a szerződéskötéskor hatályban lévő Polgári Törvénykönyv 231. § (2) bekezdésére alapozta, aminek értelmében „a más pénznemben meghatározott tartozást a fizetés helyén és idején érvényben levő árfolyam alapvételével kell átszámítani". Ez pedig a Nemzeti Bank hivatalos árfolyamának felel meg. Az előzőekben bemutatott, 2012–2014 között elfogadott kúriai döntések — az EUB Kásler-ügyben adott értelmezésével együtt — lehetővé tették, hogy a bírósági eljárások felgyorsuljanak, és a konkrét perekben a tisztességtelenség kritériumait egyedileg mérlegelve, de egységes elvek szerint bírálják el.

A Kormány azonban a hosszadalmas és költséges bírósági jogorvoslat helyett, a pénzintézetek működésére közvetlenül ható, általános hatályú törvényi rendezés mellett tette le a voksát. Olyan jogalkotási megoldást keresett, amely „gyors rendezést kínál, elősegíti a devizaalapú kölcsönök gyors kivezetését a hitelpiacról, illetve a kötelező erejű jogi szabályozással lezárja a devizaalapú kölcsönszerződésekhez kapcsolódó jogértelmezési kérdéseket".[26] A Kormány előterjesztése alapján a magyar Parlament néhány hónap alatt megalkotta a 2014. évi XXXVIII. törvényt (továbbiakban: DH1 tv.)[27] a fogyasztói devizakölcsön rendezéséről, ezt követően a devizaelszámolásról szóló 2014. évi XL. törvényt (továbbiakban DH2 tv.),[28] továbbá a devizaalapú kölcsönszerződések kivezetéséről és a forintosításáról szóló 2014. évi LXXVII. törvényt (továbbiakban DH3 tv.).[29] A DH1 törvény alapja a Kúriának a magyar bíróságokra kötelező 2/2014. Polgári jogegységi határozata és az Európai Bíróság C-26/13. Kásler-ügyben hozott ítélete volt. A DH2 törvény a tisztességtelen szerződési feltételeken alapuló túlfizetések elszámolását, a DH3 törvény pedig a

[26] Nagy, 2014, i.m. 450–451.

[27] A Kúriának a pénzügyi intézmények fogyasztói kölcsönszerződéseire vonatkozó jogegységi határozatával kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről (DH1). Kihirdetve: 2014. július 18-án, hatálybalépés: 2014. július 26.

[28] 2014. évi XXXVIII. törvényben rögzített elszámolás szabályairól és egyes egyéb rendelkezésekről. A DH2 törvényt 2014.X. 06-án hirdették ki. A törvény 1–45. §-a és 48–51. §-a 2014. november 1-én, további rendelkezései pedig 2014. október 15-én léptek hatályba.

[29] 2014. évi LXXVII. törvény az egyes fogyasztói kölcsönszerződések devizanemének módosulásával és a kamatszabályokkal kapcsolatos kérdések rendezéséről. Kihirdetve: 2014. XII. 5., hatálybalépés: a kihirdetést követő napon.

devizaalapú hitelkonstrukció kivezetését és tartozások forintosításának rendezését alapozta meg.

A devizahiteles jogviták törvényi úton történő rendezésének alkotmányos alapjait az Alkotmánybíróság az Alaptörvény M) cikk (2) bekezdésének kiterjesztő értelmezése révén a 8/2014 (III.20.) AB határozatával teremtette meg, amikor kifejtette, hogy „ha a társadalmi méretű változások a szerződések nagy tömegét érintik, indokolt, hogy a jogviszonyok megváltoztatására, módosítására a törvényhozás dolgozzon ki általános megoldást”[30]. Ez esetben a jogszabály a *clausula rebus sic stantibus* elv alapján kivételesen — a felek érdekeire és a közérdekre figyelemmel — a hatálybalépése előtt megkötött szerződések tartalmát megváltoztathatja. Hasonló érvelést tartalmaz a Kúria 6/2013. számú jogegységi határozatának 7. pontja kiemelve, hogy „a bírói szerződésmódosítás nem alkalmas jogi eszköz arra, hogy társadalmi méretű gazdasági változásoknak azonos típusú szerződések nagy tömegét hasonlóan érintő következményeit orvosolja”.[31]

A jogszabályi rendezés ugyanakkor számos aggályt is felvetett, így különösen a szerződéses viszonyokba való nagymértékű állami beavatkozás, a jogbiztonság sérelme, a visszamenőleges hatály tilalmába ütközés és a tisztességes eljáráshoz való jog tekintetében. Az alkotmányossági kontrollra irányuló indítványokat az Alkotmánybíróság 34/2014. számú AB határozatával elutasította, és megállapította, hogy a devizakölcsön-rendezési törvény összhangban van az Alaptörvénnyel.

A DH1 törvény kimondta az árfolyamrés alkalmazásának tisztességtelenségét, az egyoldalú szerződésmódosítási jog tisztességtelenségének vélelmét és a törvényi vélelem megdöntésére irányuló peres eljárás különleges szabályait. A DH2 és DH3 törvények elrendelték a devizaalapú kölcsönszerződések miatt induló perek, illetőleg a már jogerős bírósági ítéletek alapján megindult végrehajtási cselekmények felfüggesztését, valamint a devizahitelek forinthitelre történő átváltását. A devizaalapú kölcsönök forintosítása az adósok többségénél nem bizonyult hatékony megoldásnak, annak ellenére sem, hogy a törlesztőrészletek összege átlagosan 25%-kal, az átlagos tőketartozás pedig kb. 5000 euróval csökkent. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a forinthitellé átalakított kölcsönszerződések futamideje jelentősen megnövekedett, és 2018 végén még mindig 109 000 volt azon devizaadósoknak a száma is, akik a törlesztőrészletek csökkentése ellenére sem tudják fizetni az adósságot.[32]

[30] Alkotmánybíróság 8/2014. (III.20.) AB határozat [90] pont.

[31] 6/2013. PJE 7. pont.

[32] Magyar Nemzeti Bank Pénzügyi Stabilitási Jelentés 2019. május; https://www.mnb.hu/letoltes/penzugyi-stabilitasi-jelentes-2019-majus.pdf, letöltés: 2019. június 29.

4. A C-51/17. számú Ilyés Teréz- és Kiss Emil-ügy, avagy a devizahiteles törvények összeegyeztethetőek-e a 93/13/EGK irányelvvel

A Kásler-ügyhöz képest további pontosítást jelentett az EUB Ilyés Teréz- és Kiss Emil-ügyben adott értelmezése.

A felperesek 2008-ban svájci frankban nyilvántartott, de forintban folyósított és törlesztett devizaalapú kölcsönszerződést kötöttek az ELLA Első Lakáshitel Kereskedelmi Bank Zrt.-vel.[33] A szerződés értelmében a hitelező által forintban folyósított kölcsönt a folyósításkori saját devizavételi árfolyamán számította át svájci frankra. A havi törlesztőrészletek forintban teljesítendő összegét viszont a saját devizaeladási árfolyamán határozta meg. A hitelező továbbá jogosult volt az ügyleti kamatot és a kezelési költséget egyoldalúan módosítani.

A felperesek 2013. május 16-án keresetet indítottak az alperesek ellen, melyben a devizaalapú kölcsönszerződés érvénytelenségének megállapítását, továbbá a szerződés forintosítását kérték.

Az elsőfokon eljáró Fővárosi Törvényszék 2016. március 11-én hozott ítéletében helyt adott a keresetnek, megállapítva, hogy az a szerződési feltétel, amely az árfolyamkockázat viselésének kötelezettségét előírta, a szerződés elsődleges tárgyának minősül, de nem világos és nem is érthető.

Az alperes megfellebbezte az ítéletet, arra hivatkozva, hogy az elsőfokú bíróság nem vette figyelembe a 2014-ben elfogadott, mindenkire kötelező devizahiteles törvényeket. Az adósok kérték a Fővárosi Törvényszék döntésének helybenhagyását, mivel álláspontjuk szerint a DH1 törvény 3. §-ának (1) bekezdése és 4. §-ának (1) bekezdése főszabály szerint tisztességtelennek minősít minden olyan feltételt, amely akár árfolyamrést, akár egyoldalú szerződésmódosítási jogot tartalmaz, míg a szerződés egyéb feltételei, így különösen az árfolyamkockázattal kapcsolatos tájékoztatásra vonatkozó feltételek nem tartoznak e rendelkezések hatálya alá, és azokat esetről esetre kell értékelni.

A fellebbezés folytán a Fővárosi Ítélőtábla elé kerülő ügyben az Ítélőtábla felfüggesztette az eljárást, és öt kérdésben kérte az Európai Bíróság értelmező döntését. Az öt kérdés közül különösen az első, a harmadik és az ötödik kérdésre adott válasz tekinthető olyannak, amely továbblendítette a devizahiteles perekben megtorpant ítélkezési folyamatot. Az első kérdésben az Ítélőtábla annak vizsgálatát kérte, hogy a devizaalapú szerződések semmis kikötéseit módosító devizahiteles törvények (DH1 és DH2) rendelkezései a 93/13/EGK irányelv 3. cikk (1) bekezdésében írt egyedileg meg nem tárgyalt szerződési feltétel fogalma alá vonhatók-e, tekintve, hogy az árfolyamkockázatot a fogyasztóra telepítő az a szerződési feltétel, amely az árfolyamrést

[33] A hitelező 2016. november 1-jén a kölcsönt egy köztes jogutódra, az OTP Bank Nyrt.-re ruházta, amely a későbbiekben azt ismét átruházta az OTP Faktoring Követeléskezelő Zrt.-re, az alapügy alperesére.

és ezzel együtt az árfolyamkockázat viselésének kötelezettségét is előíró tisztességtelen szerződési feltétel kiesése miatt, a szerződések tömegét érintő érvénytelenségi perekre tekintettel végrehajtott jogalkotási beavatkozás következtében ex tunc hatállyal vált a szerződés részévé.[34]

Az EUB ennek kapcsán rámutatott arra, hogy az egyedileg meg nem tárgyalt szerződési feltétel fogalmát akként kell értelmezni, hogy az vonatkozik többek között az olyan szerződési feltételre, amelyet valamely kötelező érvényű, a szerződés fogyasztóval történő megkötését követően elfogadott olyan nemzeti jogszabályi rendelkezés módosított, amely arra irányul, hogy más szabályt léptessenek az említett szerződésben foglalt valamely semmis feltétel helyébe.[35] Mivel tehát a törvényi feltételeket a nemzeti jogalkotó írta elő, nyilvánvaló, hogy a szerződésben részes felek azokat egyedileg nem tárgyalták meg,[36] ezért nincs akadálya annak, hogy a 93/13/EGK irányelv hatálya kiterjedjen a jogalkotási beavatkozás következtében a szerződés részévé vált, egyedileg meg nem tárgyalt feltételre.

A szerződési feltétel transzparenciája és érthetősége tekintetében megerősítette az Európai Bíróság a kialakult joggyakorlatot.[37] Az utaló bíróság azt a kérdést tette fel, hogy a feltétel vizsgálata során jogosult-e figyelembe venni egyéb, adott esetben tisztességtelen feltételeket is, oly módon, ahogy azok a szerződés megkötésekor a szerződésben szerepeltek, még akkor is, ha utóbb e feltételeket semmisnek nyilvánították, adott esetben pedig a nemzeti jog rendelkezései értelmében más szabályokat léptettek a helyükbe. Az EUB megerősítette, hogy a 93/13 irányelv 4. cikke megköveteli, hogy a szerződési feltételek világosságát és érthetőségét a szerződés megkötésekor fennálló, a szerződés megkötésével kapcsolatos összes körülményre, valamint a szerződés összes többi feltételére hivatkozva értékeljék, azon körülmény ellenére is, hogy e feltételek némelyikét a nemzeti jogalkotó utólag tisztességtelennek nyilvánította vagy ilyennek vélelmezte, és ennek alapján azok semmisségét állapította meg.[38]

A Fővárosi Ítélőtábla ötödik kérdése arra irányult, hogy a bíróság jogosult-e, sőt köteles-e mérlegelni olyan szerződési feltételek adott esetben tisztességtelen jellegét, amelyekre a felperesként eljáró fogyasztó a követelésének alátámasztása érdekében nem hivatkozott, vagyis, hogy a fogyasztói kölcsönszerződés szerződési feltételének tisztességtelenségét a bíróság hivatalból köteles-e figyelembe venni vagy kötve van a kereseti kérelemhez?

[34] Lásd Fővárosi Ítélőtábla 4 5.Pf.21.114/2016/6/ utaló végzés 1. kérdés.

[35] C-51/17. sz. Ilyés Teréz és Kiss Emil ügyben hozott ítélet rendelkező rész, 1. pont.

[36] C-51/17. 48. pont.

[37] Andriciuc és társai ítélet, C-186/16, EU:C:2017:703. 44. pont; Kásler és Káslerné Rábai ítélet, C-26/13, EU:C:2014:282, 71. és 72. pont; Van Hove ítélet, C-96/14, EU:C:2015:262, 50. pont.

[38] C-51/17. sz. Ilyés Teréz és Kiss Emil- ügyben hozott határozat 4. pont.

Az Európai Bíróságnak az erre a kérdésre adott válasza nem hozott újdonságot, de megerősítette a korábbi döntéseiben követett következetes joggyakorlatát[39], hangsúlyozva, hogy a 93/13 irányelv 6. cikkének (1) bekezdését és 7. cikkének (1) bekezdését akként kell értelmezni, hogy a nemzeti bíróságnak a felperesként eljáró fogyasztó helyett hivatalból figyelembe kell vennie valamely szerződési feltétel tisztességtelen jellegét, amennyiben a rendelkezésére állnak az ehhez szükséges jogi és ténybeli elemek.[40] A feltétel tisztességtelen jellegének megállapítása esetén – feltéve, hogy a szerződés az érvénytelen kikötés hiányában is teljesíthető – a bíróságnak el kell tekintenie a semmis kikötés alkalmazásától.[41] A tisztességtelenség jogkövetkezményeinek alkalmazása körében az EUB a Banco Primus döntésben arra is rámutatott, hogy a 93/13 irányelvvel ellentétes az olyan nemzeti szabályozás vagy ez alapján kialakult nemzeti joggyakorlat, amely megtiltja a nemzeti bíróságnak, hogy miután megállapította egy szerződési feltétel tisztességtelen jellegét, azt semmisnek nyilvánítsa, és eltekintsen az alkalmazásától. Az EUB az Ilyés Teréz- és Kiss Emil-ügyben is kiemelte, hogy a nemzeti bíróságokat terhelő ezen kötelezettség szükséges a fogyasztók hatékony védelmének biztosításához.

5. C-118/17. sz. Dunai Zsuzsanna-ügy

A Dunai Zs. kontra Erste Bank ügyben lefolytatott előzetes döntéshozatali eljárásban az Európai Unió Bírósága, a korábbi devizahiteles magyar ügyek mintegy folytatásaként további pontosításokat tett.

Az alapügy tényállása szerint Dunai Zsuzsanna 2007. május 24-én az ERSTE Bankkal svájci frank alapú kölcsönszerződést kötött, amelyben kikötötték, hogy a hitelösszeget forintban kell folyósítani a bank által meghatározott tárgynapi CHF-HUF eladási árfolyam szerint. A szerződés azt is kimondta, hogy a kölcsönt forintban kell törleszteni, az árfolyam azonban ekkor a törlesztés esedékessége napján érvényes, a bank által meghatározott vételi árfolyam volt. Az árfolyamkockázatot a szerződés szerint kizárólagosan Dunai Zsuzsanna viselte. A szerződést közjegyzői okiratba foglalták, amelynek következményeként az adós nemteljesítése esetén a szerződés további peres eljárás nélkül végrehajthatóvá vált. Mivel az adós nem tudta fizetni a törlesztőrészleteket, 2016. április 12-én a közjegyző a bank kérelme alapján elrendelte a szerződés végrehajtását. 2016. október 5-én Dunai Zsuzsanna keresetet indított a Budai Központi Kerületi Bíróság előtt a végrehajtás megszüntetése iránt, a

[39] Lásd különösen az Aziz- ítélet C-415/11, EU:C:2013:164, 46. pont; a Hogeschool Katholieke Hogeschool Antwerpen ítélet, C-147/16, EU:C:2018:320, 31. pont; és a Banco Primus ítélet, C-421/14, EU:C:2017:60, 43. pont.

[40] C-51/17. sz. Ilyés Teréz és Kiss Emil-ügyben hozott határozat 5. pont.

[41] Banco Español de Crédito ítélet, C-618/10, EU:C:2012:349, 65. pont; Banco Primus ítélet, C-421/14, EU:C:2017:60, 71. és 75. pont.

devizaalapú kölcsönszerződés semmisségére hivatkozva, mivel a szerződés – a Hpt. előírása ellenére – nem határozta meg az árfolyamrést, azaz nem pontosította az összeg folyósításakor, illetve az annak törlesztésekor alkalmazandó árfolyamot.

A Budai Központi Kerületi Bíróság utaló végzésében az Európai Bírósághoz öt kérdést intézett. A magyar devizahiteles peres ügyekben való továbblépést illetően leginkább az utaló bíróság által az árfolyamrés tisztességtelenségét megállapító devizahiteles törvények tekintetében feltett első, második és harmadik kérdése releváns. Ezek arra irányulnak, hogy az alapügyhöz hasonló helyzetben, amelyben a szolgáltató és a fogyasztó között létrejött szerződés valamely tisztességtelen feltétel elhagyása esetén nem teljesíthető, a 93/13 irányelv 6. cikkének (1) bekezdését úgy kell-e értelmezni, hogy azzal ellentétes az olyan nemzeti szabályozás, amely akkor sem teszi lehetővé a nemzeti bíróság számára, hogy helyt adjon a devizaalapú kölcsönszerződés valamely rendelkezésének tisztességtelen jellege miatt a szerződés megsemmisítésére irányuló kérelemnek, ha a bíróság úgy ítélné meg, hogy a szerződés érvényben tartása ellentétes a fogyasztó érdekeivel, mivel a fogyasztó továbbra is viselia nemzeti valuta leértékelődésével kapcsolatos pénzügyi teherben jelentkező árfolyamkockázatot.

Az Európai Bíróság a feltett három kérdésre adott együttes válaszában megerősítve a korábbi joggyakorlatát, különösen a Banco Español de Crédito-ügyben[42] a Kásler és Káslerné Rábai Hajnalka-ügyben[43] és az Ilyés Teréz- és Kiss Emil-ügyben[44] hozott döntéseit, differenciált választ adott a feltett kérdésekre.

Egyfelől megerősítette, hogy 93/13/EGK irányelv 6. cikkének (1) bekezdését úgy kell értelmezni, hogy azzal ellentétes az a nemzeti szabályozás, amely olyan körülmények között, mint amilyenek az alapügyben szerepelnek, az eljáró bíróság számára nem teszi lehetővé, hogy helyt adjon a kölcsönszerződés valamely, árfolyamkockázattal kapcsolatos rendelkezésének tisztességtelen jellege miatti megsemmisítésére irányuló kérelemnek, ha az eljáró bíróság megállapítja, hogy e szerződési feltétel tisztességtelen, és hogy a szerződés az említett szerződési feltétel hiányában nem teljesíthető.

Másfelől pedig kimondta, nem ellentétes az a nemzeti szabályozás, amely az eljáró bíróság számára nem teszi lehetővé, hogy helyt adjon a kölcsönszerződés valamely, árfolyamréssel kapcsolatos rendelkezésének tisztességtelen jellege miatti megsemmisítésére irányuló olyan kérelemnek, mint amilyen az alapügyben szerepel, feltéve, hogy az ilyen szerződési feltétel tisztességtelen jellegének megállapítása lehetővé teszi azon jogi és ténybeli helyzet helyreállítását, amelyben a fogyasztó e tisztességtelen szerződési feltétel hiányában lett volna.

[42] C-618/10. sz. Banco Espanol de Crédito ítélet [EU:C:2012:349].
[43] C-26/13. sz. Kásler és Káslerné Rábai Hajnalka-ügy, [ECLI:EU:C:2014:282].
[44] C-51/17. sz. Ilyés Teréz és Kiss Emil-ügy, [ECLI:EU:C:2018:750].

A Dunai-ügyben hozott EUB döntés ezzel egyértelművé eligazítást adott arra vonatkozóan, hogy a devizaalapú kölcsönszerződés egészében érvénytelen, ha az árfolyamkockázatot az adósra telepítő szerződési kikötések tisztességtelen jellegét az eljáró bíróság a tájékoztatás elmaradása vagy nem megfelelő volta miatt megállapítja és a szerződés e szerződési feltétel hiányában nem teljesíthető. Az érvénytelenség jogkövetkezményeként a bíróság a nemzeti jog ilyen előírása ellenére sem[45] alkalmazhat olyan jogkövetkezményt, amely alapján a tisztességtelen feltételből kötelezettség hárul a fogyasztóra[46]. Nem összeegyeztethető tehát az irányelvvel a kölcsönszerződés határozathozatalig történő hatályossá nyilvánítása, mert ez esetben az árfolyamkockázatot adósra telepítő tisztességtelen feltétel – a szerződés megkötésétől a hatályossá nyilvánítás időpontjáig – kötelezi a fogyasztót. Ellentétes álláspontot képvisel e tekintetben Bodzási Balázs, kifejtve, hogy a hatályossá nyilvánítás nem akadályozza meg a fogyasztót abban, hogy mentesüljön a tisztességtelen szerződési feltétel alól, hiszen az érvénytelen nyilatkozatok nem kötik a feleket.[47] Alkalmazható viszont a szerződés érvényessé nyilvánítása, mivel az érvénytelenség oka kiküszöbölhető azáltal, hogy a bíróság mentesíti a fogyasztót az árfolyamkockázat viselése alól. Erre a megállapításra jutott a Dunai-ügyben hozott Európai Bírósági ítéletet követően a Kúria mellett működő Konzultációs Testület is, abban a június 19-én meghozott állásfoglalásában,[48] amely a fenti okból érvénytelen szerződések esetében az érvénytelenség jogkövetkezményeként – figyelemmel a devizaalapú hitelszerződések sajátosságára és a 93/13/EGK irányelvnek való megfelelés követelményére is – a régi Ptk. 237. §-ában meghatározott jogkövetkezmények közül egyedül a szerződés érvényessé nyilvánítása alkalmazható. A Konzultációs Testület állásfoglalásának megjelenése után pár nappal, 2019. június 24-én a Fővárosi Ítélőtáblán megszületett az első olyan ítélet, amelyben az Ítélőtábla érvénytelenné nyilvánított egy devizaalapú fogyasztói kölcsönszerződést, arra hivatkozással, hogy a pénzintézet nem adott megfelelő tájékoztatást az adósnak a tekintetben, hogy az árfolyamváltozás jelentősen növelheti a tartozását és a törlesztőrészletek összegét.

[45] 2014. évi XL. törvény 37.§ (1) bekezdés.

[46] 93/13/EGK irányelv 6. cikk (1) bekezdés.

[47] Bodzási Balázs: A devizaalapú fogyasztói kölcsönökhöz kapcsolódó problémák kezelésére irányuló jogi lépések Magyarországon. In Bodzási Balázs (szerk.): *Devizahitelezés Magyarországon. A devizahitelezés jogi és közgazdasági elemzése*, p. 90. http://unipub.lib.unicorvinus.hu/4108/1/devizahitelezes2019.pdf, letöltés: 2019. július 3.

[48] Lásd: A Kúria Konzultációs Testületének 2019. június 19-i állásfoglalása „Az árfolyamkockázatot a fogyasztóra telepítő szerződési kikötések érvénytelensége esetén alkalmazandó további jogkövetkezmények köre és tartalma". Letöltve: 2019. június 20. https://kuriabirosag.hu/sites/default/files/konz_testulet/deviza_megoldasi_javaslatok3.0.pdf

6. Zárógondolatok

A tanulmányban azt kívántam bemutatni, hogy a hazánkban és más közép-európai országokban is elterjedt, utólag „hibás pénzügyi terméknek" minősített devizaalapú fogyasztói hitelek amellett, hogy szociális válsággá mélyülő fogyasztói eladósodást „eredményeztek", a bíróságokat és a jogalkotót is komoly kihívás elé állították. A pénzügyi és jogi szempontból is nehezen megítélhető és kezelhető devizaalapú fogyasztói kölcsönszerződéssel kapcsolatos jogviták rendezésében meghatározó szerepet játszott az európai fogyasztóvédelemi jog, nevezetesen a fogyasztói szerződésekben alkalmazott tisztességtelen szerződési feltételekről szóló 93/13/EGK irányelv által font védelmi háló, továbbá az ennek érvényesülése tárgyában az Európai Bíróság lépésről-lépésre, esetről-esetre finomított joggyakorlata. A magyar bíróságok által kezdeményezett előzetes döntéshozatali eljárások hozzájárultak ahhoz, hogy a mintegy tíz éve zajló devizahiteles perekben a bíróságok az egyedi ügyeket az egyedi körülmények mérlegelésével, a felek közötti valós érdekegyensúly helyreállítását célozva rendezzék. Ezt a folyamatot álláspontom szerint nagyban segítette az Európai Unió Bíróságának a devizahiteles ügyekben követett következetes jogfejlesztő gyakorlata.

Érvénytelenség, megtévesztés és egy történet az ókori Közel-Keletről

SULYOK GÁBOR

1. Érvénytelenség

Nemzetközi szerződések tízezrei rendezik a nemzetközi közösség tagjainak életét és érintkezéseit. Megkötésük szabályszerűségét, a szerződési akarat szabad kialakítását, az akarat helyes kifejezésre juttatását és a tartalom megengedhetőségét a szerződések jogáról szóló bécsi egyezményben érvénytelenségi rendelkezések sora hivatott biztosítani. Mivel a nemzetközi jogalkotásban a kifejezett állami beleegyezés/elismerés a szerződéskötés alkalmával játssza a leglátványosabb szerepet,[1] napjainkban az érvénytelenség részletes szabályozása magától értetődőnek tűnhet. Eltérően azonban az államok belső jogától, a nemzetközi jog hosszú ideig módfelett kevés figyelmet szentelt a kérdésnek, mely alighanem a korabeli szabályozás technikai elmaradottságával, a szabályozás sajátos szellemiségével, az erőszak tilalmának hiányával és a gyakorlati előfordulások szórványosságával magyarázható.[2] Komoly viták előzték meg tehát a bécsi egyezmény érvénytelenségi rendelkezéseinek megalkotását, melyek eredményeként a belső jogok szókincsére[3] és megoldásaira is támaszkodó, korszerű és koherens szabályozás született. Noha a gyakorlati jelentősége változatlanul csekély, az érvénytelenség iránt már élénk tudományos érdeklődés tapasztalható.[4]

Sulyok Gábor, egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Győr és Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest; tudományos főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest. E-mail: sulyok@sze.hu

[1] Jutta Brunnée: Consent, in Rüdiger Wolfrum (ed.): The Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Vol. II. Oxford University Press, Oxford, 2012. 683.

[2] Haraszti György: Az érvénytelenség fogalmának változása a nemzetközi szerződések jogában. Jogtudományi Közlöny, XXX/3–4. (1975), 214–215; Robert Kolb: The Law of Treaties: An Introduction. Edward Elgar Publishing, Cheltenham – Northampton, 2016. 89–90.

[3] Paul Reuter: Introduction to the Law of Treaties. José Mico, Peter Haggenmacher trans. Routledge, London – New York, 2011. 173.

[4] Anthony Aust: Modern Treaty Law and Practice. Third edition. Cambridge University Press, Cambridge, 2013. 273. Más nézetet lásd Reuter: i. m. 173.

Érdekes módon a bécsi egyezmény nem határozza meg az érvényesség és az érvénytelenség fogalmát, ezért tartalmuk a rendelkezések körültekintő értelmezésével tárható fel. Érvénytelenség esetén egy szerződés mint jogi aktus különböző akarathibák vagy a nemzetközi jogrend/közrend sérelme miatt nem képes a szerződő felek által kívánt joghatások kiváltására.[5] Ebből a meghatározásból kiindulva, az ellenkezőből való következtetés útján, már könnyen eljutunk az érvényesség tartalmához is. Fogalommeghatározás helyett a bécsi egyezmény egy megdönthető vélelmet[6] állít fel a szerződések érvényessége mellett: „A szerződésnek, vagy annak a kötelező hatályára vonatkozó állami elismerésnek az érvényességét csak ennek az egyezménynek az alkalmazása útján lehet megtámadni."[7] Mint látható, a rendelkezés külön említi a szerződést és a kötelező hatály elismerését. Ez a kétoldalú és a többoldalú szerződések sajátosságaiból adódik, és az egyes érvénytelenségi okok megfogalmazásában is tetten érhető.[8] Kiemelendő, hogy a bécsi egyezmény kizárólagos alkalmazást követel a részes államaitól az érvénytelenség esetén, szemben az ugyanezen szerkezeti egységben szabályozott megszűnéssel és felfüggesztéssel, ahol a szerződő feleknek nagyobb mozgásteret biztosít. Ez a kizárólagos alkalmazás egyúttal azt is jelzi, hogy az érvénytelenségi okok felsorolása taxatív,[9] a részes államok további okokat nem létesíthetnek vagy ismerhetnek el.[10] Ezek a megszorítások a szerződések stabilitásának, a *pacta sunt servanda* elvének/szabályának, a legalitás elvének és a nemzetközi közérdek érvényre juttatásának lényeges garanciáját képezik.[11] Ezzel magyarázható

[5] Marcelo G. Kohen – Sarah Heathcote: 1969 Vienna Convention, Article 42: Validity and Continuance in Force of Treaties, in Olivier Corten – Pierre Klein (eds.): The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary. Vol. II. Oxford University Press, Oxford, 2011. 1019.

[6] Second report on the law of treaties, by Sir Humphrey Waldock, Special Rapporteur, in Yearbook of the International Law Commission, 1963. Vol. II. U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1963/Add.1, 39; Draft Articles on the Law of Treaties with commentaries, in Yearbook of the International Law Commission, 1966. Vol. II. U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1966/Add.1, 236. Értelemszerűen a bizonyítási teher az érvénytelenségre hivatkozó félre hárul.

[7] Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, Bécs, 1969. május 23., 42. cikk (1) bekezdés. Kihirdette: 1987. évi 12. törvényerejű rendelet a szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. évi május hó 23. napján kelt szerződés kihirdetéséről. Hasonló rendelkezés található az államok és a nemzetközi szervezetek közötti vagy a nemzetközi szervezetek közötti szerződések jogáról szóló bécsi egyezményben. Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations, Vienna, 21 March 1986, Article 42, paragraph 1.

[8] Kerstin von der Decken: Article 42: Validity and Continuance in Force of Treaties, in Oliver Dörr – Kirsten Schmalenbach (eds.): Vienna Convention on the Law of Treaties: A Commentary. Second edition. Springer-Verlag, Berlin – Heidelberg, 2018. 792. Lásd még Aust: i. m. 280.

[9] Draft Articles on the Law of Treaties with commentaries, in Yearbook of the International Law Commission, 1966. Vol. II. U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1966/Add.1, 237.

[10] Kohen – Heathcote: i. m. 1020.

[11] Von der Decken: i. m. 791–792; Kohen – Heathcote: i. m. 1016, 1020. Maga a bécsi egyezmény is felidézi és megerősíti a *pacta sunt servanda* elvét/szabályát: „*[M]egjegyezve,* hogy a szabad kötelezettségvállalás és a jóhiszeműség alapelve, valamint a *pacta sunt servanda* szabálya általánosan elismert

a szerkezeti egység látszólag aránytalan terjedelme is: a rendelkezések a *pacta sunt servanda* alóli kivételeket rögzítik, melyek körültekintő megfogalmazása nagy teret igényelt.[12]

Nyolc érvénytelenségi ok található a bécsi egyezményben: a szerződéskötési hatáskörre vonatkozó belső jogi rendelkezések megsértése, az állam kötelezettségvállalásának elismerésére vonatkozó meghatalmazás különös korlátozásainak figyelmen kívül hagyása, a tévedés, a megtévesztés, az állam képviselőjének megvesztegetése, az állam képviselőjének kényszerítése, az állam kényszerítése fenyegetés vagy erőszak alkalmazásával és az általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályába ütköző szerződés.[13] Más érvénytelenségi okok az általános nemzetközi jogban sem találhatók. Nem érvénytelenségi ok például a szerződéskötési képesség hiánya, a szerződés titkos, egyenlőtlen vagy méltánytalan jellege, a szerződéskötés kapcsán kifejtett politikai vagy gazdasági nyomás, a szerződési tartalom bizonytalansága, a szerződés egy korábbi szerződéssel való összeegyeztethetetlensége és a szerződés beiktatásának vagy közzétételének elmaradása.[14] Noha a bécsi egyezmény tartózkodik a csoportosítástól, a rendelkezéseinek megfogalmazására figyelemmel, a nemzetközi jog tudománya hagyományosan a semmisség és a megtámadhatóság, az abszolút érvénytelenség és a relatív érvénytelenség, vagy a szerződési hibák különböző típusainak körében helyezi el a tárgyalt okokat.[15] Mint látható, a csoportosítás az érvénytelenségi okok működésén, következményén vagy természetén alapul.

Hazánkban a semmisség és a megtámadhatóság és az abszolút érvénytelenség és a relatív érvénytelenség elhatárolása egyaránt használatos,[16] a két eltérő jogkörből

---

[…]" és „Minden hatályos szerződés kötelezi a részes feleket és a szerződést jóhiszeműen kell végrehajtaniok." Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, preambulum és 26. cikk. (Kiemelés az eredetiben.)

[12] Stanislav E. Nahlik: The Grounds of Invalidity and Termination of Treaties. American Journal of International Law, Vol. 65. No. 5. (1971), 737–740.

[13] Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, 46–53. cikk. Megjegyzendő, hogy egyes érvénytelenségi okok sajátos megítélése vagy összevonása miatt a nemzetközi jog tudományában eltérő számokkal is találkozhatunk.

[14] Von der Decken: i. m. 797; Kohen – Heathcote: i. m. 1027–1028; Michael Reisman – Dirk Pulkowski: Nullity in International Law és Meinhard Schröder: Treaties, Validity, in Wolfrum: i. m. Vol. VII. 900. és Vol. X. 55; Mark E. Villiger: Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Martinus Nijhoff Publishers, Leiden – Boston, 2009. 548. A bécsi diplomáciai konferencián külön nyilatkozatban ítélték el, a katonai kényszerítés mellett, a szerződéskötés kapcsán kilátásba helyezett vagy kifejtett politikai vagy gazdasági nyomást. Declaration on the Prohibition of Military, Political or Economic Coercion in the Conclusion of Treaties, in United Nations Conference on the Law of Treaties, Official Records, Vol. III. U.N. Doc. A/CONF.39/11/Add.2, 285.

[15] Egy kevésbé ismert csoportosítási módszer a szubjektív érvénytelenség és az objektív érvénytelenség elhatárolásán alapul. Pierre-Marie Dupuy – Yann Kerbrat: Droit international public. Treizième édition. Éditions Dalloz, Paris, 2016. 317.

[16] Például Bruhács János: Nemzetközi jog I. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2008. 126. (semmisség és megtámadhatóság); Kovács Péter: Nemzetközi közjog. Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2016. 129. (abszolút érvénytelenség és relatív érvényte-

származó csoportosítási módszer által használt kategóriák egymással nagyjából megfeleltethetők. Semmisség vagy abszolút érvénytelenség esetén a szerződés eleve és *erga omnes* hatállyal érvénytelen, melynek megállapítására bármely állam, nemzetközi szervezet vagy nemzetközi bírói fórum jogosult – még akkor is, ha ezt az érintett szerződő felek nem teszik meg. Megtámadhatóság vagy relatív érvénytelenség esetén a szerződés nem eleve érvénytelen, hanem érvényteleníthető. Ilyenkor az érvénytelenségi ok fennállására külön hivatkozni kell, melyre kizárólag az érintett szerződő fél jogosult. Ennek hiányában a hibában szenvedő szerződés érvényben marad. Mindezek alapján az érvénytelenségi okok iménti felsorolásának első öt eleme a megtámadhatóság vagy a relatív érvénytelenség, míg az utolsó három eleme a semmisség vagy az abszolút érvénytelenség körében helyezhető el.[17]

Ha egy szerződésről a bécsi egyezmény által előírt eljárás nyomán megállapítást nyer,[18] hogy érvénytelen, az adott szerződés semmis és a rendelkezéseinek nincs jogi hatálya.[19] Ez a szabály érezhetően elmossa a határokat az érvénytelenség és a semmisség, illetve a semmisség és a megtámadhatóság között, és ekként megalapozottan tehető kritikai észrevételek tárgyává.[20] Bármely okból is következik be, az érvénytelenség *ab initio/ex tunc* hatályú,[21] és alapesetben a szerződés egészét érinti.[22] Ezzel a *pacta sunt servanda* elve/szabálya alkalmazhatatlanná válik.[23] Előfordulhat, hogy az érvénytelenség megállapítását megelőzően a szerződő felek jóhiszeműen, a szerződés alapján és érvényességében bízva, bizonyos cselekményeket hajtanak végre. Ha az érvénytelenség bekövetkezése egyik államnak sem tulajdonítható, mindegyik követelheti az eredeti állapot helyreállítását, mely a gyakorlatban korántsem mentes

---

lenség); Nagy Boldizsár: A nemzetközi szerződések joga, in Kende Tamás *et al.* (szerk.): Nemzetközi jog. Második, átdolgozott kiadás. Wolters Kluwer, Budapest, 2018. 216. (semmisség és megtámadhatóság); Nagy Károly: Nemzetközi jog. Püski Kiadó, Budapest, 1999. 364–365. (semmisség és megtámadhatóság); Szalai Anikó: Nemzetközi szerződések, in Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2018. msz. 33. (abszolút érvénytelenség és relatív érvénytelenség).

[17] Eduardo Jiménez de Aréchaga: International Law in the Past Third of a Century. Recueil des cours, Tome 159. (1978-I), 68–69.

[18] Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, 65–68. cikk és Függelék. Ezek az eljárási szabályok döntően az egyoldalú, az önkényes és a visszaélésszerű állami intézkedések kiküszöbölése céljából nyertek megfogalmazást. Draft Articles on the Law of Treaties with commentaries, in Yearbook of the International Law Commission, 1966. Vol. II. U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1966/Add.1, 262.

[19] Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, 69. cikk (1) bekezdés.

[20] Bodnár László: A nemzetközi szerződések érvénytelenségének néhány dogmatikai kérdése, in Tóth Károly (szerk.): Emlékkönyv Dr. Kemenes Béla egyetemi tanár 65. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica, Tom. XLIII. Fasc. 1–43. (1993), 76–77.

[21] Draft Articles on the Law of Treaties with commentaries, in Yearbook of the International Law Commission, 1966. Vol. II. U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1966/Add.1, 264–265.

[22] Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, 44. cikk (2) bekezdés.

[23] Von der Decken: i. m. 793.

a nehézségektől.[24] A jóhiszeműen végrehajtott korábbi cselekmények jogszerűségét az érvénytelenség nem érinti. Megtévesztés, az állam képviselőjének megvesztegetése, az állam képviselőjének kényszerítése és az állam fenyegetés vagy erőszak alkalmazásával való kényszerítése esetén, rosszhiszemű/jogsértő magatartásának szankciójaként, az érvénytelenséget okozó állam ezekből a kedvezményekből nem részesülhet.[25]

Kétoldalú és többoldalú szerződésekre lényegében azonos szabályok alkalmazandók, ám az utóbbiaknál az érvénytelenség következményei csak az érintett állam és a többi szerződő fél között állnak be.[26] Kevésbé egyértelmű a helyzet, ha a szerződés „objektív", „integrális" vagy „interdependens" kötelezettségeket tartalmaz.[27] Különleges rendelkezések vonatkoznak továbbá az általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályába ütköző szerződésekre, hiszen itt nem a szerződő felek egymás közötti, hanem a nemzetközi jogrendhez/közrendhez fűződő viszonyát kell rendezni: ez esetben az államok, a lehetőségekhez képest, kötelesek a korábbi cselekményeik következményeit felszámolni és a kapcsolataikat az imperatív/kógens szabállyal összhangban alakítani.[28] Megjegyzendő, hogyha egy érvénytelen szerződés olyan kötelezettségeket is tartalmaz, melyeket az államok a szerződéstől függetlenül, a nemzetközi jog bármely más szabálya alapján szintén kötelesek teljesíteni, az érvénytelenség megállapítása nem menti fel őket az ilyen kötelezettségek teljesítése alól.[29]

Kivételesen egyedi rendelkezések is érvénytelenné nyilváníthatók, ha az érvénytelenségi ok kizárólag ezeket a rendelkezéseket érinti, az alkalmazásukat tekintve elválaszthatók a szerződés többi részétől, az elfogadásuk nem volt alapvető tényező a szerződés kötelező hatályának elismerésében, és a megmaradó rész folytatólagos teljesítése nem igazságtalan. Megtévesztés és az állam képviselőjének megvesztegetése esetén az érintett állam maga döntheti el, hogy az érvénytelenségre a szerződés egésze vagy az érintett egyedi rendelkezések kapcsán hivatkozik.[30] Elveszíti azonban az érvénytelenségi okra való hivatkozás jogát az állam, ha a tényekről tudomást szerezvén, megtámadhatóság vagy relatív érvénytelenség esetén a szerződés érvényes-

[24] Reuter: i. m. 174.

[25] Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, 69. cikk (2)–(3) bekezdés.

[26] Uo. 69. cikk (4) bekezdés.

[27] Stephan Wittich: Article 69: Consequences of the Invalidity of a Treaty, in Dörr – Schmalenbach: i. m. 1271, 1278. Lásd még Third report by G. G. Fitzmaurice, Special Rapporteur, in Yearbook of the International Law Commission, 1958. Vol. II. U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1958/Add.1, 27–28, 44–45.

[28] Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, 71. cikk (1) bekezdés. Lásd még Draft Articles on the Law of Treaties with commentaries, in Yearbook of the International Law Commission, 1966. Vol. II. U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1966/Add.1, 266.

[29] Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, 43. cikk.

[30] Uo. 44. cikk (3)–(4) bekezdés.

ségével kifejezetten egyetértett, vagy a magatartása arra utal, hogy a szerződés érvényességébe belenyugodott.[31] Semmisség vagy abszolút érvénytelenség esetén kizárt a részleges érvénytelenség és az érvénytelenség orvosolása.[32]

2. Megtévesztés

Hasonlóan az államok belső jogában általános megoldáshoz[33] és a korábbi magánkodifikációs elképzelésekhez,[34] a szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény is akarathibaként érvénytelenségi oknak tekinti a megtévesztést, mely a praetorok jogfejlesztő tevékenységének köszönhetően már a római jogban megjelent.[35] Mindazonáltal a megtévesztés belső jogi tartalma nagyfokú heterogenitást mutat és ez a tartalom nem is feltétlenül alkalmazható a nemzetközi jogban. Nem meglepő, hogy a megtévesztés kapcsán, különböző megfontolásokból, a teljes mellőzéstől a módosításon át a rokon akarathibákkal való összevonásig, számos kezdeményezés látott napvilágot a bécsi egyezmény előkészítése és tárgyalása során.[36] Kilencvenkét igen szavazattal, ellenszavazat nélkül, hét tartózkodás mellett, a bécsi diplomáciai konferencián végül a következő rendelkezést fogadták el: „Ha valamely államot egy másik tárgyaló állam megtévesztő magatartásával vesz rá a szerződéskötésre, az érintett állam hivatkozhat a megtévesztésre mint olyanra, amely érvényteleníti a szerződés reá nézve kötelező hatályának elismerését."[37]

Mivel a megtévesztés alapjaiban ássa alá a szerződő felek megállapodását, lerombolja közöttük a kölcsönös bizalmat és súlyosan sérti a szerződéskötésnél elvárt jóhiszeműséget, az akarat szabad kialakítását és a nemzetközi jogügyletek biztonságába vetett hitet, megtámadhatósági vagy relatív érvénytelenségi okként való szabályozá-

[31] Uo. 45. cikk.

[32] Uo. 44. cikk (5) bekezdés és 45. cikk.

[33] Thomas Probst: Deception, in Arthur T. von Mehren (ed.): International Encyclopedia of Comparative Law. Vol. VII. Part 2. Mohr Siebeck – Martinus Nijhoff Publishers, Tübingen – Dordrecht – Boston – Lancaster, 2001. 66–172.

[34] Draft Convention on the Law of Treaties, Article 31. American Journal of International Law, Vol. 29. Suppl. (1935), 663, 1144–1148.

[35] Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és institúciói. Huszonkettedik átdolgozott és bővített kiadás. Eszterházy Károly Egyetem Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2018. 484–485.

[36] Taslim O. Elias: Problems Concerning the Validity of Treaties. Recueil des cours, Tome 134. (1971-III), 373–374.

[37] Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, 49. cikk. Lásd még Summary records of the plenary meetings: Eighteenth plenary meeting, in United Nations Conference on the Law of Treaties, Official Records, Vol. II. U.N. Doc. A/CONF.39/11/Add.1, 90. Hasonló rendelkezés található az államok és a nemzetközi szervezetek közötti vagy a nemzetközi szervezetek közötti szerződések jogáról szóló bécsi egyezményben. Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations, Vienna, 21 March 1986, Article 49.

sa a megtévesztő állam rosszhiszemű magatartásának egyfajta szankciójaként is felfogható.[38] Megtámadhatósági vagy relatív érvénytelenségi okként való szabályozását hivatott erősíteni a rendelkezés feltételes megfogalmazása is.[39] Bár káros hatásaira figyelemmel, a bécsi egyezmény a tévedés és az állam képviselőjének megvesztegetése között helyezi el,[40] a megtévesztés még történelmi távlatokban is ritkaságnak számít a nemzetközi közösség életében. Ez a körülmény többféleképpen magyarázható: a megtévesztés a szerződéskötési eljárás sajátosságai miatt könnyen észlelhető és nehezen kivitelezhető, a megtévesztés szintjére elvétve alacsonyodnak le az államok képviselői, a megtévesztés vádja nagy horderejű, sérti a megvádolt állam méltóságát, és a megtévesztés ténye a gyengeség látszatát kelti és kínos a megtévesztett állam számára.[41] Megjegyzendő, hogy más nézetek szerint nem a megtévesztés ritka, hanem a latencia magas.[42] Bármelyik is a helyes magyarázat, a gyakorlati előfordulások szinte teljes hiánya, a belső jogi támpontok korlátozott hasznosíthatóságával együtt, nagyban megnehezíti a megtévesztés tartalmának feltárását. Ezért a bécsi egyezmény nem is határozza meg a fogalmat. Megelégedik egy általános koncepció felvázolásával, és a tartalom kidolgozását az állami gyakorlattól és a bírósági esetjogtól reméli.[43] Egyelőre azonban ez a feladat a nemzetközi jog tudományára hárul, mely részletesen feltérképezte a megtévesztés nemzetközi jogi fogalmának elemeit.

Első helyen tárgyalandó a megtévesztés materiális eleme, a bécsi egyezményben kifejezetten említett „megtévesztő magatartás", melyhez az előkészítés során a következő kommentárt fűzték: „A [Nemzetközi Jogi] Bizottság arra törekedett, hogy lehetőleg egy [a megtévesztéssel] csaknem megegyező jelentésű nem szakmai kifejezést találjon: megtévesztő magatartás […] Ez a kifejezés a tervek szerint magában foglal bármely félrevezető állítást, ferdítést vagy más csalárd eljárást, mellyel egy

[38] Gérard Niyungeko: 1969 Vienna Convention, Article 49: Fraud, in Corten – Klein: i. m. Vol. II. 1142–1143; André Oraison: Le dol dans la conclusion des traités. Revue générale de droit international public, Tome 75. No. 3. (1971), 625–626, 670; Thilo Rensmann: Article 49: Fraud, in Dörr – Schmalenbach: i. m. 899–900; Villiger: i. m. 615. Lásd még Draft Articles on the Law of Treaties with commentaries, in Yearbook of the International Law Commission, 1966. Vol. II. U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1966/Add.1, 244.

[39] Elias: i. m. 374. A bécsi diplomáciai konferencián a magyar delegáció a megtévesztés semmisségi vagy abszolút érvénytelenségi okként való szabályozását támogatta. Summary records of meetings of the Committee of the Whole: Forty-sixth meeting, in United Nations Conference on the Law of Treaties, Official Records, Vol. I. U.N. Doc. A/CONF.39/11, 260.

[40] Rensmann: i. m. 900; Villiger: i. m. 617.

[41] Haraszti: i. m. 215, 222; Oraison: i. m. 620–622, 670. Megtévesztés leginkább a kétoldalú szerződések megkötésénél fordulhat elő. Villiger: i. m. 617.

[42] Niyungeko: i. m. 1146, 25. lábjegyzet. Ezt a feltevést látszik erősíteni, hogy nemzetközi bírói fórumok előtt is előfordulhat megtévesztés. W. Michael Reisman – Christina P. Skinner: Fraudulent Evidence Before Public International Tribunals: The Dirty Stories of International Law. Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

[43] Draft Articles on the Law of Treaties with commentaries, in Yearbook of the International Law Commission, 1966. Vol. II. U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1966/Add.1, 244.

Államot arra vesznek rá, hogy egy szerződéshez adja meg azt a beleegyezést, melyet egyébként nem adott volna meg."[44] Mint látható, a megtévesztő magatartás egyaránt megvalósulhat tevéssel és mulasztással, verbális és fizikai módon, egyetlen cselekmény és cselekmények sorozata útján. Idesorolható például a szerződési tartalom meghamisítása, a valótlan tájékoztatás nyújtása, vagy az olyan valós körülmények elhallgatása, melyek közlését a szerződéskötésnél elvárt jóhiszeműség megkívánta volna.[45] Nem tekinthetők alapesetben megtévesztő magatartásnak a tárgyalásokon elhangzó egyszerű túlzások és dicsérő fordulatok *(~ simplex commendatio non obligat)*.[46] Megtévesztő magatartás továbbá kizárólag egy másik tárgyaló állam részéről valósulhat meg. Más szereplők hasonló cselekményei ebből a szempontból nem bírnak relevanciával. Ez a megszorítás egyúttal az időbeli korlátokat is kijelöli: a megtévesztő magatartás megvalósulására a tárgyalások során, de legkésőbb a szerződés megkötésének időpontjáig kerülhet sor.[47]

Ehhez a magatartáshoz kapcsolódik a megtévesztés pszichológiai eleme, a bécsi egyezményben kifejezetten nem említett becsapás/megtévesztés szándéka *(animus decipiendi),* mely maga is két konstitutív elemre tagolható: a valótlanság tudatára és a félrevezetés szándékára. Kifejezett említésének elmaradása alighanem annak tulajdonítható, hogy a megtévesztés fogalmában magától értetődően benne rejlik a szándékosság, megvalósulása egyenes vagy eshetőleges szándékot feltételez.[48] Hanyagság vagy vétlenség esetén a megtévesztés nem állapítható meg, és a szerződés kötelező hatályának elismerése legfeljebb tévedésre hivatkozással érvényteleníthető.[49] Minthogy a megtévesztés materiális és pszichológiai eleme rendkívül szorosan összefonódik egymással, a megtévesztő magatartás megvalósulása könnyen a megtévesztés szándékának vélelméhez vezethet.[50] Hozzájuk társul egyes szakirodalmi művekben, a megtévesztés további két fogalmi elemeként, a megtévesztett állam tévedése és az okozati összefüggés. Kifejezetten a bécsi egyezmény, a „rávesz" ige alkalmazásával, csak az okozati összefüggést említi, a megtévesztett állam tévedéséről nem szól.[51]

[44] Uo. 245.

[45] Niyungeko: i. m. 1148–1151; Oraison: i. m. 630–635; Rensmann: i. m. 904–908.

[46] Third report by G. G. Fitzmaurice, Special Rapporteur, in Yearbook of the International Law Commission, 1958. Vol. II. U.N. Doc. A/CN.4/SER.A/1958/Add.1, 37. Lásd még Oraison: i. m. 627, 10. lábjegyzet; Rensmann: i. m. 909.

[47] Rensmann: i.m. 909–910; Villiger: i. m. 618. „[A] *„tárgyaló állam*" olyan államot jelent, amely részt vett a szerződés szövegének létrehozásában és elfogadásában […]" Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, 2. cikk (1) bekezdés e) pont. (Kiemelés az eredetiben.)

[48] Niyungeko: i. m. 1152–1153; Oraison: i. m. 626–629; Rensmann: i. m. 908–909.

[49] Summary records of meetings of the Committee of the Whole: Forty-fifth meeting, in United Nations Conference on the Law of Treaties, Official Records, Vol. I. U.N. Doc. A/CONF.39/11, 254. Lásd még Oraison: i. m. 627; Rensmann: i. m. 908.

[50] Niyungeko: i. m. 1152.

[51] Rensmann: i. m. 903–904.

Hangsúlyozandó, hogy a tévedés ebben a kontextusban a szándékos megtévesztő magatartás közvetlen eredménye, a megtévesztett állam képviselőjének tudatában rosszhiszeműen kialakított vagy fenntartott téves képzet, melyet keletkezésének sajátos módja különböztet meg az azonos elnevezésű érvénytelenségi októl. Ebből kifolyólag a megtévesztés akár rosszhiszemű és szándékos tévedésbe ejtésként vagy tévedésben tartásként is meghatározható.[52] Mindezen fogalmi elemek között az okozati összefüggés teremt kapcsolatot, mely leginkább egy két tényezőből álló oksági láncként ábrázolható: egy tárgyaló fél rosszhiszemű és szándékos megtévesztő magatartása következtében a megtévesztett állam tévedésbe esik, majd a megtévesztett állam a tévedése következtében elismeri egy szerződés kötelező hatályát úgy, hogy azt egyébként nem tenné meg.[53] Mint látható, a megtévesztés meghatározó szerepet játszik a szerződés megkötése szempontjából, ám nem szükségszerű, hogy ez legyen annak egyetlen és kizárólagos oka. Hogy a megtévesztett állam a megtévesztés hiányában miként járt volna el, azt a hasonló helyzetben lévő, tévedésbe nem ejtett harmadik államok valószínűsíthető magatartása alapján lehet megítélni.[54]

Néhány lényeges kérdésben még nem alakult ki konszenzus a nemzetközi jog tudományán belül. Eltérő nézetekkel találkozhatunk például a nemzetközi jog szabályaival és a közölt véleményekkel kapcsolatos tévedésbe ejtés, a megtévesztett állam tévedésének menthetősége és a megtévesztés által eredményezett nemzetközi jogi felelősség kapcsán.[55] Nincs egyetértés a megtévesztés jogforrási jellegében sem: egyesek (kodifikált) szokásjogi szabályként, mások fokozatos fejlesztés termékeként, megint mások általános jogelvként *(~ fraus omnia corrumpit)* tekintenek a tárgyalt érvénytelenségi okra.[56] Megállapításának következményeit illetően a korábban kifejtettek az irányadók, melyeket itt elegendő röviden felidézni. Ha egy szerződésről a bécsi egyezmény által előírt eljárás nyomán megállapítást nyer, hogy a kötelező hatályának elismerésére megtévesztés következtében került sor, a szerződés

[52] Nagy B.: i. m. 220; Szalai: i. m. msz. 39.

[53] Rensmann: i. m. 910–911.

[54] Oraison: i. m. 639–641; Rensmann: i. m. 911.

[55] Nemzetközi jog szabályaival és közölt véleményekkel kapcsolatos tévedésbe ejtés: Niyungeko: i. m. 1158–1159. (nem elfogadható); Oraison: i. m. 645. (nem elfogadható); Rensmann: i. m. 907–908. (elfogadható). Megtévesztett állam tévedésének menthetősége: Niyungeko: i. m. 1157–1158. (követelmény); Oraison: i. m. 644–647. (követelmény); Rensmann: i. m. 911. (nem követelmény). Lásd még Case concerning the Temple of Preah Vihear (Cambodia v. Thailand), Judgment of 15 June 1962, I.C.J. Reports 1962, 26. Megtévesztés által eredményezett nemzetközi jogi felelősség: Niyungeko: i. m. 1162–1163. (nem eredményez); Oraison: i. m. 623, 664–665. (eredményez); Reuter: i. m. 178. (eredményez). Lásd még Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, 73. cikk.

[56] Például Bruhács: i. m. 126. (általános jogelv vagy szokásjogi szabály); Nahlik: i. m. 741, 754. (általános jogelv); Niyungeko: i. m. 1145–1146. (általános jogelv); Rensmann: i. m. 900, 913. (általános jogelv); Szalai: i. m. msz. 40. (szokásjogi szabály); Villiger: i. m. 619–620. (fokozatos fejlesztés, napjainkra szokásjogi szabály).

rendelkezéseinek nincs jogi hatálya és az érvénytelenség *ab initio/ex tunc* hatályú.[57] Ha a szerződés alapján a szerződő felek bizonyos cselekményeket hajtottak végre, a megtévesztő állam, rosszhiszemű magatartásának szankciójaként, nem követelheti az eredeti állapot helyreállítását, és értelemszerűen nem hivatkozhat arra, hogy a jóhiszeműen végrehajtott korábbi cselekményeinek jogszerűségét az érvénytelenség nem érinti.[58] Noha a következmények alapesetben a szerződés egészét érintik, megtévesztés esetén nem kizárt a részleges érvénytelenség. Ha a bécsi egyezményben foglalt feltételek adottak, a megtévesztett állam maga döntheti el, hogy az érvénytelenségre a szerződés egésze vagy az érintett egyedi rendelkezések kapcsán hivatkozik.[59] Elveszíti azonban az érvénytelenségi okra való hivatkozás jogát a megtévesztett állam, ha a szerződés érvényességével kifejezetten egyetértett, vagy a magatartása arra utal, hogy a szerződés érvényességébe belenyugodott.[60]

Legkevésbé sem túlzó a kijelentés, hogy a megtévesztés még történelmi távlatokban is ritkaságnak számít a nemzetközi közösség életében. Mindössze néhány szerződés megkötése kapcsán merült fel a rosszhiszemű és szándékos tévedésbe ejtés vagy tévedésben tartás gyanúja. Ezek közé tartozik, a szakirodalmi művek tanúsága szerint, egy amerikai–brit határmegállapító szerződés, egy francia–marokkói határmegállapító szerződés, egy olasz–etióp barátsági és kereskedelmi szerződés, a brit gyarmatosítók nyugat-afrikai vezetőkkel kötött több szerződése és a második világháborút megelőzően kötött hírhedt müncheni megállapodás.[61] A felsorolt szerződések kivétel nélkül a klasszikus nemzetközi jog időszakában keletkeztek, és egy szűk körű többoldalú megállapodás kivételével, kétoldalú szerződések voltak. Napjainkból egy, a tengeri erőforrások kiaknázásának tárgyában kötött ausztrál–kelet-timori szerződés említhető, melynek megkötését nagy port kavaró hírszerzési tevékenység árnyékolta be.[62] Hangsúlyozandó, hogy nem mindegyik gyanút ébresztő megálla-

[57] Bécsi egyezmény a szerződések jogáról, 69. cikk (1) bekezdés.

[58] Uo. 69. cikk (2)–(3) bekezdés.

[59] Uo. 44. cikk (2)–(4) bekezdés.

[60] Uo. 45. cikk.

[61] Treaty to Settle and Define the Boundaries between the Territories of the United States and the Possessions of Her Britannic Majesty in North America, for the Final Suppression of the African Slave Trade, and for the Giving Up of Criminals Fugitive from Justice, in Certain Cases (Webster-Ashburton Treaty), Washington, 9 August 1842; Traité conclu entre les Plénipotentiaires de l'Empereur des Français et des possessions de l'Empire d'Algérie et de l'Empereur de Maroc, de Suz, de Fez et des possessions de l'Empire d'Occident (Traité de Lalla-Marnia/Lalla-Maghnia), „Fait sur le territoire Français voisin des limites", 18 mars 1845; Trattato di amicizia e di commercio tra il Regno d'Italia e l'Impero d'Etiopia, Uccialli, 2 maggio 1889; „Ferguson/Fergusson-szerződések", lásd Marcel Paisant: Les droits de la France au Niger. Revue générale de droit international public, Tome 5. (1898), 30–33, konkrét példa: 33–34. 1. lábjegyzet; Agreement concluded between Germany, Great Britain, France and Italy, Munich, 29 September 1938. Lásd még Niyungeko: i. m. 1148–1153, 1157–1158, 1161–1162; Oraison: i. m. 628–629, 632–634, 641–645, 669; Rensmann: i. m. 901–902, 904–906; Reuter: i. m. 177.

[62] Treaty between Australia and the Democratic Republic of Timor-Leste on Certain Maritime Arrangements in the Timor Sea, Sydney, 12 January 2006. Lásd még Arbitration under the Timor Sea

podás keletkezett ténylegesen megtévesztés hatására. Éppen ellenkezőleg, az esetek túlnyomó többségében a gyanú szerint megtévesztett állam nem hivatkozott a megtévesztésre, sőt az is előfordult, hogy a szerződő felek méltóságának sérelmére hivatkozással, kifejezetten tiltakozott a megtévesztésre való utalás ellen.[63] Egyértelmű és bizonyított előfordulásnak ezért leginkább a müncheni megállapodás tekinthető, melyet a csehszlovák állam felszámolására készülő német fél eleve nem szándékozott végrehajtani.[64] Megjegyzendő, hogy a magyar történelemben is találkozhatunk említést érdemlő esetekkel. Elegendő a fehér ló mondájára, a zsitvatoroki békére vagy a trianoni békeszerződésre gondolni.[65] Mindazonáltal ezek az esetek sem tekinthetők a megtévesztés egyértelmű és bizonyított előfordulásainak és legfeljebb hazai vonatkozású érdekességként hivatkozhatók.[66]

3. Egy történet az ókori Közel-Keletről

Különös módon a nemzetközi jog tudománya módfelett kevés figyelmet szentel a megtévesztés legkorábbi előfordulásainak, melyek egyikét a héber Biblia/Tanakh és a belőle építkező Ószövetség őrzött meg az egymást követő nemzedékek számára. Noha történetiségük folyamatos tudományos elemzés és eszmecsere tárgyát képezi, Józsue könyve és Sámuel második könyve egy szakirodalmi művekben ritkán hivatkozott, érdekes történettel gazdagítja a megtévesztés hatására kötött szerződésekkel és a szerződésszegéssel kapcsolatos ismereteinket.[67] Maga a történet közismert ese-

---

Treaty of 20 May 2002 (Democratic Republic of Timor-Leste v. Commonwealth of Australia), Termination Order of 20 March 2017, P.C.A. Case No. 2013–16; Questions relating to the Seizure and Detention of Certain Documents and Data (Timor-Leste v. Australia), Order of 3 March 2014, I.C.J. Reports 2014, 147, és Order of 22 April 2015, I.C.J. Reports 2015, 556.

[63] Summary records of meetings of the Committee of the Whole: Forty-seventh meeting, in United Nations Conference on the Law of Treaties, Official Records, Vol. I. U.N. Doc. A/CONF.39/11, 264–265.

[64] International Military Tribunal, Judgment of 1 October 1946, in Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946. Vol. I. International Military Tribunal, Nuremberg, 1947. 196–197.

[65] Képes krónika. Bollók János ford. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 27–29; II. Rudolf és I. Hehomát szultán, római és török császárok közt, az 1606. évben kötött béke és szerződés feltételei (zsitvatoroki béke), „Duna és a Zsitva folyók közt levő táborban", 1606. november 11; 1921. évi XXXIII. törvény az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Államal, Sziámmal és Cseh-Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről.

[66] Kovács: i. m. 132–133; Nagy K.: i. m. 371.

[67] Maurizio Ragazzi: Fraudulent Treaties: The Covenant with the Gibeonites in the Biblical Book of *Joshua*, in Rüdiger Wolfrum – Maja Seršić – Trpimir M. Šošić (eds.): Contemporary Developments in International Law: Essays in Honour of Budislav Vukas. Brill – Nijhoff, Leiden – Boston, 2016.

ményekkel veszi kezdetét. Mózes elvezette népét Kánaán határához, ám oda már nem léphetett be.[68] Eleget téve az Úr parancsának, Józsuét, Nun fiát, hűséges és rátermett szolgáját bízta meg a „tejjel-mézzel folyó ország" birtokba vételének vezetésével, és az isteni ígéret alapján, „örökségképpen" kapott terület törzsek közötti felosztásával. Megbízatását az Úr is megerősítette, segítségéről biztosítva és a Törvény Könyvének szigorú betartására utasítva az új vezetőt.[69] Ezek a szabályok kifejezetten előírták a hódítás során követendő magatartást. Messze eső városoknak és népeknek első lépésben békét kellett ajánlani. Ha elfogadták az ajánlatot, a távoli népeket alávetették, adófizetésre, munkavégzésre és szolgaságra kötelezték. Ha elutasították az ajánlatot és harcba bocsátkoztak, szabaddá vált a városaik ostroma, a pusztítás és a zsákmányszerzés. Közeli városokkal és népekkel, Kánaán lakosságával szemben egészen más magatartást kellett tanúsítani. Megelőzendő a helyi istenségek tiszteletére való áttérést és az Úr elleni súlyos bűnök elkövetését, a kánaáni lakosságot teljesen el kellett pusztítani.[70] Hangsúlyozandó, hogy az érintett népekkel szerződést sem lehetett kötni.[71]

Józsue könyve egy közvetlen isteni támogatást élvező, elsöprő erejű hadjáratként ábrázolja a föld birtokbavételét.[72] Miután átkelt a Jordán folyón, Izrael népe gyorsan legyőzte és lerombolta Jerikót és Ait.[73] Értesülvén a történtekről és elkerülendő a pusztulást, a gibeoniták egy aprólékosan kidolgozott cselhez folyamodtak életük megmentése érdekében. Ócska zsákokkal és régi borostömlőkkel megrakott szamarakon, rongyos ruhába öltöztetett, kopott sarut viselő és száraz kenyérrel ellátott követeket indítottak útnak, hogy olyan benyomást keltsenek, mintha a küldöttség hosszú utat maga mögött hagyva érkezett volna meg Izrael népének táborába. Mivel a gibeoniták követei tökéletesen tisztában voltak a hódítók messze eső városokkal és népekkel szemben tanúsítandó magatartásával, egy távoli föld képviselőiként mutatkoztak be, és szerződésen alapuló alávetést ajánlottak vezetőjüknek és népének: „Messze földről érkeztünk, köss velünk szövetséget! […] Szolgáitok vagyunk."[74] Fenntartásaik ellenére, Izrael népének elöljárói elfogadták az ajánlatot anélkül, hogy

860–878; Sulyok, Gábor: Breach of Treaties in the Ancient Near East. Journal of the History of International Law, Vol. 20. No. 1. (2018), 49–52.

[68] Szám. 27:12–14; MTörv. 1:37, 3:25–27, 4:21–22, 31:2, 32:52, 34:4 (Szent István Társulat). Izrael Istenének említésénél arra a megnevezésre esett a választás, mely egyaránt tiszteletben tartja a különböző vallási meggyőződéseket és mindenhol előfordul az Ószövetség felhasznált fordításában: „az Úr".

[69] Szám. 27:15–23, 34:16–17; MTörv. 1:38, 3:21–22, 3:28, 31:3, 31:7–8, 31:23; Józs. 1:1–9.

[70] MTörv. 20:10–18. Lásd még Szám. 33:50–56.

[71] Kiv. 23:32, 34:12; MTörv. 7:2; Bír. 2:2. Lásd még MTörv. 23:6.

[72] Kutatások szerint a letelepedés hosszú és összetett folyamata más módon mehetett végbe. William G. Dever: Israel, History of: Archaeology and the Israelite "Conquest" és Robert G. Boling: Joshua, Book of, in David N. Freedman (ed.): The Anchor Bible Dictionary. Vol. 3. Doubleday, New York, 1992. 545–558. és 1002–1015.

[73] Józs. 5:13, 6, 8:1–29.

[74] Uo. 9:1–13.

az Úr tanácsát kérték volna: „Józsue békét ígért nekik és szövetséget kötött velük, hogy megkíméli életüket, s a közösség elöljárói megesküdtek rá nekik."[75] Ez a megállapodás, az ókori közel-keleti szerződések tipológiája szerint,[76] egy nem paritásos szerződés lehetett, mely alighanem a szokásos rendelkezéseket tartalmazta: az alávetett fél hűségét és engedelmességét, a szerződő felek békés kapcsolatait, az alávetett fél védelmét és a katonai segítségnyújtást.[77]

Kisvártatva kiderült a cselvetés. Izrael népe megdöbbenve vette tudomásul, hogy a gibeoniták valójában a közelben élnek. Késedelem nélkül tábort bontott, új szövetségeseinek városai, Gibeon, Kefira, Beerot és Kirjat-Jearim alá vonult, mégsem indított támadást és pusztította el őket, hiszen megsértette volna az esküt, melyet a szerződéskötés alkalmával elöljárói az Úrra, Izrael Istenére tettek.[78] Mint látható, a szerződés érvényességét nem érintette a másik fél megtévesztő magatartása.[79] Izrael népe zúgolódott a kialakult helyzet miatt. Elégedetlensége csak azt követően csillapodott, hogy Józsue és az elöljárók elfogadható megoldást találtak a problémára. Hogy tiszteletben tartsák az esküt és elkerüljék a megsértésének következményeit, életben hagyták a gibeonitákat, akik cselvetésük büntetéseként a közösség favágói, vízhordói és az Úr oltárának szolgálói lettek.[80] Ezzel azonban a történet még nem ért véget. Izrael népének szerződés iránti elkötelezettségét újabb próbatétel elé állította, amikor öt szövetségbe tömörült helyi király támadást intézett a gibeoniták ellen. Bár képzett harcosok voltak, a gibeoniták sürgős katonai segítségre szorultak. Józsue és Izrael népe haladéktalanul a megmentésükre sietett, és közvetlen isteni támogatással nagy győzelmet arattak az ellenség felett egy legendás ütközetben, melyben „a Nap megállt, a Hold is megállt".[81]

Izrael népe az isteni akaratnak megfelelően birtokba vette a neki ígért földet. Minthogy a környező népek támadásai folytatódtak, a törzsek politikai szervező-

[75] Uo. 9:14–15. Izrael népe egyes esetekben nem hagyatkozhatott saját belátására, hanem köteles volt isteni iránymutatást kérni. Erre a fontos követelményre emlékeztet a történet annak kifejezett említésével, hogy a szerződéskötés előtt elmulasztottak tanácsot kérni az Úrtól. Lásd még Szám. 27:21; Zsolt. 3:5–6.

[76] Ezek a megállapodások „vazallusi szerződés", „hűbéri szerződés" vagy „alávetési szerződés" néven is ismertek. Sulyok, Gábor: Treaties, Origin, in Rüdiger Wolfrum (ed.): The Max Planck Encyclopedia of Public International Law. Oxford University Press, Oxford, 2015. msz. 6, 9–11. http://opil.ouplaw.com/home/epil (2019.09.10.).

[77] F. Charles Fensham: The Treaty between Israel and the Gibeonites. The Biblical Archaeologist, Vol. 27. No. 3. (1964), 97–99; Jehoshua M. Grintz: The Treaty of Joshua with the Gibeonites. Journal of the American Oriental Society, Vol. 86. No. 2. (1966), 115, 123–125.

[78] Józs. 9:16–19.

[79] Sulyok: Treaties, Origin, msz. 31.

[80] Józs. 9:20–27. Egyes ókori társadalmakban a sikeres cselvetést a bölcsesség és a talpraesettség bizonyítékának tekintették. Ennek ellenére az ilyen magatartás rendszerint büntetést érdemelt. Cyrus H. Gordon – Gary A. Rendsburg: A Biblia és az ókori Közel-Kelet. Kmilcsik Ágnes ford. Gold Book, Debrecen, é. n. 105, 127.

[81] Józs. 10:1–15.

désében fokozatos és mélyreható változás következett be: kezdetben megjelentek a bírák, majd kialakult és megszilárdult a királyság intézménye. Ez utóbbi némi vonakodás közepette történt, hiszen a teokrácia hagyományos eszméje egyetlen valódi szuverént ismert el, az Urat. Sámuel második könyve szerint Dávid, Izrael és Júda királyának (kb. i. e. 1010/1002–970) uralkodása idején három esztendőn át tartó éhínség sújtott le a királyságra. Dávid kérdésére az Úr felfedte a csapás okát: apósa és elődje, Saul (kb. i. e. 1050–1010), a királyság iránti buzgalmában, megkísérelte elpusztítani a gibeonitákat.[82] Ezzel megsértette a Józsue idejében kötött szerződést, és az éhínség a szerződésszegés következménye volt. Dávid magához hívatta a gibeonitákat, hogy határozzák meg a kiengesztelés módját. Ők vérbosszút kértek: „Annak az embernek, aki bennünket kipusztított, és aki teljes megsemmisítésünkre tört, úgyhogy sehol sem maradhattunk meg Izrael egész földjén, annak az utódai közül szolgáltass ki nekünk hét férfit, hogy Gibeonban az Úr előtt felnyársalhassuk őket az Úr hegyén."[83]

Kérésük meghallgatásra talált, a király átadta nekik elődjének hét férfi leszármazottját. Kivégzésükre az aratás első napjaiban került sor. Mifiboset, Jonatán fiának életét, a hajdani barátjával egymásnak tett esküket tiszteletben tartandó, a király megkímélte. Eltérően a helyi szokásoktól,[84] a gibeoniták a testeket a hegyen hagyták[85] – ez az eljárás a Második Törvénykönyvben és az ókori közel-keleti szerződésekben foglalt azon átkokra hasonlít, melyek a szerződésszegő felet különböző állatok általi felfalatással fenyegették.[86] Ricpa, Saul két kivégzett leszármazottjának anyja ezt nem engedhette meg. Elszántan és fáradtságot nem ismerve tartotta távol a madarakat és a vadállatokat az aratás időszakában, egészen az eső megérkezéséig. Értesülvén az asszony tetteiről, Dávid elrendelte a filiszteusok elleni ütközetben korábban elhunyt Saul és Jonatán és a nemrégiben kivégzett rokonaik földi maradványainak nyugalomra helyezését. Miután a gibeonitákat kiengesztelték és a király rendelkezéseinek eleget tettek, az Úr megbocsátott és az éhínség azonnal megszűnt: „Isten megkönyörült az országon".[87]

[82] 2Sám. 21:1.

[83] Uo. 21:2–6.

[84] MTörv. 21:22–23.

[85] 2Sám. 21:6–9.

[86] MTörv. 28:26. Hasonló értelemben: 1Sám. 17:43–44. Lásd még Assur-ah-iddina/Eszarhaddon asszír király és Baál türoszi király szerződését és Assur-ah-iddina örökösödési szerződését/vazallusi szerződéseit (i. e. 7. század). Simo Parpola – Kazuko Watanabe (eds.): Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths. Helsinki University Press, Helsinki, 1988. 27, 46, 48, 49, 51, 53. Hasonló példákat lásd Gordon – Rendsburg: i. m. 104–105.

[87] 2Sám. 21:10–14.

4. Zárógondolatok

Értékelhető állami gyakorlat és bírósági esetjog hiányában a nemzetközi jog tudományának erőfeszítései elsősorban a megtévesztés fogalmának meghatározására és tartalmának kidolgozására irányulnak. Ezek az erőfeszítések az esetleges előfordulásokra való hatékony felkészülést is szolgálják, és eredményeik „a jogszabályok megállapításának segédeszközeiként" használhatók.[88] Ehhez a jelen és a jövő felé forduló tevékenységhez kapcsolódik az eddig ismeretlen vagy figyelmünket elkerülő történeti előfordulások feltárása és megismerése. Noha a hatályos szabályozás nem alkalmazható a bécsi egyezmény keletkezését évszázadokkal vagy évezredekkel megelőző eseményekre, a múlt tanulmányozása több szempontból is hasznos és elengedhetetlen: kiszélesíti a fokozódó szakmai specializáció által egyre szűkebb keretek közé kényszerített tudásunkat, más megvilágításba helyezi a korunkban magától értetődőnek tűnő megoldásokat, megválaszolást igénylő kérdésekkel és megoldásra váró problémákkal szembesít, továbbá hozzájárul ahhoz, hogy a megfelelő módon értékeljük a nemzetközi jog fejlődését és a hatályos szabályozást. Ezt bizonyítja az Izrael népe és a gibeoniták között létrejött szerződés fordulatokban gazdag története is, melyből a narratíva hitelessége kapcsán elfoglalt állásponttól függetlenül nyilvánvalóvá válik, hogy a nemzetközi közösség milyen hosszú utat járt be a megtévesztés hatására kötött szerződések megítélése és szabályozása terén. Napjainkban a megtévesztett államot koherens és korszerű szabályozás védi. Ennek a történetben nyomát sem találjuk, a szerződési eskü teljesítése minden más megfontolást felülírt.[89] Mindazonáltal alázatra int a fejlődés értékelésénél az a felismerés, hogy a modern szemlélő által talán kezdetlegesnek tekintett hajdani szerződéskötési eljárások és biztosítékok, mély vallásos meggyőződéssel és következetességgel társulva, milyen csodálatra méltóan erős és tartós köteléket tudtak teremteni.

[88] Nemzetközi Bíróság Statútuma, 38. cikk (1) bekezdés d) pont. Kihirdette: 1974. évi 18. törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Alapokmánya egyes rendelkezései módosításának kihirdetéséről.

[89] Zsolt. 15:4.

A dogmatikai alkotmányjogtudomány és az alkotmányelmélet metszéspontján

Az emberi méltóság mint a Nemzeti hitvallás eleme

ERDŐS CSABA

1. Bevezetés

A tételes alkotmányjogról szóló tudományos művek aligha nélkülözhetik az elméleti – alkotmányelméleti, államelméleti, jogelméleti, adott estben filozófiai – megközelítésmódot. Avagy a jogdogmatika és a jogbölcselet „nem választható el értelmesen egymástól szigorúan: a legnehezebb és legérdekesebb jogdogmatikai kérdések átvezetnek a jogbölcselet, sőt a politikai filozófia terrénumára is."[1] Ez köszön vissza az alkotmányjog mint tantárgy alkotmánytanként történő felfogásában[2], továbbá a dogmatikai-tételes alkotmányjogtudomány és az alkotmányelmélet integrációjában is[3]. A két diszciplína közeledésében nagy szerep hárult a hagyományos, német típusú államtanra, amelynek „alapvető kérdése, hogy mit jelentenek az alkotmányjog alapfogalmai."[4] Ezen alapfogalmak közé tartoznak az alkotmányos (alap)értékek, valamint az alapjogok[5] is, amelyek között kitüntetett szerepet tölt be az értékként – alapjog forrásaként – és jogosultságként is értelmezhető emberi méltóság.

A klasszikus államtan kiváló és iskolateremtő professzora, Takács Péter munkássága előtt tisztelgő kötetbe szánt ünnepi tanulmány tárgyául ekképpen választottuk a dogmatikai (tételes jogi) alkotmányjogtudomány és az alkotmányelmélet metszéspontján álló emberi méltóságot mint az Alaptörvény Nemzeti hitvallásának elemét. Meglátásunk szerint nemcsak az emberi méltóság alapjogi és axiológiai vonatkozásai indokolják a vegyes – dogmatikai és jogbölcseleti – metodológia alkalmazását,

Erdős Csaba, egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék

[1] Jakab András – Menyhárd Attila: A magyar jogtudomány helyzete és kilátásai. in Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): A jog tudománya. HVG-Orac, Budapest, 2015. 40. o

[2] Kukorelli István: Előszó. in Kukorelli István (szerk.): Alkotmánytan I. Osiris, Budapest, 2007. 17. o.

[3] Jakab András: A magyar alkotmányjog-tudomány története és jelenlegi helyzete. . in Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): A jog tudománya. HVG-Orac, Budapest, 2015. 188. o

[4] Jakab i. m. 179. o.

[5] Lásd különösen: Takács Péter: Jogok – emberi jogok. in Szigeti Péter – Takács Péter (szerk.): A jogállamiság jogelmélete. Napvilág, Budapest, 2004. 259–300. o.

hanem az a tény is, hogy az emberi méltóság a Nemzeti hitvallásban is említésre került. Ez pedig felveti a Nemzeti hitvallás e tételének, s általában az alkotmányi preambulumok normativitásának problémáját, amely önmagában is érdemes úgy a tételes alkotmányjogtudomány, mint a jogbölcselet művelőinek figyelmére.[6]

Ezen tanulmány célja, hogy a Nemzeti hitvallás emberi méltóság-klauzulájának lehetséges jelentéstartalmát feltárja, azonosítsa azokat az érvelési „kapaszkodókat", amelyeken keresztül a tétel betöltheti rendeltetését, azaz – legalább – értelmezési segédletként[7], vagy – legfeljebb – önálló alkotmányi normaként érvényesülhet. Ehhez először az emberi méltóság filozófiai vonatkozásait villantjuk fel, majd az emberi méltósághoz való jog emberi jogi dokumentumokban, de különösen preambulumokban való felbukkanását vizsgáljuk, végül az Alkotmánybíróságnak a klauzulával kapcsolatos gyakorlatát – illetve annak hiányát – mutatjuk be, figyelemmel a tétel alaptörvénybeli szövegkapcsolataira is.

2. Az emberi méltóság és az emberi méltósághoz való jog jelentősége a magyar alkotmányjogban

„Valljuk, hogy az emberi lét alapja az emberi méltóság." – szól a Nemzeti hitvallás 14. tétele. Az emberi méltóság mint érték és az ahhoz való alapjog a 2011. évi alkotmányozást megelőzően is – tulajdonképpen az 1989-es alkotmányreform óta – a magyar alapjogvédelmi rendszer alapköve volt, preambulumi említése híján is. Az emberi méltósághoz való jog jelentősége a rendszerváltozást követően folyamatosan kiépülő alkotmánybírósági gyakorlatnak köszönhetően növekedett ilyen szintre. Ennek a kiemelt pozíciónak az emberi életnek és az emberi méltóságnak mint értékeknek és azok normatív leképeződése, az élethez és emberi méltósághoz való jognak a *monista felfogása* ágyazott meg, felröpítve ezen két „ölelkező" jogot az *alapjogi hierarchia élére*: „Az emberi élet és az emberi méltóság elválaszthatatlan egységet alkot és minden mást megelőző legnagyobb érték. Az emberi élethez és méltósághoz való jog ugyancsak egységet alkotó olyan oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjog, amely számos egyéb alapjognak forrása és feltétele."[8] Az Alkotmánybíróság hangsúlyozta, hogy az emberi méltósághoz való

[6] Az alkotmányok preambulumainak normativitásáról részletesen lásd: Petrétei József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei,* Dialóg-Campus, Budapest-Pécs, 2009., 93. o.; Varga Csaba: *Preambulumok az alkotmányi gyakorlatban,* in Iustum-Aequum-Salutare, 2010/4. 217–241. o.

[7] Alaptörvény R) cikk (3) bekezdés: „Az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni."

[8] 23/1990. (X. 31.) Indokolás V/2. pont

jog csak akkor *korlátozhatatlan*, ha az csak az emberi élethez való joggal egységben jelentkezik.[9]

Amellett, hogy az emberi méltósághoz való jog az emberi élethez való joggal alkotott egység részeként is „számos egyéb alapjog forrása", önmagában állva is *anyajognak* minősül, azaz részjogosultságok vezethetők le belőle: ezek egy része *az alkotmányban önálló alapjogként szerepel*, más részük az emberi méltósághoz való jogból levezethető. Előbbi csoport vonatkozásában idézhetjük Kukorelli István és Deli Gergely álláspontját, miszerint „az emberi méltóság joga […] *alapjogi generációkon átívelő jelentéssel bír*".[10] Ezt kiválóan támasztja alá az első generációs egyenlő bánásmódhoz való jog és az emberi méltóság kapcsolata, amelyet a az emberek egyenlő méltósága alapoz meg.[11] A szintén első generációs lelkiismereti és vallásszabadság az emberi méltóság részét képező személyiség integritásához való jogon keresztül fonódik össze az emberi méltósághoz való joggal[12]. A második generációs jogok közül a szociális biztonsághoz való jog az Alkotmánybíróság szerint „a szociális ellátások összessége által nyújtandó olyan megélhetési minimum állami biztosítását tartalmazza, amely elengedhetetlen az emberi méltósághoz való jog megvalósulásához, az emberhez méltó élethez."[13] A harmadik generációs jogok egy csoportjának kodifikálására a technika fejlődése késztette a jogalkotót, így jelent meg – többek között – a személyes adatok védelméhez való jog, vagy éppen a betegjogok. Közös ezekben, hogy az emberi méltósághoz az annak részét képező önrendelkezéshez való jogon kapcsolódnak.[14] Az emberi méltóság kiemelt fontosságát azonban a *szubszidiárius alapjog*-jellege biztosítja: az emberi méltóság joga eszerint olyan *általános személyiségi jog*, „amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható."[15] Az Alkotmánybíróság gyakorlata kimunkálta az általános személyiségi jog részelemeit, így az önrendelkezéshez való

[9] 64/1991. (XII. 17.) AB határozat. Megjegyzendő, hogy ezen alkotmánybírósági értelmezés az oszthatatlansági doktrínával összeegyeztethetetlen: ha az emberi méltósághoz való jog elválaszthatatlan az élethez való jogtól, akkor hogyan fordulhat elő, hogy ne az emberi élethez való joggal egységben jelentkezzen.

[10] Deli Gergely – Kukorelli István: *Az emberi méltóság alapjoga Magyarországon,* in Jogtudományi Közlöny 2015/7–8., 338. o.

[11] 34/1992. (VI. 1.) AB határozat

[12] 64/1991. (XII. 17.) AB határozat

[13] 32/1998. (VI. 25.) AB határozat, részletesen

[14] Részletesen lásd: Váczi Péter: *Az élethez és emberi méltósághoz való jog,* in Smuk Péter (szerk.): *Alkotmányjog III. Alapjogok,* Universitas, Győr, 2015. 97. o. és G. Karácsony Gergely – Kecskés Gábor: *Egyes harmadik generációs jogok,* in Smuk Péter (szerk.): *Alkotmányjog III. Alapjogok,* Universitas, Győr, 2015. 375. o.

[15] 8/1990. (IV. 23.) AB határozat

jogot[16], a névjogot[17], a vérségi származás kiderítésének jogát[18], a házasságkötés szabadságát[19]. Deli és Kukorelli az emberi méltósághoz való jog megjelenési formáit három absztrakciós szinten helyezi el: az első leginkább elvont, s megfoghatatlan szint maga az emberi méltóság (nem mint jog, hanem mint érték). A második szint ennek konkretizálása, lebontása, amelyen az alanyi jogként nem, csak azok kútfőiként funkcionáló „beszámítási pontok" helyezhetők el, amelyeken az absztrakt filozófiai fogalmat megragadja a jog (ide tartozik az általános személyiségi jog is). A harmadik szint az emberi méltóságból levezetett alanyi jogoké, amelyek már konkrét jogviszonyok szabályozására alkalmasak (példákért lásd a fenti felsorolást).[20]

Dogmatikai szempontból logikus megoldást választott az alkotmányozó azzal, hogy a Nemzeti hitvallásban az emberi méltóságot mint értéket, míg az Alaptörvény Szabadság és Felelősség c. részében mint alapjogot szabályozta. Különösen Balogh Zsolt érvelésének fényében válhat különösen jelentőssé az emberi méltóság preambulumban történő megjelenése. Szerinte „a jog a méltóság megsértésre reagál, de magát az emberi méltóságot nem lehet jogként kezelni."[21] „Tehát az emberi méltósághoz való jog nem igazi jogként „viselkedik" az Alkotmánybíróság dogmatikája szerint sem, hiszen az alanyi jogi jogosultságokat az emberi méltóságból levezetett jogok, illetve az alapjogok emberi méltóságon túli tartalmai nyújtják."[22] Ez a megközelítés – amely egyébként az Alaptörvény megalkotása előtt született, és amely az emberi méltósághoz való jog fentebb felvillantott háromszintű rendszerére rímel – a nem alapjogként megragadott nemzeti hitvallási emberiméltóság-klauzula normatív erejét erősíti.

Az emberi méltósághoz való jog jelentősége az Alkotmánybíróság *közpénzügyi hatáskörkorlátozása* miatt még inkább felértékelődött. A korlátozó klauzulát az Alaptörvény 37. cikk (4) bekezdése tartalmazza, amely szerint: „Mindaddig, amíg az államadósság a teljes hazai össztermék felét meghaladja, az Alkotmánybíróság a 24. cikk (2) bekezdés b)–e) pontjában foglalt hatáskörében a központi költségvetésről, a központi költségvetés végrehajtásáról, a központi adónemekről, az illetékekről és járulékokról, a vámokról, valamint a helyi adók központi feltételeiről szóló törvények Alaptörvénnyel való *összhangját kizárólag az élethez és az emberi méltósághoz való joggal*, a személyes adatok védelméhez való joggal, a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához való joggal vagy a magyar állampolgársághoz kapcsolódó

[16] Többek között: 8/1990. (IV. 23.) AB határozat, 1/1994. (I. 7.) AB határozat, 20/1997. (III. 12.) AB határozat

[17] 995/B/1990. AB határozat

[18] 57/1991. (XI. 8.) AB határozat

[19] 22/1992. (IV. 10.) AB határozat

[20] Deli – Kukorelli i. m., 341–343. o.

[21] Balogh Zsolt: *Emberi méltóság: Jogi absztrakció vagy alanyi jog,* in Iustum-Aequm-Salutare, 2010/4., 35. o.

[22] Uott. 38. o.

jogokkal összefüggésben vizsgálhatja felül, és ezek sérelme miatt semmisítheti meg. Az Alkotmánybíróság az e tárgykörbe tartozó törvényeket is korlátozás nélkül jogosult megsemmisíteni, ha a törvény megalkotására és kihirdetésére vonatkozó, az Alaptörvényben foglalt eljárási követelmények nem teljesültek."[23] Az emberi méltóság roppant tág értelmezési keretei miatt az Alkotmánybíróság lehet(ne) az emberi méltóságra hivatkozás a hatáskör-korlátozásból kivezető menekülőút.

3. Az emberi méltóság mint „az emberi lét alapja": a filozófiai értelmezésektől az oszthatatlansági doktrínáig

Az Alaptörvény preambulumának vizsgált tétele az emberi méltóságot összekapcsolja egy másik filozófiai fogalommal, az emberi léttel, egymásra vonatkoztatva a kettőt, így az ontológiai – lételméleti – és emberfilozófiai álláspontok tömör, összefoglaló ismertetésére mindenképpen szükségünk lesz a klauzula lehetséges jelentéstartalmának meghatározása érdekében.

Az emberiméltóság-fogalom egészen addig „felismerhető, sejthető" tartalommal bír, amíg közelebbről nem kezdjük el vizsgálni, boncolgatni azt. Ennek köszönhető, hogy az Alkotmánybíróság[24], és a jogirodalom legtöbb képviselője[25] következetesen elzárkózik attól, hogy a méltóság jelentését meghatározzák, mintegy misztifikálva[26]

[23] A GDP-arányos államadóssági fordulat kivételével a fentivel azonos rendelkezést az Országgyűlés elsősorban 184/2010. (X. 28.) AB határozatára tekintettel emelte még 2010 novemberében az Alkotmány (a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról 2010. évi CXIX. tv.), majd pedig a fenti szöveget az Alaptörvény részévé.

[24] Az Alkotmánybíróság határozataiban nem találunk méltóságdefiníciót, csak ezen értékből levezetett „beszámítási pontokat", illetve részjogosultságokat. Lásd fentebb az emberi méltósághoz való jog hármas szerkezetét.

[25] Lásd például:

„Amikor kimondjuk, hogy emberi méltóság, mindenki tudja, hogy valójában mit takar e fogalom. Azonban akkor, amikor megpróbáljuk leírni, elemezni, gyakran elveszünk. Nem, vagy csak nagyon nehéz munka árán kapunk a kérdéseinkre választ, s e kész válaszok is inkább részletekbe menőek, semmint az emberi méltóság teljességéről szólnának." Balogh Zsolt i. m. 35. o.

„A Nemzeti hitvallás és az Alapvetések olyan tartalmú és szintű megállapításokat tesznek, amely már az emberi méltóság tartalmi elemeit látszanak meghatározni. Ennek következtében újabb indokunk van azt feltételezni, hogy az alkotmányozó hatalom saját, szilárd elképzeléssel rendelkezett az emberi méltóság tartalmáról, azaz annak tartalmi megfoghatatlanságát, sérthetetlenségét maga sértette meg." Deli–Kukorelli, i. m. 340.

[26] A nehezen definiálható, de a mindennapi életben „nyilvánvalóan létező", tapasztalható jelenségek leírásában esetében nem ritka ezen megközelítés: hasonlóval találkozhatunk például a hatalom esetében is (részletesen lásd: Bihari Mihály: *Politológia,* Nemzedékek Tudása Kiadó, Budapest, 2013. 274. o.

azt, sőt van, aki a fogalom definiálási nehézségei miatt egyenesen elveti annak használatát[27].

Az emberi méltóság filozófiai alapjainak kereséséhez kiváló támpontot jelent ez a tartózkodás, amely szerint a méltóság nem más, mint az ember-lét meghatározója, „*emberképző tényező*": méltóságtól ember az ember. Másképp fogalmazva „[a] méltóság az, amely ez emberi életet megkülönbözteti az élet más megjelenéseitől."[28] Ugyancsak ezt hangsúlyozza Balázs Zoltán is: „[a]z ókor óta rendszeresen ismételt közhely, hogy az ember (általában) olyan minőséget képvisel a természetben, amely nagyobb érték, mint a látszólag hatalmasabb, erősebb többi élőlény (esetleg élettelen dolog)."[29] Az ember differentia specificáját *Arisztotelész* is megfogalmazta anélkül, hogy azt méltóságnak nevezte volna: csak az ember rendelkezik az *értelmes beszéd és az erkölcsösség* képességeivel. „Az »ember erény híján a legelvetemültebb és legvadabb s a nemi élvezetben és evésben a legaljasabb lény.«"[30]

A *keresztény emberiméltóság-fogalmat* az ember istenképiségére vezetik vissza, amely a létezők közül csak az emberre jellemző, és ezáltal az embert minden más élőlény fölé helyez.[31] Balogh Zsolt Johannes Tauler középkori misztikus egyik prédikációját[32] idézve mutat rá: „»az emberben bizonyos értelemben három ember van: egy állatias ember, aki érzékei szerint él; egy racionális ember; és végül a legmagasabb, istenformájú, istenképű ember.« Valószínű, hogy ez utóbbi forma, maga az emberi méltóság."[33]

Kifejezetten az emberi méltósággal *Pico della Mirandola* foglalkozott először a Beszéd az emberi méltóságról című munkájában. Ő az ember *szabad akaratában* látta a méltóság magját: az ember bármilyen helyet, formát és funkciót nyerhet magának, szemben a többi, determinált létezővel.[34] A méltóság nála tehát nem annak jár, aki a „jó" helyet, formát, funkciót választja, hanem mindenkinek, hiszen a választás szabadsága maga a méltóság. Így a méltóság az ember szükségszerű, feltétlen, *az embertől el nem vonható tulajdonsággá* vált.

A szabadságközpontú mirandolai felfogás folytatója Immanuel *Kant* volt, aki szerint az ember képes arra, hogy *erkölcsi törvényt szabjon magának*. Nála az arisztotelészi és keresztény erkölcsi kötöttség annak megszabásának és követésének

[27] „Összegezve az eddigieket: az emberi méltóság *fogalmát* elvetettük, mert nem tudtuk a méltóság fogalmát olyan módon átalakítani, amilyent az egyenlő és állandó eloszlás követelménye miatt szerettünk volna." Balázs: *im,* on.

[28] Uott., 36. o.

[29] Balázs Zoltán: Emberi méltóság, in Jogelméleti Szemle 2005/4. (oldalszám nélkül, online elérhető) http://jesz.ajk.elte.hu/balazs24.html (2016. augusztus 11.)

[30] Bihari Mihály Arisztotelész Politikáját idézi: Bihari: *i. m.* 52. o.

[31] Tóth Gábor Attila: *Az emberi emberi méltósághoz és az élethez való jog,* in Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok,* Osiris, Budapest, 2003. 258. o.

[32] Johannes Tauler: *A hazatérés útjelzői,* Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Budapest, 2002, 365. o.

[33] Balogh: i. m., 44. o.

[34] Tóth: *i. m.,* 258. o.

szabadságával párosult.[35] Szintén Kanthoz köthető az emberek tárgyaktól való elkülönítésének – azaz szintén az „emberképző tényezőnek" – azon formulája, amely szerint *a dolgoknak áruk, a személyeknek méltóságuk van*.[36] Ebből a szempontból a méltóság az ember feltétlen tulajdonsága, s ebből következik az, hogy az ember önmagában vett célként „létezik, s nem pusztán eszközként, amely egy másik akarat tetszés szerinti felhasználására szolgál."[37]

A 20. századból két, a kanti, méltóságközpontú megközelítést emelünk ki. Egyfelől Joel Feinberg elméletét az ember értékességéről: „Az emberi jogokra alapozott társadalomban legalábbis bizonyos jogok ugyanúgy visszavonhatatlanul megilletik a bolondokat és a gazfickókat, mint bárki mást. Amint azt Vlastos érzékelteti, ezek a jogok alapulnak azon az értékességen, amely az emberi lények mint egyének sajátja, értékes tulajdonságaiktól teljesen függetlenül."[38] Az értékesség tehát az ember elidegeníthetetlen jellemzője, a más létezőktől megkülönböztető ismérve. A neokantiánusok talán leghíresebb képviselője a múlt századból Ronald Dworkin, aki szerint a legértékesebb jogok – amiket az emberek a kormányzat hatalmával szemben mint adut használhatnak fel – között helyezte el az emberi méltósághoz való jogot. „Aki komolyan veszi a jogokat, annak el kell fogadnia az ember méltóság eszméjét, mely végső soron az emberek erkölcsi egyenlőségével, vagyis az egyes emberi lényeg azonos érvényűségével függ össze. Ha e jogot alapvetőnek és feltétlennek tekintjük, akkor biztosan nem áldozunk fel egyes emberi lényeket mások, vagy az egész közösség érdekében."[39]

A filozófiai alapokból tehát az élet és az emberi méltóság összekapcsolása következik, azaz a fentebb már bemutatott oszthatatlansági doktrína, amellyel összhangban van a méltóság fogalmi meghatározásának elkerülése, a Catherine Dupré által *szabadságelvűnek nevezett méltóságkoncepció.* Ő az ezzel ellentétes, a fogalmi elemek meghatározására tett kísérletet nevezi *értékközpontú definíciónak*.[40] A probléma a német jogtudományban az emberi méltóság *Substanzbegriff* és *Funftionsbegriff* felfogásainak szembenállásaként jelenik meg: előbbi szerint a méltóság jogilag definiálhatatlan, ekképpen a jog számára érinthetetlen, míg a második szerint a méltóság relativizálható, különösen az önrendelkezési jognak köszönhetően.[41] Az Alkotmánybíróság – az Alkotmány emberi méltóság fordulatának értelmezése körében – a szabadságelvű, *Substanzbegriff*-jellegű, de elsősorban kanti koncepciót követte:

[35] Hans Joachim Störig: *A filozófia világtörténete,* Helikon, Budapest, 1997. 328. o.

[36] Tóth Gábor Attila Kantot idézi: Tóth: *i. m.,* 258–259. o.

[37] Takács Péter: Emberi jogok. in Szabó Miklós (szerk.): Jogbölcseleti előadások. Bíbor, Miskolc, 1998. 236. o.

[38] Joel Feinberg: Társadalomfilozófia. Osiris, Budapest, 1999. . o.

[39] Takács (1998) i. m. 237. o.

[40] Dupré: *i. m.,* 31–32. o.

[41] Kiss György: „Valljuk, hogy az emberi lét alapja a méltóság." in Patyi András (szerk.): Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról. Dialóg-Campus, Budapest, 2019. 213, 249. o.

„van az egyén autonómiájának, önrendelkezésének egy olyan, mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva – a klasszikus megfogalmazás szerint – az ember alany marad, s nem válhat eszközzé vagy tárggyá."[42]

Deli Gergely a szabadságközpontú méltóságkoncepció helyessége mellett érvel, hangsúlyozva, hogy „a méltóság ettől teljesebb védelme logikailag nem elképzelhető. A méltóságkoncepció elérte fejlődése logikailag elérhető legmagasabb fokát azáltal, hogy a jogi szabályozást kitiltotta magterületéről. […] A jog csak akkor képes a változó értékpreferenciák függvényében változó méltóságtartalmak és narratívák egyenrangú védelmére és az emberi irracionalitás kezelésére, ha nem az emberi méltóság ilyen vagy olyan tartalmát, hanem annak formáját, azaz gyakorlatilag az emberi szabadságot védi."[43] Kukorelli István és Deli Gergely azonban az Alaptörvény rendszertani értelmezése nyomán arra a következtetésre jut, hogy „[a] Nemzeti Hitvallás és az Alapvetések olyan tartalmú és szintű megállapításokat tesznek, amely már az emberi méltóság tartalmi elemeit látszanak meghatározni. Ennek következtében újabb indokunk van azt feltételezni, hogy az alkotmányozó hatalom saját, szilárd elképzeléssel rendelkezett az emberi méltóság tartalmáról, azaz annak tartalmi megfoghatatlanságát, sérthetetlenségét maga sértette meg."[44]

A Nemzeti hitvallás méltóságklauzulájának pontos értelmezéséhez álláspontunk szerint az „alapja" fordulat a kulcs: ezzel ugyanis a méltóságot prima facie a lét fölé helyezte – s a két értéket egymástól ezzel el is választotta – az alkotmányozó. Az azonban nyilvánvaló, hogy élet hiányában nincs, akinek méltósága lehetne – tehát *a méltóságnak alanya kell, hogy legyen* –, azaz látszólag a méltóság élet fölé rendeléseként lép elénk a klauzula, könnyen belátható, hogy valójában a fentebb bemutatott, az alkotmánybírósági gyakorlatban fogant *oszthatatlansági doktrína tételes jogi megjelenésével* találkozunk a Nemzeti hitvallásban.[45] Többről van tehát szó, mint az élethez és méltósághoz való jog egy bekezdésben – történetesen az Alkotmány 54. § (1) bekezdésében – való szabályozásról, hiszen abból a két jog – s áttételesen a két érték – *feltétlen* összekapcsolása csak az egyik értelmezési lehetőség volt.[46] Komoly kritika tárgyát képezte az Alkotmánybíróság oszthatatlansági doktrínát megteremtő

[42] 64/1991. (XII. 17.) AB határozat

[43] Deli Gergely: *Emberi méltóság, történelmi narratívák és a jog.* Iustum – Aequum – Salutare, 2015/1. 50. o.

[44] Deli-Kukorelli: *im,* 340. o.

[45] Ellentétetesen vélekedik erről Deli Gergely és Kukorelli István, akik a méltóság élet fölé kerekedését olvassák ki a klauzulából. Lásd: Deli-Kukorelli: *i. m.,* 340. o.

[46] Ezt támasztja alá Sólyom László 23/1990. (X. 31.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolása is: „Az Alkotmánybíróság szabadon eldöntheti, hogy egységes és oszthatatlan ember-felfogásból indul ki, elvetve a test és lélek dualizmusát, azaz az embert élete és éltósága egységében szemléli." Az alkotmánybírósági választás tényét alátámasztva, de annak kritikáját Szente Zoltán monográfiájában is olvashatjuk, aki szerint az Alkotmánybíróság a normaszövegtől elszakadó morális érveléssel „vezette le" az Alkotmányból az oszthatatlansági doktrínát. (Szente Zoltán: *Érvelés és értelmezés az alkotmányjogban,* Dialóg-Campus, Budapest–Pécs, 2013. 234. o.

aktivizmusa: „a pozitivista szemlélet szerint az Alkotmánybíróságnak nincs felhatalmazása arra, hogy az életről és az emberi méltóságról alkotott különféle nézetek között válasszon, és erre az értékválasztásra alkotmányjogi döntéseket alapítson."[47] Az Alaptörvény alkotmányi rangra emelte a 23/1990. (X. 31.) AB határozatban kialakított megközelítést, amely az Alaptörvény R) cikkének értelmében determinál(-hat)ja a II. cikk értelmezését is (erre még később visszatérünk).

Bár a filozófiai álláspontokkal jól magyarázható, az alkotmányi szabályok alkalmazhatósága szempontjából *vitatható, hogy helyes-e az élet és méltóság értékeinek összekapcsolása*, igaz, ma már a kritika tárgya átalakul: nem az Alkotmánybíróság gyakorlata, hanem az alkotmányozó hatalom választásának helyessége kérdőjelezhető meg.[48] *A monista felfogás elsősorban az eutanázia miatt problémás*: ez ugyanis aligha közelíthető meg másképpen, mint az emberi méltósághoz való jog részét képező önrendelkezési jog és az élethez való jog állami intézményvédelmi kötelezettségi oldalának kollíziójaként.[49] A következetes és ellentmondásmentes alkotmányértelmezés és -alkalmazás szempontjából talán szerencsésebb lett volna a két jog összekapcsolásától óvakodnia az alkotmányozónak: „Az élet és a méltó-

[47] Tóth Gábor Attila utal Takács Albert, Pokol Béla és Törő Károly álláspontjára. Lásd: Tóth: *i. m.,* 309.o.

[48] Az már e tanulmány keretein túllépő probléma, hogy az alkotmányozó hatalmat kötik-e bármilyen korlátok, vagy az természeténél fogva korlátozhatatlan. Az azonban kétségtelen, hogy az alkotmányozó hatalom legitimációja erősebb, mint egy alkotmánybírósági határozaté.

[49] „A monista felfogás leginkább az eutanáziahatározatnál kérdőjeleződött meg. Itt ugyanis az indítványozó szinte szorgalmazta az egységességi doktrína feladását, határozott álláspontja az volt, hogy az eutanáziaprobléma esetén az élethez való jog kerül közvetlenül szembe az emberi méltósághoz való joggal (a fájdalom és a szenvedés oly mértékben sérti az ember méltóságát – vélte az indítványozó – ami közvetlenül az élet eldobásának szándékával jár). Az Alkotmánybíróság (végül) mégsem olyan döntést hozott, amiben az élethez és a méltósághoz való jog közötti egyensúlyi helyzetet kereste (ez egyben az abszolút jogról vallott felfogás feladását is jelentette volna), hanem az ún. levezetett jogok között mérlegelt." Balogh: *i. m.* 36. o.

Ezen alkotmánybírósági érvelés azon nyugszik, hogy bár az emberi méltóság korlátozhatatlan, az abból levezethető részjogosítványok korlátozhatók. Azt azonban soha nem magyarázta meg az Alkotmánybíróság, hogy a korlátozhatatlan alapjognak hogyan lehetnek korlátozható elemei. Lásd: Szente: *i. m.,* 234. o. 707. lábjegyzet

Máshogy vélekedik Győrfi Tamás: „[m]ég ha el is fogadjuk az oszthatatlansági doktrínát, az nem zárja ki az eutanázia alkotmányosságát. Egy széles körben elterjedt vélekedés szerint az eutanázia éppen azért jelent komoly morális dilemmát, mert ebben a szituációban az élethez és a méltósághoz való jog konfliktusával szembesülünk. Bár ez a vélekedés, mint majd később látni fogjuk, nem teljesen alaptalan, az önkéntes eutanázia esetében fölöttébb félrevezető. Az eutanázia egész kérdése valóban abban a tragikus emberi szituációban merül fel, amikor az élet meghosszabbítása és az emberi méltóság megőrzése összeütközésbe kerülhet egymással. Az élet és a méltóság lehetséges konfliktusából azonban nem következik a két jog konfliktusa. Azt szeretném hangsúlyozni, hogy amennyiben megengedett az önkéntes eutanázia, akkor azt az egyén nem az élethez való joga ellenére, hanem abból (is) következően gyakorolja" (Győrfi Tamás: *Az emberi méltósághoz való jog dogmatikai problémái,* in Fundamentum, 2003/1., 147. o.)

ság elválasztása az alkotmány szövegében nemcsak világossá tette volna a két jog hatályát, de nyitva hagyta volna a lehetőséget (a bíró vagy a jogalkotó számára), hogy az Alaptörvény a későbbiekben alkalmazkodjon olyan társadalmi vagy tudományos fejleményekhez, amelyeket a megalkotása idején még nem lehetetett előre látni."[50]

4. Az emberi méltóság megjelenése alkotmányok és nemzetközi emberi jogi dokumentumok preambulumaiban

Az emberi jogok védelmében „az 1949-et követő európai alkotmányjogi fejlődés egyik paradigmatikus jellegzetességévé vált emberi méltóság."[51] Ahogyan arra Fekete Balázs az európai alkotmányok preambulumainak tartalmi vizsgálatával összefüggésben rámutat, az emberi méltóság egyike „az európai közös alkotmányos hagyomány értékuniverzumában kiemelt szerepet" kapó értékeknek, amelyek összessége „a nyugati jogi kultúrát megkülönbözteti a világ más kulturális gyökérzettel rendelkező jogrendszereitől, lényegében a fenti értékek által kijelölt értékmezőben áll közös európai értékökörségünk alkotmányjogi értelemben."[52] Az európai alkotmányok preambulumaiban az ötödik legtöbbet előforduló értékelem az emberi méltóság és az emberi jogok, kilenc hivatkozással: Bulgária, Csehország, Franciaország, Horvátország, Írország, Lengyelország, Magyarország, Portugália és Szlovéniaalaptörvényeiben szerepel.[53] Igaz, Franciaország, Horvátország, Portugália és Szlovénia alkotmányainak bevezetőiben az emberi méltóság expressis verbis nem, „csak" az emberi jogok körében jelenik meg. A következőkben áttekintjük az emberi méltóságot nevesítő európai alaptörvények preambulumait.

Az 1991-es bolgár alkotmány bevezetője az emberi méltóságot az egyik legfontosabb állami alapelvként tételezi: „Mi, a Hetedik Nagy Nemzetgyűlés tagjai Bulgária népének akaratát kifejezését kívánva […] az egyén jogait, méltóságát és biztonságát a legmagasabb szintű elveknek tartva […] kihirdetjük ezen ALKOTMÁNYT."[54]

Az 1992-re datálódó cseh alkotmány kettős preambulummal rendelkezik, ugyanis alapjogi katalógusa külön dokumentumba, Az alapvető jogok és szabadságok

[50] Dupre: *i. m.* 26. o.

[51] Catherine Dupre: *Az emberi méltóság a 2011-es magyar Alaptörvényben,* in Fundamentum 2011/4., 23. o.

[52] Fekete Balázs: *A jéghegy csúcsa. Strukturális értékek az európai alkotmányok preambulumaiban*, in Fekete Balázs – Horváthy Balázs – Kreisz Brigitta (szerk.): *A világ mi magunk vagyunk… Liber amicorum Imre Vörös,* HVG-Orac, Budapest, 2014. 146. o.

[53] Uott., 144. o.

[54] Forrás: a bolgár parlament honlapja: www.parliament.bg/en/en/const (2016. 08. 14.), saját fordítás

chartájába került, amely – bár maga is az alkotmány része[55] – saját bevezetővel bír. Érdekes, hogy az emberi méltóságra utalás nem a chartában, hanem az „egységes" alkotmány preambulumába kerül a következők szerint: „Mi, a Cseh Köztársaság állampolgárai […] eltökélten, hogy építeni, védeni és fejleszteni fogjuk a Cseh Köztársaságot az emberi méltóság és szabadság érinthetetlen értékeinek szellemében […] szabadon megválasztott képviselőink által a Cseh Köztársaság következő alkotmányát fogadjuk el."[56] A cseh jogirodalom mindkét alkotmányos preambulumot normatív tartalom nélküli értelmezési segédletként kezeli[57], ugyanakkor a méltóságklauzulára nem mint a preambulum önálló tételére tekintenek, hanem az beleolvad az emberi jogok feltétlen tiszteletét és fontosságát hangsúlyozó egyéb preambulumi rendelkezésekbe.[58]

Írország 1937-ben elfogadott alkotmányának bevezetőjében egyszerre jelennek meg az állam katolikus gyökerei és az emberi méltóság: „A legszentebb Szentháromság Isten nevében […], mi, Írország népe […] keresve […] az egyén méltóságának és szabadságának biztosítását […] ezennel elfogadjuk, törvénybe iktatjuk és magunknak adományozzuk a jelen Alkotmányt."[59]

Az 1997-es lengyel alkotmány preambuluma – pontosabban annak lezáró mondata –, amely a Nemzeti hitvallásra mind „stílusában", mind terjedelmében roppant hasonlít, kifejezetten alkalmazási – és ezen keresztül értelmezési – parancs részeként tételezi az emberi méltóságot: „Felhívunk mindenkit, aki alkalmazni fogja a jelen Alkotmányt a Harmadik Köztársaság érdekében, hogy tartsa tiszteletben az ember veleszületett méltóságát, szabadsághoz való jogát, a másokkal vállalt szolidaritás kötelezettségét mint a Lengyel Köztársaság megrengethetetlen alapjait." A méltóság – szintén az Alaptörvényhez hasonlóan – az alkotmány törzsszövegében – konkrétan a 30. cikkben – ismét visszatér, azonban nemcsak alapjogként, hanem az alapjogok forrásaként is: „Az ember veleszületett és elidegeníthetetlen méltósága az emberi és állampolgári szabadságok forrása. Ez a jog sérthetetlen; tiszteletben tartása és védelme az állami szervek kötelezettsége."[60] A lengyel alkotmányos rendben kitüntetett helyet foglal el a preambulum, annak normativitása megkérdőjelezhetetlen, az alkotmánybírósági gyakorlatot teljesen áthatja.[61] A bevezető emberi mél-

[55] Részletesen lásd: Jan Kudrna: *Két preambulum a cseh alkotmányos rendszerben,* in Lamm Vanda – Majtényi Balázs – Pap András László (szerk.): *Preambulum az alkotmányokban,* Complex, Budapest, 2011. 115–127. o.

[56] Trócsányi – Badó: *i. m.*, 219. o.

[57] Kudrna: *i. m.,* 119.

[58] Uott.

[59] Trócsányi László – Badó Attila (szerk.): *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban,* KJK-Kerszöv, Budapest, 2005, 489. o.

[60] Trócsányi – Badó: *i. m.*, 526. o.

[61] Ewa Poplawska: *Az Alkotmány preambuluma: A Lengyel Köztársaság új értékrendjének kifejezője,* in Lamm Vanda – Majtényi Balázs – Pap András László (szerk.): *Preambulum az alkotmányokban,* Complex, Budapest, 2011. 84–85. o.

tóságot is tartalmazó formulája azonban ennél nagyobb jelentőségre is szert tehet a lengyel jogirodalom szerint: „Az Alkotmány komoly megközelítése azt kívánja, hogy felismerjük: a Preambulumot lezáró résznek különös jelentősége van. Miután visszanyertük a lehetőséget, hogy hazánk sorsát szuverén módon és demokratikusan meghatározzuk, a kormányt […] meggátoljuk abban, hogy legitimálja az állam értékeket közvetítő alapjainak megsértését. Ezeknek az alapoknak sérthetetlennek kell maradniuk, amelyek »ellenállnak a felülvizsgálatnak, a megrontásnak, az elmozdításnak és a felforgatásnak«. Ily módon a Preambulum meghatározza a legitim hatalom korlátait, ideértve az Alkotmány felülvizsgálatának hatáskörét is."[62] Ezt a gondolatmenetet folytatva ezen preambulumi klauzulát Piotrowski az alkotmánymódosítások tartalmi korlátjaként értelmezi.[63]

Az Európai Unió Alapjogi Chartájának – amely a szakirodalom szerint egyébként is az Alaptörvény Szabadság és felelősség című részének egyik ihletője volt[64] – preambulumában is szerepel a méltóságra utalás: „Szellemi és erkölcsi öröksége tudatában az Unió az emberi méltóság, a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás oszthatatlan és egyetemes értékein alapul, a demokrácia és a jogállamiság elveire támaszkodik." Az Európai Bíróság joggyakorlata a Charta törzsszövegének „Méltóság" címe alatti 1. cikkére támaszkodik, amely szerint „a[z] emberi méltóság sérthetetlen. Tiszteletben kell tartani, védelmezni kell.", Preambulum méltóságklauzulája így autentikus értelmezés nélkül maradt.[65]

Az Emberi Jogok Európai Egyezménye sem a bevezetőjében, sem a törzsszövegében, sem a kiegészítő jegyzőkönyveiben nem rendelkezik kifejezetten az emberi méltóságról, bár kétségtelen, hogy összességében szemlélve a dokumentumot az emberi méltóság tiszteletben tartása mint cél és mint a nevesített alapjogok – különösen a kínzás, megalázó bánásmód tilalma, kényszermunka és rabszolgaság tilalma, hátrányos megkülönböztetés tilalma – közös nevezője kiolvasható.

[62] Ryszard Piotrowski: *A lengyel alkotmány preambuluma az Alkotmánybíróság joggyakorlatában,* in Lamm Vanda – Majtényi Balázs – Pap András László (szerk.): *Preambulum az alkotmányokban,* Complex, Budapest, 2011. 109. o.

[63] Uott, 109–110. o.

Megjegyzendő, Piotrowski érvelése hasonló Bragyova Andráséhoz, aki az Alkotmány 8. § (1) bekezdésében – „A Magyar Köztársaság elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait." – foglalt „elismeri" fordulat alapján arra következtet, hogy ez az Alkotmány megváltoztathatatlan normája. Lásd: Bragyova András: *Vannak-e megváltoztathatatlan normák az Alkotmányban?,* in Bragyova András (szerk.): *Holló András 60. születésnapjára,* Bíbor, Budapest, 2003. Az alkotmány textualista értelmezése ezt az érvelést nem fogadja el. Lásd: Jakab András – Szente Zoltán: *Az Országgyűlés hatáskörei,* in Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja, Századvég,* Budapest, 2009. 563–564. o.

[64] Deli – Kukorelli: *i. m.,* 337. o.

[65] Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea – Kocsis Miklós – Zeller Judit: *Az Európai Unió Alapjogi Chartájának magyarázata,* in Osztovits András (szerk.): *Az Európai Unióról és az Európai Unió működéséről szóló szerződések magyarázata 1,* Complex, Budapest, 2011., 466–467. o.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának preambuluma is rendelkezik az emberi méltóságról: „Tekintettel arra, hogy az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a béke alapját a világon." A Deklaráció 1. cikkében ismételten megjelenik a méltóság: „Minden emberi lény szabadnak, egyenlő méltósággal és jogokkal születik."

A fenti áttekintés nyomán megállapíthatjuk, hogy az emberi méltósághoz való jog ugyan a demokratikus, jogállami alkotmányok „minimum tartalmához" sorolható, a preambulumokban való expressis verbis megjelenése nem túl gyakori. Valódi jelentősére a vizsgált alkotmányok és nemzetközi jogi dokumentumok közül a lengyel jogrendszerben tett szert a preambulum méltóságklauzulája, ugyanakkor ennek a Nemzeti hitvalláshoz való hasonlósága akár példaként is szolgálhat az Alkotmánybíróság jövőbeli gyakorlatához.

5. A Nemzeti hitvallás emberiméltóság-tétele az Alkotmánybíróság gyakorlatában

A Nemzeti hitvallás méltóságtételére való hivatkozás nem jelent meg az Alkotmánybíróság egyetlen határozatában sem[66], noha az emberi méltósághoz való joggal összefüggésben számos döntést hozott a testület, csak a legfontosabbakat említve: a „második eutanázia-határozatként" emlegetett 24/2014. (VII. 22.) AB határozat, az intézkedő rendőr arcmásának kitakarását vizsgáló 28/2014. (IX. 29.) AB határozat, vagy éppen a börtöncella méretének alkotmányossági összefüggéseivel foglalkozó 32/2014. (XI. 3.) AB határozat.

Ezek közül a legfontosabb a 24/2014. (VII. 22.) AB határozat, ugyanis – mint az Alaptörvény hatálybalépése előtt megalkotott AB határozatok hatályon kívül helyezését követő első igazán jelentős, emberi méltósággal kapcsolatban született döntés – ez tartalmazza a korábbi alkotmánybírósági gyakorlat fenntartását: „Az Alkotmánybíróság már több esetben is megállapította, hogy az Alaptörvény II. cikke és az Alkotmány 54. § (1) bekezdése egyező tartalommal rögzíti minden ember jogát az emberi méltósághoz, így az Alkotmánybíróság nem látja indokát annak, hogy az emberi méltóság és az abból levezethető önrendelkezési jog értelmezése tekintetében a korábbi határozataiban szereplő érvek és megállapítások alkalmazhatóságától

[66] „Határeset" a devizakölcsönökkel foglalkozó 34/2014. (XI. 14.) AB határozat, amelyben a testület – a jogbiztonsággal összefüggésben – felhívta a Nemzeti hitvallás „Valljuk az elesettek és szegények megsegítésének kötelezettségét."-mondatát, s amelyet összekapcsolt az emberi méltósághoz való joggal (de nem a méltósággal mint értékkel, azaz itt sem a Nemzeti Hitvallás méltóság-klauzulájára hivatkozott az Alkotmánybíróság): „Az állam ilyen jellegű beavatkozása hiányában ugyanis a kiszolgáltatott helyzetben lévő adósok alapjogainak, végső soron emberi méltósághoz való joguknak a sérelme visszafordíthatatlanul bekövetkezne." 34/2014. (XI. 14.) AB határozat Indokolás [51]

eltérjen. Ezért az Alkotmánybíróság a korábbi határozataiban az emberi méltóságra és az önrendelkezési jogra vonatkozóan megfogalmazott álláspontját jelen ügyben is irányadónak tekinti."[67] Az Alkotmánybíróság tehát az oszthatatlansági doktrínát, a korlátozhatatlanságot, a méltóság anyajog-jellegét, és a részjogosultságok korlátozhatóságát továbbra is saját, alkotmányértelmezésen nyugvó határozataira alapítja. Ahogyan arra fentebb már rámutattunk, az Alaptörvény hatálybalépésével megváltozott az oszthatatlansági doktrína státusa[68], s immár az Alaptörvény szövegére alapítható az. Ez ugyan az alkotmánybírósági álláspontot nem változtat, azonban az indokolás meggyőző ereje növelhető lett volna ennek kimondásával.

6. A Nemzeti hitvallás emberiméltóság-klauzulája mint lehetséges értelmezési segédlet

Noha az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlata a fentiek szerint mellőzte a Nemzeti hitvallás emberiméltóság-klauzulájára történő hivatkozást, érdemes megvizsgálnunk, hogy az –R) cikk (1) bekezdésében foglalt értelmezési segédletként történő figyelembe vétele esetén – az Alaptörvény törzsszövegének értelmezésében milyen lehetőségeket és kihívásokat rejt. Ehhez az emberi méltóság alaptörvénybeli megjelenéseit vizsgáljuk meg tüzetesebben.

6.1. II. CIKK: AZ EMBERI MÉLTÓSÁGHOZ VALÓ JOG

Az Alaptörvény II. cikke értelmében „Az emberi méltóság sérthetetlen. Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg."

Az emberi méltóság mint érték az alapjogi katalógusban is megjelenik, ráadásul szembeötlő, hogy – bár az Alaptörvény I. cikk (1) bekezdése valamennyi emberi jog sérthetetlenségét kimondja – az emberi méltóság sérthetetlenségét külön kiemeli.

[67] 24/2014. (VII. 22.) AB határozat Indokolás [130]

[68] Álláspontunk szerint nem az Alaptörvény negyedik módosítása – azaz az Alaptörvény hatályba lépése előtt született AB határozatok hatályon kívül helyezése – jelenti a valódi cezúrát, hanem az alkotmánybírósági döntések alapját képező szöveg módosulása, amely az Alaptörvény hatályba lépésével valósult meg. Az Alkotmánybíróságnak nem a 2012 előtti határozatok hatályon kívül helyezése miatt, közvetlenül azt követően, hanem minden döntésében vizsgálnia kellene a kontextuális egyezést a korábbi hasonló tárgyú határozatok megalkotásakor hatályos alkotmányszöveg és az Alaptörvény éppen aktuális döntés idején hatályos szövege között. Részletesebben lásd: Erdős Csaba: *Az 1989-es Alkotmányon nyugvó alkotmánybírósági határozatok hatályon kívül helyezésének egyes aspektusai,* in Gárdos-Orosz Fruzsina – Szente Zoltán (szerk.): *Alkotmányozás és alkotmányjogi változások Európában és Magyarországon,* Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest, 2014. 297–315.

Deli Gergely és Kukorelli István úgy érvel, hogy a méltóság sérthetetlensége különbözik az alapjogok – általános – sérthetetlenségétől, ugyanis az utóbbi nem zárja ki a korlátozhatatlanságot[69], míg a méltóság korlátozhatósága – az oszthatatlansági doktrínából és az ún. szabadságközpontú méltóságkoncepcióból is következően, azokkal összhangban – elképzelhetetlen. Álláspontunk szerint így a Nemzeti hitvallás emberi méltóságklauzulája és a II. cikknek a méltóság sérthetetlenségét tartalmazó mondata összhangban van egymással. Tehát attól, hogy az élethez való jog sérthetetlenségét nem mondja ki külön az Alaptörvény, nem következik feltétlenül a két jog elválasztottsága.

A II. cikk második mondatának első fordulatában – „Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz…" – az „1989-es alkotmánnyal azonos módon az »élethez és méltósághoz való jog« szemantikai és normatív egységet képez"[70]. Ahogyan már rámutattunk, a korábbi alkotmánybírósági gyakorlat ebből a tételből vezette le – egyébként megkérdőjelezhető, morális értelmezéssel – az oszthatatlansági doktrínát. Ennek aggályaival már fentebb foglalkoztunk.

A II. cikk utolsó fordulata szerint „a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg". Az ezzel kapcsolatos abortuszkérdést elsősorban a jogalanyiság kezdetének problémája, semmint az élethez és emberi méltósághoz való jog kapcsolata determinálja, a Nemzeti hitvallás méltóságklauzulája így nem segíti az értelmezést.

6.2. III. CIKK: A KÍNZÁS TILALMA

Hagyományosan az emberi méltósághoz való joghoz legszorosabban kapcsolódó jognak – pontosabban tilalomnak – tartja a szakirodalom a kínzás tilalmát, amelyet a technika fejlettségéhez igazodóan a magyar alkotmányozó kiegészített a beleegyezés nélküli – így az önrendelkezési jogot sértő – orvosi beavatkozás, tudományos kísérlet tilalmával és az eugenika, a klónozás és az emberi test haszonszerzési célú felhasználásának tilalmával.[71]

Figyelemre méltó, hogy az emberi méltósághoz való jogot és „hagyományszerű párját", a kínzás tilalmát külön cikkelyekben szabályozza az Alaptörvény, kifejezve, hogy „az összes alapjog mélyén az emberi méltóságot találjuk, és hogy az nemcsak a

[69] Deli-Kukorelli: i. m., 340. o.

[70] Dupré: i. m., 25. o.

[71] Alaptörvény III. cikk: „(1) Senkit nem lehet kínzásnak, embertelen, megalázó bánásmódnak vagy büntetésnek alávetni, valamint szolgaságban tartani. Tilos az emberkereskedelem. (2) Tilos az emberen tájékoztatáson alapuló, önkéntes hozzájárulása nélkül orvosi vagy tudományos kísérletet végezni. (3) Tilos az emberi fajnemesítést célzó gyakorlat, az emberi test haszonszerzési célú felhasználása, valamint az emberi egyedmásolás."

kínzás tilalmával áll szoros kapcsolatban."[72] Ezt az értelmezést támasztja alá, erősíti meg az is, hogy a Nemzeti hitvallás az emberi méltóságot az emberi lét alapjaként tételezi.

6.3. IX. CIKK (4)-(5) BEKEZDÉS: AZ EMBERI MÉLTÓSÁG MINT A VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÁS KORLÁTJA

Alaptörvény negyedik módosítása iktatta az Alkotmány szövegébe a IX. cikk (4) és (5) bekezdéseit, amelyek az egyén, valamint a közösségek – magyar nemzet, nemzeti, etnikai, faji vagy vallási közösségek – méltóságát a véleménynyilvánítás korlátjaként állítják.[73]

Ezzel kapcsolatban kiemelendő, hogy már a negyedik módosítás előtt a Nemzeti hitvallás több klauzulájának – így a méltóságinak is – a normatív értelmezésével alátámasztható volt a közösségek méltósága: „Magyarország Alaptörvénye a Nemzeti hitvallásban kijelenti, »Valljuk, hogy az emberi lét alapja az emberi méltóság.« Ahogyan az »emberi lét« egyéni (individuális) és társadalmi (kisebb és nagyobb, lazább és szervezettebb) közösségi létformákra is értendő, úgy az egyes emberek méltósága is a közösségek méltóságává összegződik és új jogi minőséget nyer."[74] Az idézet jól példázza az Alaptörvény emberképét, amely az egyént a közösség részeként szemléli, s egyúttal rámutat a Nemzeti hitvallás méltóságklauzulájának rendszertani értelmezésében rejlő mélységekre és kihívásokra is.

6.4. XVII. CIKK (3) BEKEZDÉS: A MUNKAVÁLLALÓK MÉLTÓSÁGA

Az Alaptörvény XVII. cikk (3) bekezdése szerint „[m]inden munkavállalónak joga van az egészségét, biztonságát és méltóságát tiszteletben tartó munkafeltételekhez." Egyetértve Cathrine Dupré álláspontjával, miszerint „az emberek feltehetően nem veszítik el méltóságukat (és kapcsolódó jogaikat), amikor munkavállalói identitásukat öltik magukra, illetve munkahelyi tevékenységüket fejtik ki. Ezért minden alkotmányos jognak érvényesülnie kell a munkahelyen is"[75], nem e tétel – méltóság-for-

[72] Deli –Kukorelli: *i. m.,* 339. o.

[73] Alaptörvény IX. cikk „(4) A véleménynyilvánítás szabadságának a gyakorlása nem irányulhat mások emberi méltóságának megsértésére. (5) A véleménynyilvánítás szabadságának a gyakorlása nem irányulhat a magyar nemzet, a nemzeti, etnikai, faji vagy vallási közösségek méltóságának a megsértésére. Az ilyen közösséghez tartozó személyek – törvényben meghatározottak szerint – jogosultak a közösséget sértő véleménynyilvánítás ellen, emberi méltóságuk megsértése miatt igényeiket bíróság előtt érvényesíteni."

[74] Lenkovics Barnabás különvéleménye [129]

[75] Dupre: *im,* 28. o.

dulatának – redundanciája, inkább indokoltsága mellett érvelünk. A munkaviszony természete szerint a munkavállaló kiszolgáltatottabb élethelyzetben van a munkáltatóhoz képest, s e szociális értelemben egyensúlytalan helyzet javítása érdekében a jog a munkavállalók fokozott védelmét valósítja meg. Ennek fő eszköze a szakjogágként a munkajogra hárul, azonban a jogrendszer más területei is segíthetik ezt. A méltóságot, egészséget nem veszélyeztető, károsító és biztonságos munkakörülmények a munkajoggal szemben támasztható minimális elvárások, amelyek önálló klauzulában való megjelenítése akár a munkajogi normák alkotmánykonform értelmezését is segíthetik. E kontextusban szemlélve a XVII. cikk (3) bekezdését, a Nemzeti hitvallás méltóságklauzulája „csak" még jobban hangsúlyozza a méltóság tiszteletét, de alkotmányértelmezéssel kiolvasztható többletjelentéssel nem vértezi fel.

6.5. XXII. CIKK (1)-(2). BEKEZDÉS: A LAKHATÁSHOZ VALÓ JOG ÉS AZ EMBERI MÉLTÓSÁG

Az Alkotmánybíróság gyakorlatában az Alaptörvény hatályba lépése előtt megjelent a szociális jogok emberi méltósághoz való jogra történő visszavezetése.[76] Mint a szociális jogok része, a lakhatáshoz való jog is értelemszerűen megalapozható az emberi méltósághoz való joggal. Az Alaptörvény XXII. cikke[77] a két jog közti kapcsolatot megerősíti, e téren is egyértelművé téve az emberi méltósághoz való jog anyajogjellegét. Hasonlóan a munkavállalók méltóságával kapcsolatban írtakhoz, e cikk vonatkozásában sem látunk a Nemzeti hitvallás méltóságklauzulája által hordozott esetleges többlet- vagy másodlagos jelentéstartalmat, különösen, hogy a lakhatáshoz való jogot az Alaptörvény – a gazdasági racionalitásnak megfelelően – nem „valódi", kikényszeríthető alapjogként, hanem államcélként tételezi.

7. Összefoglalás

Az emberiméltóság-klauzula a Nemzeti hitvallás egyik leginkább normatív jellegű tétele, bár ezen jelentőségét gyengíti az, hogy az Alaptörvény „törzsszövegének" – azaz a preambulum és a „posztambulum" közti részeinek – számos cikke nevesíti az emberi méltósághoz való jogot – egyrészt önálló alapjogként, másrészt egyéb jogosultságok alkotmányba foglalt korlátjaként. A „papírformának" megfelelően – és a

[76] Lásd e tanulmány bevezetőjét.

[77] Alaptörvény XXII. cikk: „(1) Magyarország törekszik arra, hogy az emberhez méltó lakhatás feltételeit és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférést mindenki számára biztosítsa. (2) Az emberhez méltó lakhatás feltételeinek megteremtését az állam és a helyi önkormányzatok azzal is segítik, hogy törekszenek valamennyi hajlék nélkül élő személy számára szállást biztosítani."

Nemzeti hitvallás más elemeihez hasonlóan – az Alkotmánybíróság gyakorlatában sem emelkedett valódi normatív rangra, azaz erre a klauzulára nem alapította határozatát a testület. Meglepőbb ugyanakkor, hogy az Alkotmánybíróság az egyébként nem elhanyagolható mennyiségű és jelentőségű, emberi méltósággal kapcsolatos határozataiban a preambulum ezen mondata értelmezési segédletként sem köszön vissza. E tekintetben az ellenpontot a Nemzeti hitvallás népuralomtétele[78] képezi, ami – törzsszövegbeli normakapcsolatok ellenére is – öt alkotmánybírósági határozatban jelent meg[79], ami alátámasztja, hogy az emberi méltóság Nemzeti hitvallás-beli klauzulájának értelmezési segédletként történő alkalmazása előtt nincs elvi akadály. Gyakorlati ellenvetés lehet azonban az, hogy – miként arra fentebb rámutattunk – az emberi méltóság preambulumi fordulata csak szolidan járulhat hozzá az Alaptörvény értelmezéséhez, mivel többletjelentést, illetve az Alaptörvény más részeinek értelmezését determináló tartalmat nem hordoz. Más oldalról megvilágítva azonban a tágan értelmezhető, a különböző interpretációknak nagy teret nyújtó preambulumi rendelkezésben lehetőség is rejlik a jövő alkotmánybírósági gyakorlata számára.

[78] „Valljuk, hogy népuralom csak ott van, ahol az állam szolgálja polgárait, ügyeiket méltányosan, visszaélés és részrehajlás nélkül intézi."

[79] Erdős Csaba: *A népuralom újszerű megközelítése a Nemzeti hitvallásban.* in Patyi András (szerk.): *Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról.* Dialóg-Campus, Budapest, 2019. 353–354. o.

FÜGGELÉK

Takács Péter tudományos munkáinak jegyzéke

I. Önálló szerzői művek könyvformában

MONOGRÁFIA, GYŰJTEMÉNYES KÖTET, EGYETEMI TANKÖNYV

1. *A rózsa neve: Magyar Köztársaság. Az államok nevéről és a magyar állam átnevezéséről.* Budapest, Gondolat Kiadó (sorozat: Recta Ratio, ISSN 2064–7107) 2015. 227. o. ISBN 978 963 693 598 6
2. *Államtan. Két fejezet az állam általános elmélete köréből. A modern állam és elmélete.* Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar, 2011. [II.] 1–164. o. ISBN 978–963–503–468–0. – *Újranyomva:* Budapest, Nemzeti Köz- szolgálati Egyetem, 2012. [II.] 1–163. ISBN 978–963–89546–5-7
3. *Államtan. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből. Az állam általános sajátosságai.* Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar, 2011. [II.] 1–263. o. ISBN 978–963–503–469–7. – *Újranyomva:* Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2013. [II.] 1–260. o. ISBN 978–615–5305–09–2
4. *Államtan. Fejezetek az állam általános elmélete köréből.* Budapest, Budapesti Corvi- nus Egyetem Közigazgatástudományi Kar Jogtudományi Tanszék, 2010. [szövege részben egyezik a fenti két közleménnyel] 1–318. o. ISBN Ø
5. *Államtan. Az állam általános sajátosságai* [tartalma megegyezik az „Államtan 1" és „2" anyagával]. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem [nyomda: A-ZBudaCopyCat], 2011.1–408. o. ISBN 978–963–503–468–0
6. *John Austin és a klasszikus analitikus iskola jogelmélete.* Budapest, ELTE ÁJK/Sisyphus. Állam- és jogbölcseleti előadások/ /Bibliotheca Iuridica. Publ. Cathedrarum 41/ 2010. 1–84. o. ISBN 978 963 284 142 7
7. *Eszmék és elméletek az államról a XIX–XX. században.* Budapest, PPKE [Jog- és Állam-tudományi Kar] Jogbölcseleti Intézet, 1997. *Újranyomva*: 1998., 1999., 2000. /Bibliotheca Cathedrae philosophiae iuris et rerum politicarum Universitatis Catho- licae de Petro Pázmány nominatae (ISSN 1417 2178). V. Fasciculi1./ Budapest, Szent István Társulat, 1997. 1–148. o.
8. *Jogelméleti jogesetek. Kísérleti jellegű oktatási segédlet.* Budapest, ELTE ÁJK Állam- és Jog-elméleti Tanszék, 1994. 1–183. o. ISBN Ø

II. Önálló művek – társszerzőségben

MONOGRÁFIA, GYŰJTEMÉNYES KÖTET, EGYETEMI TANKÖNYV

1. *Államelmélet. Fejezetek és előadások az állam általános elmélete köréből* [H. Szilágyi Istvánnal, Péteri Zoltánnal, Győrfi Tamással és Fekete Balázzsal társszerzőségben]. [A közölt szöveg nagyban megegyezik a fenti *Államtan* c. kötetek anyagával] Szerk.: Takács Péter, H. Szilágyi István és Fekete Balázs. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 1–404. o. [A Takács Péter által írt rész: 9–337. o.] ISBN 978 963 277 350 6
2. *A jogállamiság jogelmélete* [Szigeti Péterrel társszerzőségben]. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 1–294. o. 2. bővített és javított kiadás: Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 1–340. o., digitális könyvként 2017. 551. ISBN 978 963 935 038 10 ISBN (mobi) 978 963 338 379 8, ISBN (epub) 978 963 338 377 3
3. *Állam- és jogbölcselet. Kezdetektől a felvilágosodásig* [Hörcher Ferenccel és Péteri Zoltánnal társszerzőségben] Budapest, PPKE [Jog- és Államtudományi Kar] Jogbölcseleti Intézet, 1997. /Bibliotheca Cathedrae philosophiae iuris et rerum politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae (ISSN 1417 2178). V. Fasciculi 3./ *Újranyomva:* 1997, 1999, 2001, 2003. 1–163. o., *új kiadásban:* Szent István Társulat, 2005. ISBN 963 361 2772, (2005. évi kiadás) ISBN 963 361 724 3.

III. Disszertációk, tézisek

1. The Impact of Ruling Ideas of the 19th and 20th Centuries upon the Structure and Activities of Modern States [habilitációs előadás összefoglalója]. = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio iuridica.* tom. 45. 2004. 235–242. o. ISSN 0524–899-X
2. *a–b. Igazságosság-elméletek – történeti nézőpontból* [kandidátusi értekezés. Kézirat [MTA Könyvtára]. Budapest, Gépirat [soksz.], 1991. 1–304. lev. Tézisei: *Igazságosság-elméletek – történeti nézőpontból* [kandidátusi értekezés tézisei]. Budapest, [kiad.] Miskolci Egyetem [soksz.], 1991. 1–25. o.

IV. Tanulmányok

A. FOLYÓIRATOKBAN, TANULMÁNYKÖTETEKBEN,
GYŰJTEMÉNYEK KÖTETEKBEN

1. Felix Somló's Three Theories of State. = *Hungarian Journal of Legal Studies – Acta Juridica Hungarica*. 2018/2. szám, 216–227. o. ISSN: 2498–5473, online ISSN: 2560–1067
2. Szladits Károly levelei Somló Bódoghoz. (Sajtó alá rendezte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Takács Péter) = *Iustum Aequum Salutare*. 2018/3. szám, 277–323. o. ISSN: 1787–3223, online ISSN: 2498–535X

3. A király nélküli királyság = *Jogtörténeti Szemle*. 2017/3. szám [megj.: 2018] 80–89. o. [ISSN 0237–7284]
4. Autokrácia és autoriter rezsim: Észrevételek két osztályozó kategória jelentéséhez és használatához. = *Unitas multiplex: Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára.* Szerk.: Takács Péter. Budapest – Győr, Gondolat Kiadó (sorozat: Juris Dictio), 2017. (464) 385–410. o. ISBN978–963–693–807–9
5. *a–b.* Az örökkévalóság vagy a pillanat nézőpontjából? Somló Bódog mint „az államtudomány embere." = *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies.* 5. évf. 2016/2 szám [megj.: 2017], 271–293. o. [ISSN 2286–0940 & 2285–6293] – Átdolgozott változat: Somló Bódog államelméletei. Az állam az örökkévalóság és a pillanat nézőpontjából. = *Állambölcseleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből.* Budapest, Gondolat, 2016. (sorozat: Juris Dictio; Florilegium) (264.) 169–187. o. ISBN 978 963 693 684 6
6. *a–b.* Somló Bódog élet- és pályarajza dokumentumokkal illusztrálva. = *Jog – Állam–Politika. Jog- és Politikatudományi Folyóirat*. 8. évf. 2016/4. szám [megj.: 2017], 3–72. ISSN 2060–4580. – Jelentősen átdolgozott változata: Somló Bódog élete és pályája. & Képek, dokumentumok [Somló Bódog életéből] = *Állambölcseleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből.* Budapest, Gondolat, 2016. /Juris Dictio; Florilegium/ (264.) 191–224. & 239–250 o. ISBN 978 963 693 684 6
7. A félbehagyott Jogtudomány. Raffaello freskója a *Stanza della Segnatura*ban. = *Suum cuique. Ünnepi tanulmányok Paczolay Péter 60. születésnapjára.* Szerk.: Fejes Zsuzsanna és Török Bernát. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2016. [A Pólay Elemér alapítvány könyvtára, 60. ISSN1786–352X)] 204–220. o. ISBN 978–615–5411–34–2, (vászonkötött változat) 978–615–5411–35–9
8. *a–b.* Egy politikai eszme a joggyakorlatban: az Altmann-ügy. Hogyan (nem) szerzett joghatóságot az Amerikai Egyesült Államok az Osztrák Köztársaság egyik intézménye felett. = *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések*. Szerk.: Takács Péter. Budapest – Győr, Gondolat Kiadó – MTA TK Jogtudományi Intézete – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kara (soroat: Juris Dictio, ISSN 2416–1500), 2015. ISBN 978 963 693 599 3 [562. o.] 501–519. – *Kisebb mértékben átdolgozott egyidejű közlés:* Szuverenitás és immunitás. Egy konkrét eset elemzése: az Altmann-ügy. = *Tanulmányok a 65 éves Lenkovics Barnabás tiszteletére*. Szerk.: Keserű Barna Arnold – Kőhidi Ákos. Budapest – Győr, Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt. – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam-és Jogtudományi Kara, 2015. [ISBN 978 963 9955 66 0] 497–517. o.
9. Az „Iszlám Állam" államiságának problémái. Államnak tekinthető-e az ISIS, bármilyen értelemben is? = *Jog Állam Politika. Jog- és Politikatudományi Folyóirat*. 8. évf. 2015/4. szám, 47–77. o. ISSN 2060–4580.
10. Az államok nevéről. = *Állam- és Jogtudomány*. [ISSN 0002–564X] LVI. évf. 2015/1. szám, 44–74. o.
11. *a–b.* A magyar állam átnevezéséről. = *MTA Law Working Papers.* 2015/7. közlemény, 1–68. o. ISSN 2064–4515. – Átdolgozott és kibővített másodközlés: »Neveden szólítottalak, enyém vagy…« A magyar álam átnevezése. = *A jog nyelvi dimenziója.* Szerk.: Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor Kiadó (sorozat: Prudentia Iuris, 31, ISSN 1219–8471), 2015. 139–166. o. ISBN 978–615–5536–07–6

12. a–c. A rejtőzködő Picasso. Egy festő politikai értékei és szerepvállalása. = Jog Állam Politika. Jog- és Politikatudományi Folyóirat. 2013/1. szám. 3 –37. o. ISSN 2060–4580. – Átdolgozott másodközlés: Picasso politikai színei. = Iustitia mesél. Szerk.: Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Nagy Tamás. Budapest, Szent István Társulat, 2013. 147–176. o. ISBN 978 963 277 471 8. – Részletének átdolgozott másodközlése: A Guernica keletkezése és utóélete. = Ezredvég. Irodalmi, művészeti és Társadalomkritikai Folyóirat. 24. évf. 2016/3. sz. (május-június), 99–102. o. ISSN 0238 2865 és 1588 1318
13. Az alkotmány legitimitása. = *Alkotmánybírósági Szemle* [ISSN 2061–5582]. 2. évfolyam, 2011/1. 58–65. o.
14. *a–b.* Justitia-szobrok Magyarországon. = Ratio legis – ratio iuris. Ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Liber amico- rum. Studia A. Tamás septuagenario dedicata. Szerk.: Takács Péter et al. Budapest, Szent István Társulat, 2011. 154–179. o. ISBN 978 963 277 257 8. *Átdolgozott változata:* Iustitia-ábrázolások hazai nyilvános terekben. = *Iustitia modellt áll. Tanulmányok a „jog és irodalom" köréből.* Szerk.: Fekete Balázs és H Szilágyi István. Budapest, Szent István Társulat, 2011. 199–221. [ISBN 978–963–277–265–3]
15. *a–b.* Elfeledett Jogtudomány. = *Jog. Állam. Politika. Jog- és Politikatudományi Folyóirat.* 2009/1. szám 147–166. o. [ISSN 2060–4580]. – Átdolgozott másodközlés: Az elfeledett „Jogtudomány". = *A szimbólumok üzenete. A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*. Szerk.: Mezey Barna. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 533–554. o. [ISBN 978–963–312–054–5]
16. *a–b.* Szabó József „első" szuverenitás-elméletéről. Valamint arról, hogy a „második" miért lett olyan, amilyen = *Jog Állam Politika. Jog- és Politikatudományi Folyóirat*. [ISSN 2060–4580] 2013/4. sz. 89–102. o. – Átdolgozott formában*:* Szabó József szuverenitás-elméletének értékeléséhez. Hogyan szökken szárba az elmélet, ha magja magyar földbe hull? = *„Most megint Európában vagyunk…". Szabó József emlékkönyv.* Szerk.: Révész Béla. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2014. [ISBN 978 615 5300 21 9] 69–79. o.
17. A szuverenitás mint az állam fogalmi megragadásának kategóriája. = Ü*nnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapjára.* Szerk.: Cserny Ákos. Budapest, Nemzeti Közszolgálati és Tankönyvkiadó, 2013. 549–569. o. ISBN 978–615–5344- 02–2
18. Ruttkay György: Egy jogász-festőművész élete és munkássága. Két világ, két úr – két élet? = *Miskolci Jogi Szemle*. 2013/2. [ténylegesen megj.: 2014] 5–22. o. ISSN 1788–0386
19. a–b. Az államelmélet kezdetei Európában és a magyar államelméleti hagyomány 1500–1789. = Magister scientiae et reipublicae. Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor tiszteletére. Liber amicorum studia G. Máthé septuagenario dedicata. Szerk.: Rácz Lajos. Budapest, – Pécs, Dialóg Campus Kiadó 2011. /Pro Publico Bono Publicationes Facultatis 2. Libellus Aureus. A Jogtudományi Tanszék Publikációi 1/, 2011. 81–202. ISBN 978–963–9950–52–8. – Átdolgozott másodközlés: Az államelmélet kezdetei és magyar államelméleti hagyomány. 1500–1789 = *Pro Publico Bono Online. Állam- és Közigazgatástudományi Szemle. Online Extra.* [A BCE KTK folyóirata]. 2011/1. 1–19. o. [ISSN 2062–9966]
20. Államelmélet a „hosszú" XIX. században. 1789–1914. = *Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatástudományi Szemle*. *Online Extra* [A BCE KTK folyóirata]. 1. évf 2011/1. 1–36. o. [ISSN 2062–9966]

21. Államelmélet a XIX-XX. században: Georg Jellinek elmélete. = *Pro Publico Bon Online o. Állam- és Közigazgatástudományi Szemle. Online Extra.* [A BCE KTK folyóirata]. 1. évf. 2011/2. sz. 1–7. o.
22. Államelmélet a XX. században (1). A jogi, a társadalmi és a politikai államfogalom. Hans Kelsen elmélete és a jogi államfogalom; Max Weber elmélete és az állam társadalmi fogalma; C. Schmitt és R. Smend elmélete és az állam politikai fogalma. = *Pro Publico Bono Online. Állam- és Közigazgatástudományi Szemle. Online Extra* [A BCE KTK folyóirata]. 1. évf. 2011/2. sz. 1–35. o. [ISSN 2062–9966]
23. A Weimari Köztársaság korának államelmélete. Államelmélet a XX. században (2) = *Pro Publico Bono Online. Állam- és Közigazgatástudományi Szemle. Online Extra* [A BCE KTK folyóirata]. 1. évf. 2011/2. sz. 1–18. o. [ISSN 2062–9966]
24. *a–b.* Nemzetállam és nacionalizmus. Adalékok a nacionalizmus és a nemzetállam fogalmi elemzéséhez. = *Leviatán.* Különszám: *Államelmélet. Politikai filozófia. Jogbölcselet.* Országos Tudományos Konferencia Győr, 2004. szeptember 3–4. Szerk.: Szigeti Péter. [Győr, Universitas Győr, 2005.] 21–49. o. ISSN 1785–5934. – Kis mértékben átdolgozva: Nacionalizmus és nemzetállam. A nemzetállam fogalmá- nak jelentésrétegei. = *Ius unum, lex multiplex. Liber amicorum Studia Zoltán Péteri dedicata.* Szerk.: H. Szilágyi István – Paksy Máté. Budapest, Szent István Társulat, 2005. /Jogfilozófiák. Philosophiae Iuris/ /Bibliotheca Iuridica. Libri Amicorum 13./ 415–436. o. ISBN 963 361 679 4
25. Az állam politikai fogalma. = *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittről.* Szerk.: Cs. Kiss Lajos. Budapest, Gondolat Kiadó, 2004. 168–180. o. ISBN 963 956 7442]
26. *a–b.* Hostis humani genereis. A joghatóság és a büntethetőség kérdései a Finta- ügyben. = *Fundamentum*. 5. évf. 2001/4. szám, 21–37. ISSN 1417–2844]. – Másodközlés (szövegében az a. pont alattival jelentős részben egyezik): Ember alkotta jog – az embertelenséggel szembesülve. A Finta-ügy jogelméleti problémái = *Ius humanum – Emberalkotta jog. Műhelytanulmányok*. Szerk.: Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001. /Prudentia Iusris/ 15. 171–198. o. ISBN 963 9103 756]
27. Valahol Európában… A jugoszláviai háborús bűnösök perei [a *Nehéz jogi* esetek című kötet egyik fejezetének bővített változata]. = *Jogelméleti Szemle.* Internet: www.extra.hu/jesz 1. évf. 2000/1. szám, 1–21. ISSN 1588–080X
28. Ronald Dworkin jogelmélete. [*A jogállamiság jogelmélete* című könyv egyik fejezetének közlése] = *Főiskolai Figyelő* [Budapest], 9. évf. 1999/2. szám 38–49. o.
29. a–e. A közjó. = *Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére*. Budapest, PPKE Jog- és Államtudományi Kar, 1998. 269–276. o. – Német nyelven: Begriff des Gemeinwohls. = *Annales Universitatis Scientiarium Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Iuridica.* 2000–2001. évi [megj.: 2002.] 41–42. kötet, 177–186. o. – Átdolgozott másodközlés németül: Begriff des Gemeinwohls = Theatrum Legale Mundi. Symbola Cs. Varga Oblata. Szerk.: P. Cserne – P. Takács – et al. Budapest, Szent István Társulat, 2007. [2008.] 527–538. o. – Átdolgozva: A közjóról – a Pro Publico Bono elé. = Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatástudományi Szemle. [A BCE KTK folyóirata]. [ISSN 2062–7165] 2011/1. 8–16. Jelentősen átdolgozva és aktualizálva: A közjó, a közakarat és a közérdek az állam kontextusában. = Köz/érdek. Elméleti és szakjogi megoldások egy klasszikus problémára. Szerk. Lapsánszky András, Smuk Péter, Szigeti Péter. Budapest, Gondolat, 2017. /Juris DictioISSN 2416–1500/ (652.) 50–67. o. ISBN 978 963 693 764 5

30. A 'méltányos igazságosság' rawls-i elmélete. = *Acta Facultatis Politico-iuridicae universitatis scieantiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae,* 1991–92. évi [megj.: 1994] 33. kötet, 153–176. o. ISSN 1418–1347]
31. Az 1990. évi választások Heves megyében [esettanulmány]. = A*z 1990. évi parlamenti választások. Politikai szociológiai körkép.* Szerk.: Szoboszlai György. Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézet, 1990. 217–225. o. ISBN 963- 770- 0803]
32. A liberalizmus után… = *Világosság*, 32. évf. 1991/5. szám, 353–360. o. ISSN 0505- 5849]
33. Politika, jog és igazságosság a szofista filozófiában. = Publicationis Universitatis Miskolciensis. Series Juridica et Politica [Miskolc]. 4. évf. 1990/5. szám, 111–181. o. ISSN 0866–6032]
34. A jacksoni Amerika – magyar és francia szemmel. Bölöni Farkas Sándor és Alexis de Tocqueville társadalomszemlélete. = *Politika–Tudomány.* 1988/2. szám, 60–76. o.
35. Arisztotelész politikaelmélete és az antik polisz. = *Publicationis Universitatis Rerum Politechnicorum Miskolciensis. Series Juridica et Politica* [Miskolc], 2. évf. 1987/6. szám, 159–195. o. ISSN 0866–6032
36. *a–b.* A politikai és jogi rendszerek axiológiai megalapozottságának problémája Arisztotelész *Politiká*jában. = *ELTE Fiatal oktatók tanulmányai.* 8. kötet. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1985. 191–225. o. Átdolgozva: A politikai és jogi konstrukciók megalapozottságának kérdése Arisztotelész *Politiká*jában. = *Magyar Filozófiai Szemle.* 30. évf. 1986/3–4. szám, 307–325. o. ISSN 0025–0090

B. TANULMÁNYOK – TÁRSSZERZŐSÉGBEN

1. Continuity and Disconinuity in Hungarian Legal Philosophy [Paksy Mátéval társszerzőségben] = *The Transformation of Hungarian Legal Order 1985–2005. Transition to the Rule of Law and Accession to the European Union.* Szerk.: Jakab András – Takács Péter – Allan F. Tatham. The Netherlands, Kluwer Law International, 2007. 655–665. o. ISBN 904–112–6945.
2. Kontinuitás és diszkontinuitás a magyar jogbölcseletben [Paksy Mátéval társszerzőségben]. = *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990 – 2005. Jog, rendszerváltozás, EU-csatlakozás.* Szerk.: Jakab András és Takács Péter. Budapest, Gondolat Kiadó – ELTE ÁJK, 2007. 2. kötet: 1155–1165. o. ISBN 978- 963–961- 091–0.

V. Egyetemi tankönyvek és egyetemi jegyzetek fejezetei

1. Jog és igazságosság. = Pődör Lea – Szigeti Péter – Szoboszlai-Kiss Katalin – Takács Péter: *Az igazságszolgáltatás etikája*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 2019. o. ISBN 978–615–5776–37–3
2. Platón politikai bölcselete, Arisztotelész politikai filozófiája, Aquinói Tamás jog-és állambölcselete, A politika és az erkölcs Machiavelli elméletében, A társadalmi szerződés elméletei, Az uralkodó eszmék és hatásuk az államra, Állam-fogalmak című fejezetek = Egresi Katalin, Pongrácz Alex, Szigeti Péter, Takács Péter: *Államelmélet*. Győr, Széchenyi

István Egyetem ÁJK, 2016. (311) 10–30., 33–44., 45–51., 66- 86., 104–193. és 194 -228. o. ISBN978–615–5391–72–9.

3. Az állam fogalma. = *Alkotmányjog I. Alkotmányos fogalmak és eljárások*. Szerk.: Smuk Péter. Győr, Universitas–Győr Nonprofit Kft., 2014. 28–48. o. ISBN 978–615- 5298–31–8.
4. Részletek = *Államelmélet I.* [1. kötet.] Szerk.: Takács Péter. Budapest, Szent István Társulat, 2007. utánny.: 2009. [A Takács Péter által írt fejezetek: 7–13., 14–41., 53., 62–79., 104–109., 110–128., 129–136., 164–191., 229–239., 240–289., 291–305., 318- 320., 328–349., 350–351. és 377–378.] 387. o. [ISBN 978 963 361 895 0].
5. Részletek = *Államtan. Az állam általános elmélete.* 1–2. kötet. Kézirat. 2005. Elérhető volt interneten www.ajk.elte.hu (2005–2010 között), valamint (2010–2313 között): http://www2.juris.u-szeged.hu/politologia/tartalom/docs/tanseged/Tartalom.html
6. *a–e.* A modern állam. = *Bevezetés a jogi ismeretekbe.* Miskolc, Miskolci Egyetem, 1991. 117–151. o. – Újraközölve: *Jog- és államtudományi alaptan.* Miskolc, Egyetemi Kiadó, 1992. [2. kiadás:] 1993. 203–241. o. – Újraközölve: *Bevezetés a jog- és államtudományokba*. Szerk.: Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995. /Prudentia Iuris/ 199–238. o. ISBN 963 85387 3 2. – Átdolgozott változatának újraközlése: *Bevezetés a jog- és államtudományokba.* Szerk.: Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001. /Prudentia Iuris/ 209–241. o. – Jelentősen átdolgozva: A modern állam. = *Bevezetés a jog- és államtudományokba.* Szerk.: Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2012. /Prudentia Iuris/ 227–260. o.
7. Joguralom [egyetemi jegyzet fejezete]. = *Jogelmélet*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 1992. 196–223. o.
8. *a–c.* Jog és igazságosság [egyetemi jegyzet fejezete]. = *Jogelmélet*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 1992. 196–223. o. – *Átdolgozott változata:*Jog és igazságosság. = *Előadások a jogelmélet köréből.* Szerk. Szabó Miklós. Miskolc, Miskolci Egyetem, Állam és Jogtudományi Kar, 1996. 173–206. o. – *Átdolgozott változata:* Jog és igazságosság [egyetemi jegyzet fejezete]. = *Jogbölcseleti előadások.* Szerk. Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1998. 163–196. o.
9. Az állam fogalma. = *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből.* Szerk. Takács Péter. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. / Prudentia Iuris/ 9–28. o.
10. A helyes jog. = Jogbölcseleti előadások. Szerk. Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor, 1998. 75–110. o.
11. Az állam területe és népessége [egyetemi jegyzet fejezete]. *Államelmélet Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből*. Szerk. Takács Péter. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. / Prudentia Iuris/ 29–51. o.
12. Az állam mint szervezet [egyetemi jegyzet fejezete]. = *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből.* Szerk. Takács Péter. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. / Prudentia Iuris/ 73–93. o
13. *a–b.* Emberi jogok. = *Előadások a jogelmélet köréből.* Szerk. Szabó Miklós. Miskolc, Miskolci Egyetem, 1996. 231–258. o. – Átdolgozva: *Jogbölcseleti előadások*. Szerk.: Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor, 1998. [később többször újranyomva] 213–242. o.
14. Részletek. = *Államelmélet. Az államelmélet, az állambölcselet és a politikai filozófia történetének vázlata*. Szerk.: Takács Péter. Miskolc, Miskolci Egyetem, Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet, 1993, átdolgozott kiadása: Miskolc, ME Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet, 1997. Újranyomva: 1999., 200., 2001., 2002., 2003. [A Takács Péter által szerzőként írt részek, az 1997. évi kiadás alapján: Platón: 10–13., Arisztotelész: 15–18., A társadalmi szerződés elméletei: 67–98., A liberalizmus és a liberális állam: 125–168. és A konzerva-

tivizmus és a konzervatív állameszmény: 151–168. o.]. 1–199. o. /az 1997 és 2003 közötti utánnyomásokban: 1–205. o.

15. Részletek. = *Államelmélet*. 1–2. kötet. Szerk.: Takács Péter. Miskolc, Egyetemi Kiadó, 1993. [A Takács Péter által szerzőként írt részek: 1. kötet: 59–86. o.; 2. kötet: 72–83. o.] 1. kötet: 1–185. o.; 2. kötet: 1–249. o.

VI. Szerkesztett művek

A. SZAKMAI SZEMPONTBÓL KIEMELT SZERKESZTETT MŰVEK

1. Állambölcseleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből. Budapest, Gondolat, 2016. /Juris Dictio; Florilegium/ 264. o. ISBN978 963 693 684 6
2. *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések*. Szerk.: Takács Péter. Budapest – Győr, Gondolat Kiadó – MTA TK Jogtudományi Intézete – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kara (sorozat: Juris Dictio, ISSN 2416–1500), 2015. 562. o. ISBN 978 963 693 599 3
3. *a–b. Államelmélet I.* [1. kötet.] Szerk.: Takács Péter. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 387. ISBN 978 963 361 895 0. Utánnyomva: 2009. – Egyes részleteinek internetes közlése: *Államtan. Az állam általános elmélete*. I–II. Kézirat. 2005. (Az internetről elérhető volt: (2007–2010 között): www.ajk.elte.hu és http://www2.juris.u-szeged.hu/politologia/tartalom/docs/tanseged/Tartalom. html)
4. *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, Szent István Társulat, 2003. /Bibliotheca Iuridica. Publicationes Cathedrarum 15/ /Jogfilozófiák/ XVI. + 962. o. [ISBN 978–963–361–4754]
5. *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből.* [Borítócím az 1997. évi kiadáson: Előadások az államelmélet és az állambölcsészet köréből.] Szerk. Takács Péter. Miskolc, Bíbor Kiadó (sorozat: Prudentia Iuris), 1997. 1–341. o. (Utánnyomva: 1997., 1998., 1999., 2000., 2001., 2002., 2003.) ISBN 963–85610–7-6
6. *Államelmélet. Az államelmélet, az állambölcselet és a politikai filozófia történetének vázlata*. Szerk.: Takács Péter. Miskolc, Miskolci Egyetem, Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet, 1994, átdolg. kiadása.: Miskolc, Miskolci Egyetem, Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet, 1997. Utánny.: 1998., 2000., és 2002. [az 1997. évi kiadásban] 1–199. o. [az 1998–2002. közötti utánnyomásokban] 1–205. o.] ISBN: Ø
7. *Államelmélet*. 1–2. kötet. 1993. 1. kötet: *Az államelmélet, az állambölcselet és a politikai filozófia történetének vázlata.* Egyetemi jegyzet. Szerk.: Takács Péter. Miskolc, Miskolci Egyetem, ÁJK Jogtörténeti és Jogelméleti Int., 1993. 184 p. ISBN: Ø – 2. kötet: *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből.* Egyetemi jegyzet. Szerk.: Takács Péter. Miskolc, Miskolci Egyetem ÁJK Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet, 1993. 249. p. ISBN: Ø
8. *Somló Bódog: Jogbölcsészet. A Juristische Grundlehre kivonata* [Somló Bódog: *Jogbölcsészet* című művének (Budapest, 1920) új kiadása, szöveggondozása, szerkesztése és részben jegyzeteinek készítése]. Szerk.: Takács Péter. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1995. /Prudentia Iuris/ 1–159. o. [ISBN 963–853–8724]

9. *Joguralom és jogállam. Antológia a* Rechtsstaat *és a* Rule of Law *irodalmának köréből.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, Tempus (sorozat: Jogfilozófiák), 1995. 1–331. o. ISBN 963–3790–40–9

B. TÁRSSZERKESZTŐKÉNT (SZAKMAI SZEMPONTBÓL KIEMELT MŰVEK)

1. *Államelmélet. Fejezetek és előadások az állam általános elmélete köréből.* Szerk.: Takács Péter, H. Szilágyi István és Fekete Balázs. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 1–404. o. ISBN 978–963–361–895–0
2. *The Transformation of the Hungarian Legal Order 1985–2005. Transition to the Rule of Law and Accession to the European Union.* Szerk.: Jakab András – Takács Péter – Allan F. Tatham. The Netherlands, Kluwer Law International, 2007. 1–659. o. ISBN 904–112–6945.
3. *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990 – 2005. Jog, rendszerváltozás, EU- csatlakozás.* Szerk.: Jakab András és Takács Péter. Budapest, Gondolat Kiadó – ELTE ÁJK, 2007. [ISBN 978–963–961–091–0]

C.1. SZAKMAI TARTALMÚ SZERKESZTETT MŰVEK

1. *Unitas multiplex: Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára.* Szerk.: Takács Péter. Budapest – Győr, Gondolat Kiadó, 2017. /Juris Dictio/ (464) 385–410. o. ISBN978–963–693–807–9.
2. *Ratio legis – ratio iuris. Ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. szüle- tésnapja alkalmából. Liber amicorum. Studia A. Tamás septuagenario dedicata*. Szerk.: Takács Péter és Gerencsér Balázs. Budapest, Szent István Társulat, 2011. 600. [ISBN 978–963–277–2578]

C.2. SZAKMAI TARTALMÚ SZERKESZTETT MŰVEK – TÁRSSZERZŐKÉNT

1. *Theatrum Legale Mundi. Symbola Cs. Varga Oblata.* Szerk.: P. Cserne – P. Takács – et al. Budapest, Szent István Társulat, 2007. [2008.] [ISBN 978–963–361–7892]
2. *Est quadam prodire tenus. Tudományos diákköri dolgozatok 2003.* Szerk.: Kelemen Miklós és Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2004. 1–310. [ISBN 963–463–659–0]
3. *Scire aliquid laus est. Tudományos diákköri dolgozatok 2002.* Szerk.: Garai Borbála és Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2003. 1–407. ISBN 963- 327–366–8
4. *Multa rogare, rogata tenere, retenta docere. Tudományos diákköri dolgozatok 2001.* 1–3. kötet. Szerk.: Garai Borbála és Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2002. /Bibliotheca Iuridica. Seminarium/, a 3. kötet: Budapest, Bibó István Szakkollégium, 2002. /3. kötet: /Bibliotheca Iuridica. Seminarium és Studia Collegii de Stephano Bibó Nominati III/ 1. kötet: 1–341. o., 2. kötet: 1–319. o., 3. kötet: 1–402. o. 1–2. kötet.: ISBN 963–463–579–2
5. *Mérték és egyensúly. H. L. A. Hart. Tudományos profil.* Szerk.: Cs. Kiss Lajos- Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2001. 1–38. o.

D. TUDOMÁNYSZERVEZŐI TEVÉKENYSÉGGEL ÖSSZEFÜGGÉSBEN SZERKESZTETT KIADVÁNYOK

1. A jogászképzés múltja, jelene és jövője. Ünnepi tanulmányok, konferencia- előadások kerekasztal beszélgetések. Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2003. 1–458. o. [ISBN 963–463–6756]
2. *a–h.* A*z ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tudományos szakirodalmi munkás- sága 1990–2000.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2001.1–328. o. – Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tudományos szakirodalmi munkássága 2001. Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2002. 1–66. o. – *Az ELTE Állam-és Jogtudományi Karának tudományos szakirodalmi munkássága 2002.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2003. 1–98. o. – *Az ELTE Állam- és Jogtu- dományi Karának tudományos szakirodalmi munkássága 2003.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2004. 1–100. o. – *Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tudományos szakirodalmi munkássága 2004.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2005. – *Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tudományos szakirodalmi munkássága 2005.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2006. – *Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tudományos szakirodalmi munkássága 2006.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2007.
3. a–b. *Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának hivatkozási indexe 1990–2002.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2004. 1–233. o. – Előzménye: *Hivatkozási index. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar. Kísérleti változat. 1990–2002 & 1998–2001.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2002. 1–82. o.
4. *Eötvös Loránd Tudományegyetem. Doktori almanach. 1993–2003.* Szerk.: H. Nagy Anna. Közrem.: Takács Péter et al. Budapest, ELTE, é. n. [2004] 1–380. o.
5. *Kodifikáció.* Szakmai tájékoztató az ELTE ÁJK VII. Budapesti Nyári Egyetemének hallgatói számára. Összeállította: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2002. 1–149. o.
6. *Az NKE KTK oktatóinak tudományos szakirodalmi munkássága 2011-ben.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatástudományi Kar, 2012. 1–42. o.

E. SZERKESZTETT FOLYÓIRATOK (FELELŐS SZERKESZTŐKÉNT)

1. *Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatástudományi Szemle.* [A BCE Közigazgatás-tudományi Karának folyóirata.] Alapítva: 2011., megszűnt: 2012. Szerkesztett számok: 1. évfolyam 1. szám (2011/1.): 1–144. o. 2. szám (2011/2.): 1– 203. o. 2011/1. különszám: 1–212. o. 2011/2. különszám: 1–131. – [ISSN 2062- 7165] – *Pro Publico Bono Online.* [ISSN 2062–9966]
2. *Studia Juridica et Politica Jaurinensis.* [A Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának és Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájának közös online kiadványa] (Alapítva: 2014) [ISSN 2064–5902] 1–5. évfolyam.

F. ROVATSZERKESZTÉS ENCIKLOPÉDIÁBAN

1. Az IJOTEN (Internetes Jogtudományi Enciklopédia) „*A jog művészeti reprezentációja*" c. rovatának szerkesztése, 2018.

VII. Recenziók, könyvismertetések, könyvszemlék

1. Politika & per – politikai per? [recenzió Pruzsinszky Sándor: *Hatalom és hóhérbárd. Felségsértési perek az újkori Európában 1534–1938.* (2009) című könyvéről] = *Politikatudományi Szemle.* 2010/3.143–152. o. ISSN 1216–1438
2. „És mi van, ha mégis minden jogász ördög?" Jogelmélet, jogdogmatika, jogpolitika [Recenzió a *Jogdogmatika és jogelmélet. Szerk.:* Szabó Miklós (2007) című könyvről]. = *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. 2008 [2009]. [tom. XLV.] 253–265. o. ISSN 1418–1347
3. *a–b.* Történetek és tradíciók. Könyvszemle Arczt Ilona: A politikai tudományok oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben c. munkájáról [recenzió]. = *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientia- rum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae.* 2004 [2005] [tom. 41.] 335–342. ISSN 1418–1347. – Rövidített változata: Történetek és tradíciók. = *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának évkönyve 2004.* Szerk.: Karácsony András. Budapest, ELTE ÁJK, 2005. 372–378. o.
4. Az ígéret földje [könyvszemle három jogelméleti műről: Samu Mihály – Szilágyi Péter: *Jog- és állambölcselet* (Budapest, 1996), Varga Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* (Budapest, 1996) és Szabó Miklós: *A jogdogmatika előkérdéseiről* (Miskolc, 1996)]. = *Valóság.* 42. évf. 1999/2. szám, 60–73. o. ISSN 0324–7228
5. Tibor Machan: *Individuals and their Rights. Capitalism and Individualism* [recenzió T. Machan hasonló című műveiről (Open Courts, 1989. és St Martin's Press, 1990.)]. *Budapesti Könyvszemle* [*Buksz*]. 3. évf. 1993/3. szám, 380–383. o. ISSN 0865–4247
6. *a–b. Fuite en avant* [könyvszemle Heller Ágnes *Az igazságosságon túl* (Budapest, 1990) c. könyvéről]. = *Budapesti Könyvszemle* [*Buksz*]. 4. évf. 1992/2. szám, 54–61. o. – Angolul rövidítve: *Fuite en avant* [könyvszemle Heller Ágnes *Az igazságosságon túl* (Budapest, 1990) c. könyvéről]. = *Budapest Review of Books.* 2. évf. (1992) 2. szám 21–23. o. ISSN 0865–4247; elektronikus változat: ISSN 1588- 0222.
7. A személyes és a rendbe öntött igazságosság szintézise [könyvszemle Helmut Coing: *A jogfilozófia alapjai* című könyvéről (Budapest, Osiris, 1996)]. = *Budapesti Könyvszemle* [*Buksz*]. 8. évf. 1996. 420–427. o. ISSN 0865–4247; elektronikus változat: ISSN 1588–0222
8. Ügyvédek – posztóban, selyemben [recenzió J. Morison – P. Leith: *The Barrister's World and the Nature of Law* című könyvéről (Milton Keynes, 1992.)]. *Magyar Jog.* 39. évf. 1992/9. szám, 574–576. o. ISSN 0025–0147
9. A közösségi élet hume-i filozófiája [Recenió D. W. Livingstone: *Hume's Philosophy of Common Life* című művéről (Chicago, 1984.)]. = *Filozófiai Figyelő.* 1991. 13. kötet, 305–311. o. ISSN 0139–2328

10. H. D. Thoreau: *A polgári engedetlenség iránti kötelezettségről. A gazdaságról* [recenzió Thoreau jelzett című műveinek magyar kiadásáról (Budapest, 1990)]. = *Budapesti Könyvszemle* [*Buksz*]. 2. évf. 1990/4. szám, 487–489. o. ISSN 0865–4247
11. A szabadság erkölcsisége [könyvszemle Joseph Raz: *The Morality of Freedom* (Oxford, 1986) című könyvéről]. = *Valóság.* 32. évf. 1989/12. szám, 113–117. o. ISSN 0324–7228
12. Schlett István: *Eötvös József* [recenzió Schlett István: Eötvös József című könyvéről (Budapest, 1988)]. = *Politika–Tudomány.* 1988/1. szám, 140–144. o. ISSN Ø
13. A politikai vezetők rekrutációja, politikuspályák [recenzió]. = *Politika–Tudomány.* 1987/4. szám, 187–188. o. ISSN Ø

VIII. Szakfordítások

A. MAGYAR NYELVRE FORDÍTOTT MŰVEK – TELJES KÖNYVEK

1. H. L. A. Hart: *A jog fogalma* [H. L. A. Hart: *The Concept of Law* című művének (Oxford, Clarendon Press, 21994) fordítása]. Ford. és a válogatott irodalom jegyzékét összeállította: Takács Péter. Budapest, Osiris, 1995. /Jogfilozófiák/ 1–375. o. ISBN 963–379–0743
2. *David Hume összes esszéje.* [David Hume: *Essays and Treatises on Several Subjects.* Edinburgh, 1777. című művének fordítása]. 1–2 kötet. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1992–1994. 1. kötet [1992]: 1–298. o.; 2. kötet [1994]: 1–439. o. ISBN 963 7978 31 6 (ö.)

B. MAGYAR NYELVRE FORDÍTOTT MŰVEK – KÖNYVEK RÉSZLETEI

1. *a–c.* H. L. A. Hart: A jogi érvelés problémái [Hart: Problems of Philosophy of Law. (1967) c. írásának fordítása]. = *Jogesetek Magyarázata.* 2010/3. 87–91. o. ISSN 2061–4837. – Előzménye (és részlete): H. L. A. Hart: A jogi érvelés problémái (részlet) = *Világosság.* 2003/1–2. 101–108. o. – Újraközölve: *Herbert L. A. Hart jogtudománya. Kritikai kontextusban.* Szerk.: Cs. Kiss Lajos – Bretter Zoltán. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, Bibliotheca Iuridica Publicationes Cathedrarum, 58. ISSN 1586–8265), 2014. (992.) 256 –263. o. ISBN 978 963 284 490 9
2. Részletek = *Mérték és egyensúly. H. L. A. Hart. Tudományos profil.* Szerk.: Cs. Kiss Lajos – Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, 2001. [A Takács Péter által fordított részek: Részletek Neil MacCormick: *H. L. A. Hart* (1981) és H. L. A. Hart: ‚Problems of Philosophy of Law' (megj.: *The Encyclopedia of Philosophy,* 1967, 268–272.) című írásaiból, 5–9. és 9–21. o.] 1–38. o.
3. *a–e.* Gustav Radbruch: *Öt perc jogfilozófia* [Gustav Radbruch: *Fünf minuten Rechtsphilosophie* (1945) című írásának fordítása] = *Jog és jogállam. Állam- és jogelméleti alapismeretek.* Szerk.: Szigeti Péter. Budapest, Rendőrtiszti Főiskola, 1996. 154–155. o., Budapest, Rejtjel, 22004. 139–140. o. – Újraközölve: *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből.* Szerk.: Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. 126–128. o. – Újraközölve: *Jogállam. Budapesti jogi és politikai szemle*, 1998–1999/1–4. szám, 214–215. o. – Újraközölve:

Szigeti Péter: *Jogtani és államtani alapfogalmak*. Budapest, Rejtjel, 2002. 193–194. o. – Újraközölve: Samu Mhály: *Jogpolitika*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006.

4. Részletek *A jog fogalmá*ból [utánközlés]. = *Szövegek a jogi gondolkodás para- digmáinak tanulmányozásához.* Szerk. Varga Csaba. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. /Bibliotheca Cathedrae philosophiae iuris et rerum politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae. III. Fasciculi 1./ Újranyomva: *A jogi gondolkodás paradigmái. Szövegek* címmel. Szerk. Varga Csaba. Budapest, 1998., Fasciculi 2. utánny.: 1999. 89–100. o.
5. F. A. Hayek, R. Scruton, J. Raz, R. Dworkin, J. Finnis, F. Neumann, G. Sartori, M. Oakeshott és J. Shklar tanulmányainak fordítása. = *Joguralom és jogállam. Antológia a* Rechtsstaat *és a* Rule of Law *irodalmának köréből.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, Tempus, 1995. [A Takács Péter által fordított részek: 75–91., 101–107., 116–131., 132–156., 157–164., 229–238., 239–246., 274–291. és 292–305. o.] 1–331. o. ISBN 963–3790–40–9
6. David Hume: A pártokról [David Hume: *A pártokról általában* és *A pártok szövetségéről* című esszéinek fordítása]. = *Filozófiai Figyelő,* 1991. 13. kötet, 136– 148. o. ISSN 0139–2328

C. TÁRSFORDÍTÓKÉNT

1. A jó közigazgatás. Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága CM/Rec(2007)7. számú ajánlása és függeléke. Ford.: Balogh Gergely, Gyula, Grósz Tamás, Monus Ildikó, Szegedi László és Takács Péter. = *Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatás- tudományi Szemle.* [A BCE KTK folyóirata.] [ISSN 2062–7165] 1. évf. 2011/1. szám, 97–104.
2. Neil MacCormick: A Maastricht-ítélet: Szuverenitás – ma. = *Államtan. Írások az általános államtudomány körből.* Szerk.: Takács Péter. Ford. (911–921. o.): Takács Péter és Vanó Renáta. Budapest, Szent István Társulat, 2003. /Bibliotheca Iuridica. Publicationes Cathedrarum 15/ /Jogfilozófiák/ (962.) 911–921. o. ISBN 978–963- 361–4754
3. *Bevezetés a jogbölcseleti gondolkodás történetébe* [Edgar Bodenheimer: *Jurisprudence* c. művének (Cambridge, Mass. 1981) fordítása; társfordítóként]. Miskolc, Miskolci Egyetem, 1991, 21994. [A Takács Péter által fordított rész: 1–3. fejezet: 5–42. o.] 1–140. o. ISSN Ø

Publikált opponensi vélemények disszertációkról

1. Kritikai megjegyzések a Hart-Devlin vita magyar fogadtatásához [opponensi vélemény Bretter Zoltán: Politika a határon c. PhD-értkezéséről] = *Herbert L. A. Hart jogtudománya. Kritikai kontextusban.* Szerk.: Cs. Kiss Lajos – Bretter Zoltán. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó (Bibliotheca Iuridica Publicationes Cathedrarum, 58 ISSN 1586–8265), 2014. (992. o.) 630–634. o. ISBN 978 963 284 490 9
2. Reader's Report on Antal Szerletics' dissertation, entitled „The Moral Foundations of Legal Paternalism" (2010). = *Jogelméleti Szemle.* 2010/3. 4. lev. ISSN 1588- 080X
3. *a–b.* H. L. A. Hart védelmében [Vélemény Bódig Mátyás Ph.D. értekezéséről]. = *Jogelméleti Szemle.* 2. évf. 2001/1. szám [http://jesz.ajk.elte.hu /takacs5.html] [7] lev. [ISSN 1588–080X] – újraközölve (Herbert L. A. Hart védelmében címmel) = *Herbert L. A. Hart*

jogtudománya. Kritikai kontextusban. Szerk.: Cs. Kiss Lajos – Bretter Zoltán. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, (Bibliotheca Iuridica Publicationes Cathedrarum, 58 ISSN 1586–8265), 2014. [992. o.] 915–923. o. ISBN 978 963 284 490 9

Bibliográfiák

1. Somló Bódog művei[nek jegyzéke] = *Állambölcseleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből.* Budapest, Gondolat, 2016. /Juris Dictio; Florilegium/ (264.) 169–187. o. ISBN978 963 693 684 6
2. *Az államtan és az államelmélet szakirodalma 1500 – 2000.* Budapest, Kézirat [gépirat], 2015. = interneten közzétett bibliográfia: http://dfk-otka.sze.hu/pub
3. H. L. A. Hart *A jog fogalma.* Válogatott irodalom. Budapest, Osiris, 1995. /Jogfilozófiák; Osiris Jog/ 361–375. o. ISBN 963–379–0743
4. A joguralom és a jogállamiság szakirodalma. = *Joguralom és jogállam. Antológia a* Rechtsstaat *és a* Rule of Law *irodalmának köréből.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, ELTE ÁJK, Tempus, 1995. /Jogfilozófiák/ 307–315. o. ISBN 963–3790–40–9